
ИЗДАВАЧ
Завичајни музеј Жупе, Александровац

УРЕДНИЦИ
Др Драгомир Бонцић
Иван Брборић

ИЗДАВАЧКИ САВЕТ
Академик Миодраг Чолић, академик Љубодраг Димић,
проф. др Милован Величковић, проф. др Милош Марковић,
проф. др Мирољуб Миљинчић, проф. др Предраг Ј. Марковић,
проф. др Момчило Павловић, проф. др Вељко Брборић,
проф. др Бојан Ђорђевић, проф. др Небојша Недић,
проф. др Зоран Јовановић, проф. др Ирена Љубомировић,
проф. др Александра Илић-Рајковић, проф. др Ана Симић,
проф. др Мартин Превишић, др Павел Вавришук, др Борис Московић,
др Александар Симоновски, др Драгољуб Бекрић, др Коста Николић,
др Бојан Димитријевић, др Ивана Пантелић, др Љубинка Шкодрић,
др Слободан Селинић, др Милутин Живковић, Николина Манојловић

РЕЦЕНЗЕНТИ
Др Бојан Димитријевић
Др Слободан Селинић
Др Ивана Пантелић
др Драгана Вуловић

ДИЗАЈН КОРИЦА
Милијана Радосављевић

ЛЕКТОР И КОРЕКТОР
Вељко Стамболија

ПРИПРЕМА ЗА ШТАМПУ
Др Небојша Стамболија

Сви радови су рецензирани

Класификација по УДК урађена
у Народној библиотеци Србије, Београд

Штампање овог зборника суфинансирало је
Министарство културе Републике Србије

ISBN 978-86-86829-45-0

Жупски зборник, нова истраживања наставак је и чини колекцију
са часописом *Жупски зборник* (ISSN 1452-4945)

ЖУПСКИ ЗБОРНИК

НОВА ИСТРАЖИВАЊА

Тематски зборник

САДРЖАЈ

Иван Брборић СТО ГОДИНА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ „СВЕТИ ТРИФУН“ У АЛЕКСАНДРОВЦУ 1926–2026.	7
Јелена Вукчевић ДОБРОТВОРНА ЖЕНСКА ДРУШТВА У ТРСТЕНИКУ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА	39
Драгомир Бонџић ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ЖУПСКОМ И КОПАОНИЧКОМ СРЕЗУ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	63
Александар Лукић ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У ОКРУГУ КРУШЕВАЧКОМ 1923. ГОДИНЕ.....	89
Немања Митровић, Никола Мијатов ДИНАМИКА РАЗВОЈА ФУДБАЛА У МЕЂУРАТНОМ КРУШЕВЦУ.....	103
Саша Илић, Соња Јерковић ДОБРИВОЈЕ ЛАЗАРЕВИЋ, ГУВЕРНЕР НАРОДНЕ БАНКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ИЗБЕГЛИШТВУ (1941–1945).....	125
Коста Николић, Милош Жикић ДРАГУТИН КЕСЕРОВИЋ – ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ (ДО КРАЈА 1942. ГОДИНЕ)	161
Милутин Живковић, Раде Ристановић СКИЦА ЗА БИОГРАФИЈУ ЈЕДНОГ ОФИЦИРА. МИРКО ТОМАШЕВИЋ (1916–1945).....	219
Борис Томанић ОД ВИТКОВЦА ДО ЦЕРОВА: ОБИМ, СТРУКТУРА И КАРАКТЕР ЗЛОЧИНА БУГАРСКИХ ОКУПАЦИОНИХ СНАГА У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.....	243
Небојша Стамболија ЖУПСКИ СРЕЗ У ЛИСТУ „НОВО ВРЕМЕ“ 1942. ГОДИНЕ	269
Илија Кукобат АЕРО-КЛУБ И АЕРОДРОМ ТРСТЕНИК НА СТРАНИЦАМА ВАЗДУХОПЛОВНОГ ЛИСТА АЕРОСВЕТ 1954–1966.....	285

Немања Вујић ХУМАНИТАРНА ПОМОЋ ИЗ РАСИНСКОГ ОКРУГА ВОЈСЦИ И НАРОДУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 1992–1995.....	295
Петар Милојевић, Дајана Матовић РЕЛАТИВНА ХРОНОЛОГИЈА АНТРОПОМОРФНИХ ФИГУРИНА СА ЛОКАЛИТЕТА ВИТКОВАЧКО ПОЉЕ	317
Николина Манојловић РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА И АНАЛИЗЕ ХУМАНОГ ОСТЕОЛОШКОГ МАТЕРИЈАЛА СА ЛОКАЛИТЕТА ЛЕТИНЕ У СЕЛУ ПЛЕШ, ОПШТИНА АЛЕКСАНДРОВАЦ	337
Огњен Младеновић, Марин Бугар, Николина Манојловић ПРЕЛИМИНАРНИ ИЗВЕШТАЈ СА АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА ПАРЧИН ПОЉЕ У ПАРЧИНУ КОД АЛЕКСАНДРОВЦА ЗА 2025. ГОДИНУ.....	353

ИВАН БРБОРИЋ, музејски саветник
Завичајни музеј Жупе, Александровац
ivanbrboric@gmail.com

СТО ГОДИНА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ „СВЕТИ ТРИФУН“ У АЛЕКСАНДРОВЦУ 1926–2026.

АПСТРАКТ: Иако је пошребa за оснивањем пољопривредне школе у Жупи постојала много раније, кризе и радови су утицали да школа у Александровцу изнедри прву генерацију ученика тек школске 1925/26. године. Током првих неколико година постојања, школа је била једногодишња, пошом двогодишња и трогодишња, да би после Другој светској рати, она пошала четворогодишња, али и проширила образовне профиле отворивши одељења гимназије, машинске, економске, прехрамбене и других струка. Током једног века постојања, школа је преживела све оно што и читаво друштво: ратове, економске кризе, реформе, промене друштвеног уређења као и промене држава. Ипак, утисак је да се данас суочава са највећим изазовима, јер оно што нису успели ни ративи ни кризе данас чини бела кућа и масовни одлазак становништва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Александровац, Жупа, средња школа, виноградарство, ученици, професори

Године 1882. донет је Закон о установљењу нижих пољопривредних школа, после чега је отворена Ратарска школа у Краљеву 1882. и Винодељско-воћарска школа у Букову код Неготина 1891. На многим стручним скуповима, предавањима, састанцима широм Србије све више се помињала потреба за оснивањем Ниже пољопривредне школе у Александровцу, али су велике кризе и ратови 1912–1918. одложили реализацију ове идеје.

Велики замајац у формирању стратегије развоја винарства и виноградарства у Србији дат је на првом великом збору винара и виноградара у Нишу, фебруара 1889. године, на коме је присуствовало мноштво винара из читаве Србије. Смернице развоја винарства јасно су дефинисане на овом скупу, а наглашена је и потреба за отварањем школа у винарским подручјима Србије.¹

Жупљани који су желели да стекну пољопривредно образовање, морали су да похађају поменуте школе у Букову и Краљеву.

Забележено је да су прву генерацију школе у Букову (1891) похађали Петар Трифунац из Суботице и Софроније Партоњић из Тулеша,

¹ Српске новине, фебруар 1889, 3.

а касније Ранко Кнежевић из Јелакца, Стојан Петровић и Михајло Богићевић из Дренче (1905), Сретен Јосић из Велике Врбнице (1906), Љубомир Томашевић из Ратаја (1922).²

Школу у Краљеву похађали су Веселин Ћатић из Доњих Вратара (1886), Огњен Луковић и Мијаило Мијаиловић из Александровца (1898), Љубодраг Миљаковић (1905), Јанко Симић из Новака (1919), Милосав Милетаковић из Дашнице и др.³

Закон о средњој пољопривредној школи, у којој је образовање трајало четири године, донет је 1920. Могли су је уписати ученици са завршеном нижом пољопривредном школом или након четвртог разреда средње. Ово је била потпуна средња школа, али и поред ње основане су и ниже пољопривредне школе: општа и специјална. У нижу (једногодишњу или двогодишњу) пољопривредну школу могла су се уписати деца са навршених десет година. Циљ ове школе био је да ученици стекну „практична знања земљорадника за корисно газдовање“. У нижој пољопривредној школи стицала су се знања из посебних области као што су: млекарство, виноградарство, пчеларство, живинарство и др.⁴

Одмах по завршетку Првог светског рата, 1919. године, у Александровцу се организују једномесечни калемарски курсеви, а од 1922. ови курсеви трају три месеца. За њих је владало велико интересовање јер су се земљорадници могли упознати са најновијим технологијама у третирању воћа.

Слика 1. Лозно воћни расадник у Александровцу, 1921. године

² Светомир Томић, *Осамдесет година Пољопривредне школе Александровац – Жуја и Ђушеви пољопривредног образовања 1925/26–2005/06*, Александровац 2006, 83.

³ Миломир Јовановић, Богомир Михајловић, *100 година пољопривредне школе у Краљеву 1882–1982*, Краљево 1982, 426.

⁴ Ђурђа Максимовић, „Институционални развој школства у Краљевини СХС /Краљевини Југославији (1918–1941)“, Тематски зборник, „Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас, ур. Александра Илић Рајковић, Сања Петровић Тодосијевић, Београд 2022, 205.

Оснивање и рад школе у периоду 1926–1931. године

Школске 1925/26. стекли су се услови за формирање Специјалне винодељско-воћарске школе у Александровцу. Дневни лист „Политика“ је у броју од 8. августа 1925. године писао о потреби да се у Србији више пажње посвети производњи вина, новим методама и потребама, иновацијама у производњи итд.⁵

Немерљив допринос у оснивању школе дао је др Добривоје Гер Поповић (1875–1935), народни посланик за Срез жупски у периоду 1925–1935. и министар народног здравља у влади Краљевине СХС 1928. године. Већ после Првог светског рата, Гер Поповић се налазио на одговорним функцијама у новој држави, био је велики реформатор у здравству, а посебно је помагао своју Жупу. Својим утицајем и ангажовањем допринео је оснивању школе у Александровцу.

Слика 2. Добривоје Гер Поповић, министар здравља у влади Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца

---

⁵ Политика, 23. август, 1925. 4.

За управника школе постављен је стручњак за винарство Милан Марсић, дотадашњи професор крижевачке средње школе. У самом почетку планирано је да се настава у школи одвија кроз једногодишње курсеве у којима ће младићи имати прилике да изучавају виноградарство, а особито винарство.

Практична настава изводила се у државном лозном и среском воћном расаднику. Ученици су имали обезбеђен смештај, храну, одећу и обућу, а како је школа била у непосредној близини болнице, купали су се у болничком купатилу.

Из школе су излазили комплетно обучени за пољопривредну производњу.

Изградња модерног подрума за смештај вина била је у току, а планирана је и изградња енолошке станице за испитивање жупских вина.⁶

Станислав Винавер, чувени српски књижевник, посетио је Жупу и био гост школе, новембра 1926. године а том је приликом, између осталог, записао:

„Сада је основана школа пољопривредна, једна од највећих у нашој земљи. Са директором те школе г. Миланом Марсићем обилазио сам читав дан зграде које се дограђују, инсталације које се довршују, постројења која су постављена. Почео сам да се разумевам у превирању вина, у гљивицама за врење, у процесима, у ритмовима сокова. Ишли смо по подрумима трговаца где је у огромним кацама клокотало младо вино, сазнавао сам о модерним апаратима за одвајање петелке од грозда да се избегне горак талог, гледао сам како безбројна кола са грожђем пристижу пред општинску вагу, мере товар и стају пред кацама у које сипају грожђе, које се муља... Схватио сам у очигледној настави шта значи за економски преображај једне области, рационална, научна култура прераде. Природа изводи фине, компликоване процесе да оствари један сочни спој састојака, а човек је, грубо и незналачки, најпримитивнијим средствима мислио да сачува њене умне, њене духовите производе. Зато су се и кварили и не трајали. Сада је човек, исто као и природа, отпочео да се служи хемијом и да своје научно искуство стави у покрет ради својих циљева. Циљ човеков није толико као циљ природе у ономе: „створити“, циљ је човеков много више у речи: „сачувати“. Сачувати, у једном извесном згодном виду оно што је остварила природа.“⁷

Прва генерација ученика кренула је са наставом у новембру 1925. године а министар пољопривреде и вода Крста Милетић, потписао је у октобру исте године Правилник о раду Специјално Винодељско-воћарске школе у Александровцу.

У матрикули је уписано 17 ученика који су те године уписали школу: Борисав Стаменковић, Бабин Кал, Срез белопаланачки, рођен 1910; Богосав Марковић, Шљивово, Срез жупски, 1908; Владимир Жива-

---

⁶ *Исшо*.

⁷ Станислав Винавер, „Гоч гори“, Београд 1927, 15.

диновић, Рујиште, Срез бољевачки, 1911; Десимир Петровић, Велика Лукача, 1910; Драгомир Ђорђевић, Суботица, Срез жупски, 1908; Јосиф Стојановић, Вучје, Срез лесковачки, 1907; Максим Андрејевић, Уб, Срез Уб, 1912; Милан Петровић, Читлук, Срез крушевачки, 1909; Милорад Дамјановић, Гаревина, Срез жупски, 1910; Михајло Костић, Дренча, Срез жупски, 1911; Младен Ташић, Вучје, Срез лесковачки, 1907; Момир Костић, Моклиште, Срез белопаланачки, 1911; Радоје Јовановић, Попшица, Срез сврљишки, 1910; Радован Радовановић, Тулеш, Срез жупски, 1912; Радослав Весић, Врбница, Срез копаонички 1910; Станимир Матејић, Велико Село, Срез нишки, 1909; и Светислав Катић, Јелакци, Срез жупски, 1908. године.⁸

Школске 1928/29. године управа Специјалне виноградско-воћарске школе у Александровцу расписала је конкурс по коме се примило 25 државних и пет приватних питомаца. Од државних, 15 су морали бити из Крушевачке области, а 10 из осталих области Краљевине. Питомци нису могли бити млађи од 16 нити старији од 20 година. Приватни питомци су плаћали 300 динара месечно а они чији су родитељи земљорадници дупло мање, 150 динара. Запослени у овој школској години у Специјалној винодељско-воћарској школи: Михајло Радоњић, директор, Љубиша Милојевић, наставник, Предраг Николић, инжењер, наставник, Јован Живадиновић, наставник, Митар Стевановић, рачуновођа, Марјан Шекуларец, служитељ, Чедомир Медаревић, качар, дневничар, Танасије Минић, служитељ, дневничар и Младен Трнавац, служитељ.⁹

Завршена је изградња модерног школског винарског подрума, по угледу на оне у Прованси, у Француској, а школа је поседовала 33,73 хектара земље.¹⁰

Први значајни догађај који се одиграо на имању школе, била је организација велике пољопривредне изложбе, која је организована у сарадњи са Пољопривредном подружином из Александровца, октобра 1932. године. Радна снага за приређивање изложбе је обезбеђена ангажовањем ученика и наставника Пољопривредне школе и пољопривредника Жупског среза. На њој су учествовали пољопривредни произвођачи Жупског, Копаоничког, Трстеничког, Расинског, Студеничког и Јошаничког среза, под покровитељством Министарства пољопривреде, Српског пољопривредног друштва и Моравске бановине.¹¹

Држава је била свесна чињенице да земљи, у којој се више од 12 милиона људи бавило пољопривредом, недостају стручне школе. Зато је током четврте деценије 20. века отворено неколико десетина пољопривредних школа али и то је било далеко од стварних потреба. У суседној

⁸ Томислав Милић, *Средња школа „Свети Трифун“ Александровац 1926–2006*, Александровац 2006, 2.

⁹ *Крушевачка обласна самоуправа*, бр. 64, 1. септембар 1928.

¹⁰ *Тежак*, бр. 48, 28. новембар 1926, 378.

¹¹ Записник седница Управног одбора Пољопривредне подружине у Александровцу – Жупа, налази се у архиви Завичајног музеја Жупе.

Бугарској на пример, у којој се пољопривредом бавило мање од шест милиона људи, постојало је 162 пољопривредне школе, док у исто време у Југославији тек 40.¹² У склопу реформе пољопривредног образовања, александровачка Специјална винодељско-воћарска школа, која је школске 1926/27. и школске 1927/28. трајала годину дана, а затим две године, од 1931. године се подиже на статус Ниже пољопривредне школе и траје три године.

Слика 3. Подрум пољопривредне школе у Александровцу

Нижа пољопривредна школа 1931–1946.

После само неколико година од оснивања, за упис у александровачку Специјалну винодељско-воћарску школу владало је велико интересовање, а позитивна искуства стечена кроз рад и саму организацију наставе и праксе, довела су до отварања трогодишње, ниже пољопривредне школе, која је под тим именом и програмом радила у периоду од 1931. до 1946. године. За тих 15 година школу је похађало 312 ученика.¹³ Сачуване матрикуле сведоче да су у александровачку школу уписивани ученици из скоро свих већих места у Србији, али и из Београда, Скопља, Дубровника, Птуја, Марибора, Никшића, Книна... Један део свршених ученика настављао је школовање у школи у Букову код Неготина (нешто касније и у Краљеву), где су добијали звање пољопривредни

¹² Тежак, 1. октобар 1939, 627.

¹³ С. Томић, н. г., 81.

техничар. Упоређујући наставне предмете који су се учили у Нижој пољопривредној школи са предметима који се данас уче, долази се до интересантних закључака. Воћарство, повртарство, ратарство, ливадарство, шумарство, сточарство, живинарство, пчеларство, свиларство и рибарство, као предмети који су се изучавали, довољно говоре са којим степеном стручности и знања су ученици добијали дипломе. Нема сумње да је Нижа пољопривредна школа у том периоду изнедрила велики број стручњака који су касније дали огромни допринос развоју пољопривреде Србије и Југославије.¹⁴

Слика 4. Ученици у школском погруму, приликом прераде грозђа, 1933. године

У периоду од 1931/32. до 1938/39. године, школу је похађало око 100 ученика, а завршило их је само 65, што говори да је критеријум оцењивања завршних испита био веома строг, али и да поједини професори нису били довољно педагошки потковани. Такође, у овом периоду ученици су често и мењали школу ради допуне знања кроз специјалне програме других школа. Виноградари су хтели да науче нешто више из ратарства и сточарства и обратно.¹⁵

Школу је у овом периоду похађао књижевник и академик Добрица Ћосић. Постоје извори који тврде да је Ћосић због комунистичке пропаганде и богохуљења, истеран из школе, али постоје и они који кажу да је школовање ипак завршио, као и да је потом уписао четврту годину у Ваљеву.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Илија Рилаковић, „Настанак и развој Специјалне винодељско воћарске школе у Александровцу“, *Жујски зборник*, бр. 6–7 (2012), 43.

Слика 5. Ученици школе, 1936. године, шрећи с десна у јорњем реду, Миљојко Весић из Мале Врбнице бруске, са његове леве стране Добрица Ћосић.¹⁶

Из тог периода постоји једна занимљива анегдота: предратни васпитач у интернату школе, Слободан Џамић – Џода био је веома посвећен свом послу и веома строг, тако да је оштро кажњавао сваки несташлук ученика; један од оних који је упознао Џодине „методе“ био је управо Добрица Ћосић. Ћосић је, боравећи често у послератном Александровцу, говорио: „Толико је био строг, да сам га презирао, када сам приликом приступања Расинском партизанском одреду добио прву пушку, прво што сам помислио је да одем у Александровац и убијем Џоду“. Наравно, ову причу је касније Ћосић увек препричавао, кроз шалу.¹⁷

Нижа пољопривредна школа у Александровцу је за време Другог светског рата радила углавном несметано. Имала је два одељења, старије и млађе, са укупно 30 ученика. Наставници Миливоје Вељковић (предавао земљоделство и геометрију), Шуњеварић (касније начелник у Министарству пољопривреде), Живковић, Душан Миленковић (винарство) и директор Предраг Николић су чинили све да и у овим ратним временима школа функционише. Од помоћног особља радио је само чувар, Дража Ђорђевић из Стараца. У Александровцу и ближој околини није било великих ратних дејстава, за четири године забележено је само неколико пута да су ђаци исељавани из интерната (у мањи објекат) како би у њему били смештени

¹⁶ Фотографија из породичне архиве унука Миљојка Весића, Стефана Минаковића из Парчина.

¹⁷ Казивао Љубомир Вучковић (1950).

бугарски и немачки војници са Источног фронта, а у неколико наврата у њему су преспавали припадници Расинског корпуса Југословенске војске у отаџбини, под командом Драгутина Кесеровића. Они би у кругу школе боравили неколико дана и потом одлазили, а ученици и наставници би се враћали свакодневним активностима. У марту 1943. мања група партизана упала је у град, затворила неколико жандарма у зграду жандармеријске станице, покупила стоку из пољопривредне школе и убрзо се повукла.

У подруму школе се одређено време производио пекмез за потребе немачке војске, који је вожен чак на Источни фронт. Овај посао нису радили ученици и наставници, већ људи које су сами Немци одређивали. Што се економије тиче, осим воћњака, баште и винограда, школа је у том периоду поседовала пет до шест крава „монтафонки“, два приплодна бика, пет до шест свиња (мангулице), два нераста, кокошке носиље и једног коња. Сваки ученик био је седмично задуживан да се стара око стоке.¹⁸

Школа после Другог светског рата

Са новом, комунистичком влашћу, у првим послератним годинама, дешавале су се велике и бројне промене на свим пољима, у политици, друштву, привреди, просвети, као и у образовном систему повезаном са привредом. Власт је брзо увидела да је образовање пољопривредног становништва недовољно за напредније производне поступке. За лоше стање у пољопривредној струци, као и у осталим стручним делатностима, власт је оптуживала бивши систем.

Нижа пољопривредна школа 1947. године мења назив и постаје Специјална виноградарска школа. Уз мале корекције, тј. промене неколико предмета, програм и дужина школовања су остали исти као ранијих година. Нове власти су посебно истицале нови стручни пољопривредни кадар, винар-винар. Школа још једном мења назив и 1948. постаје Дирекција специјалне виноградарске школе. Те године су се, уз промену административних односа у администрацији и привреди Србије, променили и називи школских и осталих институција. Посебан разлог за ово били су нови услови финансирања.¹⁹

Средња пољопривредна школа 1950–1957.

Дирекција Специјалне виноградарске школе 1950. поново мења име и школске 1950/51. добија статус средње школе – постаје Дирекција средње виноградарско-подрумске школе. Сви подруми су морали испуњавати минималне хигијенско-техничке услове за прераду вина. Током школске 1951/52. године, надлежни републички орган донео је

---

¹⁸ Разговор са Миланом Марићем (1929–2020), учеником школе у периоду 1942–1945.

¹⁹ Т. Милић, *н. г.*, 12.

одлуку о укидању Дирекције средње виноградарско-подрумарске школе и размештању њених ученика у средње школе у Букову и Вршцу.

Школу су тада чинила два одељења другог разреда. Била је мешовита: александровачку пољопривредну школу школске 1951/52. године први пут у њеној историји похађало је и 20 девојака.

Школа се у годинама после рата налазила у прилично запуштеном стању. На разним зборовима и конференцијама у Жупи критиковано је лоше стање, посебно на економији, а појединци су иронично казивали: „Уколико неко жели семе од паламиде, нека иде у Пољопривредну школу“. За ово су кривили завађен колектив. Постављењем Вукадина Ловића за директора школе 1952. године, ствари су се у поприличној мери поправиле и школа је убрзо нормализовала свој рад.²⁰

Специјална винарско-виноградарска школа 1957–1964.

Смер виноградарско-воћарски први пут се под тим називом јавља школске 1950/1951. године, а школовање је трајало две године. По завршетку ове школе, ученици су углавном одлазили на даље школовање у Вршац и Буково, у тамошње пољопривредне школе. До 1957. овај смер су похађала 122 ученика, а 1957. године у Александровцу се отвара Специјална винарско-виноградарска школа, у којој школовање траје три године. Бројност ученика условила је да се школске 1957/58. изврши доградња постојећег школског објекта подизањем спрата са купатилом и вешерницом. У периоду од 1957. до 1962. године Специјалну винарско-виноградарску школу завршило је 318 ученика. Ова школа била је, уствари, само делимично измењена претходна школа, али одређене новине указују на то да се поново кренуло ка ужој специјализацији пољопривредних школа. Управо због те чињенице, добар део ученика је наставио школовање у вишим пољопривредним школама, углавном педагошког смера, и на пољопривредним факултетима. На национализованом и конфискованом земљишту, највећим делом чувене винарске породице Луковић, школа је 1961. подигла плантаже, и то воћњак на површини од 10 хектара и виноград на површини од 6,5 хектара.²¹

Почетком шездесетих година школа доживљава озбиљну кризу, која кулминира одлуком Министарства просвете да се забрањује право уписа за школску 1961/62. годину. Оштро противљење грађана, локалног комитета и запослених у школи, кулминирало је потписивањем петиције која је послата Министарству просвете, која је на опште задовољство, прихваћена.

Велику подршку грађанима Жупе том приликом дао је Шуњева-рић, некадашњи професор и директор Пољопривредне школе у Александровцу, а у том тренутку начелник у Министарству пољопривреде.²²

²⁰ *Победа*, 26. децембар 1952, 7.

²¹ С. Томић, н. г., 98.

²² *Истио*, 143.

Памте се жестоке полемике професора школе Светолика Трифуновића и високог функционера крушевачких комуниста, извесног М. Никшића, а мотиви одлуке о затварању школе, на основу доступних докумената, ни до данас нису у потпуности разјашњени. Највероватнија верзија је она која је сачувана на основу сећања појединих ученика, да се тада говорило како је крушевачка власт ургирала да се школа у Александровцу угаси, не би ли се иста таква отворила у Крушевцу. Можда је због тога крушевачка штампа почетком шездесетих година покренула озбиљну кампању против александровачке школе, пишући данима о „разврату и пијанствима ученика који малтретирају професоре“.²³

Овакви текстови озбиљно су потресли школу. После свега тога, неко је морао бити „дежурни кривац“ а та неславна улога припала је професору и директору школе, Светолику Лики Трифуновићу, који је избачен из Комунистичке партије. Како се професор није либио да јавно искаже своје мишљење и да се бескомпромисно стави на страну школе, а како би такво образложење за искључење из Партије било контрапродуктивно, он је од стране локалних комуниста оптужен да је ишао на крсну славу своје породице, код свога брата, што му је као комунисти било строго забрањено. Све ово алармирало је управу школе, општинске власти, и, наравно, Срески комитет Комунистичке партије. Једно цело одељење је истерано из школе, али под притиском грађана, након неколико дана заседао је Управни одбор школе и сви ученици су враћени на наставу. Настављен је оштар вербални сукоб између наставника, васпитача и директора, који је сматрао да деци треба дати нову шансу.²⁴ Коначно, 1963. године школа не само да бива обновљена, већ постаје и четворогодишња. То јој је омогућено зато што је располагала ресурсима и средствима: имала је своје земљиште, као и средства за прераду грожђа, модерне лабораторије и остали инвентар потребан за обучавање младих пољопривредних техничара. Смиривањем ситуације у самој школи и свесни утицаја и угледа професора Трифуновића, после неколико месеци враћају га у Комунистичку партију.

Иначе, Светолик Лика Трифуновић (1927–1997) је био и до данас остао један од симбола Пољопривредне школе у Александровцу. После свршене Пољопривредне школе у Букову, завршио је Пољопривредни факултет у Земуну а потом се усавршавао у Пољској и Француској. Био је један од најбољих познавалаца технологије справљања вина, веома признат у домаћој научној јавности.

Школски центар 1964–1976. године

Школски центар је основан септембра 1964. године а у његовом саставу налазиле су се Гимназија, Економска и Пољопривредна школа и

²³ *Победа*, 23. фебруар 1962, 8.

²⁴ Разговор са Добрилом Давидовић (1951), рођаком професора Трифуновића.

економија Средње пољопривредне школе. У то време се сматрало да су оваква престројавања неопходна због рационалнијег пословања. У овом периоду општина Александровац је била једна од ретких која је имала већи број смерова у односу на општине са сличним бројем становника. Пољопривредна школа је од 1969. имала два смера: Воћарско-виноградарски и Технолошки смер за школовање пољопривредних техничара-технолога за прераду грожђа, производњу сокова, производњу пива и винског сирћета. Овај смер основан је уз подршку предузећа „Вино Жупа“, која је школи уступила неке своје објекте, као и најмодернију технологију за обављање праксе. За овај профил владало је велико интересовање ученика: у прве три године за овај смер се пријавило 300 ученика. Оно што је одликовало школски центар је огромно имање, које је садржало све оно што и свако велико и богато газдинство. Школа је имала шталу и сенару са 15 до 20 крава. Млеко, које би се увече помузло, сваког јутра у 5 часова служитељ је коњском запрегом (имена коња - Урбан и Паша) од куће до куће, развозио, по чаршијским сокацима, узимао је празне и остављао пуне флаше са млеком. Школа је од тога имала значајне приходе а грађани Александровца увек свеже, природно млеко. Затим, школа је имала и неколико свиња и вепра за приплод, а прасад је откупљивало Угоститељско предузеће „Козник“. На месту Жупљанима познатом као „Кланица“ откупљивале су се коже. Постојао је матичњак, у којем је обављано калемљење на дивљој лози. Школски виногради налазили су се изнад Кожевинске цркве, на месту данашњег гробља и у Стањеву, на брду изнад трафостанице. На Трнавачкој чуки школа је на преко 6 хектара узгајала лаванду за потребе фабрике „Мерима“ из Крушевца. На простору данашњег стамбеног насеља „Расадник“ налазила се плантажа јабука, крушака, шљива, велика башта где се садио парадајз, краставац, лук, пасуљ и остало поврће. Читавом дужином постојао је бетонирани канал који је служио за заливање. Током лета, засаде су одржавали ученици пољопривредног смера, који су били на обавезној једномесечној пракси и ма колико да су били близу куће, обавеза је била да спавају у интернату. Управник школске економије тих година био је Милорад Јовановић из Барбатовца, а летњу праксу водио је професор Живота Вукојевић, познатији под надимком Цапић.²⁵ Куће у којима су живели помоћни радници налазиле су се недалеко од данашње ватрогасне станице, а станови за професоре на простору данашњег тржног центра „Стевановић“. Ту се налазила и велика јавна чесма. На школском имању су били стално запослени радници: Миљко Ћоћић, Брана Гашић, Драгослав Крпић, Драја Бонцић, Добривоје Бојић... На простору данашњег вртића (код Дома здравља), налазила су се игралишта за мали фудбал, рукомет, кошарку и одбојку. Школа је производила вино и ракију а посебан бренд је вињак „Дар“. Продаја алкохолних пића се тих година обављала преко краткотрајне сарадње са предузећем „Словенија вино“ али и другим привредним субјектима. За

²⁵ Казивачи Славољуб Ђурић (1957) и Славољуб Луковић Шљера (1951), бивши ученици.

овај искорак у развоју школе најзаслуженији је био професор Трифуновић који је уложио себе и заједно са децом школу учинио препознатљивом у Србији, са асортиманом пића: Школски ризлинг, Медицинално црно вино, Школска ракија комовица, Школска ракија шљивовица, Вињак „ДАР“, Вишњевача (ликер), Винско сирће, Газирани „Егзотик“ сокови.

Школа је 1972. године отворила и погон за производњу сирћа, а Технички школски центар Крушевац отворио је у Александровцу једно одељење „металаца“, за које је владало велико интересовање. Разлог за то је што су предузећа попут „Арматура“, „Вентила“, „Жупљанке“, „Развитка“ и др. имала сталне потребе за радницима.²⁶ После завршене две године у Александровцу, ученици су трећу, завршну годину, уписивали у Крушевцу. Директор Техничког центра из Крушевца био је Александровчанин Настас Јакшић, на чије инсистирање је одељење треће године отворено и у Александровцу.²⁷ Школа је седамдесетих година саградила о свом трошку бетонску бачву за продају својих производа. Та бачва је до данас у власништву „Вино Жупе“ и представља атрактивну туристичку грађевину. Године 1969, пољопривредна школа имала је два одељења и 81 ученика. Разредне старешине су били инжењер Миодраг Радовановић – Малац и инжењер агрономије Душан Јакшић. За Средњу пољопривредну школу, која се тако звала све до интеграције са Гимназијом, 1976. године, карактеристично је да је то била прва потпуна пољопривредна, четворогодишња школа у Александровцу.

Слика 6. Професори и сарадници школе, почетком седамдесетих година прошлог века, у средини директор Светиолик Лика Трифуновић

²⁶ Жуйска берба, бр. 5, 23. септембар 1972, 15.

²⁷ Исто.

Економска школа

Школске 1962/63. године Александровац добија Средњу економску школу, која је почела да ради као истурено одељење Економске школе у Крушевцу, а финансирана је у потпуности од стране Друштвеног фонда за школство општине Александровац. Прве школске године уписана су два одељења, а већ наредне године Економска школа послује самостално. До 1969. године, када је школа укинута, наставу је похађало преко 250 ученика распоређених у седам одељења, колико је укупно уписано за време постојања Економске школе. Одлука о укидању александровачке Средње економске школе донета је 19. септембра 1966. године, али је школа наставила са радом рад до завршетка школовања уписаних генерација.²⁸ Директор школе био је Петар Михајловић.

Гимназија 1964–1977.

Скупштина Општине Александровац 19. септембра 1964. године доноси Решење о оснивању истуреног одељења Гимназије Крушевац. Те школске године уписано је само једно одељење, да би касније, тј. све до данас, постојала два одељења. Гимназија од 1970. није у склопу крушевачке Гимназије и наставља рад као Гимназија Александровац све до школске 1977/78. године, када се уводи усмерено образовање. До тада је преко 450 ученика Гимназије стекло диплому.²⁹

Слика 7. Генерација 1958, 1974. године, са разредним старијем,
професором историје Милославом Бонџићем

²⁸ Шездесет година средњег школства у Александровцу, Александровац 1986, 3.

²⁹ Т. Милић, н. г., 17.

Collegium historicum „Жупа“

Године 1964, одмах по оформљењу истуреног одељења гимназије у Александровцу, професор историје Милослав Бонџић је иницирао оснивање истраживачке дружине Collegium historicum „Жупа“. Израђен је статут, програми активности, изабрано руководство, униформе и амблем – *ала жељинска*, митски предак и заштитник Жупљана. Ова дружина, која је већином била састављена од ђака гимназије, али и заинтересованих ђака из других образовних смерова, оставила је неизбрисив траг у очувању и презентацији културног наслеђа Жупе.

Чланови Колегијума су током свог вишедеценијског постојања, били највећи промотери Жупе на југословенском простору. Наступали су на десетинама важних догађаја: Симпозијуму Југословенског етнографског друштва, Југословенској смотре гимназијских дружина у Сремским Карловцима, у Дому омладине у Београду, Етнографском институту САНУ, на смотрама младих истраживача широм Југославије; прикупили су више хиљада експоната, архивских докумената и фото-докумената, који су и поставили темељ за оснивање Завичајног музеја Жупе.³⁰

Средњошколски образовни центар „9. мај“

После школске 1975/76. године долази до прве интеграције постојећих средњих школа – Пољопривредне школе, Гимназије и одељења металског смера, у Средњошколски образовни центар (СОЦ) „9. мај“.

За првог директора СОЦ „9. мај“ изабран је млади професор физике Војислав Калезић, а за заменика Слободан Ђоћић, професор пољопривредне струке.

Интеграција поменутих школа и почетак реализације дуго најављиване реформе образовања, довела је до низа организационих проблема, који су великим напорима управе школе и добром сарадњом између професора, углавном били решени.³¹

Заједничке основе и нерешена питања

Велика реформа средњег школства која је почела од школске 1977/78. године донела је пуно нерешених питања. Она је базирана на тзв. заједничким основама: прве две године школовања сви ученици са територије једне општине морали су да се школују искључиво у тој општини, а наредне две године тзв. усмереног образовања могли су да бирају школе било где у Југославији, у складу са својим интересовањима и даљим плановима школовања. У СОЦ „9. мај“ ученици су могли да бира-

³⁰ *Istraživač, list društva mladih istraživača*, Beograd 1977.

³¹ Разговор са професором у пензији Милованом Ничићем (1935).

ју између смерова: машински, природно-технички, пољопривредни и из области културе и информисања.

Средњошколски образовни центар „9 мај“ 1980. године мења назив у Образовни центар „9. мај“. Школа је под овим називом обављала своју делатност десет година.

Жестоки земљотрес на Копаонику 18. марта 1980. године потресао је и погодио и читаву Жупу. Велика материјална штета коју је претрпело становништво није заобишла ни средњошколски центар. Школска зграда, саграђена 1977. године претрпела је знатну штету. Школска 1979/80. некако је приведена крају, али се нова школска година ишчекивала са зебњом. Наиме, у новој 1980/81. школској години очекивано је 1.300 ученика у 39 одељења, а постојало је само 15 употребљивих учионица. Настава се обављала у две смене.

Пројектни задатак за израду нове школске зграде направљен је у сарадњи са Педагошким заводом из Београда, а главни пројектант је био архитекта Томаш Вуга. За главног извођача радова изабрано је предузеће СГП „Горица“ из братске општине Нове Горице. Подизвођач је било предузеће „Жељин“ из Александровца.³² Идеја општинских власти је била да се направи школа за 21. век. Вредност инвестиције била је 85.000.000 динара (осамдесет пет милиона нових југословенских динара).

Нови део зграде завршен је 1983. године, и у то време био је један од најмодернијих школских објеката у Србији, са медијатеком, библиотеком и рестораном. Школа је имала сопствену телефонску централу. У исто време саграђена је и фискултурна сала, у којој су се одржавала многа републичка спортска средњошколска такмичења. На улазу у школу постојао је простор за гардеробу, где су се сви ученици и професори пресвлачили у униформе. Свака учионица је имала телевизор за потребе интерне телевизије, као и школски разглас и телефон, а сваки наставни предмет је имао свој кабинет. Изграђена је најсавременија учионица за учење страних језика. Школска лабораторија је била у том тренутку најмодернија у Србији. Кабинети физике, хемије и биологије опремљени су најсавременијим наставним средствима и училима, омогућивши ученицима да теоретска знања претачу у праксу. Ипак, школа је била немоћна да уради било шта по питању добијања више смерова усмереног образовања, зато што је и даље, после две године, велики број ученика одлазио због жеље да промене средину у којој живе, тражећи веће центре, који пружају много више могућности.³³

Први компјутер, графоскопи, дијапројектори, микроскопи... били су само део пројекта „Школа за 21. век“.

Компјутер домаће марке „Орао“ је у школу по први пут унео део модерне технологије која ће обележити будућност човечанства. То су

³² Разговор са Војиславом Калезићем (1947), професором у пензији и директором ОЦ „9. мај“ у периоду од 1976. до 1984. године.

³³ Исто.

већ тада знали многи професори, али и напреднији ђаци. Иако није био у боји и без излаза за звук, овај компјутер је привукао велику пажњу ученика. Њихова замерка је била што постоји само један компјутер и што неће моћи да буду обучени сви ученици. С тога је закључивано да „радне организације треба да схвате значај компјутера и помогну школи у набавци истих, како би спремно дочекали 21. век“.³⁴

И поред великих улагања у модернизацију, проблем са којим се школа суочавала је што после две године, већина најбољих ученика није настављала школовање у овој већ у школама које су имале већи избор струка и занимања. Школа је била немоћна да било шта промени, јер је од ње мало зависило, али је ситуација довела до тога да неки професори постану технолошки вишак.³⁵

Реформа школства, тзв. усмерено образовање, и даље се спроводила у јако тешким и неизвесним околностима. Из године у годину, мењале су се законске одредбе и методе школовања све док се дефинитивно није испоставило да такво стање није одрживо, па се 1987. године одустало од „заједничких основа“ и вратило на стари програм четворогодишњег школовања.

Управо у школској 1987/88. години, у којој се спроводила још једна реформа, а која је у суштини вратила ранији облик образовања, уписано је само 765 ученика.

Ђаци – хуманитарци

Осамдесетих година 20. века забележена је велика хуманитарна активност ученика. Прикупљено је више десетина милиона „старих“ динара за разне акције хуманитарног карактера: помоћ деци за операције, настрадалим рударима у алексиначким рудницима, помоћ деци Јерменије после разорног земљотреса, а чак 20 милиона за породице пострадалих рудара Ибарских рудника 1988. године. Сваке године ученици завршних разреда организовано су постајали добровољни даваоци крви. Организовањем игранки у просторијама Образовног центра, од продајних улазница прикупљана су значајна средства за лечење тешко оболелих суграђана. Тако је и сакупљен део новца за операцију ока радника „Вентила“ Милете Јовановића, у далекој Холандији.

Поред новца за помоћ суграђанима, овим путем је прикупљан новац за разна угрожена подручја, попут помоћи породицама страдалих рудара у Распоточју, па чак и помоћ за гладне у Етиопији.³⁶

Свих 860 ученика су се 1988. године, учланили у „Титов фонд“, чији је новац ишао за стипендирање ученика и младих радника.³⁷

³⁴ *Жуйске новине*, 26. април 1985.

³⁵ *Исшо*, 27. јул 1985.

³⁶ *Исшо*, бр. 29, 28. фебруар 1985., 8.

³⁷ *Исшо*, бр. 97, 8. април 1988, 8.

Све ове акције одвијале су се преко ученичке организације Црвеног крста којом је председавао професор Радоје Рилак, а која је била у непосредној повезаности са општинском и Републичком организацијом Црвеног крста. Хуманитарне акције ученици спроводе и данас.³⁸

Ђаци школе су још од изградње пруге Брчко–Бановићи 1946, Шамац–Сарајево 1947, Нове Горице 1948, па све до укидања радних акција 1989. године, били редовни учесници омладинских радних акција. Бригада под називом „Жупски виноградарџије“ учествовала је на десетинама акција широм Југославије од поменутих, преко изградње Новог Београда, ОРА Шабац, ОРА Тузла, ОРА Ђердап, изградња аутопута кроз Македонију, итд.³⁹ За то је добила низ признања од којих је најзначајније акцијашко признање, плакета „Вељко Влаховић“ 1988. године.

Ученичка организација Покрета Горана коју је водио професор Божидар Ковачевић је била једна од најбоље организованих у Србији.

Из сваке генерације, најбољи ученици завршних година су примани у Савез комуниста. Та пракса се одржала све до 1989. године.

Нешто потпуно јединствено у читавој историји школе догодило се школске 1987/88. године, када је читаво одељење II-1, 32 ученика, смер пољопривредни техничар, положило годину са одличним успехом. Разредни старешина одељења био је професор Радоје Рилак.⁴⁰

Слика 8. Школске 1987/88. одељење II-1 – Пољопривредни техничар, свих 32 ученика положили су са одличним успехом.

³⁸ Исто. Део података дао професор Радоје Рилак.

³⁹ Наша пролећа, лист ученика СОЦ „9. мај“, бр. 17, мај 1979, 2.

⁴⁰ Разговор са професором Радојем Рилаком (1950–2022).

Школа у периоду 1990–2004.

Распад Југославије, ратови, санкције, инфлација и све остало што је пратило суморне деведесете, није могло да не остави трага на цело друштво, а посебно на образовање. Професорска струка је у потпуности понижена, платама од три, пет, десет марака, па је један део професора, током распуста, био принуђен да потражи додатне послове у пољопривреди и на грађевини. И поред свега, школа успева да одржи стабилност, са програмом и бројем одељења који је задовољавао потребе.

Школске 1991/92. године школа уписује једанаест одељења првог разреда, по следећим смеровима:

- Техничар за биотехнологију;
- Техничар за биљну производњу;
- Пољопривредни техничар – два одељења;
- Руководилац пољопривредних техника;
- Произвођач прехранбених производа;
- Машински техничар;
- Металостругар;
- Машинбравар; и
- Гимназија – два одељења.

После Томислава Бежановића, за директора школе постављен је професор математике Милован Живковић. Гимназија се одвојила од Пољопривредно-техничког смера 1990. године и од тог тренутка била је под окриљем Крушевачке гимназије, са два истурена одељења.

До краја деведесетих година, уз велике проблеме, школа успева да одржи бројност ученика и квалитет наставе, али школска зграда и економија су у поприличној мери руиниране. Недостаје наставних средстава, учила, машина за пољопривредну и машинску струку.

Почетком деведесетих, услед ратова, није било матурских ђачких екскурзија и све се свело на једнодневне или дводневне излете до Копаоника, Врњачке Бање и осталих градова у Србији.

Многи, тек свршени ђаци, одлазе на редовно служење војног рока и завршавају на ратиштима у Хрватској и Босни и Херцеговини. Неколико њих, на жалост, вратили су се у мртвачким сандуцима. Професори који су се политички профилисали као оштри противници режима, били су под сталним притиском, а неки су били и суспендовани.

И поред свега што је задесило наше друштво, ђаци школе настављају да нижу одличне резултате, пре свега у спорту а не заостају ни у знању. О томе ћемо више у делу посвећеном успесима у спорту и науци.

Током НАТО агресије на нашу земљу, 1999. године, школа није радила, а после 78 дана бомбардовања, поново је отворила врата како би привремено сместила војнике чувене, 125. моторизоване бригаде Приштинског корпуса Војске Југославије, јунаке чувене битке на Коша-рама. У овој бици бригада је изгубила 98 војника, а рањено је 326. У ра-

товима деведесетих, погинуло је и 10 бивших ученика средње школе у Александровцу.

Период деведесетих година карактеришу и повремени штрајкови професора, али и ученика. Разлози су били различити: мизерне плате и лоши услови рада, као и свеопште незадовољство стањем у држави.

Поменули смо нешто раније чувено одељење пољопривредне школе, у којем су сва 32 ученика завршила са одличним успехом, што се никада, ни пре ни после није поновило. Почетком деведесетих, тачније школске 1990/91. године, још једно одељење је такође запамћено по нечему, што се никада пре и никада касније није десило. На срећу. Ученици генерације 1973, машински смер – техничар за одржавање машина, су у трећем разреду поменуте школске године, имали 509 неоправданих и чак 2.350 оправданих часова. Пет ученика је избачено из школе због неоправданих, али су током лета ванредно успели да заврше трећи разред у Машинској школи у Трстенику и врате се у четврту годину коју су успешно завршили са својим старим одељењем. Ово одељење је изменило неколико разредних старешина, а усталио се једино професор Томислав Милић са којим је свих 25 ученика успешно завршило школовање. Већина ученика овог одељења су данас остварени и успешни људи.⁴¹

Промена тадашњег режима, која се десила 2000. године, а у којој је активно учествовао један део ученика и професора, донела је и нова велика очекивања која, како се касније испоставило, нису, или су само делимично испуњена.

После промена, током 2001. године, уз помоћ општине и донацијама Европске уније, запослени у школи на челу са новоизабраним директором Зораном Вукојевићем и координатором Гимназије Томиславом Милићем, успели су да у кратком времену окрече учионице и адаптирају кров школе који је прокишњавао; сређена је ћачка кухиња и купљена нова пекара, сређени мокри чворови и одрађене друге ситније поправке.⁴²

Исте године, за упис у прву годину тражило се 270 ученика (као и претходне) и то за смерове:

Пољопривредни техничар – два одељења;

Пољопривредни произвођач – једно одељење;

Техничар за биотехнологију – једно одељење;

Произвођач прехранбених производа – два одељења;

Металостругар-Машинбравар – комбиновано одељење, и

Гимназија – два одељења.⁴³

Исте, 2001. године, Влада Републике Србије на челу са др Зораном Ђинђићем, први пут после 1952. године када је званично укинута, у

⁴¹ Разговор са Бобаном Прибанивићем (1973).

⁴² *Жупске новине*, бр. 195, 7. новембар 2001, 7.

⁴³ *Жупске новине*, бр. 189, 1. јун 2001, 25.

школе враћа веронауку, као обавезан изборни предмет и као алтернативни избор Грађанско васпитање. Први вероучитељи у средњој школи су били Вукман Петровић из Пријепоља и Милан Милутиновић из Врбе, док је Грађанско предавао професор психологије Момчило Секуловић.

Слика 9. Зграда школе

Гимназија 1987–2004. године

Поменули смо да образовни систем конципиран на усмереном образовању доживљава свој крах половином осамдесетих година, а стари програм, у нешто промењеној форми, враћа се од школске 1987/88. Уместо некадашње Гимназије отвара се Природно-математички смер, са готово идентичним програмским садржајем као Гимназија. Овај смер се задржао до школске 1990/91. године када се отварају два одељења Крушевачке гимназије – истурено одељење у Александровцу. Професор историје Радоје Рилак био је координатор-руководилац одељења Гимназије Крушевац у периоду од 1992–2001. а професор српског језика и књижевности Томислав Милић је био координатор од 2001. до 2004. године.

Одлуком Министарства просвете Србије, 1990. године Гимназије нису могле бити самосталне нити функционисати као истурена одељења ако нису имале минимум четири одељења по разреду. Као последица такве одлуке, ученици и професори наше Гимназије су на почетку школске 1990/91. године, два месеца путовали за Крушевац док су учионице у Александровцу остајале празне.⁴⁴

⁴⁴ Т. Милић, н. г., 11.

Међутим, протести родитеља, професора и ученика који су трајали месецима, кулминирали су када су незадовољни Жупљани организовано, са три аутобуса отишли за Београд и направили протест испред Скупштине Србије.

Такав потез није остао непримећен од стране београдских медија који су се озбиљније позабавили овим проблемом. Све ово утицало је да се са одговорних позиција донесе позитивна одлука у корист жупских гимназијалаца.⁴⁵

Од тада па до 2004. године Гимназија наставља да функционише као истурено одељење крушевачке, а коначно, од 2004. године припојена је матичној школи и са другим образовним профилима, представља јединствену школу „Свети Трифун“.

Средња школа „Свети Трифун“ од 2004. до данас

Одлуком Министарства просвете од 20. августа 2004. године Пољопривредно-техничка школа почиње са радом под називом **Средња школа „Свети Трифун“**, која школује и образује ученике из два подручја рада – пољопривреда и производња и прерада хране и машинство и обрада метала.

Образовни профили су:

пољопривредни техничар;

техничар за биотехнологију;

прерађивач прехранбених производа (III степен);

машински техничар за компјутерско конструисање; и гимназија.

Слика 10. Ученици пољопривредне струке орезују школски виногра

⁴⁵ Разговор са професором школе у пензији Томиславом Милићем.

На смеру пољопривредни техничар сваке године се уписује по једно огледно одељење, што је резултат новог начина реализације наставе.

Код подручја рада машинство и обрада метала постоји образовни профил машински техничар за компјутерско конструисање, мада су у ранијем периоду школовани машинбравари и металостругари.

Коначно, од 2004. године одељења гимназије су припојена матичној школи. Од школске 2008/09. године школа уводи потпуно нов образовни профил виноградар-винар. У изради програма тог профила учествовали су професори средње школе „Свети Трифун“ Горица Гајић, Милош Ивковић, Дејан Михајловић и директор Бранко Рајчић.⁴⁶

Од школске 2012/13. године школа носи назив **Средња школа „Свети Трифун“ са Домом ученика – Александровац** јер је у оквиру школе у међувремену направљен и Дом ученика. Школске 2010/11. школа је започела реализацију изградње летњег спортског игралишта која је завршена наредне године, а финансирана је из средстава Министарства просвете, Општине и Школе. Исте године покренута је акција на сређивању винског подрума за потребе производње вина.⁴⁷

Од школске 2015/16. године уведен је профил III степена – произвођач прехранбених производа/пекар, чиме је школа верификована за шест образовних профила: Гимназија-општи тип; Пољопривредни техничар; Виноградар-винар; Прехранбени техничар; Произвођач прехранбених производа; Пекар; Оператер у прехранбеној индустрији; Машински техничар за компјутерско конструисање. У 27 одељења уписано је 762 ученика.⁴⁸

Школа данас

Данас наставу у школи изводи 57 наставника, четири помоћна наставника, један вероучитељ, девет помоћних радника, један домар, шеф рачуноводства, финансијско-рачуноводствени сарадник, организатор практичне наставе, руковалац пољопривредном механизацијом, библиотекар, секретар, директор, психолог и педагог. Ове школске године 414 ученика похађа наставу у 23 одељења.

Поред редовног образовно васпитног рада, у школи је организован рад секција које су усмерене ка образовном, креативном, сазнајном, друштвеном и стваралачком развоју ученика и доприносе квалитетном коришћењу слободног времена како у школи тако и ван ње.

Школа располаже имањем од 92 хектара и то: 62 ha у атару села Суботица на простору на коме су некада били засади лаванде који су сађени док је имање било под управом ООУР „Пољопромет“, 26 ha у са-

⁴⁶ Разговор са професором Дејаном Михајловићем (1965).

⁴⁷ *Годишњи план рада средње школе „Свети Трифун“ са домом ученика у Александровцу, за школску 2015/2016*, Александровац 2015, 7.

⁴⁸ *Истио*.

мом окружењу школе, на коме је под виноградима 7 ha, шљивак 1 ha, 1 ha под вишњом, 40 aри јабуке а остало под детелином. Значајан део земљишта припада и школском парку. У селу Стањево школа поседује 4 ha на коме се налазе засади дуње и вишње.

Школски подрум садржи:

- погоне за прераду грожђа и чување вина;
- лабораторију за прехранбену групу предмета;
- радионицу за практичну наставу прехранбене групе предмета;
- радионицу за пољопривредну групу предмета,
- пољопривредне машине;
- магацински простор;
- лагум за чување вина; и
- котларницу.

Од 2007. године машинско транспортни парк је опремљен са вредним машинама и тракторима који су подигли квалитет рада на школској економији, а ученике растеретили мануелног рада. Такав тракторско-машински парк на школској економији створио је услове за реализацију практичне наставе из стручних предмета, а пре свега из пољопривредне технике.

Дом ученика Средње школе „Свети Трифун“ је почео са радом 1. фебруара 2012. године. Објекат поседује 14 соба са укупним капацитетом 60 места, подељен на мушки и женски део. Десет соба су четворокреветне, док остале четири су петокреветне са купатилом. Собе су опремљене савременим намештајем, са креветима на спрат, радним столом и орманом за сваког ученика. Свака соба има ЛЦД ТВ уређај, телефон, прикључак на интернет. У дому се налази учионица са ТВ салом и шест рачунара за интернетом, ресторан сала са 60 места. Дом ученика има на располагању школски амфитеатар са 60 места који је опремљен видео бимом за презентације.

Прослава Светог Трифуна, школске славе, за све ученике и запослене је од посебног значаја. Овај светац, који се обележава 14. фебруара, као заштитник виноградара и воћара у Жупи се прослављао од најранијих времена. С тога је сасвим природно и разумљиво што је колектив школе, почетком 2005. године, одлучио да школа добије име управо по овом свецу и прославља га као славу и Дан школе. Тог дана школа угости званичнике, пријатеље, сараднике и колеге из Србије, као и из братских школа у земљи и иностранству. Поред њих, сечењу славског колача, првом резивању лозе у школском винограду и свечаном ручку присуствују ученици, професори и бивши професори и радници школе. Ученици школе са својим професорима, припремају веома занимљив, садржајан и конципиран културно-уметнички програм, који ову прославу чини једним од најлепших догађаја у току календарске године у Жупи.

Слика 11. Детаљ са позоришне представе ујриличене новом школске славе

Екскурзије и излети

У периоду пре Другог светског рата, нема пуно сачуваних података о ученичким екскурзијама и излетима, али то нипошто не значи да их није било. Постоји податак да су ученици Ратарске школе из Краљева долазили организовано у посете нашој школи, па је логично да су ове посете биле узвраћене.

После Другог светског рата, нова власт је посвећивала посебну пажњу развоју и организовању омладинских организација. Организовани у омладинске организације, ученици су редовно обилазили ближу и даљу околину Александровца. Најближе излетиште био је Сињевац, потом чесма „Здравац“ у долини реке Вратарице у селу Доњи Вратари, долина реке Расине, град Козник, Митрово Поље, Жељин, Гоч. Један број ученика били су чланови Планинарског друштва „Жељин“.

После 1950. године почеле су се у оквиру школе изводити научне, историјско-географске, културне и туристичке екскурзије, са учешћем наставника, на простору Србије, Југославије и иностранства. Трајале су два до седам дана. Маршруте и циљеви екскурзије су унапред планирани. Најчешће су обилажене друге сродне школе и њихове економије, пољопривредна добра, велики прерађивачки капацитети пољопривредних производа ради упоређивања са сопственом праксом, али и ради коришћења искустава. Одлазило се и у познате туристичке центре, Дубровник, Пореч, Опатију, Пулу, Блед...⁴⁹ Почетком шездесетих годи-

⁴⁹ С. Томић, н. г., 214.

на, ученици су сваке године обилазили ПКБ – Београд, „Серво Михаљ“ Зрењанин, „Панонију“, „Бечејску пивару“ и др. Ако неко од ученика није био у могућности да обезбеди новчано учешће, остали су сакупљали новац како би сви могли да путују.⁵⁰

Путовало се аутобусима и возом, а спавало у интернатима пољопривредних или других средњих школа, али и у хотелима и приватним смештајима.

Преко лета, ученици основних и средње школе, сменски су летовали у Митровом Пољу, у одмаралишту које је водио учитељ у пензији Милутин Андрејић.

Слика 12. Ученици средње школе у одмаралишту Црвеног крста у Митровом Пољу, 1974. године, са чика Милутином Андрејићем

Сваке године, већ дуже од пола века, у организацији школе, обавезна је посета Пољопривредном сајму у Новом Саду за ученике пољопривредног смера.

Већ почетком седамдесетих година, поред стручних посета и екскурзија које су се изводиле по читавој домовини, школа почиње да организује вишедневне екскурзије за ученике завршних разреда које су подразумевале вишедневна пропутовања по европским земљама. Та пракса се одржала и до данас, а најчешће дестинације су углавном биле и остале Италија и Грчка, али путовало се и у Чехословачку, Мађарску, Италију, Аустрију, Шпанију итд.

---

⁵⁰ Разговор са Христивојем Ђоћићем, некадашњим професором школе.

Стручним екскурзијама се у то време придавао велики значај. Ученици пољопривредног смера су тако имали прилике да посете чувени пољопривредни сајам „Fiera agrogricola“ у Верони (Италија), потом највећи вински подрум у Италији, у Вићенци,⁵¹ пивару у Истанбулу или најстарији подрум вина у Европи, у Камбасу (Грчка). Са ученицима су углавном ишли професори стручних предмета: Лика Трифуновић, Миодраг Радовановић, Слободан Ђоћић, Душан Јакшић, Христивоје Ђоћић и други.⁵²

Слика 13. На екскурзији у Бечу, 2014. године

Екскурзије гимназијалаца и ученика осталих смерова су, као што смо поменули, у већини случајева реализоване у Италији, Аустрији и Грчкој. Поред тога, ученици су ишли на екскурзије, скупове младих истраживача, задругара и Горана по целој Југославији, а зими су имали часове скијања у Митровом пољу.

Данас, школа организује излете и екскурзије које могу бити једнодневне, дводневне и вишедневне. Једнодневне екскурзије подразумевају обиласке културно историјских споменика Србије, локалитета попут Виминацијума или Сирмијума, манастира, цркви, али и екскурзије које

⁵¹ Према сећањима Гвоздена Цветковића (1936), дугогодишњег директора туристичке агенције „Путник“ из Врњачке Бање, који је био организатор ових екскурзија, директор подрума вина из Вићенце је боравио у Александровцу где је био гост „Вино Жупе“ и том приликом изјавио да је он за Жупу знао још од раније, из литературе, као једну од најпогоднијих области за узгајање грозђа у Европи, јер има идеалне природне услове.

⁵² Према сећањима Гвоздена Цветковића (1936) из Врњачке Бање.

подразумевају обиласке Београда, Новог Сада, Крагујевца и других градова Србије. Вишедневне, матурске екскурзије реализују се у већини случајева у земљама западне Европе.

Поред поменутог Пољопривредног сајма у Новом Саду, сваке године школа организује одласке на Сајам књига и Сајам аутомобила у Београду.

Привилегија жупских средњошколаца у односу на неке друге је та што матурске вечери већ деценијама почињу матурантском шетњом од школе до центра града. Док матуранти великих градова долазе возилима, у Жупи постоји дивна традиција, да матурско вече започне дефилом младости и лепоте. Шетња матураната од средње школе до центра града, поред поносних родитеља, измами на улице и огроман број грађана Жупе који желе да поздраве још једну генерацију средње школе која је заправо тек закорачила у живот.

Научни и спортски успеси

Такмичења школа у знању су одувек била велики изазов како за ученике, тако и за професоре школе. Средња школа „Свети Трифун“ је поред бројних награда и признања на међуопштинским и окружним такмичењима, одувек имала запажене резултате на оном најважнијем, републичком такмичењу. Ученици школе су се више десетина пута налазили међу прва три такмичара на републичким такмичењима из српског језика, математике, прехранбене технологије, пољопривредне производње а највише успеха понели су ученици професора историје Драгише Стаменковића, који су се на републичким победничким постољима нашли више од двадесет пута.

Слика 14. Прваци Србије у малом фудбалу, 1998. године

Слика 15. Шампионке школске олимпијаде у рукомету, 2015. године,
са професором Александром Милевим

Школа је данас учесник неколико међународних пројеката, који ученицима и професорима отварају могућност да упознају друге културе и усавршавају своја знања из страних језика. Од 2009. године група ученика, заједно са професорима српског језика, Снежаном Арсић и Томиславом Милићем, поново је покренула школски часопис „Наша пролећа“.

Директори Школе 1926–2026.

1925 – 1928.	Милан Марсић
1928 – 1933.	Михајло Радоњић
1933 – 1936.	Душан Миленковић
1936 – 1941.	Ђура Радовић
1941 – 1942.	М. Шуњеварић
1942 – 1945.	Предраг Николић
1945 – 1949.	Тома Видаковић
1949 – 1952.	Бранко Репић
1952 – 1957.	Вукадин Ловић
1957 – 1962.	Сретен Костић
1964 – 1967.	Милослав Бонџић, први директор Гимназије
1964 – 1971.	Сава Кнежевић
1971 – 1974.	Светолик Трифуновић
1975 – 1976.	Душан Јакшић

1968 – 1969.	Милоје Петровић, директор Гимназије
1962 – 1969.	Петар Михајловић, директор Економске школе
1967 – 1968. и	
1970 – 1975.	Милован Ничић, директор Гимназије
1975 – 1976.	Војислав Митровић директор Гимназије
1976 – 1984.	Војислав Калезић
1984 – 1995.	Томислав Бежановић
1995 – 1996.	Слободан Ђоћић
1996 – 2001.	Милован Живковић
1993 – 2001.	Радoje Рилак, координатор Гимназије
2001 – 2004.	Томислав Милић, координатор Гимназије
2001 – 2007.	Зоран Вукојевић
2007 – 2015.	Бранко Рајчић
2015 – 2016.	Драгана Богојевић
2016.	Божидар Ковачевић
и од 2016.	Бранко Рајчић

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Периодика

- *Жујска берба*, 1972.
- *Жујске новине*, 1985, 1988, 2001.
- *Istraživač, list društva mladih istraživača*, 1977.
- *Крушевачка обласна самоуправа*, 1928.
- *Наша пролећа, лист ученика СОЦ „9. мај“*, 1979.
- *Победа*, 1952, 1962.
- *Политика*, 1925.
- *Српске новине*, 1889.
- *Тежак*, 1926, 1939.

Литература

- *Годишњи план рада средње школе „Свети Трифун“ са домом ученика у Александровцу, за школску 2015/2016*, Александровац 2015.
- Јовановић Миломир, Богомир Михајловић, *100 година пољопривредне школе у Краљеву 1882–1982*, Краљево 1982.
- Максимовић Ђурђа, „Институционални развој школства у Краљевини СХС /Краљевини Југославији (1918–1941)“, Тематски зборник, „Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас, ур. Александра Илић Рајковић, Сања Петровић Тодосијевић, Београд 2022, 193–218.
- Милић Томислав, *Средња школа „Свети Трифун“ Александровац 1926–2006*, Александровац 2006.
- Рилаковић Илија, „Настанак и развој Специјалне винодељско воћарске школе у Александровцу“, *Жујски зборник*, бр. 6–7 (2012), 43–82.
- Томић Светомир, *Осамдесет година Пољопривредне школе Александровац – Жуја и Ђушеви пољопривредног образовања 1925/26–2005/06*, Александровац 2006.
- *Шездесет година средње школе у Александровцу*, Александровац 1986.

Усмени извори

- Љубомир Вучковић, Милан Марић, Добрила Давидовић, Славољуб Ђурић, Славољуб Луковић Шљера, Милован Ничић, Војислав Калезић, Радоје Рилак, Бобан Прибановић, Томислав Милић, Дејан Михајловић, Христивоје Ђоћић, Гвозден Цветковић

Извори фотографија

- Завичајни музеј Жупе, Александровац
- Породична архива Стефана Минаковића из Парчина

IVAN BRBORIĆ, Museum Advisor
The Heritage Museum of Župa, Aleksandrovac
ivanbrboric@gmail.com

ONE HUNDRED YEARS OF THE "SVETI TRIFUN" HIGH SCHOOL IN ALEKSANDROVAC 1926–2026

Summary

The "Sveti Trifun" High School in Aleksandrovac was founded a century ago to educate professionals in agriculture. Initially, the school offered a one-year program, which later expanded to two- and three-year programs, and by the early 1960s, it became a four-year school. Several years after World War II, additional educational tracks were introduced, including a general high school (gymnasium), as well as programs in economics, mechanical engineering, and, somewhat later, food technology. The school's farm has always been a significant source of income for its operation. Throughout its century-long existence, the High school in Aleksandrovac has faced all the challenges and crises of its time, both global and national, as well as local. Statistics are clear: 45 years ago, the school had 1,300 students; 10 years ago, 762; and in the 2025/26 school year, only 414 students enrolled. This trend clearly shows the direction in which we are heading as a nation. Low birth rates and mass emigration are deeply eroding our society, and solutions are not yet in sight. In recent years, there has also been a noticeable trend of primary school graduates leaving Aleksandrovac for larger educational centers. In these circumstances, the school is making great efforts to preserve its century-old reputation and tradition in education and upbringing. Considering that the school has produced two members of the Serbian Academy of Sciences and Arts, several dozen university professors, around one hundred PhDs, as well as doctors, lawyers, judges, successful businesspeople, and dozens of top athletes, we can only hope that the teaching staff and necessary reforms will enable the school to have at least a somewhat more certain future.

KEYWORDS: Aleksandrovac, Župa, High School, viticulture, students, teachers

Др ЈЕЛЕНА М. ВУКЧЕВИЋ, виши кустос историчар
Музејска збирка, Народни универзитет, Трстеник
jelenavukcevic@yahoo.com

ДОБРОТВОРНА ЖЕНСКА ДРУШТВА У ТРСТЕНИКУ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА

АПСТРАКТ: *Раг доброшворних женских друштва у Трстенику у 20. веку проучава удруживање жена у провинцијалној средини у циљу еманципације, образовања и хуманитарног рада путем до сада нејубликованих историјских и материјалних извора, докумената, фотографија и предмета који се чувају у Музејској збирци у историјској збирци, новинских извештаја из посматраног периода. Један од циљева истраживања је проучавање еманципације жене у патријархалном провинцијском друштву, идентификовање жена које су биле у добротворним друштвима, јер се о њима у оквирима локалне историје зна врло мало или не зна ништа, а о њиховим мужевима познао је скоро све. Следећи циљ истраживања је постављање основа за локалну историју општине Трстеник саједану из ула који до сада нико није обрадио. Кроз расположиву грађу биће представљена историја жена које су живе и радиле у Трстенику и својим деловањем обликовале друштвени али и политички живот. Ово је посебно важан циљ јер, кроз посматрање литературе и грађу, кроз бројне хронике и поменике значајних личности трстеничког краја (мада је ово случај и са другим мањим општинама и градовима Републике Србије), број обрађених женских личности је занемарљив.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Женско друштво, добротворна женска друштва, Трстеник, женска занатска школа, женско питање

О Срезу трстеничком у 19. веку

Срез Трстенички је од турске власти ослобођен у борбама током Првог и Другог српског устанка. Становници овог среза су били подељени између две нахије: Крушевачке (јужно од Западне Мораве) и Пожешке (крајеви северно од Западне Мораве). О лошем економском стању становништва 20-их година 19. века најречитије говоре писма кнезова Пожешке нахије, Николе Костића и Васе Поповића, кнезу Милошу Обреновићу. У писму из марта 1822. се захваљују кнезу што им је дозволио умањење пореза који нису успели да прикупе међу народом услед велике штете настале због „воде и туче“ (кише и града). Писма сличног

тона, са изговорима о разлозима за немогућност прикупљања разрезане суме пореза, су кнезу слата и наредних месеци.¹

Све наведено илуструје да у срезу трстеничком у периоду до половине 19. века није могло бити речи о некој вишој грађанској класи са довољно новца и свести да се бави добротворним радом. Ситуација се донекле мења у другој половини 19. века.

Варош Трстеник је одлуком кнеза Милоша од 14. новембра 1859. године постала центар истоименог среза² што доводи до тога да Трстеник, постено, постаје привредни, просветни, пољопривредни и трговачки центар и све више добија изглед насеља трговаца, занатлија и банкара.

Године 1877. Трстеник је поплочан калдрмом³ чиме се на још један корак приближио уређеној вароши. Поред калдрме, изглед Трстеника у 19. веку карактерише зграда среског начелства, новосаграђена основна школа Свети Сава, зграда поште и штедно-кредитне задруге, како је то забележио Феликс Каниц. Каниц помиње и изградњу цркве Свете Тројице, по „Живковићевом нацрту“, која ће бити саграђена 1900. године на месту некадашње „старе црквице“.⁴

У Трстенику је посебно било развијено виноградарство и винарство због погодне микроклиме и одговарајућег тероара. Захваљујући трговини вином и ракијом, у Трстенику се издаваја један слој богатијих трговаца.⁵ Поред трговине вином и ракијом, постојање ђумрукане (царинарнице) у Трстенику омогућило је развој и других облика трговине (земаљским производима, живом стоком), постепени привредни развој, оснивање првих банака и ситне индустрије. Крајем 19. века у Трстенику је постојало око 60 разних предузимачких радњи: трговина, занатских радионица и кафана.

Са привредним развојем Трстеника, одевање градског становништва постаје све луксузније и отменије, што је нарочито било видљиво у гардероби жена и девојака из богатијих породица. Оријентални стил се све више преплиће са европским модним утицајима, што је посебно видљиво на фотографијама из периода са почетка 20. века.

Ипак, утицај европске културе није донео само промене у облачењу. Донео је и свест о значају и улози жене у друштву. Образоване жене у Србији, као и жене из угледнијих породица, се крајем 19. и почетком 20. века удружују у женска удружења чији је задатак, између

¹ Љубодраг Поповић, *Трстеник срез и оштина (1860–1910)*, Трстеник 2010, 31–32.

² *Исти*, 78–79.

³ Саша Милосављевић, *Становништво оштина Трстеник. Демографска проучавања*, Ковска Митровица 2016, 24.

⁴ Јелена Вукчевић, „Историјски извори о прелазу преко Западне Мораве у трстеничкој сутесци“, у: Драгиша Трошић, *Трстенички мостови*, Трстеник 2018, 14.

⁵ Ово је било познато и кнезу Милошу Обреновићу који је поседовао земљу под виноградом на територији општине Трстеник у данашњем селу Горњи Рибник и активно био укључен у производњу вина. Види: Јелена Вукчевић, Јелена Стојковић, *Трстеничко винојорје*, Трстеник 2021, 61.

осталог, био и борба за емаципацију жена и стицање једнаких права са мушкарцима у погледу образовања, имовине, права на рад и слично.

Женска удружења у Трстенику до Првог светског рата

У овом периоду, у Трстенику, су постојала три удружења: Подружина женског друштва основана 1901. године, Женско занатско друштво основано 1906. и Коло српских сестара основано 1906. године.⁶ Међу овим друштвима, најважније по својим резултатима, и најдуготрајније, било је Женско друштво, односно његова Подружина у Трстенику.

Женско друштво у Београду је основано 1875. године под покровитељством краљице Наталије Обреновић.⁷ У њему су се окупиле грађанке „жељне да активно допринесу напретку државе“. Један од начина за то био је рад на отварању домаћичких „женских“ школа за девојке без веће материјалне помоћи државе. Оснивање ових школа је значио велики допринос модернизацији друштва, али је наишао и на отпор код традиционалиста који су сматрали да је девојчицама место у кући где ће учити све што је потребно уз мајку. Часопис *Домаћица* је пратио рад ових женских удружења, и постао је форум за сва важна питања која су интересовала српску жену.⁸

Најранији помен Трстеника у часопису *Домаћица*, гласила Женског друштва (ЖД), је из септембра 1901. године када се каже да је у Трстеник послато 25 комада срећки. Остаје нејасно да ли су срећке послате Подружини која је тада постојала у Трстенику или „познатим приватним лицима“ са циљем да се срећке растуре међу грађанством. Срећке су се подавале по 0,50 пара и сав прикупљени новац је ишао у корист београдске женске Радничке школе.⁹ Ово нам, у сваком случају, говори да је рад Женског друштва имао одјека и у Трстенику као и да су трстеничке госпође из добростојећих породица биле мотивисане да се прикључе раду ЖД оснивањем локалне Подужине у Трстенику. Осим тога, може се закључити и да је у патријархалној средини, попут Трстеника, на самом почетку 20. века, постојала довољно развијена свест о улози жене у друштву толико да није било већих препрека да се жене организују у Подружину и кроз њу остварују борбу за своја права, између оста-

⁶ У календару *Вардар* се Пододбор Кола српских сестара у Трстенику помиње два пута, 1906. и 1940. године. Прво помињање Пододбора у Трстенику је без информација о његовом раду. *Вардар*, број 1, 1906, 28. О Колу српских сестара и календару *Вардар* видети: Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, *Гласник Етнографског музеја*, бр. 73 (2009), 115–132; Jasmina Milanović, „Bosna i Hercegovina u Vardaru – kalendaru Kola srpskih sestara“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2017), 39–43.

⁷ О Женском друштву видети: Јасмина Милановић, *Женско друштво (1875–1942)*, Београд 2020.

⁸ Наташа Мишковић, „‘Са патриотизмом српске даме свет још има да рачуна’, Српско женско друштво између добротворног рада и патриотизма (1875–1914)“, *Годишњак за друштвену историју*, год. II, бр. 1, (1995), 74.

⁹ *Домаћица*, број 9, (септембар 1901), 308–309.

лог, мада је циљ оснивања оваквих друштава био, примарно, патриотски и хуманитарни.

Први сигуран помен Подружине женског друштва (ПЖД) у Трстенику је из 11. децембра 1904. године. Тада је, на 20. редовној седници ЖД у Београду, прочитано писмо Подружине из Трстеника у коме се благодари на управи београдског ЖД на честиткама упућеним Подружини у Трстенику поводом почетка школског рада.¹⁰ У каснијим бројевима часописа *Домаћица* сазнајемо да је Радничка школа у Трстенику основана 1. октобра 1904. године.¹¹

Први помен имена чланица Подружине женског друштва у Трстенику је из 22. маја 1905. године, када је забележено да су на свечаној прослави поводом 30 година постојања и рада Женског друштва, која је одржана у сали Радничке школе у Београду, присуствовале Драга Пешић¹² и Мица Стојићевић.¹³

На основу часописа *Домаћица* могуће је реконструисати оквире рада Подружине женског друштва у Трстенику. Познато је да је Подружина у Трстенику организовала забаве,¹⁴ организовала рад женске Радничке школе и долазак стручног наставног кадра.¹⁵

Осим организовања забава, прослава, хуманитарних концерата, рада Женске радничке школе и удруживања у Подружину женског друштва и Коло српских сестара, Трстеничанке су имале још једну активност која представља нематеријално наслеђе и обичајно право паланачких средина. Бавиле су се сплеткарењем и међусобним зађевицама, као несицрпним извором инспирације, у борби за превласт у Подружини женског друштва које је било рефлексја њихове стратификације у друштву: жене са вишим положајем у ПЖД су уживале већи углед.¹⁶ Ово је

¹⁰ *Домаћица*, бр. 1, јануар 1905, 23.

¹¹ *Домаћица*, бр. 10, октобар 1909, 38.

¹² Драга Пешић (1840–1935) је рођена у Београду, али је учитељском службом пребачена у трстеничко Поморавље. Службовала је у Милутовцу (1888–1889), Медвеђи и у Трстенику. Више детаља у: Станко Бзенић, *Сто година храма Свете тројице у Трстенику*, Трстеник 2000, 110; Љубивоје Бајић, *Школство у трстеничком крају 1813–1983*, Трстеник 1985, 311.

¹³ *Домаћица*, бр. 7, јул 1905, 196. Госпођа Драга Пешић је била председница ПЖД у Трстенику до новембра 1905. Драга Пешић није била најсрећнија због своје смене са места председнице те је Управи ЖД у Београду послала оштро писмо. *Домаћица*, бр. 12, децембар 1905, 376.

¹⁴ *Домаћица*, бр. 2, фебруар 1905, 54.

¹⁵ Подружина женског друштва у Трстенику, тражила је од Школског одбора Подружине у Београду да пошаље учитељицу за Радничку школу. За учитељицу је предложена госпођица Даринка Љубојевић, досадашња учитељица Подружине у Зајечару. *Домаћица*, бр. 12, децембар 1905, 374. На седници Школског одбора од 17. октобра, између осталог, константовано је да је Даринка Љубојевић почела са радом у трстеничкој Женској занатској школи.

¹⁶ Јасмина Милановић у књизи *Женско друштво (1875–1942)* наводи да се од припадница високих друштвених кругова најпре у Београду, па потом у другим градовима, шта се на крају прелило и на мање средине, очекивало да буду чланице неког хуманитарног друштва, и да је такав ангажман постао „друштвена норма и обавеза“. Сасвим је

посебно очито 1905. и 1906. када је међусобно гложење чланица било толико снажано да је имало одјек и у часопису *Домаћица*.

На 14. редовној седници одржаној 12. новембра 1905. године прочитано је писмо ПЖД из Трстеника у коме се тражи да Управа ЖД новоизабрану управу „узме у заштиту од старе управе“. Под старом управом се подразумева госпођа Драга Пешић, учитељица у пензији, а податке о новој управи и њиховим именима налазимо у наредним бројевима *Домаћице*, о чему ће бити речи у даљем тексту. Из Записника са ове седнице (12. 11. 1905.) даље читамо да је Управа ЖД из Београда слала писмо у коме се предлаже да представнице ЖД из Београда дођу у Трстеник како би разрешиле размирице између нове и старе управе. Такође, у писму се старој управи сугерише да „на леп начин предаду ствари и да воде рачуна о установи чије су представнице биле“.¹⁷

Наставак паланачких борби за превласт је видљив и из записника 16. редовне седнице одржане 3. децембра 1905. године на коме је прочитано писмо Драге Пешић, бивше председнице ПЖД у Трстенику. Писмо је оцењено као неучтиво и пуно неважних израза, те је Управа ЖД одлучила да на ово писмо не одговара.¹⁸

На следећој, 17. редовној седници ЖД прочитано је писмо ПЖД из Трстеника у коме се моли Управа да у Трстеник пошаље једну од чланица из Београда да помогне у решавању међусобних неспоразума. Договорено је да се за представника ове мировне мисије делегира госпођа Јелена Марковић.¹⁹ Марковић је прихватила пут у Трстеник, али је она, због својих обавеза, могла путовати тек након Светог Саве (27. 1. 1906.) и то под условом да се из Трстеника по њу, до Сталаћа, пошаље аутомобил.²⁰

Позивно писмо из Трстеника „да се одмах пошаље изасланица“ Управе ЖД прочитано и на седници 5. јануара 1906. године²¹ сведочи да је неслога међу чланицама ПЖД у Трстенику била на врхунцу. Ово писмо је резултирало да Управа ЖД из Београда у Трстеник пошаље госпо-

---

могуће да су ово примарни разлози за сукоб унутар ПЖД у Трстенику. Ј. Милановић, *Женско друштво*, 63.

¹⁷ *Домаћица*, бр. 12, децембар 1905, 375.

¹⁸ *Домаћица*, бр. 12, децембар 1905, 376.

¹⁹ Јелена Н. Марковић (1858, Ивањица–1941, Београд) деловоткиња Женског друштва од 1882. до 1899., управна чланица од 1900. до 1930. За време Српско-бугарског рата (1885) руководила Дворском радионицом за израду рубља и Етапном болницом; за време Балканских ратова (1912–1913) добровољна болничарка. У Женској радничкој школи наставница општих предмета, једна од оснивачица Пазара, Ђачке трпезе, Дома старица у Београду и Ћилимарске школе у Пироту. Одликована Златном медаљом краљице Наталије (1886), Орденом Светог Саве IV реда (1896) и Орденом Белог орла V степена (1925). Активна и у другим женским удружењима. Из: Ј. Милановић, *Женско друштво*, 70–71.

²⁰ Јелена Марковић је тражила да се до Сталаћа по њу пошаље аутомобил јер је од Београда до Сталаћа могла путовати возом. Док се од Сталаћа ка Трстенику путовало кочијом или фијакером. Пруга ће кроз Трстеник проћи неколико година касније, 1912. године. Овај податак је занимљив јер нам говори да је на самом почетку 20. века у Трстенику био бар један аутомобил. *Домаћица*, бр. 1, јануар 1906, 10.

²¹ *Домаћица*, бр. 2, фебруар 1906, 42.

ђу Косару Ж. Југовић. Југовић је у Трстенику боравила крајем јануара 1906. Из послатих извештаја можемо реконструисати даље промене у структури председништва ПЖД у Трстенику и својеврсну борбу за превласт. Утврђено је да је бивша председница, Драга Пешић, нерегуларно изабрана за председницу ПЖД у Трстенику јер никада није ни била редовни члан ПЖД, те да је са једним бројем чланица ПЖД основала ново удружење које је потврђено код локалних власти.²² Осим тога, док је Пешић председавала ПЖД у Трстенику, нису правилно вођени ни записници седница ни рачунске књиге нити су састављани спискови ученица Женске радничке школе. Ситуација је толико била напета да се у решавање сукоба између две фракције укључио и начелник среза Трстеничког²³ који је помогао Косари Југовићевки да од Драге Пешић одузме имовину ПЖД и преда је госпођи Маги Николетићкој.

Југовић је утврдила да је Мага Николетић²⁴, дотадашња подпредседница, на позив редовних чланица 25. септембра 1905. сазвала ванредну седницу ПЖД у Трстенику на којој су од 34 чланице присуствовале 22. На тој седници је смењена Драга Пешић, а Мага Николетић именована за председницу.²⁵ Тада, ново председништво ПЖД почиње да води нове рачунске књиге и нову документацију с обзиром да је бивша председница, Драга Пешић, одбијала сваку даљу сарадњу незадовољна својом сменом.

Сукоб између две фракције трстеничких угледних госпођа је имао снажног одјека и у Управи у Београду, што је резултирало доласком госпође Косаре Југовић у Трстеник која је и у утврдила све претходно изнете чињенице. Косара Југовић је позвала обе фракције на ванредни састанак на коме је требало да им саопшти Решење Управе ЖД из Београда и предложила да се састанак одржи 22. јануара 1906. године, али је госпођа Драга Пешић одбила да састанак сазове о чему је и званично, актом, обавестила Косару Југовић. Косара је, након ових догађаја, покушала још једном да разговара са Драгом Пешић позивајући је „да дође к мени“²⁶, али је Пешић и то одбила.

²² У питању је Женско занатско друштво о коме ће више речи бити даље у тексту.

²³ Вероватно је у питању био Стојан Павловић који је био начелник среза 1905. и 1906. године. Пре Павловића начелник среза је био Јован Ђ. Јовановић 1904., а после Павловића начелник је био 1907. Душан Богдановић. За то време, председник општине Трстеник од 1901. до 1909. је био Василије Анђелковић, кога помињемо овде јер ће нешто касније Анђелковићева супруга, Ката, постати председница ПЖД у Трстенику. У: Љ. Поповић, *н. г.* 150–151.

²⁴ Магдалена Мага Николетић је била супруга свештеника трстеничког Саве Николетића (1851–1922) који је на чело друге трстеничке парохије постављен 1881. Сава и Магдалена Николетић су сахрањени на старом трстеничком гробљу које је било у дворишту данашње цркве. Из: С. Бзенић, *Сто година Храма*, 244.

²⁵ *Домаћица*, бр. 2, фебруар 1906, 43.

²⁶ Можемо да претпоставимо да је госпођа Косара Југовић била тада смештена или у дому неке добростојеће трстеничке породице или је била смештена у једном од два чувена хотела: „Топаловић“ или „Јадран“.

Слика 1: Подружина Женског друштва са председницом Мајдаленом Николешић 1914–1923. на прослави Славе, највероватније Светиој Саве, извор Музејска збирка Трстеник

Ова епизода, вишеструко занимљива са социолошког, антрополошког и историјског аспекта проучавања удруживања жена, завршила се пресецањем „гордијевог чвора“. Госпођа Косара Југовић је уз помоћ среског начелника одузела имовину ПЖД од Драге Пешић и предала је Маги Николетићкој, огласивши да је рад ПЖД под председништвом Маге Николетић „правилан и признала је за Подружину женског друштва“ о чему је Југовић и поднела извештај Управи у Београду.²⁷

У изводу из Књиге записника Трстеничке женске подружине са Седнице одржане 29. јануара 1906, читамо имена осам чланица овог удружења: Персида Ристивојевић (деловоткиња), Мага С. Николетић (председница), Дивна Вукадиновић²⁸ (подпредседница), Љубица Радаковић (благајница) и управне чланице: Леонора Јокл, Дара Алимпић (1867–1953), Симка Тодоровић, Мара Јовановић.²⁹

Из Записника Редовне седнице ЖД у Београду од 14. фебруара 1906. сазнајемо да је некадашња подпредседница ПЖД у Трстенику Мица Стојановић³⁰ одбила да преда „књиге и готовину“ новоизабраној

²⁷ Домаћница, бр. 2, фебруар 1906, 43.

²⁸ Дивна Вукадиновић (1864–1913) је била супруга Мијушка Вукадиновића (1847–1928), једног од најчувенијих трстеничких трговаца вином, родом из Мијајловца. Из: С. Бзенић, *Сто година Храма*, 279.

²⁹ Домаћница, бр. 2, фебруар 1906, 44.

³⁰ У питању је иста особа која се помиње, заједно са Драгом Пешић, као гошћа ЖД у Београду 22. маја 1905. године на прослави поводом 30 година постојања и рада Женског друштва. Овде је погрешно записано презиме јер се сваки следећи пут у документима помиње Милица Мица Стојићевећ.

Управи ПЖД у Трстенику већ је све послала Министарству (привреде) а да је госпођа Драга Пешић послала још једно писмо у девет тачака за које је Управа ЖД одлучила да се „пређе преко тог писма“. На истој седници је саопштено да је Министарство привреде вратило имовину и готовину коју је Мица „Стојановићка“ послала овом Министарству и да је председница Управе ЖД на реверс преузела:

1. Дневник касе;
2. Пакет квита од бр. 19–28, без квите под бр. 19;
3. Пакет квита од бр. 15 до 41, без бр. 27;
4. Чланске карте од бр. 1 до 84 и неке без броја;
5. Књижицу Трстеничког удружења бр. 470 од 281.05 дин.

Одлучено је да Косара Ж. Југовић све спакује и одмах пошаље у ПЖД у Трстенику. Осим тога, новоизабрана ПЖД у Трстенику је обавестила Управу ЖД у Београду да госпођица Ружа Аћимовић „држи школу (у Трстенику) без ичијег одобрења и надзора“ и моли Управу ЖД да затражи од Министра привреде да забрани даљи рад ове школе јер је „штетан по њихову Раденичку Школу“, шта је председница већ и учинила.³¹

Из Записника следеће Седнице од 6. марта 1906. године сазнајемо да се ПЖД у Трстенику захваљује на примљеним стварима (у питању су дневник касе, квите и банковна књижица)³² те из наредних бројева листа Домаћица можемо да видимо да је ПЖД у Трстенику успоставила редован рад. На редовној седници ЖД у Београду од 15. априла 1906. прочитано је писмо ПЖД у Трстенику којим се Управа ЖД позива на забаву, а на седници ЖД у Београду од 19. јуна 1906. присуствовала је госпођа Станка Мирић, управна чланица ПЖД у Трстенику.³³

Али, осим нормализације рада ПЖД у Трстенику, као актуелан, остао је и проблем рада две женске школе: једне коју је водила Ружа Аћимовић заједно да Драгом Пешић и Мицом Стојићевић (Женска занатска школа) и друга коју је водила призната ПЖД на челу са Магом Николетић (Женска радничка школа). Из Записника са Седнице одржане 26. августа 1906. прочитано је писмо ПЖД из Трстеника у коме се моли Управа ЖД да пише Министру привреде да реагује и затвори школу госпођице Аћимовић.³⁴

Изгледа да су обе фракције у Трстенику биле толико јаке да је, на крају, у Трстеник дошао представник Министра привреде.³⁵ Из Запи-

³¹ *Домаћица*, бр. 3, март 1906, 76.

³² *Домаћица*, бр. 4/5, април 1906, 130.

³³ *Домаћица*, бр. 6, јун 1906, 179, 183. Станка Мирић (1829–1909), рођ. Пауновић, била је мајка Милосава Мирића (1860–1928), чувеног трстеничког трговца, терзије, млинара и банкара који се због посла, из родног Милутовца, преселио за Трстеник. Из: С. Бзенић, *Трстеник на Морави*, Трстеник 2017, 274.

³⁴ *Домаћица*, бр. 10, октобар 1906, 301.

³⁵ Како су у питању биле госпође из добростојећих трстеничких породица, није тешко да се замисли да су у овај сукоб биле уплетене и њихове породице, комшије, рођаци, родитељи ученица које су похађале било коју од две школе и на крају њихови супружници и браћа који су срезу трстеничком осим новца имали и одређене полуге моћи. То је

сника наведене Седнице не дознајемо како је решено ово питање, али из каснијих Записника публикованих у наредним бројевима часописа *Домаћица* видимо да је удружење које је водила Драга Пешић наставило са радом као и школа коју су оне водиле. Па тако, на Редовној седници одржаној 7. априла 1907. године Женско занатско друштво Трстеник се обратило Управи ЖД у Београду тражећи да посредује и да му се врати имовина која је претходне године предата ПЖД. Управа ЖД је одлучила да се више неће мешати у њихове „унутарње ствари“.³⁶

Ипак, изазови за рад ПЖД у Трстенику су били велики па, и поред донација које су чланице прикупљале организујући забаве и продајући улазнице за исте, дана 11. новембра 1906. на Седници је прочитана молба ПЖД да се ослободи плаћања претплате за *Домаћицу* за друго полугође идуће 1907. године, што је одбијено.³⁷ Овакве финансијске потешкоће су за резултат имале затварање женске Радничке школе 1907. године.³⁸

Сачувани су подаци и о раду Женског занатског друштва у Трстенику које је водила Драга Пешић и то баш за период када се гаси рад женске Радничке школе коју је водило ПЖД. У чланку „Женско занатско друштво“ објављеном у локалном листу *Трибина* наилазимо на информацију о именима чланица Женског друштва и о раду школе коју је ово Друштво водило. Наводи се да је Женско друштво у Трстенику основано 1906. и да је исте године основало и Женску занатску школу. Наводи се и да је правилник о раду школе донет 16. 10. 1905. (sic!), а да је прва Редовна седница одржана 27. 3. 1907. године. У даљем тексту читамо имена оснивачица Женског друштва у Трстенику која су, ради лакшег прегледа, дата табеларно.

председница Драга Перичић, учитељица ³⁹ у пензији ⁴⁰	Ката Малићанин, чланица управе	Ленка Матић, чланица управе и учитељица кројења и шивења
Злата Брашић	Мил. М. Дедовић	Ката М. Марић
Цаја Перчевић	Станка Мирић	Мара Лазаревић
Цана М. Јовановић	Милица Стојићевић	Живка Чеперковић
Синђа Ђорђевић	Милица Рашковић	Мара Цветковић

Табела 1: Оснивачице Женског друштва у Трстенику 1904. године

управо и разлог зашто се овај сукоб протегао на годину дана: од септембра 1905. (када је Драга Пешић смењена) до септембра 1906. године када је у Трстеник морао доћи представник министра привреде да реши настали спор. *Домаћица*, бр. 11, новембар 1906, 332. Занимљиво је да је Драга Пешић, председница Женског занатског друштва, поседовала станове у Врњачкој Бањи, те можемо закључити да јој свакако није фалило ни новца ни утицаја да ову борбу за превласт пролонгира. Јелена Боровић Димић, *Једна кућа – једна прича, Градишњеско наслеђе Врњачке Бање*, Врњачка Бања 2014, 213.

³⁶ *Домаћица*, бр. 3, фебруар 1906, 44

³⁷ *Домаћица*, бр. 3, јун 1907, 3.

³⁸ *Домаћица*, бр. 3, октобар 1909, 38.

³⁹ У целокупној структури Женског друштва, како у Београду тако и у унутрашњости, учитељице су чиниле важан број како међу оснивачицама Друштва, тако и у његовој управи. Ј. Милановић, *Женско друштво*, 66.

⁴⁰ Овде је грешка у тексту, у питању је Драга Пешић.

Правила о раду Женског занатског друштва су предата власти „по наредби начелника среског Мил. Миловановића“. У тексту даље са- знајемо и да је министар 27. 3. 1907. помогао ову школу са 300 динара од којих је купљена прва шиваћа машина.⁴¹

Тешкоће са финансијама ПЖД у Трстенику видљиве су и две године касније, јер на Седници од 12. маја 1909, администраторка београдског ЖД госпођа Бели-Марковић, извештава Управу ЖД да ПЖД у Трстенику није претплаћено на довољан број примерака *Домаћице*, а требало би да се претплате бар на онолико колико имају управних чланица, уколико друге чланице нису у могућности да се претплате на овај часопис.⁴²

На Редовној седници од 21. априла 1909. на којој је разматран рад женских Радничких школа наводи се да је госпођица Јованка Јоксимовић, свршена ученица Ужичке Подружине препоручена за учитељицу Трстеничке ПЖД.⁴³ Разлог за тражење учитељице од стране ПЖД у Трстенику је обнављање рада женске Радничке школе која је почела са радом 1. маја 1909. године.⁴⁴ Разлоге за обнављање рада женске Радничке школе можемо тражити у промени управе Подружине у Трстенику када на њено чело, након Маге Николетић, долази Милева Анђелковић, супруга чувеног трстеничког трговца и политичара, Василија Васа Анђелковића. У овом истом броју *Домаћице* читамо и имена нове управе која ћемо, ради лакшег прегледа, дати табеларно.

Милева Анђелковић, председница	Дивна Вукадиновић, подпредседница ⁴⁵	Милка Вулетић, благајница
Персида Ристивојевић деловоткиња ⁴⁶	Јулка Спасојевић	Дара Поповић
Мара Јовановић	Перса Аћимовић ⁴⁷	Маца Аћимовић

⁴¹ Овде се поново види сукоб моћи између две фракције у Трстенику који се преливао ван уобичајених чаршијских кругова утицаја. Ауторитет супружника и лична познанства Трстеничана који су директно или индиректно били укључени у сукоб две фракције су се преливали и до власти у Београду. Овде имамо занимљиву ситуацију да је новембра 1906. године у Трстеник дошао изасланик министра привреде да забрани рад женској Занатској школи коју је водило Женско занатско друштво, а на тражење Подружине женског друштва. Само шест месеци касније, 27. марта 1907. изасланик Министарства (не прецизира се ког тачно) је донирао спорној школи 300 динара за куповину шиваће машине. Из: Љиљана Атанасковић, „Из наше прошлости, Женско занатско друштво“, *Трибина*, бр. 482, 23. 3. 1985, 8.

⁴² *Домаћица*, бр. 7/8, јул/август 1909, 2.

⁴³ *Домаћица*, бр. 7/8, јул/август 1909, 7.

⁴⁴ *Домаћица*, бр. 10, октобар 1909, 38.

⁴⁵ Титула „подпредседница“ је пренета у оригиналу, у складу са тадашњим правописом.

⁴⁶ Чланице Друштва су за своје функције користиле женске облике, језиком који би се данас сматрао родно равноправним. Ово је посебно важно нагласити јер крајем 19. и почетком 20. века, према важећим законима није постојала законска могућност да жене буду државни чиновници и свуда се у званичној комуникацији користио мушки облик свих занимања и свих функција. У: Ј. Милановић, *Женско друштво*, 83.

... Брашић ⁴⁸	Лена Брашић ⁴⁹	Дара Алимпић
Дара ...ић	Станка Мирић	Симка Тодоровић
Драга ...вић	Славка Мунић	Савка Белић
Драга Ми...ћ	Ружа Милићевић	Милка Брадић
Љубица Радаковић	Стевка Јовановић	Цвета Јовановић
Ста... ..диновић	Дара Станишић	Мара Павловић
... ношевић	Јулка Стефановић	Љубица Ми...
...рка Ранковић	Ката Бошковић	Персида У...
Леонора Јокл	Милица Стојковић	Нина Ва...
Јега Живановић	Станка Јанковић	Јованка Грујић
Живка Мирић	Наталија Белић	Василија Которић
Перса Минић	Мара Лазаревић	Живка Радовановић
Сирма Карамарковић	Софија Васић	Дара Пантовић

Табела 2: Чланице Женског друштва у Трстенику 1909. године

Јована Јоксимовић је била учитељица у одељењу рубља и хаљина. Свега ученица у школи је било 26 и то 15 у одељењу рубља, а 11 ученица у одељењу хаљина. Од тога, 6 ученица плаћају а 20 не плаћају школари-ну која је износила 5 динара месечно. На крају текста о раду женске Радничке школе, као помажући члан се наводи Василије Анђелковић, супруг председавајуће Милеве Анђелковић, трговац.⁵⁰

Последње помињање рада ова два женска удружења пре Првог светског рата је у октобру и децембру 1909. године. Тада се још једном помиње сукоб два трстеничка женска друштва који је, осим Управе Женског друштва у Београду, потресао и Министарство народне привреде. У Записнику са Седнице од 3. октобра 1909. се наводи да је „Господин Министар Народне привреде“⁵¹ актом бр. 6792 од 21. септембра 1909. наредио ПЖД и Женском занатском друштву да се измире и да обе своје школе групишу у једну, иначе ће обе затворити. ПЖД је тражила заштиту од Управе у Београду наводећи да управа Женског занатског друштва инсистира да се ПЖД и њена школа растуре и пређу у њихово друштво и школу. ПЖД наводи да постоје дуже од Женског занатског друштва, да имају већи број ученица и већи број чланица. Управа ЖД у Београду је доставила овакав извештај министру уз молбу да „ту ствар правилно реши“.⁵²

⁴⁷ Супруга Давида Аћимовића (1853–1896) трстеничког трговца и једног од чланова Основателно фондаторског друштва кисело-вруће воде врњачке. Из: С. Бзенић, *Трстеник на Морави*, 264.

⁴⁸ Са три тачке су обележена имена и презимена, нечитка, због техничке грешке приликом скенирања часописа *Домаћица*. Овако скениран, преклопљен лист, подигнут је на сајт Народне библиотеке Србије: https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_99C34FA57A76D8643169039755E83E83-1909-10-B010 (приступљено: 23. 3. 2025.)

⁴⁹ Лена Брашић је била супруга терзије и трговца Милентија Брашића (1869–1917). Из: С. Бзенић, *Свој година Храма*, 283.

⁵⁰ *Домаћица*, бр. 10, октобар 1909, 38.

⁵¹ У питању је Коста Стојановић (прим. аут.).

⁵² *Домаћица*, бр. 11/12, новембар/децембар 1909, 14.

Слика 2: Милева Анђелковић, председница Подружине Женског друштва 1909–1914, са ћеркама, извор: Музејска збирка Трсћеник

На следећој седници Управе ЖД, 31. октобра 1909, наводи се да је „енергичним заузимањем“ код министра народне привреде утврђено да ће правилним признати оно трстеничко удружење које је старије, које има више чланова и већи број ученица.⁵³ Месец дана касније, на седници

---

⁵³ Домаћница, бр. 1, јануар 1910, 1.

од 3. децембра 1909. трстеничка ПЖД се захваљује Управи ЖД у Београду на заузимању код министра народне привреде и истовремено упућује молбу да министар што пре потврди правила радничке школе која му је ПЖД послала још у септембру т. г. уједно молећи за финансијску помоћ Министарства народне привреде услед јако тешког материјалног стања. Тиме је и решено питање примата између ова два женска удружења.

Када се погледају спискови чланица ПЖД, од оснивања до почетка Првог светског рата, видимо да су у питању жене из имућнијих трстеничких породица: Малићанин, Аћимовић, Катић, Брашић, Анђелковић, Мирић, Николетић.⁵⁴ Осим што су у питању жене из добростојећих кућа, свакако су у питању управо оне жене чији су мужеви и браћа били довољно еманциповани да их, почетком 20. века, „пусте“ да изађу из куће и да се баве питањем школовања женске деце, питањем женског права гласа и другим питањима права жена у српском патријархалном друштву. Такође, ништа мања није улога управо ових жена које су оно мало слободног времена које су имале користиле како би се бориле за равноправно друштво. Наиме, када посматрамо овај период и трстенички срез, мора бити јасно да, мада говоримо о имућним породицама, у питању су породице које још увек нису довољно имућне да би имале стално упослену послугу. Одржавање хигијене у кући, припрема намирница и подизање деце уз неговање старијих чланова породице, је и даље био примарни женски посао.

Поред борбе самих жена за право гласа, право наслеђивања и школовања, јако је важна била и улога мушкараца довољно еманципованих да се и сами залажу за равноправно друштво. „Србија стоји, у том погледу, готово горе него ма која европска држава ... Ослободити жену од туторства мужевљева, у погледу на располагање својом имовином; изравнати женску децу са мушком у погледу на право наслеђа; дозволити женскињама да се могу користити законима, који се тичу привредних установа; не стајати им на пут да се школују и спремају упоредо са мушкарцима“.⁵⁵ Осим недовољно еманципованих мушкараца,⁵⁶ велики противник борбе за женска права биле су непросвећеност, висок степен неписмености посебно међу женском популацијом, али и отпор према променама и новим погледима управо у кругу самих жена.⁵⁷

⁵⁴ Иста је ситуација била и у руководству централе Женског друштва у Београду, где су управне чланице биле супруге, и касније ћерке, министара, високих државних чиновника, политичара научника, шта је било јако важно за добијање подршке за идеју о праву на школовање жена, равноправни рад жена, добијање права гласа и слично.

⁵⁵ Вукашин Петровић, *Жене у нас и у другим земљама*, Београд 1912, 27–29.

⁵⁶ Међу најдоследнијима у оспоравању женског права на гласање били су у Привременом народном представништву представници Радикалне странке сматрајући жене „неуким“ и „недораслим“. Осим конзервативних политичких странака и структура, антифеминистички покрет су чиниле и саме жене удружене око црквених структура или патриотских национално усмерених организација. Ј. Милановић, *Женско друштво*, 224–225.

⁵⁷ *Истио*, 185.

Није сачуван податак где су се чланице ПЖД окупљале. Најмање нам се чини вероватним да су пре Првог светског рата имале своје просторије. Сасвим је могуће да су користиле примаће породичне просторије појединих чланица за окупљања и састанке.

Имајући у виду да у Краљевини Србији убрзо долази до веома тешких и изазовних друштвено-политичких околности и непосредне ратне опасности⁵⁸ дуготрајни ратови које је држава водила (1912/1913. Први и Други Балкански рат, 1914–1918. Први светски рат) и велике последице тих ратова (пегави тифус, велики број инвалида, деце без родитељског старања, уништена пољопривреда), можемо само да закључимо да се материјална ситуација ПЖД никако није могла поправити, већ је сигурно била само гора. Такође, можемо са сигурношћу претпоставити да у ратним временима није могло бити речи о некој организованој образовној структури женске Радничке школе.

Обнова и рад после Првог светског рата

Док се чекао крај рата и неко боље време за наставак рада школе, чланице ПЖД су биле ангажоване као болничарке у привременим месним болницама негујући рањенике, помажући као санитетско особље и шијући рубље за српску војску.⁵⁹ Ова њихова делатност је била јако важна јер је национално питање било поље на коме су жене биле равноправне са мушкарцима и нису биле ометане у свом раду. А национално питање је било „покретач и других питања ...“ јер „Ако су могле да се боре за нацију ... морале су да буду поштоване, а њихов рад јавно прихваћен“.⁶⁰

Током ратних година 1912–1918. године, жене у Трстенику на јавну сцену ступају као патриоткиње са задатком да помогну својој нацији, као равноправни чланови друштва, пожртвоване болничарке, супруге, мајке. Са завршетком ратних операција, циљеви женских удружења се поново враћају на стање пре рата и приоритет у деловању поново постаје брига о женама и другим угроженим категоријама становништва: болеснима, старима и деци. Поред хуманитарних акција, Женско друштво је деловало и на образовном и културном плану.

⁵⁸ У питању су 1906–1911. године Царински рат између Србије и Аустро-угарске и 1908/1909. године Анексиона криза.

⁵⁹ *Извештај о ђедесетогодишњем раду Женској грушци 1875–1925*, Београд 1926. Из: С. Бзенић, *Трстеник на Морави*, 221–222.

⁶⁰ Ј. Милановић, *Женско друштво*, 34. Пример патриотског расположења чланица Женског друштва видљив је још 1908. године приликом анексионе кризе и припајања Босне и Херцеговине Аустроугарској. На седници ЖД 30. 9. 2025. на питање: „Како ће учешће узети ЖД у случају ако Србија зарати“ управа је једногласно одговорила „да ће се ставити у службу својој отаџбини“ јер „Српкиње знају шта им је дужност, кад је Отаџбина у опасности, те су зато похитале, да му се ставе на расположење“. После великог протестног скупа поводом анексије, и жене су организовале свој скуп код споменика кнезу Михаилу Обреновићу, 12. 10. 1908. Ово је било прво организовано јавно политичко иступање жена у Краљевини Србији. *Исти*, 173.

Један од важних корака ка промени положаја жене, посебно у патријархалном друштву после Првог светског рата, било је обнављање рада Подружине женског друштва која је наставила да ради на описмењавању девојака, њиховом оспособљавању за обављање занатског посла који је подразумевао ручни рад, а од кога су те девојке могле да се издржавају, као и организовању екскурзија у оквиру којих су младе жене имале прилике да путују и да се упознају са новим културама кроз које су шириле свој поглед на свет.

Слика 3: Лейосава Пешковић, председница Подружине Женског друштва 1923–1946, извор: Музејска збирка Трстеник

На основу доступних историјских извора, још увек се не може са сигурношћу утврдити када је, после Првог светског рата, обновљен рад Подружине женског друштва (ПЖД) у Трстенику, али на основу расположивих података сазнајемо да је у том периоду председница била Магдалена С. Николетић. На главном скупу одржаном 31. 1. 1923. године, којим је председавала М. Николетић, поднет је извештај о раду „дотадашње управе и стање благајне“, ⁶¹ након чега је приступљено избору нове управе. Гласање и пребројавање гласова, након тајног гласања, водиле су Вида Поповић и Олга Ђорић. Утврђено је да је за нову председницу великом већином гласова изабрана Лепосава Петковић. ⁶² За потпредседницу је изабрана Наталија Петровић, ⁶³ за благајницу Милка Виторовић, а за секретара Ђука Љутовац. ⁶⁴ За почасне чланице изабране су две претходне председнице, Милева В. Анђелковић и Магдалена Николетић. ⁶⁵

Са обнављањем рада ПЖД, приступило се и обнови рада Женске занатске школе. ⁶⁶ У јулу месецу 1923, на феријалном курсу у Београду, присуствовала је и једна учитељица женског рада Женске занатске школе из Трстеника што нам говори да је школа сигурно радила у школској 1922/23. години, ⁶⁷ али је већ у септембру и октобру 1923. упућено неколико захтева у Београд да се пошаљу наставнице како школа не би била угашена због недостатка кадра. ⁶⁸

У извештају о раду ПЖД поднетом за 1924. годину сазнајемо да је у тој години Женска занатска школа имала уписаних 69 ученица, али и да је 25 ученица напустило школу јер је у сва четири разреда радила

⁶¹ Из овога закључујемо да је пре 1923. године постојала управа која је радила, располагала новцем и слично.

⁶² Лепосава Петковић (1883–1960), супруга трстеничког трговца свињама, Тодора Петковића. Лепосава је била сестра адвоката Стевана Аћимовића. С. Бзенић, *Трстеник на Морави*, 264. Занимљиво је да је у истом периоду, у женским друштвима, била активна још једна Лепосава Петковић чији се супруг звао такође Тодор. У питању је Лепосава Тодора Петковић (1875–1952), професор, друштвени радник и феминисткиња. За детаље о овој Лепосави видети: Јасмина Милановић, „Петковић Лепосава“, *Српски биографски речник*, т. 8, ур. Бранко Бешлин и Радомир Поповић, Нови Сад 2025, 226.

⁶³ Наталија, звана Баша, супруга Василија Васице Петровића (1871–1944) трговца „најпомоднијом мануфактурном робом“ која је била „за отмен свет“. Наталија је била мајка Драгомира Петровића, хоровађе и једног од првих трстеничких фотографа. *Истио*, 287.

⁶⁴ Ђурђија Ђука Љутовац (1889–1941), ћерка трговца Ђорђа Јовановића, била је веома образована жена, финих манира. Удата за чувеног тобџију, Радоја Раку Љутовца, са којим је држала трговину мешовите робе. Она је била задужена за продају мануфактурне робе, а он за трговину вином и ракијом. С. Бзенић, *Трстеник на Морави*, 288.

⁶⁵ *Домаћица*, бр. 5/6, мај 1923, 6

⁶⁶ Поред Женске занатске школе, девојчице у Трстенику су могле да похађају и Државну мешовиту грађанску школу.

⁶⁷ Завршена је школска година 1922/23. након чега је учитељица женског рада, преко лета, била на феријалном курсу, у јулу 1923.

⁶⁸ *Домаћица*, бр. 11/12, новембар 1924, 2, 3.

само једна наставница, Инђа Поповић. Осим теорије и практичног рада, од других предмета ученице су слушале српски језик и рачун. Испит су ученице полагале 26. и 27. јуна. Од преостале 44 ученице, испит су успешно положили њих 38. Наставници Инђи Поповић плаћано је 400 динара месечно, а уз плату је имала обезбеђен смештај и огрев. Поред тога, у извештају стоји и да Женска занатска школа нема своју зграду па се налази под киријом коју плаћа 600 динара месечно, а школску послугу плаћа 300 динара. Из тих разлога, ПЖД се активно бавила прикупљањем новца за подизање сопствене школске зграде, али је активно помагала и слала новац другим Подружинама које су се обраћале за помоћ, као и Црвеном крсту. Поред тога, Подружина је дала и прилог за подизање споменика на Куманову.

Из извештаја за 1924. годину сазнајемо и да ПЖД има 65 чланица од којих су 20 у управи и да је члан Женског Савеза. Од готовине, ПЖД располаже са 14.936 динара у Трстеничкој трговачкој банци и 3.125 динара у Трстеничкој привредној банци. Наведени новац је намењен за подизање школске зграде.⁶⁹

На Ђурђевдан, 6. 5. 1924. године, Управа Женског друштва из Београда са 10 чланица и 30 ученица је организовала екскурзију и посетила ПЖД у Краљеву и Трстенику, и обишла је манастире Љубостињу и Жичу.⁷⁰ Излет из Београда до Трстеника и манастира Љубостиње је поновљен и 1931. године.⁷¹

Поводом педесетогодишњице рада Женског друштва (1875–1925) штампан је 1926. године Извештај у коме налазимо податке о раду трстеничке Подружине. У извештају се наводи да су ПЖД 1903. у Трстенику основале Ката Мирић, Ката Малићанин, Косара Ђорђевић, Љубица Радосављевић, Елеонора Јохловица, Олга Фишек и Џаја Перчевић. Даље се у извештају наводи да је исте године са радом отпочела и Женска радничка школа.⁷²

У даљем тексту Извештаја о раду се наводи и да ПЖД има 40 редовних чланица, 23.000 динара готовине у „овдашњој“ банци (за 5.000 динара више него у претходној години), док је вредност инвентара 20.000 динара. Ради лакшег прегледа, у наставку текста је дат табеларни преглед управних чланица ПЖД, као и табеларни преглед добротвора.

⁶⁹ *Домаћица*, бр. 1/2, јануар 1925, 23.

⁷⁰ *Домаћица*, бр. 11/12, новембар 1925, 4.

⁷¹ *Домаћица*, бр. 6/9, јун 1931, 25.

⁷² Наводи се и да је Ката Мирић била прва председница ПЖД у Трстенику, мада у подацима са којима располажемо, као прва председница се наводи Драга Пешић. Такође, година оснивања није тачна. Женска радничка школа у Трстенику је основана 1. октобра 1904. Види: *Домаћица*, бр. 10, октобар 1909, 38. Занимљиво је како је само 20 година након оснивања потпуно заборављена и година оснивања и име прве председнице, али разлог томе можемо потенцијално тражити у Првом светском рату када је много тога уништено, те је можда пострадала и архива ПЖД.

Управне чланице ПЖД у Трстенику 1925. године		
Лепосава Петковић, председница	Наталија Петровић, потпредседница	Дара Алимпић, благајница
Ђука Љутовац, деловодкиња	Милеса Виторовић	Јегда Живановић
Драга Пешић	Драга Комненовић	Јуца Миљковић
Вида Поповић	Зора Милосављевић	Љубица Чамагић
Пола Вељовић	Милева Топаловић	Тода Радосављевић
Злата Ђурковић	Љубица Миленковић	Рада Радовановић
Савка Белић	Рада Миладиновић	
Преглед добротвора ПЖД у Трстенику 1925. године		
Магдалена Николетић	Даринка Алимпић	Лепосава Петковић
Радмила Радовановић	Тода Радосављевић	Персида Димитријевић
Савка Белић	Ката Мирић	Стана Вукадиновић
Рада Матковић	Лепосава Јаковљевић	Риста Тохол
Паја Милетић	Драгослав Милетић	Петар Антић
Алексије Урошевић	Ката Малићанин	Љубица Јовановић
Васка Момчиловић	Милан Гилић	Драгиња Егерић
Даница Вучковић	Милева Топаловић	

Табела 3: Управне чланице Женској друштва у Трстенику 1925. године

Осим нормализације рада и Друштва и Школе у првој послератној деценији 20. века, чланице ПЖД су приступиле широкој акцији прикупљања новца за подизање школске зграде. Колико је ова акција узела маха видимо и по томе што је 1927. године ПЖД у Струмици (Македонија) продала два блока по 100 цигала за помоћ у циљу подизања школске зграде у Трстенику.⁷³

Наредне, 1928. године, у Трстенику је, 12. августа, свечано положен камен темељац за нови дом Женске занатске школе. На свечаности је говорио изасланик краљице Марије, потпуковник Пантелија Мирковић и председница ПЖД, Лепосава Петковић. Земљиште за подизање школске зграде су поклонили Лепосава и Тодор Петковић, а новчано су помогли бројни Трстеничани, удружења и организације.⁷⁴

Зидање школске зграде је завршено до децембра 1928, а освећење школске зграде је свечано обављено 25. 12. 1928. године.⁷⁵ Трстенички свештеник, Радослав Лазаревић, је освештао зграду „која је велика и располаже свим потребним средствима и потпуно одговара циљу“. Догађај је био пропраћен и у листу *Полиџика*. На свечаности су се обратили бројни говорници који су наглашавали значај васпитања женског подмлатка и истицали улогу жене у јавном и приватном животу.⁷⁶

Током наредних година, све до почетка Другог светског рата, ПЖД је усталила своје функционисање посебно се старајући о раду школе. По-

⁷³ *Домаћница*, бр. 1/4 јануар 1927, 6.

⁷⁴ Комплетан списак добротвора у: „Дом Женске занатске школе у Трстенику“, *Полиџика*, 19. 8. 1928, 9.

⁷⁵ Школска зграда, која се налазила на углу улица Радоја Крстића и Милана Рајчевића, данас више не постоји. На њеном месту је подигнута стамбена зграда.

⁷⁶ Детаљно у: : „Дом Женске занатске школе у Трстенику“, *Полиџика*, 19. 8. 1928, 7.

ред редовних школских активности за које је био задужен наставни кадар, чланице ПЖД су, у сарадњи са наставницама и ученицама, организовале приредбе за Материце и за Светог Саву, а за Видовдан би, након завршених испита, била организована изложба ученичких радова.

Слика 4: Зграда Женске занатске школе, извор: Музејска збирка Трстеник

Уобичајено је било да за Светог Саву, домаћица славе⁷⁷ дарује материјал да се обуку неколико најсиромашнијих ученица. Ученице су саме, од добијеног материјала, себи шиле одећу на школским машинама.⁷⁸ За Материце је била организована забава „од чијег прихода се издржава Женска занатска школа“.⁷⁹ У оквиру забаве поводом Материца, био је организован и позоришни комад које су изводиле ученице Женске занатске школе. Позоришни комад „На прелу“ изведен је 1937. године,⁸⁰ а комад „Принцеза Бисерка“ 1938. године.⁸¹

Године 1933. ПЖД је успела да добије тапију на свој школски дом, а основан је и Ђачки фонд.⁸²

Женска занатска школа је организовала излет на Оплеанац у јуну 1935,⁸³ у Жичу и Матарушку Бању 1937,⁸⁴ а 1938. у Дубровник чиме „је

⁷⁷ Сачувана су нека имена домаћица за Светог Саву. Иванка М. Радосављевић је била домаћица 1931. и 1932, 1938. је била Олга Ранковић, 1939. Станка Василијевић, а 1940. Станојка Вучковић. У оквиру обележавања Светог Саве ученице су изводиле програм, а поподне је био организован матине.

⁷⁸ *Домаћица*, бр. 5/8, мај 1932, 94–95. и бр. 1, март 1933, 106–107.

⁷⁹ *Домаћица*, бр. 1, јануар 1936, 120–121.

⁸⁰ *Домаћица*, бр. 3, јул 1938, 22.

⁸¹ *Домаћица*, бр. 3, јул 1939, 36.

⁸² *Домаћица*, бр. 3, мај 1934, 71.

остварен давнашњи сан многих генерација наше школе, да виде наше плаво Јадранско море“. Поред ученица и наставница, на излет у Дубровник су ишле и чланице ПЖД из Трстеника.⁸⁵

Слика 5: Ученице Женске занатске школе на екскурзији у Дубровнику, извор: Музејска збирка Трстеник

Школске 1936/37. године Женска занатска школа је имала 72 ученице у 4 разреда, али због недовољног броја учioniца у I и II припремном разреду настава се одвијала полудневно. Све ученице су са успехом завршиле разред. Управитељица школе је Љољић (Љојић) Љубица. Поред ње, стручне наставнице су: Милановић Драгојла, Живановић Милица и Сандић Драгиња.⁸⁶ У школској 1937/38. години школу су похађале 74 ученице распоређене у пет разреда и три одељења: I и II припремни разред, I и II стручни разред и атеље. У овој школској години су радиле следеће стручне учитељице: Љољић (Љојић) Љубица, Милановић Драгојла и Сандић Драгиња. Поред њих, у школи су радили и хонорарни наставници српско-хрватског језика, рачуна и историје са земљописом. Школске 1937/38. године Министарство трговине и индустрије доделило је Школи помоћ у суми од 3.000 динара за набавку једне шиваће машине.⁸⁷

⁸³ *Домаћица*, бр. 1, јануар 1936, 120–121.

⁸⁴ *Домаћица*, бр. 2, јул 1938, 22.

⁸⁵ *Домаћица*, јул 1939. године, број 3, стр. 36. До Дубровника су ученице и наставнице са чланицама ПЖД путовале пругом. Пруга је из Трстеника, ишла преко Чачка и Сарајева до Мостара и Дубровника. У: С. Бзенић, *Трстеник на Морави*, 166.

⁸⁶ *Домаћица*, бр. 2, јул 1938, 22.

⁸⁷ *Домаћица*, бр. 3, јул 1939, 36.

ПЖД у Трстенику је 1937. године имало 42 чланице, а секретарка је, уместо Нате Милинковић, учитељице која је добила премештај, постала Милева Миљковић.⁸⁸ Следеће, 1938. године, број чланица је порастао, и било их је 52.

Лепосава Петковић, дугогодишња председница ПЖД (од 1920.) одликована је 1938. године орденом Светог Саве V степена у оквиру прославе рођендана ЊКВ Петра II (6. септембар). Одликовања су том приликом добиле све чланице Женског друштва које су активно учествовале у раду локалних подружина дуже од двадесет година.⁸⁹

Последњи извор о раду ПЖД је у часопису *Домаћица* из 1940. када је поднет извештај о раду за 1939. годину. Са жаљењем се констатује да је 1938. био јубилеј: 35 година од оснивања ПЖД у Трстенику и да су учињени кораци како би се овај јубилеј обележио скромном прославом „у знак захвалности и пијетета према заслужним оснивачицама и чланицама ове подружине и као пример млађим генерацијама, како се несеквично служи друштву и отаџбини. У томе циљу учињене су извесне припреме, али због изванредних и тешких догађаја у свету, ова је прослава одложена.“⁹⁰

Главне активности током 1939. и 1940. године биле су организација предавања и практичних вежби за грађанство о поступању у случају ваздушних напада и организовање секција које ће радити на прихвату избеглица и помоћи женама и деци у случају рата. Ове активности су координисане и са другим женским друштвима, примарно Колом српских сестара. Организација је координисана из управе Женског друштва и спровођена је и у унутрашњости земље, те можемо да претпоставимо да је организована и у Трстенику.⁹¹

Наредне, 1941. године је почео најразорнији рат 20. века, Други светски рат. Због промене политичког система у послератном друштву, није било могуће наставити рад Женског друштва. Рад ПЖД у Трстенику од оснивања, 1904. године, као јединог женског удружења, можемо најбоље окарактерисати речима његове дугогодишње и најважније председнице, Лепосаве Петковић: „Ова Подружина, из својих скромних средстава, често и по цену великих напора и жртава, успевала је да испуни свој главни задатак: да одржи егзистенцију Женске занатске школе, у којој су се многе генерације женске деце васпитавале и оспособљавале за ваљане и корисне чланове друштва“.⁹²

⁸⁸ *Домаћица*, бр. 2, јул 1938, 22.

⁸⁹ Орден Светог Саве има 5 степени и данас представља највише одликовање које додељује СПЦ. Додељивао се за заслуге на пољу културе, народне просвете, науке, јавних служби и Цркве, као и заслуге према Краљу, држави и нацији, војним и цивилним лицима. *Домаћица*, бр. 3, септембар 1937, 22.

⁹⁰ *Домаћица*, бр. 3, април 1940, 24.

⁹¹ Ј. Милановић, *Женско друштво*, 271.

⁹² *Домаћица*, бр. 2, јул 1938, 22.

Епилог после Другог светског рата

Женска занатска школа, коју је основала ПЖД је, после Другог светског рата, поново отворена на предлог Окружног одбора у Крушевцу, решењем Министарства индустрије Народне Републике Србије 1946. године. Око школске зграде већ су почеле да се граде стамбене зграде на некадашњем имању трговца Тодора Петковића које је било национализовано. Школа је имала два стручна и један практични разред и њен рад је обновљен са идејом оспособљавања женске омладине за квалификоване раднице женске и дечије конфекције, рубља и друге текстилне радиности. Због инвентара који је био у лошем стању после ратних година, неисправних шиваћих машина, велике разлике у узрасту и знању уписаних ученица које се нису школовале за време ратних година, школа је до 1956. радила са великим потешкоћама, да би на крају била затворена.⁹³

Покровитељка Женске занатске школе и председница ПЖД Лепосава Петковић и њен супруг, Тодор Петковић, велики добротвори Трстеника, нису имали своје деце, али су током година усвојили десетак дечака које су гајили, дали на школовање и помогли да се осамостале као трговци. Након Другог светског рата, у таласу национализације, Лепосави и Тодору је била одузета готово сва имовина. Умрли су у великој беди: Тодор код куће, јединој некретнини која му је остала, а Лепосава 1960. године у старачком дому.⁹⁴

И док је рад женских друштава у већим градским срединама био олакшан постојањем развијене свести о важности доброчинства и друштвено корисног рада, много је теже било радити у мањим срединама, попут Трстеника. Управо дугогодишњи непрекинути рад Подружине у Трстенику показује да се великим личним залагањем, ентузијазмом и упорним радом може водити и школа и организовати бројне хуманитарне акције и ангажовати жене у ратна времена. Својим радом, чланице Подружина у мањим местима су рушиле устаљене стереотипе и биле пример новим генерацијама како се личним залагањем може допринети развоју друштва и свом личном усавршавању.

⁹³ Љубивоје Бајић, *Школство у трстеничком крају 1813–1983*, Трстеник 1985, 209–211.

⁹⁴ С. Бзенић, *Трстеник на Морави*, 265.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- *Вардар*
- *Домаћица*
- *Полиџика*
- *Трибина*

Литература

- Аноним, „Дом Трстеничке женске подружине“, *Полиџика*, 26. 12. 1928, 7.
- Атанасковић Љиљана, „Из наше прошлости, Женско занатско друштво“, *Трибина*, бр. 482, 23. 3. 1985, 8.
- Бајић Љубивоје, *Школство у трстеничком крају 1813–1983*, Трстеник 1985.
- Бзенић Станко, *Сто година храма Свете тројице у Трстенику*, Трстеник 2000.
- Бзенић Станко, *Трстеник на Морави*, Трстеник 2017.
- Боровић Димић Јелена, *Једна кућа – једна љича, Градишњеско наслеђе Врњачке Бање*, Врњачка Бања 2014.
- Вукчевић Јелена, „Историјски извори о прелазу преко Западне Мораве у трстеничкој сутесци“, у: Драгиша Трошић, *Трстенички мостови*, Трстеник 2018.
- Вукчевић Јелена, Јелена Стојковић, *Трстеничко виногорје*, Трстеник 2021.
- Milanović Jasmina, „Bosna i Hercegovina u Vardaru – kalendaru Kola srpskih sestara“, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2017), 39–58.
- Милановић Јасмина, *Женско друштво (1875–1942)*, Београд 2020.
- Милановић Јасмина, „Петковић Лепосава“, *Српски биографски речник*, т. 8, ур. Бранко Бешлин и Радомир Поповић, Нови Сад 2025, 226
- Милосављевић Саша, *Становништво оштинине Трстеник. Демографска истраживања*, Косовска Митровица 2016.
- Мишковић Наташа, „‘Са патриотизмом српске даме свет још има да рачуна’, Српско женско друштво између добротворног рада и патриотизма (1875–1914)“, *Годишњак за друштвену историју*, год. II, бр. 1, (1995), 64–74.
- Петровић Вукашин, *Жене у нас и у другим земљама*, Београд 1912.
- Поповић Љубодрог, *Трстеник срез и оштина (1860–1910)*, Трстеник 2010.
- Савић Јелена, „Коло српских сестара–одговор елите на женско питање“, *Гласник Етнографског музеја*, бр. 73 (2009), 115–132.

Списак илустрација

- Слика 1 – Подружина Женског друштва са председницом Магдаленом Николетић 1914–1923. на прослави Славе, највероватније Светог Саве, извор: Музејска збирка Трстеник
- Слика 2 – Милева Анђелковић, председница Подружине Женског друштва 1909–1914, са ћеркама, извор: Музејска збирка Трстеник
- Слика 3 – Лепосава Петковић, председница Подружине Женског друштва 1923–1946, извор: Музејска збирка Трстеник
- Слика 4 – Зграда Женске занатске школе, извор: Музејска збирка Трстеник
- Слика 5 – Ученице Женске занатске школе на екскурзији у Дубровнику, извор: Музејска збирка Трстеник

JELENA M. VUKČEVIĆ, PhD, Senior Curator Historian
Museum Collection, National University, Trstenik
jelenavukcevic@yahoo.com

WOMEN'S CHARITABLE SOCIETIES IN TRSTENIK IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary

This research studies the work of women's charitable societies in Trstenik in the 20th century, the association of women in the provincial environment for the purpose of emancipation, education and humanitarian work through previously unpublished historical and material sources, documents, photographs and objects kept in the Museum Collection in the historical collection, newspaper reports from the observed period. One of the goals of the research is to study the emancipation of women in patriarchal provincial society, to identify women who were in charitable societies, because very little or nothing is known about them within the framework of local history, while almost everything is known about their husbands. The next goal of the research is to lay the foundations for the local history of the municipality of Trstenik viewed from an angle that no one has covered so far. Through the available material, the history of women who lived and worked in Trstenik and shaped social and political life through their actions will be presented. This is a particularly important goal because, through the existing literature and material, through numerous chronicles and mentions of significant figures from the Trstenik region (although this is also the case with other smaller municipalities and cities in the Republic of Serbia), the number of female figures covered is negligible.

KEYWORDS: Women's society, women's charitable societies, Trstenik, women's vocational school, women's issue

Др ДРАГОМИР БОНЦИЋ, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд
dragomirbondzic@yahoo.com

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ЖУПСКОМ И КОПАОНИЧКОМ СРЕЗУ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: У раду се на основу архивске грађе и литературе износе подаци о раду основних школа у Жупском и Копаоничком срезу у првим годинама после Првог светског рата, када су ова два политичка среза била обједињена у један школски срез са заједничким средњим надзорником у Александровцу. Наводе се основни подаци о броју школа, учитеља и ученика, радној штети и материјалном обезбеђењу школа, изградњи школских зграда, стању намештаја и учила и одвијању наставног рада. Поседна пажња је посвећена проблемима који су постојали у првим послератним годинама, а били су последица ратних страдања, сиромаштва и недовољног издвајања за школство, лоше организације и рада локалних просветних органа, али и односа становништва према школи и образовању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Краљевина СХС, Жупски срез, Копаонички срез, основне школе, ратна штета, учитељи, ученици, образовање, неразвијеност

Увод: наслеђе и последице Првог светског рата

Основно школство у Србији почело је да се развија током 19. година паралелно са борбом за слободу и независност земље. Доношењем *Устава народних школа* 1833. и *Плана за школе како имају постојати* 1836. започето је законско уређивање школства. Крајем 1830-их година су донети и први наставни планови и програми и упутства за учитеље, објављени први уџбеници и ширила се школска мрежа. И током наредних деценија је мењана законска регулатива (1844, 1863), доношени су нови наставни планови и програми, регулисан рад учитеља и издавани су уџбеници и педагошка литература. Убрзо по добијању независности 1878. године, донет је *Закон о основним школама* (31. децембар 1882/12. јануар 1883) којим је по први пут прописана школска обавеза у трајању од шест разреда према моделу 4+2 – прва четири разреда су чинила основну школу, а преостала два су могла да се похађају у вишој основној школи, продужној школи или нижој средњој школи. Међутим, стварност је била далеко од прописа и ова законска обавеза у пракси дуго није била спроведена. Убрзо су израђени нови наставни планови и програми, који су касније изнова мењани као и законска регулатива. *Законом о*

народним школама из 1898. школска обавеза је скраћена на четири разреда, уведене су ниже и више основне школе и окружни Школски одбори, а исте године је донет и нов наставни план и програм. Убрзо је 1904. године донет нови *Закон о народним школама*, којим су уведена забавишта, основна школа од шест година од којих су обавезне прве четири, и продужна која је оснивана где није било випих разреда основне школе; детаљно су регулисане дужности школске општине, министра просвете, наставника, управитеља, школских одбора, наставничког већа, школских надзорника и других органа; регулисан је рад школе, наставни план и програм, упис деце, обавезе ђака, итд. Овај закон је остао на снази до Првог светског рата, а и уз извесне измене и касније.¹

Када је у питању простор срезова Жупског и Копаоничког, који су током 19. века били обједињени у Кознички срез,² прва школа је основана у Александровцу (Кожетину) 1837. Тада је била општинска и имала само два разреда. Од 1859. није радила због непостојања школске зграде од „тврдог материјала“, до 1866, када је изграђена нова зграда. Од 1880. школа је имала четири разреда, а од 1887. године почела је са радом и женска школа, мада су женска деца и раније похађала наставу са дечацима у комбинованим одељењима.³ У међувремену, 1850. године основана је школа у Брусу и 1864. у Трнавцима, а 1866. године су, као у Александровцу, и у овим местима изграђене школске зграде од „тврдог материјала“ (цигле). Касније су основане школе у Плешу (1874), Ратају (1887), Блажеву (1894), Горњем Ступњу (1895), Дупцима (1897), Златарима (1904) и Доброљупцима (1909).⁴ Основно школство у целој Србији и у срезовима Жупском и Копаоничком се крајем 19. и почетком 20. века убрзано развијало: растао је број школа, одељења, учитеља и ученика. Међутим, у заосталој, непросвећеној средини наилазило се на

¹ Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, Београд 1970; Владета Тешић, и други, *Што година Просветног савета Србије 1880–1980*, Београд 1980; Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004; Александра Илић, „Школски систем, наставници и ученици у Србији 1804–2004“, *Два века образовања у Србији*, прир. Зоран Аврамовић, Београд 2005, 109–141; Александра Илић Рајковић, „Школска обавеза у Краљевини Србији: између прописа и праксе“, *Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*, ур. Александра Илић Рајковић и Сања Петровић Тодосијевић, Београд 2021, 23–62; Александра Илић Рајковић, Драгомир Бонџић, *Основна школа „14. октобар“ у Барицу 1875–2025*, Бариц 2025, 19–22; Момчило Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, Београд 2017, 9–22.

² Кознички срез је постојао од 1833. до 1899 (од 1890. је називан Жупски срез); припадао је Крушевачком округу и обухватао је и делове каснијег јошаничког, трстеничког и крушевачког среза; седиште среза је до 1874. било у Виткову, а потом наизменично у Александровцу и Брусу; подељен је 1899. на Жупски срез са седиштем у Александровцу и Копаонички срез са седиштем у Брусу. Милован Матић, „Срез кознички 1833–1899“, *Жупски зборник*, бр. 1 (2006), 75–86.

³ Милослав Бонџић, *Што педесет година основне школе у Александровцу 1837–1987*, Александровац 1987, 27–92.

⁴ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књига 2, Београд 2005, 358.

тешкоће у реализацији обавезног основног образовања, а школе су мучили материјални и финансијски проблеми, недостатак простора, учила и учитеља, лоши хигијенски услови, епидемије, отпор становника и непохађање наставе, итд.⁵

Ови срезови су припадали Крушевачком округу у којем је школске 1904/05. године било 55 основних школа, од тога 51 мушка и четири женске, девет у граду и 46 на селу и све су биле четвороразредне; 12% школских зграда је било у лошем стању. У школама је било 5.685 ђака, (4.964 дечака или 87,32% и 721 ученица или 12,68%); један основац је долазио на 26 становника; доминирала су сеоска деца (84,81%), док је деце занатлија било 4,67%, а трговаца 4,05%. Школу је немарљиво похађало 7,69% уписаних ученика, а 91,18% је завршило разред. Школске 1913/14. године у Крушевачком округу је било 78 школа са 163 одељења; од тога је у Жупском срезу било седам школа и 19 одељења, а у Копаоничком седам школа и десет одељења. У целом округу је владао недостатак школа, простора, учитеља, учила и финансијских средстава, а наступајуће ратне године су отежале и погоршале постојеће стање.⁶

Већ Балкански ратови 1912/13. су омели одвијање наставе у основним школама, како у целој Краљевини Србији, тако и у Крушевачком округу и његовим срезовима. Многи учитељи су били на војним дужностима, а школске зграде заузеле за војне потребе.⁷ Први светски рат је донео значајније промене у раду и огромна страдања основних школа у Србији. Непријатељ је покушавао да уништи основну школу и да је прилагоди својој политици денационализације Србије.⁸ Као и у целој земљи, и у Крушевачком округу школске зграде су руиниране и паљене; вађена су и одношена врата и прозори, патос и цреп; уништаван је или пљачкан школски намештај и учила, паљене су школске књижнице и архиве; намештај, ограда и стабла воћа из дворишта служили су за огрев; поједине школске зграде су служиле за смештај српских или непријатељских војника и за болнице, а непријатељ их је користио и за коњушнице. Велики број школских зграда је дочекао ослобођење са голим зидовима на којима су зјапиле рупе од некадашњих врата и прозора, без крова, тавана или патоса.⁹

Школске зграде у жупском срезу су биле добрим делом уништене, тако да неке нису могле ни да се поправе. У многима су становали

⁵ М. Бонцић, *н. г.*, 92–121.

⁶ М. Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, 22–27.

⁷ *Исти*, 27–30.

⁸ Види више у: Momчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књига 1, Београд 2005, 9–36; Momчило Исић, *Материјално страдање основних школа у Србији за време Првог светског рата*, Београд 2010; Momчило Исић, „Материјално страдање основних школа у Крушевачком округу за време Првог светског рата“, *Жупски зборник*, бр. 2 (2007), 131–164; М. Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, 31–74.

⁹ М. Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, 31; М. Исић, „Материјално страдање основних школа у Крушевачком округу за време Првог светског рата“, 131.

непријатељски војници, а школа у Врбници је била претворена у коњушницу. Уништаване су књиге и инвентар, а школске клупе и други намештај коришћени за огрев. У школи у Александровцу су боравили аустроугарски војници, уништена су учила, инвентар и књиге. Од 1916. до 1917. године школа је радила под аустроугарском управом, под надзором аустријског наставника и са уџбеницима штампаним латиницом. Ретке су школе, као што је била школа у Трнавцима која је сачувала скоро целу књижницу, захваљујући пожртвованости бивше учитељице.¹⁰

Током првих послератних година у новој држави су постављани темељи новог школског система и покретан рад основних школа, а посебна пажња је била посвећена процени и поправци учињене ратне штете. Према процени Министарства просвете Краљевине СХС процењена ратна штета у шест школа у Жупском срезу износила је укупно 49.289 предратних динара или 8.215 динара по школи; а у шест школа у Копаоничком срезу укупно 110.909, или 15.844 динара по школи; у 68 школа целог Крушевачког округа штета је износила 1.262.118 или 18.560 динара по школи, што је било за 10,89% више од просечне штете по једној школи у целој Северној Србији.¹¹

Попис ратне штете је осим укупне процењене штете у новцу обухватао и детаљан преглед оштећења на зградама и уништеног и несталог намештаја, инвентара и учила. Према пријавама основних школа о штети нанетој за време Првог светског рата на захтев Министарства просвете Краљевине СХС од 11. марта 1921. године у школи у Александровцу су била оштећена двоја врата, 18 доњих прозорских крила, 13 горњих прозорских крила, 126 прозорских окана, а нестало је седам фуруна, четири табле, седам столова, 14 столица, 20 скамија, глобус, 100 разних књига, пет разних мапа, 30 слика знаменитих Срба; итд. У основној школи у Доброљупцима је 100 књига изгорело, нестало је 17 скамија, орман за књиге, два стола, две столице, две тучане фуруне, „три слике њ. в. краља престолонаследника и Карађорђа“, врата са оквиром, четири велика прозора, ограда, итд. И у школи у Плешу је нестала ограда, уништени су зидови и патос, прозори, скамије и столови, а школа је у штету урачунала и „ренту за школско имање за 1916, 1917. и 1918. годину“ у износу од 250 динара. Школа у Ратају је у штету унела виноград, стубове и бодљикаву жицу за ограду, оштећен таван, однет цреп, ћерамиду, врата, прозоре, олуке, 12 скамија, ђенералштабну карту Краљевине Србије,

¹⁰ М. Бонџић, *н. г.*, 121–123; Томислав Милетић, *Жупске школе и учитељи 1837–2007*, Александровац 2007, 12–13; Томислав Милетић, „Школа у Врбници“, *Школство у Крушевачком крају у Краљевини и Краљевини Србији*, ур. Миломир Стевић, Крушевац 2002, 239; М. Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, 33.

¹¹ М. Исић, „Материјално страдање основних школа у Крушевачком округу за време Првог светског рата“, 132. Највећа је била штета у Трстеничком и Расинском, а најмања у Ражањском и Жупском срезу. Висина одштетног захтева није увек одговарала стварном стању и степену оштећења школа, пошто је одштета за мање сеоске школе од лошег материјала била ниска, чак и ако су биле потпуно уништене, а било је и многих неправилности и нетачности приликом процене штете.

један „склоп човечјег тела“, слике Светог Саве, Карађорђа, Милоша Обилића, краљевића Ђорђа и детаљан списак књига и часописа (Свето писмо, Вукова дела, *Педагогика* од В. Бакића, кола Српске књижевне заједнице, примерке часописа *Просвета*, *Босанска вила*, *Дело*, *Народно здравље*, *Учићел*, итд.). На списковима су се нашли и зидни часовници, бајке, рачуналке, печати, секире, будаци и мотике, затим четке, метле, упијачи, итд.¹²

Прве послератне године 1919/1920.

Организација школства

Организација просвете и почетак рада основних школа после Првог светског рата темељили су се на Закону о народним школама из 1904. године, који је већ од 1919. уредбама и другим прописима мењан и прилагођаван новим условима, последицама рата и посебно постојању нове велике државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Донети су прописи за убрзано завршавање разреда ратом ометених ученика, поред четири разреда основне школе, прописане су више основне школе, са два додатна разреда, и започет рад на доношењу нових планова и програма и уџбеника, прилагођених новим условима, пре свега за наставу историје и географије. Управу и надзор над свим основним школама вршио је министар просвете и црквених послова, преко месног школског одбора, окружног школског одбора (од 1922. обласног школског одбора), управитеља основне школе, наставничког већа, окружног учитељског збора, средњег школског надзорника, референта министарства за основну наставу, надзорничког савета и Главног просветног савета. Уобичајене надлежности ових органа биле су током послератних година усклађене са ванредним околностима и последицама рата, пре свега материјалним страдањем, недостатком наставног особља и чињеницом да током ратних година велики број школске деце није похађао школу, што је требало надокнадити у послератном периоду одржавањем убрзаних тежачева од неколико месеци. Као и пре рата, основне школе су биле издржаване од школских општина, којима су пружали помоћ и државни и окружни органи. Школску општину је представљао школски одбор који су чинили председник општине, који је био и председник одбора, управитељ школе као деловођа и три писмена грађанина. Одбор је руковао школским имањем, касом и фондовима, на почетку школске го-

¹² *Истио*, 135–142; М. Исић, *Материјално страдање основних школа у Србији за време Првог светског рата*, 192–197; Архив Југославије (АЈ), фонд Министарство просвете Краљевине Југославије, 66-1286-1530. Првостепени судови и Виши суд за ратну штету су касније одлучивали и одштетним захтевима, углавном смањујући тражене суме, што је са порастом цена, тешкоћама у наплати и другим проблемима током послератних година обезвређивало и онемогућавало реализацију накнаде за ратну штету на основним школама (М. Исић, *Материјално страдање основних школа у Србији за време Првог светског рата*, 59–82).

дине састављао школски буџет и слао га на одобрење окружном школском одбору и бринуо се да што већи број деце похађа школу. Министарство просвете је надзирано рад и обезбеђивало средства за плате учитеља, а могло је и да финансијски помогне и изградњу школских зграда и друге школске потребе.¹³

У новооснованој држави задржана је административна подела Србије из предратног периода на округе, срезове и општине. Срезови Жупски са центром у Александровцу и Копаонички са центром у Брусу припадали су Крушевачком округу са центром у Крушевцу (уз Ражањски срез са центром у Ражњу, Расински са центром у Крушевцу и Трстенички са центром у Трстенику).¹⁴ Одлуком надлежних власти политички срезови Жупски и Копаонички су у годинама после Првог светског рата чинили један школски срез са центром у Александровцу. Срески школски надзорник је вршио надзор над радом школа у срезовима, вршио повремене обиласке школа и прегледе рада учитеља, контролисао рад школских одбора и управитеља школа, остваривао комуникацију између школа, наставника, школских органа и Министарства просвете и достављао периодичне извештаје Министарству, од којег је добијао упутства и наредбе. На месту среског школског надзорника се прво током 1919. и 1920. године као вршилац дужности нашао Мирко Марјановић, предратни учитељ у Лебану и Трнавцима; затим је надзорник од 1920. до 1923. био Коста В. Станковић, учитељ из Александровца; од 1923. до 1926. Станоје М. Мијатовић; а од 1926. до 1928. Т. Михаиловић.¹⁵

¹³ М. Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, 10–22, 75–78; М. Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, 69–77; Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, књига 1, Београд 1996, 171–174.

¹⁴ После доношења Видовданског устава 1921. године укинута су окрузи и уведена је подела на области – жупаније, тако да је Крушевачки округ постао Крушевачка област – једна од 33 које су установљене Законом и Уредбом о административној подели земље од 26. априла 1922. Области су укинута после увођења Шестојануарске диктатуре, доношењем Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929, којим је држава названа Краљевина Југославија и подељена на девет бановина. Таква подела је остала до окупације Краљевине Југославије 1941. *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године* (Београд: Завод за статистику, 1955), 46–51; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918–1941*, Beograd 1988, 128–131, 176, 190.

¹⁵ АЈ, 66-1432-1594. Од свих наведених личности, имамо нешто више података о Станоју М. Мијатовићу (Коњух код Крушевца, 1868 – Пољна код Трстеника, 1946). Био је учитељ, етнограф и фолклориста. Учитељску школу је завршио у Београду 1890. Као учитељ и школски надзорник службовао је у селима у Неготинској Крајини и око Јагодине и Крушевца. Учествовао је у Балканским ратовима и Првом светском рату. Пензионисан је 1928. Живео је у Крушевцу и био је један од оснивача крушевачког Музеја. Истраживао је порекло и обичаје становништва Левча, Темнића, Ресаве, Расине, Жупе и Белице. Оставио је записе о традиционалној култури Срба, животном циклусу, годишњим календарским празницима, комплексу магијско-религијских радњи, народној медицини, ношњи, обичајима, сеоској привреди, занатима, итд. Објављивао је текстове у листовима и часописима (*Караџић, Учитељ, Народно здравље...*) и приредио више збирки прича и песама. Био је сарадник Етнографског одбора Српске краљев-

Тежак почетак

Припреме за почетак рада основних школа су се одвијале одмах по завршетку рата, а главне препреке су биле стање школских зграда и недостатак учитеља. На превазилажењу ових препрека ангажовали су се државни просветни органи, школски надзорник и школски одбори у појединим местима. Тако је вршилац дужности школског надзорника за срезове Жупски и Копаонички Мирко Марјановић 7. априла 1919. године извештавао Министарство просвете да су у срезу Копаоничком школе у Лепенцу и Дупцима, а у Жупском у Ратају и Доброљупцима, спремне и могу одмах почети са радом, али немају ниједног наставника. Зато је тражио да ове школе добију учитеље како би почеле са радом, као и да школа у Трнавцима у којој су са 270 деце радила само три наставника, добије бар још два наставника.¹⁶ Проблем је стварала чињеница да су неки учитељи још увек били у војним јединицама, а други се уопште нису јављали на радна места, што је отежавало њихов распоред и почетак рада дела школа током целе 1919. године, па и касније.¹⁷

О свести локалних школских одбора о потреби да се што пре почне са радом школа и превазилажењем последица рата у образовању деце, сведочи допис Школског одбора основне школе у Доброљупцима министру просвете од 19. марта 1919. године: „Како за време окупације Србије многе сеоске па и овдашња школа нису радиле – велики број деце остао је нешколован. Да би се ово колико толико накнадило, као и то да се бар млађе генерације деце обуче основној писмености и васпитању, Одбор узима слободу да учтиво умоли Вас Господине Министре, да изволите поставити у овдашњој школи наставника, пошто овога ни до данас нисмо добили од дана ослобођења, а Одбору је потпуно непознато гди је учитељ кога је евакуација 1915. затекла овди, те да истога на своју редовну дужност позове. Одбор је се претходно обраћао надлежнима за ово, али кад ни до данас наставника нисмо добили, обраћамо се Вами и надамо се да ћете нам у овом погледу дати нужног задовољења, као најважнијег услова за културни развитак наше нације. Стога изволите у исто време примити израз дубоке благодарности“.¹⁸ И суд општине Ратајске се, после неуспешних интервенци-

---

ске академије по чијим упутствима је написао девет етнографских и антропогеографских монографија. У Архиву САНУ се чува његова богата рукописна заоставштина (Никола Ф. Павковић, „Мијатовић Станоје М.“, *Српски биографски речник*, том. 6, ур. Чедомир Попов, Бранко Бешлин, Нови Сад 2014, 405; Слободан Симоновић, *Енциклопедија Крушевца и околине*, Крушевац 2016, 296–297; Велибор Лазаревић, „Живот и рад Станоја М. Мијатовића“, *Расковник*, бр. 43–45 (1985), 74–82).

¹⁶ АЈ, 66-1432-1594, бр. 59, 7. април 1919. Срески школски надзорник Мирко Марјановић је 14. октобра 1919. поново тражио да се попуне учитељска места у наведеним школама, како би се „спречио протест грађанства“ (Исто, бр. 329, 14. октобар 1919).

¹⁷ АЈ, 66-1432-1594, бр. 382, 8. новембар 1919; Исто, бр. 447, 8. децембар 1919; итд.

¹⁸ АЈ, 66-1432-1594, бр. 341, 20. март 1919. Молбу су потписали председник Школског одбора Радман Алексић, одборници Божидар Јовковић и Богдан Палуровић и посло-

ја код среског школског надзорника, 18. априла 1919. обратио министру просвете, са молбом да се у школи поставе учитељи и да бар школска 1919/20. година регуларно почне са радом. Ова школа је била надлежна за села Ратаје, Дашница, Тулеш, Руденице, Братићи, Тржац, са преко 500 домова и „од дана уласка у Србију од краја октобра прошле године до данас у ову школу није постављен учитељ нити школа ради и ако има много деце нешколоване од преко 5 година“. Према подацима којима је располагао општински суд, од три предратна наставника ратајске школе, само је један био жив и није се јавио на дужност у школи јер је био још увек у војсци.¹⁹

Журба, нестрпљење и интервенције код Министарства просвете нису могли да реше објективне проблеме у хаотичним послератним месецима. Почетак рада основних школа се одвијао постепено, у складу са конкретним околностима и могућностима средине. Априла 1919. године школски надзорник је известио Министарство да у варошици Брусу у основној школи има три одељења са 151 учеником, а у варошици Александровцу шест одељења са 241 учеником.²⁰ Према подацима из септембра 1919, школске 1918/1919. године у срезу Копаоничком су радиле школа у Брусу (128 ученика) и школа у Златарима (75 ученика), са укупно 203 ученика, а у срезу Жупском, школа у Александровцу са 249 ђака, у Трнавцима са 194, Доброљупцима са 53 и Горњем Ступњу са 143, укупно 639 ученика. У овим срезовима током ове прве послератне школске године нису радиле школе у Плешу, Ратају, Дупцима, Лепенцу, Милентији, Кривој Реци и Блажеву.²¹

Школа у „сали кафанској“

Поред тога, и у школама које су успеваале да започну са радом, први послератни кораци су били обележени бројним тешкоћама. О још свежим ратним ранама и проблемима на почетку обнове и нормализације рада сведочи годишњи извештај среског школског надзорника Косте В. Станковића о школама у срезовима Жупском и Копаоничком за школску 1919/1920. годину. Велика већина школских зграда није још била доведена у исправно стање јер су током окупације биле „оштећене на разне начине“. Прозори и врата ретко да су где у исправном стању, а готово свуда је намештај био растурен и упропашћен. Но, заузимањем наставника и „по неког културнијег председника општине и увиђавношћу грађана у многим се поправила ова недаћа“ закључено је, „али не

вођа-благајник Славко Минаковић. Министар просвете у том тренутку био је Љубомир Давидовић, а потом су се на том положају смењивали Павле Маринковић, Милош Трифуновић, Светозар Прибићевић, Веља Вукићевића, итд. (Љубодрог Димић, Владета Тешић, Гордана Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд 2000, 117–125).

¹⁹ АЈ, 66-1432-1594, бр. 942, 18. април 1919.

²⁰ АЈ, 66-1432-1594, бр. 58, 7. април 1919.

²¹ АЈ, 66-1432-1594, бр. 324, 9. октобар 1919.

свуда". И даље је било школа у којима се седело на столицама и клупицама, које су деца од кућа донела. Такав је био случај у школама александровачкој, трнавачкој и горњоступањској у Жупском срезу.²²

С друге стране, било је школа чије су зграде биле толико уништене да није било могућности да скоро започну са радом. Таква је била зграда школе у Блажеву, коју су Бугари запалили 1917. Ту је требало да држава подигне нову зграду пошто општина то „апсолутно не може да учини“. Покушај да се организује настава у згради бивших учитељских станова није успео због „крајње сиротиње околине“. Зграда школе у Кривој Реци била је „склона паду“ јер је била грађена од слабог материјала и није поправљана ни малтерисана за време од 4-5 година „те је настао трулеж главних греда и дирека“. И поред залагања школског надзорника, школа и даље није била поправљена и даље је пропадала и рушила се. Школска општина је била мала и „врло сиротна“ те није имала средстава да подигне солиднију школску зграду, већ је морала да можда купи општинску судницу „која у хигијенском погледу није била за препоруку“. Надзорник је упозоравао да ако држава или бар округ „не узму у своје руке подизање школске зграде, ова ће општина, по сили околности морати да остане без школе, на велику штету просвете и срамоту времена у коме живимо“. Закључивао је да је главна недаћа ове школе, као и оне у Блажеву, „у томе што је неприступачна колском саобраћају, те се и грађа бољег квалитета тешко може прибавити“.²³

Школа у Златарима била је смештена у једној зградици коју је аустроугарска жандармерија подигла за своје потребе. Са хигијенског гледишта била је „врло хрђава, ниска, циглом патосана, са мало и врло хрђаво распоређеним прозорима“, и „уз то тескобна за онај број ђака који треба да прими“. Нова започета зграда је стајала недовршена и на њу је већ време имало своје разорно дејство. Зграду је требало што пре довршити, док не буде доцкан, али ни округ ни држава још ништа нису чинили да се то уради, док се преко стотину ђака „гушило у малој и нездравој учионици“, похађајући школу наизменице „да не би остали слепци код очију“. Школа у Дупцима била је преправљена стара општинска судница и пре рата у хигијенском погледу није била задовољавајућа, а сада је била потпуно упропашћена: „нигде врата нити прозора, па чак ни патоса“. Пошто је била од слабог материјала, било је тешко поправљати је и сматрано је да би штета било трошити новац на то. И овде је „идеално“ било да се уз помоћ државе и округа подигне нова солидна школска зграда. У међувремену, чекајући „идеално“ решење, народ се довијао како је знао и могао: „Сироти свет из жеље да има школу, плаћа кирију и сместио је нешто клупа и учила у сали кафанској

²² АЈ, 66-1432-1594, Срески школски надзорник за срез Жупски и Копаонички, Александровац – Министру просвете, Београд, бр. 174, 31. јула 1920, Извештај о стању школа у срезу Жупском и Копаоничком у школској 1919/1920. години.

²³ Исто.

те је ту радио једно кратко време учитељ", но због тешкоћа и он је гледао „што пре да се отараси овог мучења". Школа је и иначе била без учитеља скоро годину дана, док није постављен „егзархијски учитељ из Тетова". „По свој прилици школа ће продужити рад у кафанској сали, а мени остаје једино да кафеџију терам из куће или школу да затворим", закључивао је школски надзорник. Додао је да су такве, „само са нешто бољим стањем" биле и школе у Лепенцу и Милентији у Копаоничком и Горњем Ступњу, Доброљупцима и Трнавцима у срезу Жупском. Боље школске зграде постојале су само у Брусу, Ратају и Плешу, док би школа у Александровцу била доста добра када би се „патос и цео тишлерај заменили новим".²⁴

Током школске 1919/20. године радило се у врло тешким околностима. Наставу је ометала и оскудица у намештају, јер поред тога што нису могла да се приме сва деца због недостатка простора, многа су седела на разним столицама и клупицама донетим од кућа, а нека деца су седела и на патосу. Где није било довољно простора или намештаја, радило се по систему полудневне наставе. Уџбеника и учила није било довољно и било их је разноврсних, тако да је често у једном одељењу било уџбеника „од две-три врсте". Са наставним средствима све су школе „биле веома сироте". Осим табле и по које импровизоване рачуналке, ретко да је која школа имала још чега, а „у многим школама није било увек ни креде", констатовано је. Ни огрева није било у свим школама, тако да ретко која није прекидала са радом извесно време током године због недостатка огрева. Послуге ретко где да је било, јер није било новца да им се да плата и ретко у којој школи да нису извесно време сами ученици чистили и загревали школу.²⁵ У таквим материјалним околностима било је природно да ни настава није давала оне резултате које би требало, „па макар радили учитељи са идеалном вољом и спремом".

„Учићељи, ши вечни неустрашиви мученици"

А као што је већ речено, ни учитеља није било довољно, а посебно не оних са адекватном школском спремом и знањем. У школама блажевској, дубачкој, лепеначкој, милентијској и криворечкој није било наставника преко целе године, и тек почетком јуна 1920. постављени су учитељи у неким од ових школа. У школама горњоступањској, ратајској, плешкој и трнавачкој у Жупском срезу, није било довољно наставника, те је настава била полудневна и уопште није могла дати потребне резултате. Било је случајева да један наставник ради са 150 ученика, а у Горњем Ступњу са чак 175 ученика.²⁶ Бројно стање учитеља је споро попра-

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

²⁶ М. Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, 329. По систему полудневне наставе по шест часова дневно током 1919/1920. радили су учитељи Ђорђе Антоновић и Хранислав Прибаковић у Трнавцима, Александар Глигоријевић и Горњем Ступњу и Владан Лапчевић у Ратају. Треба поменути и да се у овом периоду у огром-

вљано, тако да се недостатак осећао и крајем школске 1919/20. године, када учитеља није било довољно и школе у Блажеву, Дупцима, Кривој Реци, Лепенцу, Милентији нису имале учитеља, а у Доброљупце је учитељ дошао тек у априлу 1920.²⁷

Срески школски надзорник Коста Станковић је у извештају о раду школа у срезу Жупском и Копаоничком у школској 1919/1920. години дао и детаљне податке о броју и раду учитеља у овим срезевима, са стањем у лето 1920. Укупно је било 23 учитеља, 14 у Жупском и девет у Копаоничком срезу. Атанасије Радовановић је био учитељ и управитељ школе у Александровцу, „један од старих ветерана“ – имао је 43 године учитељске службе. „Карактеристично је да је још увек издржљив и са урођеном љубављу према школи ради“, закључивао је Станковић. Учитељ у Александровцу је био и Драгољуб Н. Васиљевић, који је стечајем премештен из Читлука у срезу Расинском. Имао је око 18 година учитељске службе. У рату је био благајник. После рата је са успехом радио са ученицима на убрзаним течајевима. Хранислав Прибаковић је у Александровац дошао из Трнаваца, као заменик за школског надзорника Косту Станковића, аутора извештаја. И поред свих „домаћих незгода и начетог здравља“ имао је „довољно воље и љубави према послу“ и са успехом је провео ученике кроз течајеве. У рату је био официр у оперативној јединици и био је рањен у груди. Учитељица у Александровцу Милица Јовановић имала је 18 година учитељске службе; била је „интелигентна наставница и са вољом и љубављу је радила у школи“, закључивао је надзорник. Друга учитељица у Александровцу, Јелена Павловић, била је „почетница, но обећава добру наставницу, док стави свој, мало више живљи, темперамент“. Мирко Марјановић, ранији надзорник, био је учитељ трећег и четвртог разреда у Трнавцима; имао је 30 година учитељске службе и, „и поред оронулог здравља ипак ради с вољом и разумевањем у школи, те је постигао одличне резултате“, оценио је Станковић. Душанка Савић, учитељица у Трнавцима, била је „интелигентна и вредна школска радница, иако је била почетница“. Ђорђе Антоновић, вршилац учитељске дужности у Трнавцима, био је родом из околине Тетова и бивши „егзархијски“ учитељ. „У школи одличан радник и улаже доста воље и разумевања учитељске дужности“, „амбициозан“ и „могао је да буде одличан учитељ у овим крајевима, кад би му се стање регулисало и егзистенција обезбедила“. Александар Глигоријевић је био привремено учитељ у Горњем Ступњу. Завршио је Царибродску (бугарску) духовну семинарију, а био је „скроман, истрајан и вредан просветни радник“. Из свега његовог држања и кретања „није изгледало да је био

ној већини школа настава одвијала у неподељеним одељењима, односно, у једно одељење су ишли ђаци два разреда или ђаци сва четири разреда, што је додатно отежавало рад.

²⁷ АЈ, 66-1432-1594, Срески школски надзорник за срез Жупски и Копаонички, Александровац – Министру просвете, Београд, бр. 174, 31. јула 1920, Извештај о стању школа у срезу Жупском и Копаоничком у школској 1919/1920. години.

фанатик шовиниста у Македонији“. Требало му је побољшати стање и омогућити опстанак у служби, пошто је то заслужио. Сматрано је да „кад би добио сталност, сигурно би се оженио па можда и рукоположио за свештеника у овим крајевима“. Милица Цветковић је била учитељица у Горњем Ступњу. Дошла је при крају године, те није био ни оцењен њен рад; раније је радила у Крушевачкој гимназији, а надзорник је претпостављао да ће се по свој прилици тамо опет и вратити. Миливоје Милошевић, учитељ у Доброљупцима, био је „млад учитељ, скоро почетник, интелигентан и могао је бити врло вредан радник, али, поред сиротиње и породичних обавеза, јако га распињу младићке амбиције“, оцењивано је. Надзорнику је наговештавао неке књижевне радове и рукописе, али их није показивао, због чега је закључивано да је „несталожен још“. Поред тога био је слабог здравља, односно кратковид. Божидар Николић је био учитељ у Ратају. Није се јавио на своју редовну дужност у школи од ослобођења земље, пошто је био запослен у војсци као благајник, те је надзорник тражио његово пуштање из војске. И Владан С. Лапчевић је био учитељ у Ратају, али је стечајем премештен у Омашницу у срезу Трстеничком. „Необично вредан млад учитељ, који је са пуно воље радио са 150 ученика полудневном наставом“, а уз то је радио и на оснивању Земљорадничке задруге, констатовао је надзорник. Богосав Николић је био учитељ у Плешу, „млад почетник и веома интелигентан“, „сам је био музичар и волео је музику и позориште“, „но и он је још несрећен“, закључивано је.²⁸

Када је у питању Копаонички срез, Драгољуб Беочанин је био учитељ у Брусу. Иако је био старији учитељ и имао је 32 године службе и иако „оронулог здравља“, ипак је радио „са много воље и љубави према школи“ и уложио је много труда и умешности да се школа снабде и рад отпочне. И Божидар Михајловић је био учитељ у Брусу, „вредан и напредан учитељ“ који је радио са полудневном наставом. У рату је био официр у оперативној јединици. У Брусу је радила и Александра Данојловић, бивша „егзархијска“ учитељица, и то са „много воље и љубави“. Као ученица Софијских школа (Бугарска) врло карактерно се држала за време окупације, што је надзорник и раније наглашавао. „Заслужена пажња од Господина Министра, према овој сиротој, али карактер девојци, уродиће плодом“ закључивао је школски надзорник. Радомир Петровић је био учитељ у Златарима. И поред свих домаћих незгода („умрло му је троје деце док је био на Солунском фронту, а жена му је нервно ослабила – нема више деце“) са успехом је радио са полудневном наставом и био је „енергичан и предузимљив учитељ“. Костантин Настић био је учитељ у Дупцима. Пошто му постављење није благовремено достављено јавио се тек 28. јула 1920, а „чинио је утисак озбиљна и вредна но крајње сиротог човека“. Милан Ђурић је био учитељ у Милентији, али није се јављао на дужност од 1918. године. Надзорнику је било познато да је по-

---

²⁸ Исто.

следњи пут био водник у VIII пешадијском пуку и да је „одговарао за заробљавање“, а „кружиле су вести да је емигрант у Румунији“, па је тражио да Министарство то провери. Адам Градиштанец је био учитељ у школи у Блажеву, у коју је „тек дошао“ и „чинио је утисак озбиљног и вредног учитеља“; међутим, пошто школа није била оправљена није било ни рада. Марија Фучић је била учитељица у Лепенцу, „необично вредна и енергична учитељица“ из Далмације (острво Крк), Хрватица, католикиња. Међутим, била је слабог здравља те је надзорник сматрао да би је требало преместити у место где је ваздух сувљи, „нпр. у Брус“, јер школа у Лепенцу, „поред тога што је сва нехигијенска, непосредно је уз обали реке Расине, те је увек ваздух влажан“. Аница Скопилић је била учитељица из Криве Реке на раду у Милентији, пошто школа у Кривој Реци није била оправљена. „Вредна је и врло енергична учитељица“, Далматинка са острва Лошиња, Хрватица и католикиња. У Кривој Реци „нема и неће бити скоро школе, а у Милентију тешко да ће се скоро вратити учитељ Ђурић“ те је надзорник Станковић предлагао да Скопилићеву треба и званично преместити. Иако је у Милентију дошла тек крајем године, већ је „много урадила међу женским светом“.²⁹

И за све друге учитеље је наглашавано да су „не само у школи, но и ван ове, неуморно радили и помогли својој околини“ и допринели у „подаизању и буђењу сељака“. Учитељи су већином своје слободно време па и један део времена потребног за одмор употребљавали на рад ван школе. Ретко ко од учитеља није био члан Земљорадничке задруге, месног одобра или неке културне установе. Многим учитељима је имало да се захвали што су школе отпочела са радом, „јер су од својих уста одвајали, те куповали школске потребе, или плаћали послугу и др.“. Поред тога, констатације о „вољи и љубави према послу“, уложеној енергији, залагању и успесима упркос бројним личним и општим недаћама, које су стајале уз имена већине учитеља, сведоче о великом залагању и пожртвованости ових намучених људи у тешким временима непосредно после трагедије Првог светског рата. Сви учитељи су према оцени школског надзорника „са довољно спреме и воље вршили своје дужности и ако су скоро све околности биле противу њих“. Он је закључивао: „па и поред свега овога, учитељи, ти вечни неустрашиви мученици, учинили су више но што се и могло захтевати“; и не само да су дали добре резултате у образовном раду већ и на васпитном и националном пољу: „на васпитање, развијање воље и националних осећања обрађано је довољно пажње, те су и резултати с погледом на остале околности, одлични“.³⁰

Упада у очи присуство две Далматинке са острва Крк и Лошињ које су постале учитељице у Копаоничком срезу. То показује да су врло брзо

²⁹ Исто. Болешљива учитељица Марија Фучић је врло брзо премештена из Лепенца, а умрла је 27. августа као учитељица у Скопљу (*Просветни гласник*, 1. октобар 1930, 1167).

³⁰ АЈ, 66-1432-1594, Срески школски надзорник за срез Жупски и Копаонички, Александровац – Министру просвете, Београд, бр. 174, 31. јула 1920, Извештај о стању школа у срезу Жупском и Копаоничком у школској 1919/1920. години.

биле видљиве последице уједињења и оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Може се само претпоставити до каквих је културолошки занимљивих контаката и утицаја долазило тих месеци у Лепенцу и Милентији, између домаћина и нових учитељица, а свакако да је све имало и националну и идеолошко-политичку димензију. Тога је био свестан и школски надзорник који је наглашавао да „треба бити према овим учитељицама нарочито обазрив, да им не пада тешко службовање, далеко од њихове породице и завичаја који је под притиском италијанским“ и истицао да ће однос „према њима (Хрватицама) благотворно утицати на народно јединство и узајамну љубав браће свих народа“.³¹ Из извештаја је очигледан недостатак наставног особља у првим послератним месецима, нејављање појединаца на учитељску дужност и задржавање у војним јединицама. Последица тога је свакако било ангажовање учитељица из удаљених крајева новоосноване Краљевине (Далмације), али и ангажовање далеко ближих „егзархијских“ учитеља, али школованих у Бугарској и стога упитног политичког и националног опредељења. То показује и чињеница да је од три „егзархијска“ наставника, и поред добрих оцена и препорука надзорника, у поменутих срезовима већ 1921. године задржан само један.³²

Тешко стање и шражење излаза

Ученика је у срезовима Жупском и Копаоничком школске 1919/20. било у свим школама „и сувише много“ према школским капацитетима. Услед рата „маса деце заостала је од школе, а онда је појурила да изгубљено време надокнади“. Није се могло свуда једнообразно поступити због „множине и узраста ђака“. Постојало је и наређење да се применом полудневне наставе и краћењем школовања на течајевима на неки начин „ликвидира овај сувишак деце из ратног времена“. „И учињено је много, те постепено школе ће улазити у свој нормалан ток“, закључивао је надзорник Станковић. Течајеви су постепено претварани у разреде, и тако је олакшаван рад ученицима и наставницима и постижан циљ да се превазиђе заостајање због ратних дешавања. Рад школа је олакшаван и тако што се школска администрација свела на најнужнија питања и одговоре за издржавање школе. Скоро нигде нису биле очуване књиге из ранијих година и сваки се учитељ помагао како је „знао и умео“. Средстава није било ни за друге потребе, па ни за канцеларијски материјал. Државна штампарија није издавала никаква издања нити књиге, „но постепено ће се и овом недостатку наћи лека“, сматрао је Станковић. Приреза школског није било, па су учитељи „муку мучили“ са општинским судовима око огрева и других неопходних потреба. Школски одбори били су већином остаци оних одбора из 1914. године.

³¹ Исто.

³² М. Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, 395–403. О настојањима државе да надокнади недостајући број учитеља после рата, између осталог и ангажовањем „егзархијских“ учитеља види: М. Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књига 2, 365–374.

Њихова дужност састојала се већином у тражењу средстава за издржавање школе и састављању буџета, који се најалост нису наплаћивали. Управитељи су непрестано мољали час општину, час полицију, час надзорника, који је са своје стране чинио све да се помогне. Понекад су управитељи и наставници држали забаве и предавања и „просили милостињу“ за издржавање школа. Школске су књижнице великом већином пропале, а ако је случајно негде и заостало нешто то је било растушено и несређено. Народних књижница није било и „уопште овај крај због терена, неподесан је за скупове у празничне дане и вечери“, па кад би се негде и основала књижница питање је колико би била посећена. Надзорник је сматрао да у школама овога краја није неопходна потреба за игралиштима зато што већина деце „пешачећи по 2-3 километра свакодневно, пре су жељна одмора, но игре“. У осталом, увек има доста места за игру у дворишту око школе, закључио је. Продужних и виших школа није било јер маса ученика није завршила ни основну школу, а одрасла деца по селима „одмах се лаћају пољских радова“.³³

Услед ратних прилика, слабе исхране и слабог снабдевања, ни здравље код деце није било најбоље. Готово у свим школама су и заразне болести ометале рад, а неке су морале бити распуштене „по два и три месеца“, мада није било „опаснијих епидемија“. И оне школе које нису били распуштене, биле су ометене у раду врло неуредним похађањем ученика због разних болести (мале богиње-мрасе, шарлах, дизентерија, и др.). „Сиромаштина и инокоштина“ такође су јако ометале успешну наставу. Прилике на селу после свих ратова јако су се погоршале, закључивао је надзорник Станковић. Стоке, врло важног чиниоца у газдинству, нестало је, те су и њиве биле необрађене и ненађубрене. Услед тога и исхрана становништва је била слаба. Није био редак случај на селу да се „извесне фамилије месецима не омрсе“, а „већ о оделу и обући не треба ни говорити“. То је посебно долазило до изражаја у планинским деловима Жупском и Копаоничког среза, где је терен био тешко проходан, школе удаљене, сиромаштво велико, а просвећеност и свест о потреби школовања деце ниска. Ипак, ученици су и у таквим условима показивали „исувише воље за школом, и ако су често пута и без одела и без обуће и без хране“.³⁴

Надзорник Станковић је на крају извештаја јула 1920. изнео и неколико општих опсервација усмерених на превазилажење тешке ситу-

³³ АЈ, 66-1432-1594, Срески школски надзорник за срез Жупски и Копаонички, Александровац – Министру просвете, Београд, бр. 174, 31. јула 1920, Извештај о стању школа у срезу Жупском и Копаоничком у школској 1919/1920. години. О регулисању школовања деце која су била ометена ратом одлуком Министарства просвете Краљевине СХС бр. 731 од 22. јануара 1919. види: М. Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, 75–76.

³⁴ АЈ, 66-1432-1594, Срески школски надзорник за срез Жупски и Копаонички, Александровац – Министру просвете, Београд, бр. 174, 31. јула 1920, Извештај о стању школа у срезу Жупском и Копаоничком у школској 1919/1920. години.

ације, карактеристичних и за друге школске надзорнике у Србији у првим послератним годинама. „Из онога што сам и раније знао, а и што сам обилазећи школе видео“ излази да је могуће извести обавезну наставу, ако држава подигне школске зграде у свима оним местима где би биле потребне“. Издржавање школе је требало да пређе на државни буџет као и све друге државне установе. Учитељ је један велики део времена трошио на преписку и свађу са општинским часницима око школског приреза. „Тиме се школи ретко када помогло, а често пута само се заваде са општинским судом, пошто су часници општински у маси непросвећени“. Свађе се доцније претворе у политичке партије и мржњу те у место да учитељ ради свој посао, он мора да се брани од клевета и увреда или да одговара истом мером „непријатељу“. „Јер збиља, сад више учитељ није друго већ једина непријатељска партија на селу и опозиција“. Место рада, лете тужбе и жалбе и тако рат без прекида. Овај рат могу да разумеју учитељи који служе на селу, али не могу га разумети они који село познају из приповедака. **Ко буде успео да школу еманципује од сељака, који су у маси неписмени, тај ће заиста бити други Свети Сава**“, закључивао је на крају школски надзорник Коста Станковић.³⁵

Станковић је 5. септембра 1920. Министарству доставио табелу са бројем школа, одељења и учитеља и учитељица и укупан број ученика који су ишли у школу и деце дорасле а неуписане у школу у срезovima Жупском и Копаоничком. Укупно је било 13 школа, шест у жупском и седам у копаоничком срезу и то 12 које су радиле и једна у копаоничком која није радила; одељења је било укупно 23 и то 14 у жупском и девет у копаоничком; укупно је било 23 наставна радника и то 14 у жупском и девет у копаоничком; од тога седам учитељица (30,4%) и то четири у Жупском и три у Копаоничком срезу; сталних учитеља је било 21, а по један вршилац дужности и привремени учитељ, оба мушка и оба у Жупском срезу.³⁶

	Ђака					Неуписане деце				
	мушке		женске		укупно	Мушке		Женске		укупно
Жупски	823	86,5%	128	13,5%	951	407	42%	563	58%	970
Копаонички	362	91%	36	9%	398	456	48%	495	52%	951
укупно	1.185	88%	164	12%	1.349	863	45%	1058	55%	1.921

Табела 1: Број ђака и неуписане деце у срезovima Жупском и Копаоничком 5. септембра 1920.

³⁵ Исто.

³⁶ АЈ, 66-1432-1594, Надзорник народних школа – Министру просвете (Светозар Прибићевић), бр. 151, и бр. 152, 5. септембар 1920. Надзорник је у напомени уз табелу са бројем ученика додао: „Подаци о дораслим а неуписаним нису апсолутно тачни но приближно, јер до апсолутних нисам могао доћи из разних разлога“. Подаци о ученицима су се односили само на сеоске школе, које су биле огромна већина, јер су само две биле варошке – у Александровцу са пет одељења и пет учитеља и учитељица и Брусу са четири одељења и три учитеља и учитељице.

Крајем календарске године, 15. децембра 1920. године Министарству просвете Краљевине СХС достављени су и спискови школа у Жупском и Копаоничком срезу које су радиле и које је требало помоћи (са бројем ученика и износом потребне помоћи), оних које нису радиле услед страдања у рату и оних које је у овим срезovima требало отворити.³⁷

Школе које су радиле и које је требало помоћи					
Бр.	Име	срез	Број ђака	Износ помоћи	Напомена
1	Александровачка	Жуп	360	15.000	
2	Плешка	Жуп	100	3.000	
3	Ратајска	Жуп	180	10.000	
4	Горњоступањска	Жуп	190	5.000	
5	Трнавачка	Жуп	250	5.000	
6	Доброљубачка	Жуп	80	3.000	
7	Бруска	Коп	260	3.000	
8	Расинска	Коп	90	2.000	
9	Лепеначка	Коп	80	2.000	
10	Златарска	Коп	120	18.000	Да се заврши нова зграда
11	Дубачка	Коп	80	10.000	
12	Блажевска	Коп	90	20.000	Зграда изгорела треба нова
Школа у срезу Копаоничком која не ради због тога што је сувише оштећена					
Бр.	Име	Срез	Број ђака	Износ помоћи	Напомена
1	Криворечка	Коп	80	25.000	Склона паду, мора се нова подићи
Списак општина у којима треба подићи нове школске зграде					
Бр.	Име	Срез	Број деце	Цена	Напомена
1	Плочка	Жуп	120	30.000	Урачунато је тек нешто помоћи, а и да села помажу новцем и материјалом
2	Дреначка	Жуп	50	20.000	
3	Витковачка	Жуп	100	25.000	
4	Влајковачка	Коп	100	30.000	

Табела 2: *Списак школа у Жупском и Копаоничком срезу, 15. децембар 1920.*³⁸

Када је у питању помоћ појединим школама, треба истаћи да је још у цитираном извештају о раду школа из јула 1920. срески школски надзорник изнео следећу молбу министру: „Молим да се уврсте у тежа места I реда школе у Блажеву, Кривој Реци, срез копаонички и да се учитељима да повећи додатак на тешкоће, како би се успело да који од

³⁷ АЈ, 66-1432-1594, Надзорник народних школа – Министру просвете, бр. 312, 15. децембар 1920.

³⁸ Исто. Школа у Кривој Реци је подигнута и отворена 1924, а од школа чија је изградња планирана школа у Плочи је отворена 1930, у Дренчи 1924, Виткову 1924. и Влајковцима већ 1921; до 1941. су отворене и школе у Великој Врбиници 1926, Горњем Злегињу 1927, Дашници 1926, Новацима 1928, Гаревини 1931, Лесковици 1932, Доњим Вратарима 1933, Латковцу 1934, Суботици и Тулешу 1940. у Жупском и у Ботуњи 1926, Жуњу 1934, Игрошу 1936, Мијоковићима 1934, Осредцима 1930, Разбојни 1932. и Стројинцима 1935. у Копаоничком срезу (М. Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књига 2, 358).

млађих људи остане у овим забаченим, неприступачним местима.³⁹ И на тај начин је покушавао да побољша тешко стање у основном школству на овом простору у првим послератним годинама.

Основне школе 1920-их година – „ово су легла сваке болести, ово су управо гробнице нашега нараштаја, наше узданице – деце“

Међутим, ни током наредних година није било значајнијег напретка у стању основних школа, како на територији целе Србије, тако и у срезовима Жупском и Копаоничком. Упркос уложеним средствима и напорима и временском удаљавању од ратних година, бројни проблеми и недостаци су упорно опстајали и ометали одвијање основношколске наставе и реализацију државних просветних планова. Скромна материјална основа предратних школа, пустошење у рату, неисплаћивање ратне штете, пораст цена после рата, недовољно прикупљање школског приреза, скромна државна помоћ и нехат локалних органа, као и неспособност непросвећеног становништва да схвати значај подизања школских зграда и образовања уопште, представљале су отежавајуће околности за материјално обезбеђење и функционисање школа у Жупском и Копаоничком срезу током 1920-их година. Највећу одговорност су сносили општински органи који средства прикупљена прирезом нису прослеђивали школама, већ су прво намиривали општинске, а често и личне потребе. Политичке размирице и предизборне кампање су такође често остављале последице на додељивање средстава за издржавање школама. Због свега тога, школе у Жупском и Копаоничком срезу у посматраном периоду често су добијале мање од половине, па и трећине и четвртине средстава предвиђених буџетом. То је имало драстичне последице на њихово функционисање, а посебно на изградњу нових зграда, одржавање, набавку намештаја, учила и књига за књижице.⁴⁰

Обнова се одвијала споро, нарочито у сиромашнијим деловима ових срезова. Посебно је било тешко стање са школским зградама. Школске 1923/24. у срезовима Жупском и Копаоничком од 28 школских зграда, slabим материјалом је било зидано 18, потребама школе није одговарало 13, док је у добром стању била само половина, а у чак 15 зграда услови су били нехигијенски.⁴¹ Средином 1925. године у овим срезовима постојале су свега четири зидане школске зграде, док је највише школа било смештено у привременим зградама. Због немогућно-

³⁹ АЈ, 66-1432-1594, Срески школски надзорник за срез Жупски и Копаонички, Александровац – Министру просвете, Београд, бр. 174, 31. јула 1920, Извештај о стању школа у срезу Жупском и Копаоничком у школској 1919/1920.

⁴⁰ М. Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, 87–91. Исте проблеме су имале и основне школе у другим крајевима Србије. Види пример за посавски срез у: Александра Илић Рајковић, Драгомир Бонџић, „Основне школе у Србији после Првог светског рата – случај Посавског среза 1919–1921“, *Архив*, бр. 1-2 (2025), 56–62.

⁴¹ М. Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, 148.

сти општина да издвоје средства, али често и незаинтересованости и општина и самог становништва да се подигне одговарајућа зграда за школу, школски одбори су често продужавали стање привремености, те је оно понекад трајало десет, па и 30 година.⁴²

Према наставном плану из 1925. године у основној школи су се учили следећи предмети: Наука о вери и моралу, Српско-хрватски и словеначки језик, Почетна стварна обука, Земљопис, Историја Срба, Хрвата и Словенаца, Рачун са геометријским облицима, Познавање природе, Цртање, Лепо писање, Певање, Гимнастика и дечје игре, а од 1926. и Ручни рад мушки и женски.⁴³ План и програм је у већини школа углавном успешно реализован, уз бројне тешкоће, грешке и проблеме. Поред материјалних услова, о којима ће посебно бити речи, наставу је ометао и недовољан број, недовољна стручност и залагање учитеља, нередовно похађање наставе ученика и преобимни наставни планови и програми и често само „формално“ прелажење градива, без разумевања и утврђивања. У таквим условима, ни ваншколски рад учитеља није задовољавао, мада је било разних активности, рада на течајевима за описмењавање, рада са омладином, учешћа у оснивању задруга, итд. Приближавање економске кризе крајем деценије утицало је негативно на опште залагање и рад учитеља.⁴⁴

Број школа у срезovima Жупском и Копаоничком је током деценије постепено растао, повећавао се и број одељења, учитеља и ђака, а врло споро и проценат женске деце, чије образовање и даље није сматрано потребним међу српским сељаштвом. Број учитеља се повећао на 37 у школској 1927/28. години, али број ђака на једног учитеља је износио 42,30, што је било нешто лошије од просека округа (41,70)⁴⁵ Иако је број ученика растао (1.677 укупно и 386 – 23% женске деце школске 1925/26, а 2.145 укупно и 534 – 24,9% женске деце школске 1927/28. године), обухват основном школом је био низак, а и уписана деца или уопште нису ишла у школу или су нередовно похађала наставу и остваривала слаб успех. Сеоско друштво је негативно гледало на школовање женске деце, а привредни интерес и употреба дечје радне снаге у домаћинству су стављани испред школовања подмлатка. Редовно похађање наставе су ометали и објективни услови, удаљеност школа (у планинским местима као што су Плоча и Плеш деца су до школе прелазила и по 12 и више километара), непостојање склоништа и одморишта и кухиња за ђаке из удаљених места, временске непогоде и снегови, сиромаштво, слаба исхрана и болести, болести и епидемије, пролећни и летњи пољопривредни радови и јесење бербе, а посебно непоштовање законских одредби о кажњавању родитеља нередовних ђака. Школски надзорник

---

⁴² *Истио*, 154.

⁴³ В. Тешић, и др, н. г., 101.

⁴⁴ М. Исић, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, 338–344, 363–366.

⁴⁵ *Истио*, 288.

за Жупски и Копаонички срез је јуна 1926. писао да је опасна „нека неоснована и неоправдана толеранција у извршавању изречених казни над ђачким неуредним родитељима, да се човек мора ужасавати код оваквих случајева“, и залагао се за ефикасније и оштрије кажњавање неодговорних родитеља. Школске 1924/25. школу је нередовно похађало у срезовима Копаоничком и Жупском чак 22,48% деце, 18,60% дечака и 43,10% девојчица, а школске 1928/29. 20,39% укупно, 20,07% дечака и 23,19% девојчица.⁴⁶

Наставу је посебно ометало лоше материјално и хигијенско стање и слабо финансијско издржавање школа, што је представљало основни проблем основног школства и у годинама када ратна штета и страдање више нису могли да буду довољан разлог и оправдање. Бројна су сведочанства која говоре о лошем квалитету зграда и лошим хигијенским условима у школама у Жупи и на Копаонику током 1920-их година. Најпрецизнији подаци и критике су долазили из пера среских школских надзорника, који су били најупознатији са стањем на терену и без длаке на језику, оштро и детаљно су га представљали у периодичним извештајима. Ни други срески органи нису штедели речи, тако да је из Копаоничког среза јануара 1924. у Министарство просвете отишао допис у којем је стање основних школа у срезу окарактерисано као „жалосно“ и да су речи биле „бледи“, јер само би преко фотографија „Господин министар могао видети ова чуда која овдашње становништво назива школом“. „Ово су легла сваке болести, ово су управо гробнице нашега нараштаја, наше узданице – деце, које треба у своје време да прихвате нас и ову нашу драгу отаџбину, и за које ми живимо, за које радимо, и за које животе своје дајемо...У овим зградама пропадају не само ђаци – деца него и наставници и ако су они куд и камо више физички и здравствено издржљивији него деца. Да ово онемогућава и правилну наставу, јер наставник бега из ових јазбина што може пре, – мислим да овде не треба ни да износим, пошто је то појмљиво, на чију штету то све иде, на штету и физичку и интелектуалну нашег подмлатка и наставног особља“, закључивано је у писму.⁴⁷

О спором материјалном опоравку и стању школа после Првог светског рата речито говори извештај школског надзорника за Жупски и Копаонички срез за 1925/26. школску годину. Иако је нови надзорник Станоје Мијатовић током свог рада у срезовима успео да отвори три нове школске зграде (Витково, Доброљупци, Златари), а планирао још седам (Велика Врбница, Дренча, Горњи Ступањ, Дашница, Дупци, Блажево, Ботуња) стање није било задовољавајуће. При обиласку среза јуна

⁴⁶ *Исти*, 217, 241–244, 255–263; АЈ, 66-1432-1594, Срески школски надзорник за срез Жупски и Копаонички, Александровац – Министру просвете, Београд, бр. 361, 15. јуна 1926, Извештај о стању школа у срезу Жупском и Копаоничком у школској 1925/1926. години.

⁴⁷ Према: М. Исић, „Материјално страдање основних школа у Крушевачком округу за време Првог светског рата“, 163.

1926. увидео је да је свега неколико школа од почетка рачунске године добило нешто новца на име школског приреза, док већина није добила ништа. „Због овога су већина школских зграда потпуно руинисане (опале и напуштене), школске оgrade разваљене или растурене, школски бунари неоправљени, заходи препуни, књижнице празне, школски намештај неоправљен и непотпуњен; школа је без учила, без огрева и без других битних потреба; за часописе и листове није послата претплата за дуги низ година; школски служитељи нису примили плату за по неколико месеци (многе служитеље су исплаћивали сами управитељи дотичних школа од своје сиротиње) – а многе су школе биле и без служитеља. У једној школи није било новаца у школској благајни ни за по килограма креде, већ су наставници наредили својим ђацима, да сваки себи креду купи“. „Управитељи ми се оправдано жале, председници школских одбора ми се неоправдано изговарају“ записао је Мијатовић, констатујући да је немоћно посматрао немајући могућности ни да кривца казни нити да било шта промени. „Школе нам пропадају“, а једини начин да се то спречи био је да се наметне редовна исплата приреза и редовно финансирање школа.⁴⁸

Међутим, проблем исплате приреза није био решен и постојао је и наредне школске 1926/27. године. У извештају за 1926/27. нови срески школски надзорник Т. Михаиловић је истакао да у срезовима има само неколико квалитетних школских зграда, док су већином „праве страћаре“; многе су биле у својини приватних лица – сељака и одликовале су се „свима нехигијенским особинама, јер су ниске, недовољно видне, недовољно простране и хладне“. Школе су оскудевале и у најпотребнијем намештају, а и оно најнужније што су имале „то је једва употребљиво и не одговара науци“. Ћачке клупе су свуда биле „сувише високе“ и „старинске“, као и табле које су често имале „линије на средини настале од дугог писања“ а многе су биле сјајне и глатке тако да „при писању креда лети, не обележавајући траг“. У новим, плански изграђеним школама, намештај је био нов, бољи и савременији. Од осталог намештаја, свака школа је имала за учионицу и канцеларију по један сто, најчешће стар и неофарбан, без икаквог покривача и по коју столицу, различите по облику и боји, али све најпростије израђене и старе. Све школе су обично имале слику Светог Саве и слику Њ. В. Краља (Александра Карађорђевића), а негде је постојала и по нека друга слика. Судови из којих су ученици пили воду били су „врло различити, а сви врло далеко од хигијенских“. Највише су биле у употреби канте са лулом, и крчази, а у неким школама је било и лимених већих судова у облику бурета са славинам, из које се вода точила у „блехани суд, из кога сви ученици пију“. Само три школе (Трнавци, Ратаје и Плеш) су имале модеран хигијенски

⁴⁸ АЈ, 66-1432-1594, Срески школски надзорник за срез Жупски и Копаонички, Александровац – Министру просвете, Београд, бр. 361, 15. јуна 1926, Извештај о стању школа у срезу Жупском и Копаоничком у школској 1925/1926. години.

суд за воду – поклон од Министарства народног здравља. Часовника, пљуваоница, чистача за обућу, чивилука, завеса и других потреба, није имала ни једна школа „у довољној мери“, па ни оне у варошицама, Александровцу и Брусу. Надзорник је сматрао да је сав овај намештај неопходан, да треба да буде „солидан и савремен“ и решење да га свака школа добије видео је у томе да се свакој школи „без питања месног школског одбора“ сваке године пошаље део ових потреба од неке угледне фирме којој би се наплата буџетом предвиђене суме на намештај гарантовала од обласне просветне и политичке власти које би имале тачне спискове потреба свих школа и наређивале поруџбине и наплату.⁴⁹

Надзорник Михаиловић је покушавао да реши и кључно питање за снабдевање школа – прикупљање школског приреза. Обраћао се свим општинским судовима, као и поглаварима оба политичка среза, приликом обиласка школа намерно је долазио у контакт са представницима општинских судова и утицао да се финансирање школа врши редовно и правилно, али имао је незнатног успеха. Сматрао је да је било потребно, да би се школска примања осигурала, да полицијске власти буду независне од политичких личности, којима није ишло у прилог да буду кажњавани њихови политички једномишљеници – представници општинских судова. Требало је да школски надзорник добије власт „осетног кажњавања над часницима општинских судова“, а полицијска власт да има само дужност извршавања у одређеном кратком року, а у случајевима неизвршавања да „буде сама материјално одговорна“. „Овакве и сличне строжије мере, донеле би сигурно боље издржавање школа, али би морали настати и непријатељски односи између учитеља и општинских власти на штету школског рада и мирног живота учитеља“, правилно је закључивао Михаиловић. Политичким, правним и полицијским димензијама проблема наплате школског приреза, он је додавао још једну, по њему најважнију: главни разлог који је по њему ометао подизање нових и одржавање постојећих школских зграда била је „недовољно развијена свест и осећање потребе за хигијенском школом код народа, а нарочито код представника општинских власти, које дозвољавају да остају сваке године велике суме непокупљеног школског приреза, који је већим делом намењен подизању школских зграда и сматрају да улогу школе може вршити свака сеоска кућа“. Пошто се та свест није могла брзо променити, сматрао је да би се што пре дошло до хигијенских школских зграда требало да их држава подигне макар и помоћу једног државног зајма, који би у одређеном року морале да отплаћују општине уз државни порез и „тима се не би искључило учешће народа у стварању и подизању своје – народне просвете“. „Зато би ово животно питање школско треба-

⁴⁹ АЈ, 66-1432-1594, Школско надзорништво за срез жупски и копаонички, Александровац – Министарству просвете, Београд, преко Просветног одељења Крушевачке области бр. 777, 23. јула 1927, Годишњи извештај о стању основних школа у срезу жупском и копаоничком области крушевачке у 19/1927. школској години.

ло решити на тај начин, што би се издржавање народних школа пренело на државу“, закључивао је.⁵⁰ Међутим, ови предлози и опсервације, које су износили и други школски надзорници у то време, нису имали никаквог ефекта и питања материјалног и хигијенског стања, изградње и издржавања школа, која су мучила све школске општине у земљи, нису било решена до краја деценије и значајно су умањивала уложене напоре и средства и извесне резултате и помаке који су остварени на пољу развоја основног школства у земљи.

У целини гледано, упркос напорима и уложеним средствима основно школство на простору Жупског и Копаоничког среза, као и у целој земљи, током прве послератне деценије није добро функционисало и имало је значајне проблеме. У складу са тим су били и остварени резултати који су се могли посматрати и кроз и даље висок степен неписмености становништва. Према попису из 1931. године у Жупском срезу је било 36,90% писмених становника, мушкараца 64%, а жена 11,11%; у Копаоничком срезу је било 29,19% писмених, и то 54,68% мушкараца и 5,53% жена; у целом Крушевачком округу је било 40,21% писмених, 67,93% мушкараца и 14,18% жена.⁵¹ Уследиле су године велике економске кризе и личне власти краља Александра Карађорђевића, током којих су предузете систематске мере у области основног школства, како у законској регулативи, тако и у материјалном обезбеђивању.⁵² Бројно стање школа, наставника и ученика у Жупи и Копаонику на крају прве послератне деценије и уочи увођења личног режима и промена у проsvети може се видети у следећој табели.

Ред. број	Место	Број ученика					Број учитеља
		м	%	ж	%	укупно	
1	Александровац	110	61,5	69	38,5	179	4
2	Витково	100	74	35	26	135	2
3	Доброљупци	96	72,2	37	27,8	133	2
4	Дренча	35	85,4	6	14,6	41	1
5	Горњи Ступањ	55	58,5	39	41,5	94	2
6	Дашница	29	59,2	20	40,8	49	1
7	Ратаје	107	80,5	26	19,5	133	3
8	Плеш	110	84	21	16	131	2
9	Плоча	50	83,3	10	16,7	60	1
10	Велика Врбница	43	74,1	15	25,9	58	1
11	Трнавци	166	68,6	76	31,4	242	4
12	Брус	135	82,3	29	17,7	164	4
13	Ботуња	24	70,6	10	29,4	34	1
14	Милентија	93	85,3	16	14,4	109	2
15	Крива Река	49	86	8	14	57	1
16	Блажево	50	96,2	2	3,8	52	1
17	Влајковац	61	60,4	40	39,6	101	1

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Момчило Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд 2001, 121–124.

⁵² Видети: Далибор Велојић, *Моравска бановина 1929–1941*, Лепосавић 2023.

18	Лепенац	91	96,8	3	3,2	94	2
19	Дупци	118	72,8	44	27,2	162	1
20	Златари	89	76,1	28	23,9	117	1
Свега		1.611	75,1	534	24,9	2.145	37

Табела 3: Бројно стање основних школа, наставника, ученика и ученица у срезу Жупском и Копаоничком у 1927/28. школској години⁵³

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Архив Југославије
Министарство просвете Краљевине Југославије

Периодика

- *Просветни гласник*

Литература

- *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*. Београд: Завод за статистику, 1955.
- Бонџић Милослав, *Што десет година основне школе у Александровцу*, Александровац 1987.
- Велојић Далибор, *Моравска бановина 1929–1941*, Лепосавић 2023.
- Димић, Љубодраг. *Културна историја Краљевине Југославије*, књига 1. Београд: Стубови културе, 1996.
- Димић Љубодраг, Владета Тешић, Гордана Павловић-Лазаревић, *Министарство просвете и министри Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд 2000.
- Ђуровић Арсен, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004.
- Илић Александра, „Школски систем, наставници и ученици у Србији 1804–2004“, *Два века образовања у Србији*, прир Зоран Аврамовић, Београд 2005, 109–164.
- Илић Рајковић Александра, „Школска обавеза у Краљевини Србији: између прописа и праксе“, *Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*, ур. Александра Илић Рајковић и Сања Петровић Тодосијевић, Београд 2021, 23–62;
- Илић Рајковић Александра, Драгомир Бонџић, *Основна школа „14. октобар у Баричу 1875–2025“*, Барич 2025.

⁵³ АЈ, 66-1432-1594, Школско надзорништво за срез жупски и копаонички, Александровац – Обласном просветном одељењу, Крушевац, бр. 763, 19. јула 1927, Бројно стање ученика и наставника основних школа у срезу жупском и копаоничком у 1927/28. школској години, Школски надзорник Т. Михаиловић.

- Илић Рајковић Александра, Драгомир Бонцић, „Основне школе у Србији после Првог светског рата – случај Посавског среза 1919–1921“, *Архив*, бр. 1-2 (2025), 55–73.
- Исић Момчило, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд 2001.
- Исић Момчило, *Основно школство у Србији 1918–1941 Књига 1–2*, Београд 2005.
- Исић Момчило, *Материјално страдање основних школа у Србији за време Првог светског рата*, Београд 2010.
- Исић Момчило, *Основно школство у Крушевачком крају 1914–1941*, Београд 2017.
- Лазаревић Велибор, „Живот и рад Станоја М. Мијатовића“, *Расковник*, бр. 43-45 (1985), 74–82.
- Матић Милован, „Срез кознички 1833–1899“, *Жујски зборник*, бр. 1 (2006), 75–86
- Милетић Томислав, „Школа у Врбници“, *Школство у крушевачком крају у Књажевини и Краљевини Србији*, ур. Миломир Стевић, Крушевац 2002
- Милетић Томислав, *Жујске школе и учитељи 1837–2007*, Александровац 2007.
- Павковић Никола Ф., „Мијатовић Станоје М.“, *Српски биографски речник*, том. 6, ур. Чедомир Попов, Бранко Бешлин, Нови Сад 2014, 405.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Prva knjiga, Kraljevina Jugoslavija 1918–1941*, Beograd 1988.
- Симоновић Слободан, *Енциклопедија Крушевца и околине*, Крушевац 2016, 296–297.
- Тешић Владета, и други, *Сто година Просветног савета Србије 1880–1980*, Београд 1980.
- Ђунковић Срећко, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, Београд 1970.

DRAGOMIR BONDŽIĆ, PhD, Principal Research Fellow
Institute for Contemporary History, Belgrade
dragomirbondzic@yahoo.com

PRIMARY SCHOOLS IN THE ŽUPA AND KOPAONIK COUNTIES AFTER THE FIRST WORLD WAR

Summary

During the first decade after World War I, the Župa and Kopaonik political counties were unified into a single school county that belonged to the Kruševac District. The work of primary schools in this period was marked by the consequences of wartime devastation and the efforts of school authorities and local bodies to assess and gradually repair the damage caused by the war. Despite difficult conditions and the lack of school buildings, furniture, teaching materials, and teachers, some schools resumed work as early as the beginning of 1919. Teaching was carried out according to pre-war Serbian legal regulations, adapted to post-war circumstances and the formation of the new state, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. At first, teaching was conducted through accelerated courses in order to compensate for the time lost during the war. During the 1919/20 school year, a total of 12 schools were operating, with 23 teachers and 1,349 students. Over time, the number of schools, teachers, and students increased, so that in the 1927/28 school year there were 20 schools, 37 teachers, and 2,145 students. However, throughout the entire post-war decade, the work of schools was hindered by poor material conditions and weak collection of school taxes at the municipal level. This impeded the construction of new, adequate school buildings, the maintenance of existing schools, and the procurement of furniture and teaching materials. The causes of this situation also lay in poverty, the consequences of the war, the underdeveloped awareness of local authorities—who often used school funds for other municipal and personal needs—as well as the low level of public awareness, since the population did not fully understand the importance of schooling and education, especially for girls. The consequences included avoidance of enrollment, irregular attendance, poor material conditions in schools, a low percentage of literate and educated children, and the continued educational and cultural backwardness of the population in these regions.

KEYWORDS: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Župa County, Kopaonik County, primary schools, war damage, teachers, students, education, underdevelopment

Др АЛЕКСАНДАР ЛУКИЋ, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд
alukic85@gmail.com

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У ОКРУГУ КРУШЕВАЧКОМ 1923. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Избори за југословенску Конституанту (Уставотворну скупштину) 28. новембра 1920, која је после доношења Видовданског устава 1921. прерасла у обичну законодавну, показали су јачину политичких партија на државном нивоу и њихову снагу на локалу. На подручју предрашине Краљевине Србије, борба је углавном вођена између радикала и демократа, који су и освојили и поделили највећи број гласова 1920, и који су за предстојеће парламентарне изборе, расписане за март 1923, били главни савезници на србијанском простору. У том смислу у раду ће бити разматране политичке прилике у округу Крушевачком, и борба партија за улазак у Скупштину југословенске државе на парламентарним изборима 1923. На територији Крушевачког округа деловале су Народна радикална странка, Југословенска демократска странка, и неколико дисидентских група ових двеју најмоћнијих југословенских партија, те Савез земљорадника и њихови дисиденти. Рад је настао на основу извора похрањених у Архиву Југославије, штампе, релевантне литературе и периодике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Округ Крушевачки, Жупа, политичке партије, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, избори 1923. године, Скупштина, југословенска држава, радикали, демократе, Карађорђевићи

Заоштравање српско-хрватских односа 1919–1922. било је подстакнуто упорним залагањем Стјепана Радића, шефа Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС), за преобликовање југословенске државе на федералистичком и републиканском принципу. Спољнополитички положај Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца с јесени 1922 (победа Турске над Грчком и долазак Бенита Мусолинија на власт у Италији) утицао је, међутим, на Хрватски блок да није више могао бити незаинтересован за вођење југословенске спољне политике, у приликама у којима су били доведени у опасност и сами хрватски крајеви југословенске монархије Карађорђевића. Почетком октобра 1922. између представника Блока и једног крила Југословенске демократске странке (у даљем тексту Демократска странка) предвођеног Љубомиром Љубом Давидовићем постигнута је сагласност, да се заједнички ради на рушењу режима и образовању једне изборне владе у коју је планирано да уђу и три

хрватска представника. Преговарање Љубомира Давидовића са хрватским представницима и Стјепаном Радићем у септембру, и пре тога његово учешће на Конгресу јавних радника на Илици код Сарајева априла 1922, где је критиковао сопствени радикалско-демократски режим и подржао захтеве за децентрализацију државе, није прошло без последица у политичком животу југословенске државе. Преговори су изазвали реакције код обе стране: због противљења сарадње са Београдом, Хрватски блок напустила је Хрватска странка права, док је Прибићевићева група пречанских демократа осудила Давидовићеву акцију споразумевања са хрватском опозицијом, али и оставила могућност ревизије устава уз претходно доношење потребних закона.¹

Криза у Демократској странци пренела се и на саму владу, будући да су радикали били незадовољни преговорима дела демократа са Радићем.² Шеф Народне радикалне странке (у даљем тексту Радикална странка) Никола Пашић је од радикалског Клуба тражио овлашћење да поднесе оставку 2. децембра 1922, што је 4. децембра и учинио с образложењем постојања парламентарне кризе, која је настала подвајањем Демократске странке у погледу вођења унутрашње државне политике. У новонасталој ситуацији краљ Александар Карађорђевић понудио је мандат за састав нове владе поново Николи Пашићу, који је инсистирао да се Прибићевићева група одвоји из Демократске странке и уђе у нов кабинет. Нудећи у том тренутку мало уступака Прибићевићу, који није пристао на неповољне услове, Никола Пашић је опет вратио мандат за састав владе.³ Током постојеће кризе владе краљ Алек-

¹ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979, 124–125. Други шеф Демократске странке Светозар Прибићевић био је огорчен због покушаја споразумевања Љубомира Давидовића са Хрватима и одржавања Илићанске конференције, на којој је првак пречанских демократа био означен као један од главних криваца за рђаве српско-хрватске односе у југословенској монархији. На збору Крајишника демократа у Вргинмосту на Кордуну, Светозар Прибићевић је посебно нагласио да није намеравао да прекине политику „чврсте руке“ у управи државом, те да је и убудуће био вољан обрачунавати се свим средствима са сепаратистима и државним непријатељима (Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Beograd 2008, 480–481). Прибићевић је више пута у јавности наглашавао да „за Радића и његову политику треба чврста рука“, па је тако у Петрињи на Банији грмео на једном од зборов: „Радићева република се не може створити док има у овој држави топова и муниције... Ја велим, ако буде требало онда: Ој Бановци, ој јунаци... онда ћемо вас позвати да се сударимо с онима који неће брата за брата, који неће себе самога“ (Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, 350).

² Незадовољни понашањем дела демократа, радикали су им средином октобра 1922. сменили председника Скупштине Ивана Рибара. Југословенска републиканска странка је приметила да је радикалско-демократска коалиција била у „ропцу“, иако су се демократе „копрцале“. „Власт је страст. Избори ће им (демократима – прим. аутора) бити пропаст“, закључили су, не без основа, српски републиканци (*Република*, 21. октобар 1922, 1).

³ B. Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 312–334.

сандар је насупрот парламентарним обичајима, одбијао да консултује шефове осталих већих политичких партија и упорно остајао при једном једином – Пашићевом мандату.⁴ Када је Никола Пашић опет вратио мандат, краљ Александар му је поново поверио исти 16. децембра 1922, али за састав изборне владе. Краљевим указом је образована чисто радикалска изборна влада, распуштена Скупштина и наређени су избори за 18. март 1923.⁵

Избори од 18. марта 1923. вршени су под знатно друкчијим политичким условима него претходни. Између осталог, измењен је изборни поступак новим изборним законом усвојеним 27. јуна 1922, који је, према тврдњи Павла Анђелића у законодавном одбору, иначе представника владајуће Демократске странке, „био противан принципима демократије и сужавао права народа“.⁶ У ствари, закон је системом двоструког количника одбацивао све „политичке групе“ које не достигну први количник, који је обично био врло висок. На тај начин се тежило груписању већих политичких странака и нестајању мањих, односно желело се, према примедбама опозиције, да се од евидентне владине „мањине направи већина“ и привилегује владајућа група на штету осталих политичких странака.⁷

Опозиција је посебно приговарала увођењу земаљске листе и забрани да њен носилац буде и срески кандидат. Опозиционе странке биле су у Скупштини исувише слабе да би спречиле доношење изборног закона, али су њихови представници (Савез земљорадника, Југословенски клуб, Социјалистичка, Републиканска и Народно-социјалистичка странка) протестовали против пројекта закона и напустили даљи рад у Законодавном одбору.⁸ Опозиција је у знак протеста напустила и Скупштину, те је изборни закон изгласан посланицима владајућих странака – 159, док је против било 5. По новом закону један посланик је биран на 30.000 хиљада становника, насупрот ранијој одредби од 40.000 становника. Нови изборни закон био је директно управљен против малих странака, што се на изборима показало у пракси.⁹

⁴ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 128.

⁵ Милан Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарској акцији до Мајској референдуму*, Београд 2023, 118.

⁶ Никола Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 84, рукопис похрањен у Архиву Српске академије наука и уметности, 14329.

⁷ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 129; Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, Лесковац 1997, 112.

⁸ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 130.

⁹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 84–85; В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 129–131. Према одлукама државног одбора, за нови сазив Народне скупштине било је предвиђено 313 мандата на место дотадашњих 419. По покрајинама, предвиђени број посланика је био: Србија и Јужна Србија 112, Босна и Херцеговина 48, Хрватска, Славонија, Срем 66, Словеначка 25, Далмација 16, Банат, Бачка, Барања 34, Црна Го-

У изборној борби радикалски режим најјачи ударац наменио је свом главном ривалу – Демократској странци Љубомира Давидовића и Светозара Прибићевића, што се нарочито видело на простору Србије, где су демократе и радикали водили главну борбу око бирача и где су резултати са избора 1920. на многим местима били приближно исти, доводећи и једне и друге у пат позицију, што се добро уочава и на примеру округа Крушевачког у централној Србији. На изборима од 28. новембра 1920, у округу Крушевачком од уписаних 30.438 бирача гласало је 17.898, нешто више од половине бирачког тела (58,8%) на простору округа. Од тог броја радикале је гласало 6.629 (добили су 3 мандата, 2 обична и 1 квалификованог), демократе 5.433 (1 мандат), сељачка слуга/земљорадници 3.468 (1 мандат) и комунисти 2.390 (1 мандат). Радикална странка потврдила је своју снагу на нивоу Крушевачког округа, али је разлика у освојеним гласовима према демократама очигледно била тесна, што је била појава и на нивоу целе државе 1920, само у корист Демократске странке, која је у Скупштини после одржаних избора била само један мандат у предности у односу на Радикалну странку.¹⁰

Намерни да то промене и стекну већу власт у државној управи, радикали су кренули у оштру изборну агитацију, не презајући ни од безобзирне употребе полицијског и промене чиновничког управног апарата.¹¹ На седници владе од 26. децембра 1922. дискутовало се у првом, краћем делу, о набавци локомотива и вагона из Немачке, а на рачун репарација. Други, дужи део седнице разговарало се и одлучивало о стварима које су у вези са изборима и припремама за исте, и „по себи се“ разумело да је додиривано и питање за изборе потребног чиновничког размештаја. Тако, од деветнаест постављених великих жупана, сви су, осим једног, били радикали.¹² На терену пак, изборна борба се углавном водила преко летака, новина и одржавањем конференција и зборових општинских, среских и окружних на терену, где су се могли чути гласови противничких странака, ако би се, наравно, њихове присталице појавиле и присуствовале. Искусни новинари југословенске престонице су не без разлога приметили да ће „кроз недељу, две Београд остати без посланика и политичара, али ће цела земља почети да ври од зборових, конференција и агитација“.¹³

На зборовима су утврђиване кандидатске листе или пак месни одбори уколико у одређеном крају нису постојали. Десети по реду изборни округ Крушевачки је 1923. бројао становника 167.371, од чега је право

ра 7, Београд 2, Загреб 2, Љубљана 1, укупно 313 („Састав нове Скупштине“, *Политика*, 17. децембар 1922, 3).

¹⁰ Александар Лукић, „Изборне борбе за Конститутанту у округу Крушевачком 1920. године“, *Жупски зборник. Нова истраживања*, бр. 12, ур. Драгомир Бонцић и Иван Брборић, Александровац 2023, 41–42.

¹¹ „Размештај полицијских чиновника“, *Политика*, 30. децембар 1922, 2.

¹² „Нови кључ, 18:1. Нови велики жупани“, *Политика*, 27. децембар 1922, 1.

¹³ „Почеци предизборне кампање“, *Политика*, 24. децембар 1922, 2.

гласа имало 37.235. Чарапани, Жупљани, Топличани и Моравци из пет срезова (Жупског, Копаоничког, Ражањског, Расинског и Трстеничког) подељених у 88 општина и 89 гласачких места округа Крушевачког, бирали су с пролећа 1923, на место шест ранијих, четири посланика за Народну скупштину, а главна борба вођена је између Радикалне и Демократске странке, поцепаних у неколико дисидентских листа.¹⁴ „Страшна поцепаност“ беше присутна код политичких странака приликом истицања кандидата за носиоце листа, будући је то место било најсигурнији пут за улазак у Народну скупштину.¹⁵ Поред радикала и демократа, на изборима је у округу учествовала и Земљорадничка странка, док је комунистима, због неуспелог атентата на краља Александра о Видовдану 1921. и успелог на министра унутрашњих дела Милорада Драшковића у Делницама исте године, било забрањено учешће у легалном политичком животу и борби за парламент југословенске монархије Карађорђевића.¹⁶

У складу са новим изборним законом за парламент, а одмах након расписивања избора, радикалски Главни одбор упутио је распис свим месним одборима наглашавајући да су избори народних посланика „на прагу“, те је скренуо пажњу свим „Месним Одборима Радикалне Странке“ да за своја места препишу општинске гласачке спискове и увере се да ли су сви радикали „и њихови пријатељи“ у исте били заведени. Уколико се установило да нису, тражено је од месних одбора да „све такве наше пријатеље пријаве општинском суду и захтевају да их у гласачке спискове уведу“. Пријављивање се могло извршити „најдаље до 5. јануара 1923. године закључно“, после чега се нису могле, према слову закона, никакве накнадне исправке урадити, због чега је распис Главног одбора штампан и у партијској штампи, мимо већ постојећих комуникација путем телеграфа, писама и телефона.¹⁷

И већ крајем децембра 1922, још пре Божића, политичка борба између радикала и демократа се полако захуктавала, а њени учесници нису бирали средства и начине да противнике дискредитују и уклоне или делимично онемогуће на предстојећим изборима. Лажи и обмане нису биле стране, па је тако неко од противника Радикалне странке пронео глас како је извесни Светозар Стевановић, чувар државних шума из Бруса, среза Копаоничкога, био демократа. „Како је ово тенденциозно измишљено“, Светозар је 25. децембра 1922. послао допис радикалној *Самоуправи*, у којем је изјавио у форми чланка да остаје „одувек и заувек само и једно радикал“.¹⁸

Током јануара 1923. увелико су се по округу сазивале конференције које су по срезовима кандидовале представнике за Народну скуп-

¹⁴ *Статистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца одржаних 18. марта 1923. године редиговао др Лаза М. Костић*, Београд 1924, 1.

¹⁵ „Ситуација. Влада и муслимани“, *Политика*, 29. децембар 1922, 2.

¹⁶ Архив Југославије (АЈ), Министарство унутрашњих дела, 14–8–28.

¹⁷ „Не заборави“, *Самоуправа*, 2. јануар 1923, 2.

¹⁸ „Изјава“, *Самоуправа*, 2. јануар 1923, 5.

штину, а најживља агитација спроводила се у „Војводини и Јужној Србији“. Главни одбори, и демократски и радикалски, имали су пуне руке посла око изравнавања разноразних несугласица, које су се увелико појављивале у многим окрузима, и тешко је било рећи која је од двеју највећих политичких партија била у тежем положају у том погледу. Велика борба водила се нарочито око места носиоца листе, за које су се место сви отимали, пошто је избор носиоца углавном био осигуран.¹⁹ Радикали су имали посебну муку што је, мимо цепања листа зарад личних интереса и сујета, претила опасност да се од листе Главног одбора отцепе у појединим местима присталице Стојана Протића, који је због сукоба са Николом Пашићем око питања унутрашњег уређења земље, био у претходном периоду искључен из Радикалне странке. Међутим, Протић није лако одустао од политичке борбе, већ је имао намеру да поред ширења својих идеја у штампи и брошурама, за исте потражи подршку и на терену, међу присталицама и симпатизерима радикалне странке.²⁰ У тој намери, бивши други шеф Радикалне странке отпутовао је 17. јануара 1923. у Крушевац ради изборне агитације – држање „програмног“, говора који се у свима политичким круговима очекиваше „са највећим нестрпљењем“.²¹

И заиста, Протићев одлазак није био без последица, већ је подстакао у Крушевачком округу „врло много интересовања и живо учешће у предизборној борби“. Сам Никола Пашић био је нарочито љут на говор Стојана Протића у Крушевцу, намеран да поведе енергичну борбу против дојучерашњег партијског колеге и страначког пријатеља.²² Тако су радикали, подељени на Протићеве и Пашићеве присталице у округу, ишли са очигледном тенденцијом да образују две радикалне окружне листе. Већ средином јануара почело се са зборованем, и Владимир Богојевић, секретар Радикалне странке из Александровца, известио је 17. јануара да су на радикалској конференцији у овој вароши радикалске присталице на збору једногласно кандидовали за народног посланика за срез Жупски Добривоја Г. Поповића, начелника министарства из Београда.²³

Крајем јануара месеца 1923. у округу су учестале радикалске конференције и зборови. У срезу Копаоничком су на „величанственом среском радикалном збору преко две хиљаде радикалаца“, и „овога пута после своје пропасти и страдања сјајно манифестовали своју љубав и дужност према отаџбини и Радикалној странци“ кандидујући на збору у Брусу за посланичког кандидата Божицара Јеличића,²⁴ индустријалца и

¹⁹ „Ситуација. Влада пуна поверења. Две данашње седнице“, *Полиџика*, 10. јануар 1923, 2.

²⁰ „Ситуација“, *Полиџика*, 17. јануар 1923, 2.

²¹ „Ситуација. Пред изборе“, *Полиџика*, 18. јануар 1923, 3.

²² „Ситуација. Пред изборе“, *Полиџика*, 26. јануар 1923, 2.

²³ „Кандидат за срез Жупски“, *Самоуправа*, 21. јануар 1923, 4.

²⁴ Божицар Јеличић (Кобиље, Брус 1862 – Крушевац, 1948), трговац и индустријалац из копаоничког краја, 1901. подигао је стругару на Самоковској реци, која је запослила 85 радника и била прво индустријско предузеће у том крају. Његова породица је била по-

„двадесетогодишњег“ посланика копаоничког краја, и за његовог заменика Драгољуба Бечанина, школског надзорника. Милојко М. Стевовић, дописник *Самоуправе* није оскудевао у литерарном дару, прилажући читаоцима живу радикалску слику среске конференције у Брусу. И тако, као што је Копаоник са својим огранцима, тајанствено поносит, као што он има у себи лепота, које се могу познати само онда, када се допре у његову највећу дубину, тако је и онај „патријархални и питом народ“ чувао у души својој једну особину која се само у изузетним приликама могла познати. „Копаоничанин“ могао је подлећи сваком другом утицају, али је, за известноца *Самоуправе*, имао две ствари које никаква снага није могла да измени, „а то је његова вера и партија“. У том смислу, онај „свет, само кад иде на причешће у цркву“, могао је „да покаже ону тајанствену страну својих особина, коју је показао долазећи на радикални збор“. Од ране зоре пристизале су са свих страна групе планинаца у својем најсвечанијем оделу, „са свиркама“ и заставама, и иако су „можда и целу ноћ путовали“, не беху уморни, нити „дремљиви“, већ журају, „јер није циљ стићи и присуствовати збору, већ први стићи“. Кад се окупише, пред кућом „врлог вође Боже Јеличића“ беше око 2.500 људи, и са највећим нестрпљењем очекивали су да се појави. Ту није било питање „оће ли га народ, ту су се чуле молбе те масе да се прими“, будући су сви били свесни шта је учинио „за њих, за околину и за државу“. Знали су какве је жртве са својим домом поднео прошавшег Великог рата, као и да би стари борац „најрадије волео да га поштеде ове тешке дужности“, али истом беху свесни да оно што је он започео, „само он може да доврши, и маса је молила“. Резимирајући цео догађај, Милојко Стевовић је саопштио да је после одржаног збора настало народно весеље које је трајало целу ноћ, „па и сутра дан“, јер народ онај, који је за време рата поднео силне жртве, „први пут после рата узео је учешће у једном овако пријатном весељу“ и радовао се, што у „Народну Скупштину шаље човека, који је крвавим знојем од једног парлога створио лепу њиву чији род они имају да беру“.²⁵

Не прође ни месец дана, а из „лепе копаоничке њиве“ завапише у јавности радници са његовог предузећа, жалећи се да су њих тридесет „отпуштени без отказа на стругари Боже Јеличића“, те молећи уједно да се протестује ако има где и узме „сиротиња у заштиту“. У име радника потписаше се на допис Владимир Мандић и Божидар Ристић из Крушевца.²⁶

зната као радикалска, и био је биран пет пута на листи Радикалне странке за Народну скупштину у Краљевини Србији, и још толико у Краљевини СХС/Југославији (1920, 1923, 1925, 1927. и 1931). Био је сенатор Краљевине Југославије од 1935. до 1939, а био је и припадник Југословенске радикалне заједнице од њеног оснивања. Небојша Стамболија, „Јеличић Божидар Божа“, у: *Сенаџори Краљевине Југославије. Биографски лексикон*, уредници Момчило Павловић, Небојша Стамболија и Милан Гулић, Београд 2016, 136.

²⁵ Милојко М. Стевовић, „Срески радикалски збор у Брусу“, *Самоуправа*, 8. фебруар 1923, 6.

²⁶ „Отпуштање радника“, *Правда*, 3. март 1923, 2.

Када и у Брусу, и у Крушевцу је „преко 4.000 радикалаца“ из среза Расинског и самог града једногласно кандидовало за носиоца листе Милана Симоновића Ћабу,²⁷ адвоката и дотадашњег народног посланика, а за његовог заменика Милутина Пашића, „земљоделца из Вићановца“ (треба Витановца – прим. аутора). Такође, на „широј конференцији“ среза Трстеничког, којом је председавао свештеник Момир Ковачевић, радикали су „једнодушно“ кандидовали за народне посланике Александра Додића и Ранка Обрадовића.²⁸

Кад се ситуација мало искристалисала на нивоу округа, изишло је да су присталице Пашићеве групе изабрале на окружној конференцији 5. фебруара за носиоца окружне листе поменутог Божицара Јеличића,²⁹ док су срески кандидати распоређени на ранијим среским конференцијама: за срез Расински М. Симоновић, за Жупски Дража Човић из Дашнице, за Ражањски Воја Крстић из Ражња и за Трстенички Ранко Обрадовић. Носилац листе групе Стојана Протића био је сам Протић на нивоу округа, док су за среске кандидате изабрани: за Расински „поп Минић или г. Љуба Матић“, за Ражањски Ђ. Брачинац, за Копаонички Божа Михаиловић, учитељ из Бруса, и за Жупски Добривоје Г. Поповић. Насупрот радикала, демократе су имале тенденцију да наступају са једном окружном листом Жике Аврамовића, адвоката из Крушевца, али је и он имао према себи опозицију Ст. Лукића из Дољана и Свете Здравковића, адвоката из Крушевца. Од Земљорадника група Михаила Аврамовића имала је на листи: за срез Расински Д. Васић, свештеник или Љуба Ристић, трговац, за срез Ражањски Чеда Марковић, трговац, за срез Жупски Милош Петровић, трговац, за срез Копаонички Урош Ковачевић, председник општине Блажевачке, и за срез Трстенички М. Марисављевић, трговац, или Д. Душмановић, председник општине Станишинске. Републиканци Љубе Стојановића и Јаше Продановића и „радници“ нису хтели да истакну листу, док је друго крило Земљорадника било у великој борби око избора за носиоца окружне листе, за коју се највише борио да понесе Димитрије Диша Попадић, земљорадник из Глободера.³⁰ На крају је и успео да оформи листу на нивоу округа чији је носи-

²⁷ Милан Симоновић Ћаба (Варварин, 1881 – Београд, 1940), адвокат и политичар из крушевачког краја, припадник Радикалне странке још из Краљевине Србије, и у југословенској монархији Карађорђевића остао је њен верни члан, освајајући мандате на парламентарним изборима 1920, 1923, 1925, 1927, 1931. и 1938. Био је министар у неколико радикалских влада, да би 1932. био изабран за сенатора у Моравској бановини, на ком месту је остао, уз мање варијације, до 1939, када је постао председник Народне скупштине, те је морао дати оставку на место сенатора. Милан Гулић, „Милан Симоновић Ћаба. Политичка биографија“, *Жупски зборник*, бр. 9 (2014), 51–77; Исти, „Симоновић Милан“, у: *Сенаџори Краљевине Југославије. Биографски лексикон*, уредници Момчило Павловић, Небојша Стамболија и Милан Гулић, Београд 2016, 262–263.

²⁸ „Кандидације“, *Самоуправа*, 31. јануар 1923, 4.

²⁹ „Ситуација. Предизборна кретања“, *Полиџика*, 6. фебруар 1923, 2.

³⁰ „Ситуација. Пред изборе“, *Полиџика*, 25. јануар 1923, 2.

лац био, док су среске листе испред његове политичке групе образовали: за срезове Жупски и Копаонички Светислав Матић и његов заменик Светозар Миловановић, за Ражањски Стојан Гагић и његов заменик Радосав Живковић, за Расински Радоица Живић и његов заменик Милосав Савић и за Трстенички Душан Вујић и његов заменик Велисав Алексић.³¹

Како је време одмицало током изборне агитације, све више је владала забринутост у радикалским и демократским круговима због силног одвајања кандидатских листа у унутрашњости, а сви савети и упутства њихових главних одбора имали су мало успеха код партијских пријатеља. Са више страна људи су се жалили, како демократе, тако и радикали, да партијска дисциплина више и није постојала „код главних наших странака“. На радикалском збору, у Крушевцу суседном Варварину, први извештаји јавности ни издалека нису дали праву слику сукоба и огорчених разрачунавања међу радикалима на локалу. Рајко Урошевић, трговац из Варварина и учесник збора, описао је у *Радикалу*, органу Протићеве дисидентске групе, цео немили догађај с почетка фебруара 1923. Када су Протићеви радикали, међу којима је и Рајко Урошевић био, наишли према месту зборована, у знатној већини одмах је почело изазивање „од стране њихове (реч је о присталицама г. Веље Поповића, шефа кабинета г. Пашића)“, и потом је настала „једна незапамћена туча, где су „штапови клокотали као митраљеви“, а каменице играле „улогу артиљерије“. После једне огорчене борбе резултат је био: „Драгољубови људи најурени, заробљене три заставе и слика његова, 33 тешко рањени, а око 1.000 лакше, т.ј. добили по коју каменицу или штап“. Ако се узме у обзир да на „овом збору није било више од три хиљаде људи“, онда изгледа да је проценат повређених био већи, него што је било „у чувеној Варваринској битци између Срба и Турака пре сто двадесетак година“.³²

Суочен са озбиљном ситуацијом међу присталицама и симпатизерима на терену широм државе, те приближавањем последњег дана потврђивања кандидатских листа од стране судова (5. март), када је ситуација морала бити јасна ко подноси и за кога листу, радикалски Главни одбор заседао је 27. фебруара 1923, и у својој пленарној седници под председништвом Николе Пашића, донео је одлуке о потврђивању „правих“ и одбацивању „отцепљених“ радикалних листа. На седници је констатовано да је Стојан Протић иступио из Народне радикалне странке, да је радио на стварању нове, засебне партије, те је Главни одбор све кандидате на његовим листама – у Београду, Крушевачком и Новосадском округу, сматрао као да су иступили из странке и престали бити радикали. Одлука је важила и за кандидате са оних листа које су истакнуте као листе странке коју је тих дана стварао Стојан Протић, а то су биле листе „г. М. Иванића

³¹ АЈ, МУД, 14–8–28.

³² „Ситуација. Предизборна кретања. Варваринска битка“, *Полиџика*, 10. фебруар 1923, 2.

и г. Др-а Михаиловића (округ Бечкеречки), г. Мите Клицина (округ Сомборски) и г. Др-а Ђурђевића Н" у Сремској жупанији.³³

Ни код самих демократа није било много боље у односу на радикале, бар кад је у питању била Србија, па су тако у Топлици постојали неспоразуми међу топличким демократама, којима је Љуба Давидовић заказао састанак у Нишу средином фебруара, не би ли спор изгладдио.³⁴ Истовремено је Главни одбор Демократске странке најоштрије осудио појаву групе која странку „цепа“ под изговором да је обнављала „самосталску странку“ (бившу Самосталну радикалну странку у Краљевини Србији, из које је највећи део људи и пришао Демократској странци, а мањи отишао у Републиканску странку Љубе Стојановића).³⁵ На дан 22. фебруара 1923. објављене су примљене од Главног одбора званичне окружне листе Демократске странке за изборе народних посланика на дан 18. марта, и међу њима је као легитимна за округ Крушевачки оглашена „листа Љубе Ристића, трговца“.³⁶ Исто тако, Главни одбор Земљорадничке странке признао је за званичну Земљорадничку листу Милојка Ђирића, у округу Крушевачком.³⁷ Насупрот њему, Димитрије Диша Попадић, земљорадник из Глободера, који је прошлих избора (1920) изабран на листи Земљорадничке странке, па је доцније прешао у Народни сељачки клуб, истакао је своју засебну листу под именом Листа сељачке слоге.³⁸ Примећивало се, међутим, и било је и симптоматично, да једино од већих странака „нема поцепаности“ код Радићеве републиканске странке.

Почетком марта локални политичари и „агитатори“ развили су највећу активност, а и прваци страначки из престонице и главних покрајинских градова кретали су у живу агитацију. Агитација је местимично праћена бурним догађајима, и гдешто се потезало и оружје међу политичким противницима, а ни притисак управног апарата на гласаче, у првом реду полицијских органа власти предвођених радикалским среским начелницима, није доприносио смирењу ситуације. Савременици су уочавали да је „реакција“ радикалске владе достигла у извесним крајевима врхунац, због чега је огорчење грађана било такво, да је могло доћи и до отворених сукоба, „до крвопролића“.³⁹ У Крушевачком округу „сви чиновници“ беху у агитацији, због чега се ништа код власти није могло да сврши, а на упит кад ће моћи, добијан је одговор: „после избора“. Срески начелници су неретко ишли са радикалским агитаторима и плашили народ, спроводећи „терор нечувен

³³ „Главни одбор Народне Радикалне Странке“, *Самоуправа*, 1. март 1923, 1.

³⁴ „Подвојене листе Демократске странке“, *Самоуправа*, 27. фебруар 1923, 2.

³⁵ „Ситуација. Предизборна кретања. Сукоби код демократа“, *Полишика*, 10. фебруар 1923, 2.

³⁶ „Ситуација. Предизборна кретања“, *Полишика*, 22. фебруар 1923, 2.

³⁷ „Ситуација. Предизборна кретања“, *Полишика*, 23. фебруар 1923, 3.

³⁸ „Ситуација. Предизборна кретања“, *Полишика*, 25. фебруар 1923, 2.

³⁹ „Ситуација. Сукоби у народу почињу“, *Правда*, 4. март 1923, 1.

и незапамћен".⁴⁰ „Званични“ радикали (Пашићева струја) су се поред бескрупулозног обрачуна са демократама као својим главним супарницима, оштро сукобљавали и са дојучерашњим колегама, присталицама Стојана Протића, и у том смислу нису презали од свих средстава борбе, истичући да је „Протић издајник јер хоће да поцепа државу“, те „како је он и против династије“.⁴¹

На нивоу Крушевачког округа образоване су коначно три радикалске листе, од којих једна „званична“ Николе Пашића предвођена Божидаром Јеличићем,⁴² „индустријалцем“ из Бруса, и две дисидентске – Независна радикална Стојана Протића, „пређашњег народног посланика и државног саветника“ и Радикална дисидентска Љубомира Матића, професора из Крушевца.⁴³ Демократска странка је такође ишла подељена, са две листе – једна Љубомира Давидовића чији носилац на округу беше Љубомир Ристић, трговац из Крушевца, представник Главног одбора, са среским кандидатима: за Жупски Огњан П. Луковић и заменик му Стојан Раденковић, за Копаонички Урош Ковачевић и заменик Љубисав Кнежевић, за Ражањски Чедомир М. Марковић и заменик Радан П. Алексић, за Расински Стојан П. Лукић и заменик Радослав Николић, и за Трстенички Драгољуб Тодоровић и заменик Драгољуб Јакошевић; те Демократска дисидентска листа Драгомира Гагића, пензионисаног учитеља из Ћићевца са среским кандидатима: за срезове Жупски и Копаонички Живојин А. Миљковић и заменик му Настас Чапаковић, за Ражањски и Расински Божин Нагулић и заменик Милан А. Мацић, и за Трстенички Богомир Радуловић и заменик Борисав Илић.⁴⁴ Ни Земљорадничку странку није мимоишла „посланичка болест“, већ је, подлежући „посланикоманији“, у Крушевачком крају ишла на мартовске изборе подељена, са три листе: 1) Независна сељачка слога, носилац Ћира Милић, професор у пензији из Крушевца, са среским кандидатима: за Жупски Жика Т. Костић и заменик му Рајко Цветковић, за Копаонички и Ражањски Вуксан Ј. Џопалић и Илија М. Милић, за Расински Вукадин Н. Михајловић и Стојан М. Јанићијевић, и за Трстенички Игњат С. Николић и заменик Борисав А. Каматовић; 2) Сељачка слога – „група Дивљанова“ (Николе), носилац Димитрије Диша Попадић, земљорадник из Глободера,⁴⁶ и 3) Земљорадничке – присталице Уроша Стајића илити „стајићевци“, носилац Милојко Б. Ћирић, земљорадник из Црног Кала среза Ражањског и његови срески кандидати: за срезове Жупски и Копаонички Миласав М. Васић и Михајло Р. Костић, за Ражањски и Расински Љубодраг

⁴⁰ „Изборне припреме. Предизборна анархија“, *Правда*, 11. март 1923, 2.

⁴¹ „Изборне припреме. Крушевљани о Протићу“, *Правда*, 15. март 1923, 2.

⁴² „Ситуација. Предизборна кретања“, *Политика*, 25. фебруар 1923, 4.

⁴³ *Стајистика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца одржаних 18. марта 1923. године редиговао др Лаза М. Костић*, 30–31.

⁴⁴ АЈ, МУД, 14–8–28.

⁴⁵ „Ситуација. Пред изборе“, *Политика*, 19. јануар 1923, 2.

⁴⁶ На страни 97 видети списак његових кандидата (нап. 31).

А. Јовановић и Гвозден Љ. Петковић, и за Трстенички Милић Ј. Јовановић и Вучко С. Величковић.⁴⁷ На територији Жупе, састава двеју Морави, Копаноника и дела Топлице, у оквиру Крушевачког изборног округа појавило се тако осам кандидатских листа, те је знатно одударао и од србијанског просека, где је број листа по изборним окрузима ишао углавном до 5, што га чини добрим примером појаве дубоког дисидентства које је захватило две највеће политичке партије.⁴⁸

На изборима одржаним 18. марта 1923. округ Крушевачки изгласао је четири посланика за Народну скупштину, од којих три радикала и једног демократа. Главни бирачки одбор огласио је за изабране народне посланике и дао им пуномоћства, и то: „пашићевце“ Таку-Александра М. Додића, економа из Милутовца, и Божидача Јеличића, индустријалца из Бруса, „Неопредељеног радикалског“ Милана Симоновића Ђабу, адвоката из Крушевца, и демократу Љубомира Ристића, трговца из Крушевца и представника Демократске странке Љубомира Давидовића.⁴⁹ Стојан Протић није, дакле, у свом округу, где је био биран дуго година, добио поверење, а како није био изабран ни у Срему ни у Новом Саду, није уопште ни ушао у скупштински сазив за 1923, што је био јасан показатељ да је Пашић успео да потисне Протићево крило и међу радикалским присталицама у унутрашњости.⁵⁰ На нивоу државе иако поцепани на разне дисидентске листе, радикали су постигли (као и на нивоу Крушевачког округа уосталом) изванредан успех, „дотерујући до 108 мандата“, али су зато „силно страдале демократе“, који су у Скупштину улазили „са једва 40 мандата“, а накнадни извештаји потврдили су да ће имати 50 до 52 посланичких мандата.⁵¹ Дисиденти су „по правилу пропали“, па је тако и Стојан Протић „пропао на целој линији“.⁵²

У Крушевачком округу су сутрадан по изборима сигурно била изабрана два радикала и један демократа, али је четврти мандат био „још нерешен“, међутим и он ће припасти Радикалној странци, која је показала на нивоу округа, али и целе државе, да је остала јака упркос дисидентским листама, у првом реду упркос одвајању Стојана Протића од Николе Пашића и Главног одбора. Ипак, иако је Радикална странка успела да добије највећи број мандата, није успела да избегне подвајања у сопственим редовима, која тог тренутка, док је Пашић самоуверено и одлучно руководио партијом, нису знатније штетили њеној снази. По-

⁴⁷ АЈ, МУД, 14–8–28.

⁴⁸ „Ситуација. Сукоби почињу“, *Политика*, 12. јануар 1923, 2; Марко Бикоњић, „Изборна прогноза“, *Правда*, 1. март 1923, 2; *Сташисџика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца одржаних 18. марта 1923. године редиговао др Лаза М. Косџић*, 2.

⁴⁹ АЈ, МУД, 14–8–28; „Резултати стигли до 5 сати јутрос“, *Правда*, 19. март 1923, 2; *Сташисџика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца одржаних 18. марта 1923. године редиговао др Лаза М. Косџић*, 163, 165.

⁵⁰ „Јучерањи избори. Крушевачки округ“, *Политика*, 19. март 1923, 2.

⁵¹ „Резултат избора“, *Политика*, 20. март 1923, 1.

⁵² „Јучерањи избори. Резултати избора“, *Политика*, 19. март 1923, 4.

стављало се питање шта ће бити када истакнутог страначког шефа више не буде било на челу партије, која је показивала знаке ерозије јединства зарад личних интереса њених истакнутих не само престоничких, већ и локалних првака.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Архив Југославије
фонд Министарство унутрашњих дела (14)
- Архив Српске академије наука и уметности
Историјска збирка, рукопис Николе Станаревића (14329)

Објављени извори

- *Сташисџика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца одржаних 18. марта 1923. године, редитовао др Лаза М. Косић*, Београд 1924.

Периодика

- *Полиџика*, 1922, 1923.
- *Самоуправа*, 1922, 1923.
- *Правда*, 1923.
- *Република*, 1922, 1923.

Литература

- Божић, Софија, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008.
- Gligorijević Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970.
- Глигоријевић Бранислав, *Парламент и политичке странке у Југославији (1919–1929)*, Београд 1979.
- Гулић Милан, „Милан Симоновић Ћаба. Политичка биографија“, *Жујски зборник*, бр. 9 (2014), 51–77.
- Гулић Милан, „Симоновић Милан“, *Сенатори Краљевине Југославије. Биографски лексикон*, ур. Момчило Павловић, Небојша Стамболија и Милан Гулић, Београд 2016, 262–264.
- Гулић Милан, *Југословенска држава 1918–2006. Од Првог децембарског акта до Мајског референдума*, Београд 2023.
- Лукић Александар, „Изборне борбе за Конституанту у округу Крушевачком 1920. године“, *Жујски зборник. Нова истраживања*, бр. 12, ур. Драгомир Бонџић и Иван Брборић, Александровац 2023, 29–44.
- Павловић Момчило, Ниношевић, Мира, Трајковић Верољуб, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, Лесковац 1997.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, Beograd 1988.

- *Сјоменица Љубомира М. Давидовића*, Београд 1940.
- Стамболија Небојша, „Јеличић Божидар Божа“, *Сенаџори Краљевине Југославије. Биографски лексикон*, ур. Момчило Павловић, Небојша Стамболија и Милан Гулић, Београд 2016, 136–137.

ALEKSANDAR LUKIĆ, PhD, Senior Research Associate
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade
alukic85@gmail.com

PARLAMENTARY ELECTIONS IN THE KRUŠEVAC DISTRICT IN 1923

Summary

The elections for the Yugoslav Constituent Assembly held on November 28, 1920—which, after the adoption of the Vidovdan Constitution in 1921, was transformed into an ordinary legislative body—demonstrated the strength of political parties at the state level as well as their influence locally. In the territory of the pre-war Kingdom of Serbia, the political struggle was mainly conducted between the Radicals and the Democrats, who won and divided the majority of votes in 1920, and who were the main rivals in the Serbian lands for the upcoming parliamentary elections scheduled for March 1923. The electoral campaigns and the elections themselves in 1923 confirmed the strength of the Radicals in the Kruševac district, as well as at the level of pre-Kumanovo Serbia. Although the Radical Party managed to win the largest number of mandates, it failed to avoid internal divisions, which at that moment—while its leader Nikola Pašić confidently and decisively led the party—did not significantly weaken its overall strength.

KEYWORDS: Kruševac District, Župa, political parties, Democrats, Radicals, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, election 1923, National Assembly, Yugoslav state, Karadjordjevic dynasty

Др НЕМАЊА МИТРОВИЋ, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
nemanja.mitrovic@isi.ac.rs

Др НИКОЛА МИЈАТОВ, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
nikolamijatov@gmail.com

ДИНАМИКА РАЗВОЈА ФУДБАЛА У МЕЋУРАТНОМ КРУШЕВЦУ

АПСТРАКТ: Крушевац је у међурашном периоду био један од важних провинцијских фудбалских центара. Усисе које су крушевачки клубови бележили нарочито током 1930-их година исшакли су Лазареву пресшоницу на фудбалској карши Југославије. Након Првој светској раша у Крушевцу је формиран низ сшоршских клубова и развио се динамичан фудбалски живош. Рад сагледава ову динамику пре свега кроз највеће клубове: „Обилић“, „Цар Лазар“, „Грађански“, „Сшарша“, „Тршовачки“ и „Крушевац“. Сви су они делили сше проблеме, али и осшваривали значајне резулшаше. Главни проблем био је недосшашак адекватних шерена и сшручној руководећеј кадра. Генерално, финансијска сшшуација ошжежавала је развој фудбала, али еншузијазма није фалило ша су се многи крушевачки клубови уздили до самих врхова југословенској фудбала.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Крушевац, фудбал, Југославија, „Обилић“, „Цар Лазар“

Почетак фудбалског живота у Крушевцу тешко је тачно одредити. Сасвим сигурно фудбал је настао стихијски где је омладина по ливадама шутирала „крпењачу“ или „свињско пувало“. Међутим, постоје две званичне верзије о првим организованим фудбалским сусретима.

По првој верзији, давне 1913. године појавила се прва фудбалска лопта и то у гимназији коју је донео извесни Бергант, наставник гимнастике, пореклом Чех. Прве утакмице гимназијалци су играли на оближњој пољани где је Бергант покушавао да приближи ову игру Крушевљанима.¹ Ипак, иницијатива наставника гимнастике није имала формални карактер, први кораци ка званичном установљењу фудбалског

---

¹ Ivan St. Rizinger, „Od prve lopte do provincijskog Urugvaja“, <https://www.restoranbagdala.com/almanah-bagdalske-price-istorija-bagdala/od-prve-lopte-do-provincijskog-urugvaja>, (приступљено 27. фебруара 2026).

живота догодили су се усред Првог светског рата, 1915. године. Око тридесетак омладинаца из Крушевца се организовало и 25. маја 1915. године основало лоптачко-туристички клуб „Србија“. За председника клуба изабран је Миодраг Момировић (1896–1918), а прво игралиште формирано је простору Кошинског поља, у непосредној близини касарне „Цар Лазар“. Убрзо су уследиле и прве званичне утакмице, са комбинованим тимом из Вршца 14. јуна, а дан касније и са парафинским лоптачким клубом „Југославија“.²

Ни аустроугарска окупација није могла да спречи даљи развој фудбала у Крушевцу. Град је у руке црно-жуте монархије пао 7. новембра 1915. године и у њему је постављен стални гарнизон окупационе војске.³ На самом почетку, војници су играли фудбал међусобно, а касније се појавила жеља за надметањем са локалним становништвом. С обзиром да је клуб „Србија“ због окупације престао да постоји, оформљена је комбинована екипа фудбалера под импровизованим називом „Ђачки тим“. Гро екипе чинили су некадашњи играчи „Србије“, али и неколико фудбалера избеглих из Београда. Тако, током читаве окупације играо се фудбал између окупаторских војника и на брзину састављеног крушевачког тима.⁴

Значај „Ђачког тима“ далеко је превазишао године окупације. Управо из њега настаће први крушевачки клуб СК „Обилић“ 1919. године. Највећи успех овог клуба је титула Нишког подсавеза 1937. године. Године 1921. оснива се и други клуб – „Цар Лазар“. Овај клуб био је двоструки првак Нишког подсавеза и то 1933. и 1939. године. Недуго затим оснива се и низ других клубова који су ставили Крушевац у епицентар фудбалског живота Краљевине Југославије. Неки од тих клубова су: „Спарта“ (1928, прво име клуба било је „Абрашевић“), „Грађански“ (1930), „Обилићево“ (1930), „Трговачки“ (1932), „Крушевац“ (1941).⁵ Према оцени спортских новинара Крушевац је већ почетком 1930-их година био „један од најнапреднијих и истакнутијих спортских центара у унутрашњости“.⁶

Фудбалски клубови Крушевца

Приликом оснивања новог спортског клуба постојала је одређена процедура. Након оснивачке скупштине доношена су правила која су се упућивала до 1931. године локалној управи и суду, а затим Министарству физичког васпитања народа након његовог оснивања. Као при-

² „Лоптачко-туристички клуб у Крушевцу“, *Службени гласник*, 29. мај 1915, 2; „Лоптачке утакмице“, *Службени гласник*, 14. јун 1915, 3.

³ Више о окупацији Крушевца у: Слободан Николић, Милош Стојадиновић, *Крушевац у Великом рату*, Врњачка Бања 2018; *Крушевац и околина у Првом светском рату (Шематски зборник)*, ур. Момчило Исић и Иван Бецић, Крушевац 2018.

⁴ Милорад Сијић, *ФК Напредак*, Крушевац, Суботица 2020, 7; Јован Ружић, *Сећања и успомене*, Београд 1973, 89.

⁵ Милорад Сијић, *Фудбал у Краљевини Југославији*, Александровац 2014, 175–176.

⁶ „О крушевачком фудбалском спорту“, *Правда*, 3. август 1933, 12.

мер навешћемо правилник СК „Грађански“ из Крушевца који је надлежним среским властима пријављен 23. јануара 1930. године.⁷

Први члан садржао је званично име клуба, његово седиште и циљ. Конкретно СК „Грађански“ је као циљ поставио подизање лоптачког, лако-атлетског и хазенског спорта, који је предвиђао да оствари приређивањем јавних утакмица. Други члан се односио на чланство. Чланство се добијало тако што је писмена молба разматрана на седници након које би уследило тајно гласање. За пријем је било потребно 4/5 гласова од присутних чланова на тој седници. Плаћањем чланарине, добијањем чланске карте и штампаног примерка правила клуба појединац би постао члан. Готово сви клубови у Југославији имали су бар неколико категорија чланства. СК „Грађански“ је предвиђао шест типова. То су били: активни, неактивни, ванредни, почасни, утемељивачи и добротвори. Активни чланови су имали обавезу да присуствују свим седницама и буду део спортских активности, другим речима то су били играчи. Неактивни чланови за разлику од првих нису имали спортска задужења. Ванредни чланови су људи који су желели да имају везу са клубом. Почасни чланови су бирани на основу заслуге, имали су иста права као и остали, али нису плаћали чланарину. Утемељивачи су били они који су на почетку клубу дали 100 динара, а добротвори износ од 200 или преко 500 динара (велики добротвори).⁸

Трећи члан је прописивао органе управе. То су најчешће били председник, потпредседник, први секретар, благајник и економ, а поред њих су управу чинили и други секретар, први и други капетан и подблагајници. Председник је руководио клубом на унутрашњем и спољашњем плану и сазивао и председавао седницама и скупштином чланова. Дужности првог секретара биле су да води унутрашњу преписку, саставља записнике, води чланске листе, предаје чланске карте и друго, док су обавезе другог секретара биле да комуницира са клубовима, заступа клуб у другим спортским телима, даје изјаве за штампу, са капетаном спрема утакмице итд. Благајник је водио рачуна о финансијама и имао је овлашћења да издатке до 100 динара сам решава, до 500 са знањем председника, а преко тог износа издатке је одобравала управа. Економ је бринуо о спортским справама, водио инвентар и старао се да терен буде прописно обележен. Правилник је прописивао и обавезе осталих чланова управе, одређивао је задужења скупштине која се састајала редовно једном годишње и ванредно по потреби. Треба нагласити и да је чланом 13. децидно наведено да се расправе о вери и политици најстрожије забрањују. До губљења права на чланство долазило је ако члан није платио чланарину, а након опомене није поднео писмено објашњење управи, затим ако крши углед организације, или сам изрази жељу да напусти клуб. Када је реч о оснивању СК „Грађански“ правила су донета 26. фебруара 1930. године, за првог председника је изабран кафеџија

⁷ Архив Југославије (АЈ), фонд 74, Краљев двор, фасцикла 259, Правила спорт клуба (СК) „Грађански“ из Крушевца, 1.

⁸ АЈ, 74-259, Правила СК „Грађански“ из Крушевца, 2.

Влада К. Николић, а за првог секретара Добривоје Б. Илић, син крушевачког судије. Поред њих било је још 14 потписника, тј. чланова оснивача.⁹

Клуб је на редовној седници одржаној 24. јуна 1930. године једногласно изабрао за свог првог почасног члана Андреја, најмлађег сина краља Александра Карађорђевића.¹⁰ Генерално, од маја 1927. године врховни покровитељ Југословенског ногометног савеза, као и фудбала у целини, био је краљ Александар I. Иницијатива да му се упути молба за покровитељство произашла је из више разлога, међу којима су се посебно истицали престиж који је таква подршка доносила, као и веће могућности за добијање финансијске помоћи од двора и државе. Слична пракса постојала је и у другим земљама, где су монарси такође имали улогу врховних покровитеља спортских савеза. Уобичајено је било да владар дарује савезу пехар, чиме би се подстакло организовање такмичења, најчешће између репрезентација различитих држава. Тако је краљ Александар већ 1922. године обезбедио златни пехар за сусрете са репрезентацијом Румуније, а 1924. године и пехар намењен такмичењу за Првенство Југославије.¹¹ Практику Југословенског ногометног савеза преузели су и бројни други савези, па и сами спортски клубови. Они су се често обраћали молбама да владар или неки члан краљевске породице постане њихов заштитник или почасни члан, настојећи да на тај начин стекну наклоност династије и обезбеде подршку државе.¹² Један од таквих клубова био је и крушевачки „Грађански“.

Како би двор одобрио да краљевић буде почасни члан овог клуба било је потребно да од банске управе добије извештај који ће потврдити какав углед организација има у друштву. Управо том приликом је установљен пропуст јер клуб није био уписан у списак среског начелства. Такође, констатовано је да клуб функционише од јануара 1930. године, али да нема одобрена правила од стране надлежне власти, те да правно не постоји. Из тог разлога начелник Расинског округа је дао мишљење да молби клуба не треба изаћи у сусрет.¹³ Већ наредног дана Начелство Расинског округа се обратило суду са питањима: Од кад клуб постоји? Какав углед има? Да ли има одобрена правила? Да суд извести због чега овај клуб није уписан у судски списак од 4. јуна по наређењу начелства и због чега је то пропустио? Суд је одговор упутио 1. јула. У њему је назначено

⁹ АЈ, 74-259, Правила СК „Грађански“ из Крушевца, 3–10.

¹⁰ АЈ, 74-259, Телеграм СК „Грађански“ Његовом Величанству Краљу Југославије Александру Првом, 24. јун 1930, 1.

¹¹ Више о југословенско-румунским фудбалским односима у: Nemanja Mitrović, Nikola Mijatov, „Football Between Politics, Royal Families and Sport: Yugoslav-Romanian Football Relations 1922–1941“, *Istorija 20. veka*, 1 (2025), 37–58.

¹² АЈ, 74-108, Телеграм ЈНС-а (Југословенски ногометни савез) упућен дворској канцеларији Његовог Величанства Краља, 23. април 1925; АЈ, 74-108, Телеграм ЈНС-а упућен дворској канцеларији Његовог Величанства Краља, 22. април 1927, 1; АЈ, 74-108, Телеграм ЈНС-а упућен дворској канцеларији Његовог Величанства Краља 24. август 1927, 1.

¹³ АЈ, 74-259, Молба Маршалата двора за извештај, 26. јун 1930, 1–2.

да је клуб пријављен код надлежних власти, али да суд није имао никаквих података „све до пре неколико дана“. Даље је наведено да клуб има своја правила, али да иста нису у том тренутку још била потврђена, и да клуб није уписан у списак јер се суду није пријавио. Током јула месеца процедура је у потпуности била спроведена, те је „Грађански“ и правно гледано основан. Међутим, прилика да се за почасног члана постави припадник краљевске породице је била пропуштена.¹⁴

Први фудбалски клуб у Крушевцу формиран је одмах после ослобођења 1919. године под називом „Обилић“. Међутим, као званична година оснивања узима се и 1921. с обзиром да се клуб тада регистровао у Београдском лоптачком подсавезу (БЛП). По свему судећи клуб је накратко престао са радом, заменио га је раднички клуб „Напредак“ али 1925. оба клуба се спајају и даље наступају под именом „Обилић“. Основа клуба била је занатлијско-радничка и окупљао је не само фудбалере већ и мноштво симпатизера. Клуб је постао и културно стетиште с обзиром да се формирао и уметнички одсек под вођством Миленка Милосављевића. Одсек је организовао забаве и позоришне представе. Покровитељ клуба био је сам краљ Александар Карађорђевић.¹⁵

Клуб се крајем 1920-их година такмичио у жупском систему и за пехар Јове Ружића.¹⁶ Обезбеђивањем пехара, поменути фудбалски судија и први српски репрезентативац значајно је утицао на афирмацију фудбала и ширење БЛП-а на овој територији. Према пропозицијама прве године могли су да се такмиче и дивљи клубови, тј. они који нису били чланови Савеза, али су друге такмичарске године то морали да постану. „Обилић“ се 1928. године такмичио и одиграо једну од тежих утакмица. Наиме у мечу за пехар одиграном у Чачку против „Јединства“, дошло је до повреде три играча крушевачког клуба. Значајно ослабљен, јер у овом периоду није била дозвољена замена играча ни у случају повреде,

¹⁴ АЈ, 74-259, Обраћање начелства среза Расинског Суду општине Крушевачке од 27. јуна 1930, 1; АЈ, 74, 259, Одговор Суда од 1. јула 1930, 1.

¹⁵ Милорад Сијић, *Фудбал у Расинском округу*, Крушевац 2016, 71–75.

¹⁶ Јован Ружић (1898–1973), био је истакнути фудбалер, фудбалски судија и спортски радник. Био је једини Србин који је представљао тим Југославије на Олимпијским играма у Антверпену 1920. Играчку каријеру је започео у „Српском мачу“ 1911, а био је један од оснивача „Велике Србије“ 1913. године. У повлачењу од Београда ка југу, неко време је боравио и у Крушевцу. Тамо је заједно са другом, који је у повлачењу понео две фудбалске лопте, подучавао Крушевљане и, према сопственом казивању, у пролеће 1915. помогао је да се организује прва јавна утакмица у Лазаревом граду. Заједно са војском прешао је Албанију. Пут га је даље водио у Бриндизи, а затим у Француску. Тамо је играо за „Сент Етјен“ („Saint-Étienne“). Похађао је српску гимназију у Ници и био капитен њеног фудбалског клуба. Као студент права на Сорбони играо је за „АСФ“. По повратку у Београд играо је за „Југославију“. Од 1920. године поседовао је лиценцу фудбалског судије. Био је такође добар атлетичар и покретач рагби секције при СК „Југославија“. Играчку каријеру завршио је 1924, након дипломирања на Правном факултету у Београду 1925. радио је као службеник у Дирекцији железнице, где је и дочекао пензију 1957. Умро је у Београду (Дејан Зеџ, „Мемоарска литература као извор за проучавање српског и југословенског фудбала“, *Токови историје*, 2 (2012), 287–292).

крушевачки клуб је изгубио резултатом 2:1. „Јединство“ је у том периоду било познато по веома грубој игри и готово да су биле ретке утакмице у којима противнички играчи нису задобијали повреде.¹⁷ Наредне године, након завршетка првенства Западно-моравске жупе чији је победник био „Цар Лазар“, започело је такмичење за Ружићев пехар. Након победе над „Ибром“ „Цар Лазар“ је постао победник и овог такмичења.¹⁸

Године 1930. „Обилић“ се спојио са клубом „Железничка ложоница“ и од тада пун назив клуба је: Занатлијско-железнички спортски клуб „Обилић“. Највеће успехе клуб је постигао када је за тренера доведен Аустријанац Валтер Колиш 1936. године. Већ те сезоне „Обилић“ је постао првак Нишког подсавеза. Одличну сарадњу клуб је имао са бугарским клубом „Христо Ботев“ за који се наводи да је „братски клуб“.¹⁹ Пример те сарадње јесу гостовање бугарског клуба из Пазарџика 1935. и одлазак „Обилића“ на мини турнеју у Бугарску јула 1936. Бугарски клуб је дошао у Крушевац поводом десетогодишњице постојања „Обилића“, која се прослављала 12. и 13. августа 1935. Првог дана „Цар Лазар“ је победио бугарски клуб резултатом 4:0. Другог дана првотимци „Обилића“ су одбили да играју против бугарског тима, уместо њих је на терен изашао подмладак и изгубио резултатом 5:1. Разлог бојкота првотимаца био је у одбијању председника Раке Милутовца да играчима исплати уобичајну „част“ од 15 динара како би се „играчи провеселили после утакмице“.²⁰ Радило се дакле о накнади која се јавила као стимулација и начин да се задрже добри играчи. Сви југословенски клубови су били аматерски, али су њихове управе разним бенефицијама, као и овим новчаним наградама помагале талентованим играчима да фудбал ставе на прво место. Наредне године, приликом гостовања крушевачког клуба у Бугарској одигране су две утакмице. Прву је „Обилић“ одиграо 4. јула у Пловдиву против ондашњег првака СК „Сокол“ коју је и добио резултатом 3:2. За ову утакмицу новине су писале да би победа била убедљивија да судија није судио у корист домаћина. Другу утакмицу клуб је одиграо наредног дана против „братског клуба“ који је тада био и првак Пловдивског подсавеза. Та утакмица се завршила поразом 5:3, а као разлог таквог учинка новине су именовале голмана који због болести није могао да брани. Представници и играчи „Обилића“ су провели још неколико дана обилазећи знаменитости Бугарске, а у Крушевац су се вратили 8. јула 1936. године.²¹

Истакнути клуб био је „Цар Лазар“, основан 1921. године. Клуб је читаве четири године увежбавао свој тим да би на фудбалско светло изашао 1925. године када је постигао низ победа а нити један пораз. Услед ове нагле славе понео је назив „провинцијски Уругвај“. Даљи успе-

¹⁷ „Спорт у унутрашњости“, *Правда*, 21. јул 1928, 9.

¹⁸ „Првенство Западно-моравске жупе“, *Време*, 6. август 1929, 6; „Финалне утакмице за првенство Западно-моравске жупе“, *Време*, 12. новембар 1929, 8.

¹⁹ М. Сијић, *Фудбал у Расинском округу*, 75.

²⁰ *Исшо*, 43.

²¹ „Успело гостовање крушевачког Обилића у Бугарској, *Време*, 9. јул 1936, 6.

си уследили су после 1929. године када је клуб у неколико наврата постао првак Западно-моравске жупе. Развој клуба је те године достигао такав ниво да је могао да формира два тима. Пример тога био је први дан Ускрса када је први тим играо у Ужицу против „Ере“ и забележио победу, док је други тим играо на домаћем терену против нишке „Победе“ која је била боља тог дана. Фудбалску слику Крушевца те 1929. употпуњава и чињеница да је истог дана у Лесковцу „Обилић“ играо против „Јосифа“ и победио.²² Врхунац успеха клуб „Цар Лазар“ забележио је 1930. године када је од укупно 40 утакмица победио у 35 сусрета, три је играо нерешено а само у два случаја је поражен.²³

Од самог свог почетка клуб је имао подршку државе: прво игралиште било је у кругу касарне да би потом за добротворе клуба били изабрани Престолонаследник Петар и Краљевић Томислав фебруара 1928. Међутим, и поред велике подршке клуб је запао у кризу где се баш због свог напредног игралишта додатно задужио. Дугове је покушао да врати председник клуба Крста Новаковић, истакнути локални апотекар. Он је организовао маскенбал приликом којег би се скупљали и прилози за враћање дугова клуба. На приредби учествовало је и Академско позориште из Београда. Новаковић је покренуо и иницијативу да чланови клуба плаћају нешто већу чланарину на месечном нивоу. Новаковићевим управљањем „Цар Лазар“ је опет наставио свој победнички низ с обзиром да су се вратили многи играчи који су клуб услед лошег финансијског стања претходно напустили.²⁴

Фудбалски клуб „Цар Лазар“ одиграо је и прву интернационалну утакмицу у историји Крушевца. У оквиру турнеје „Бригитенауер атлетик клуба“ („Б.А.Ц.“) из Беча, која је обухватала утакмице у Сплиту, Загребу, Сарајеву и Краљеву, договорено је да се одигра и једна утакмица у Крушевцу. Челници „Цара Лазара“ су успешно закључили да се она одигра пред домаћом публиком 26. јуна. Пред рекордним бројем гледалаца на игралишту „Цара Лазара“ Крушевљани су забележили победу од 1:0, што је изазвало велику еуфорију.²⁵ Те године, клуб је бележио сјајне резултате. У осамнаест „јачих“ утакмица постигао је победу, са укупном гол разликом 68–12. На пример, он је добио београдски клуб „Србија“ 4–0, свог највећег ривала „Обилића“ је поразио резултатом 7:0, лесковачког „Јосифа“ 6–0, земунску „Спарту“ 5–0, скопску „Спарту“ 5:1, итд. И поред ових резултата Београдски лоптачки савез није узео овај клуб у обзир за савезни куп (куп за пехар ЈНС-а), такмичење које се организовало само те године.²⁶ Уместо њега одабран је нишки клуб „Победа“. У

²² „Спортска недеља у Крушевцу“, *Време*, 8. мај 1929, 7.

²³ Милорад Сијић, *Крушевац у времену монархије*, Крушевац 2021, 526.

²⁴ *Исшо*, 525.

²⁵ „Б.А.Ц. губи и у Крушевцу од Цара Лазара“, *Време*, 27. јун 1930, 6.

²⁶ Правила за такмичење била су објављена 21. јула 1930. у гласилу ЈНС-а. Право на учешће имали су најбољи клубови из свих подсавеза (тада их је било 10), изузев оних који су се такмичили у државној лиги. Такмичење је планирано да се одржава ануално, а пехар који је обезбедио ЈНС био је прелазног типа. Односно победник га је задржавао го-

жалби која је поднета истакнуто је да је „Цар Лазар“ најбољи клуб провинције БЛП-а, да је остваривао победе како у подсавезним утакмицама тако и у међународним, да има добро уређено игралиште и значајну заинтересованост публике, односно све оно што је „Победи“ недостајало.²⁷ Како би се грешка исправила у Београд је отишао председник клуба Буда Павловић. Захваљујући његовом залагању, подршци других провинцијских спортских угледника, а делом и претњи да има овлашћења клуба за ишчлањење из БЛП-а ако се клуб не уврсти у такмичење, молба је уважена.²⁸ Овде није била само реч о искључивању једног клуба из такмичења већ о односу Београда и функционера БЛП-а према провинцији. Наиме, цела предкумановска Србија је припадала овом подсавезу, који је 1930. укупно имао 91 регистровани клуб, од чега је чак 51 био у Београду. Велико незадовољство централизацијом и управом БЛП-а допринело је да се у другој половини 1930. године воде чести разговори спортиста из Моравске бановине како би се пронашло адекватно решење. То је на крају довело до иницијативе да се од ЈНС-а затражи оснивање десетог по реду подсавеза. Пристанак за оснивање је добијен крајем 1930, чак је и БЛП подржао идеју. Оснивачка скупштина је одржана 8. марта 1931. Нишки лоптачки подсавез је створен од моравске жупе БЛП-а и клубова из Лесковца. Он је у почетку био подељен на нишки први разред и четири жупе: крушевачку, тимочку, лесковачку и нишку.²⁹

Што се тиче такмичења за пехар ЈНС-а оно је због рационализације трошкова прво организовано у четири „регионалне групе“. Тај ниво је представљао шеснаестину финала. „Цар Лазар“ је заједно са лесковачким „Јосифом“, „Скопљем“, скопским „Југом“, „Битољем“, крагујевачком „Шумадијом“, али и пожаревачком „Викторијом“ и београдским клубом „Соко“ чинио Прву регионалну групу. Крушевачки клуб је победом над „Шумадијом“ у Крагујевцу 27. јула резултатом 1:0, обезбедио пролаз у осмину финала, али је након пораза на свом игралишту од београдског клуба „Соко“ 5:2 испао из даљег такмичења. Због различитих проблема, савезно такмичење за пехар ЈНС-а завршило се тек 26. априла наредне године победом Суботичког атлетичког ногометног друштва (САНД) над београдским клубом „Соко“. Иако је постојало интересовање други круг није организован те се такмичење угасило.³⁰

дину дана. У трајно власништво је добијан након три узастопне победе или пет укупно („Pravilnik za odigravanje utakmica za pehar JNS-a“, *Sportista*, 21. јул 1930. 1–2).

²⁷ „Грешка БЛП-а која се још може исправити“, *Време*, 17. јул 1930, 8.

²⁸ „Председник „Цар Лазара“ г. Буда Павловића о грешци БЛП-а приликом одређивања клубова БЛП-а за савезни пехар“, *Време*, 18. јул 1930, 8; „Крагујевац за Цара Лазара“, *Време*, 20. јул 1930, 7.

²⁹ „Нови подсавез на помолу“, *Правда*, 12. новембар 1930, 10; „Оснивање нишког подсавеза“, *Правда*, 17. децембар 1930, 10; „Оснивачка скупштина Нишког лоптачког подсавеза“, *Правда*, 9. март 1931, 5.

³⁰ „Savezni pehar (KUP) JNS“, *EX-YU fudbal*, <https://web.archive.org/web/20180719024625/http://exyufudbal.in.rs/statistika/nacionalni-kupovi/26-predratni-kupovi/355-1930> (приступљено: 24. марта 2026).

„Цар Лазар“ је своју десетогодишњицу постојања свечано обележио почетком јуна 1931. године за време православног празника „Духови“. Између осталог, организован је дводневни турнир у којем су учествовали клубови: „Обилић“ из Крушевца, „Југославија“ из Београда и истоимени нишки клуб. Кључна утакмица била је између слављеничког тима и београдског клуба. Она се завршила победом гостујућег тима 3:2. Прослава је поред утакмица укључивала свечане здравице, говор председника клуба Душана Стојадиновића о историјату, развоју и плановима клуба, освећење колача и музички блок за који је био задужен оркестар 47. пешадијског пука.³¹ О томе да је овај клуб један од најбољих у Нишком лоптачком подсавезу, да је освојио све што се могло освојити писала је и *Правда* 1933. године. У чланку објављеном 20. јула нарочите похвале ишле су на рачун способног руководства и енергичних играча међу којима се нарочито истицао голман Б. Поповић, а истакнуто је и уверење да клуб има све што је потребно за највеће такмичење Југославије – државно првенство.³² Те године је формирано и такмичење Јужни куп у којем су се такмичили најбољи тимови Нишког, Скопског и Крагујевачког лоптачког подсавеза. У њему је „Цар Лазар“ дошао до полуфинала где је изгубио од победника такмичења нишког „Грађанског“.³³ Поред такмичења у оквиру подсавеза, клуб је играо и са значајним клубовима попут „БСК-а“ и „Југославије“. На интернационалном плану се најчешће сусретао са бугарским клубовима. Међутим, за Ускрс 1938. године био је домаћин солунском клубу „ПАОК“. Пар месеци касније Крушевљани су угостили мађарски клуб „Сегед“ који је победио „Обилић“ резултатом 3:1.³⁴

Фудбалски клуб „Спарта“ настао је на основу старог клуба „Абрашевић“. Године 1928. клуб је преименован у „Спартакус“, а петнаест месеци касније узима коначно име „Спартак“. Његову основу су чинили пре свега радници фабрике вагона. Боја клуба је такође била радничка: плава као и комбинезони запослених у фабрици. Управа фабрике је подигла и игралиште које је постало тренинг центар „Спарте“, али и место одигравања утакмица. Када се фабрика нашла у кризи, клуб је одмах претрпео ударце од којих се није опоравио. Слабе финансије, недовољан број играча, али и одлазак најбољих играча у клуб „Цар Лазар“, довели су до неактивности клуба од 1933. а затим и до гашења 1935. године. Фабрика је поново почела са радом 1940. и тада је основан нови клуб „Раднички“ али није стигао да се етаблира с обзиром да је убрзо избио рат.³⁵

Најкраткотрајнији крушевачки клуб био је „Обилићево“ који је основан 1930. године и постојао је само наредних шест година. Клуб је настао иницијативом управника завода „Обилићево“ генерала Милоша

³¹ „Прослава десетогодишњице Цара Лазара“, *Време*, 3. јун 1931, 11.

³² „Изгледи СК „Цар Лазар“ у будућим играма, *Правда*, 20. јул 1933, 13.

³³ М. Сијић, *Фудбал у Расинском округу*, 37.

³⁴ *Исшо*, 58.

³⁵ „О крушевачком фудбалском спорту“, *Правда*, 3. август 1933, 12; М. Сијић, *Крушеваци у времену монархије*, 528.

Обрадовића, који је уједно био и почасни председник клуба. Основицу клуба чинили су питомци Војне занатске школе завода „Обилићево“ али и запослени у локалној барутани.³⁶

Још један истакнути клуб био је већ поменути „Грађански“, основан 1930. године. Иницијатива је дошла од стране неколико већ етаблираних спортских радника: Владе Николића, Добривоја Илића, Проке Поповића и Бранка Цветковића. Први председник клуба био је кафеџија Влада Николић који је успео одмах да доведе низ одличних играча и тако постави добре темеље клуба. Занимљиво је да је клуб био познат по изузетно младим играчима, готово дечацима који су своје прве професионалне фудбалске кораке имали управо у „Грађанском“. Имати млад састав имало је и своје мане: године 1934. клуб је значајно ослабљен јер је низ играча, углавном студентске популације, прешао у „Обилићево“.³⁷

Клуб „Трговачки“ основан је 1932. У оснивању овог клуба свога удела си имали и чланови клубова „Цар Лазар“, „Обилић“ и „Обилићево“. Укупно, клуб је имао четири председника до Другог светског рата а сви су били истакнути локални трговци.³⁸

Последњи је основан СК „Крушевац“ и то у јеку Другог светског рата. Услед специфичних прилика он је био тада једини постојећи клуб. Основан је јула 1941. године у склопу политике „нове нормалности“ окупационе немачке власти.³⁹ Наиме, окупатор се трудио да представи сопствену окупацију као нормалност и зарад тога је користио и спорт, пре свега фудбал у пропагандне сврхе како би показао да се заправо ништа није променило и да се живот наставио и поред свеprisутних војника Вермахта.⁴⁰ Фудбалски живот се у потпуности развио тек непосредно после Другог светског рата када је у Крушевцу започет процес изградње социјалистичког модела фудбала.⁴¹

Изазови фудбалског развоја међуратног Крушевца

Сви наведени клубови су у периоду 1921–1931. припадали Београдском лоптачком подсавезу где су се такмичили у тзв. жупском систему. Најпре су припадали Јеличкој жупи а потом Моравској, Шумадијској да би се на крају сви окупили у Западно-моравској жупи (1929–1931). Коначно, оснивањем Нишког лоптачког подсавеза (1931–1943), Крушевац је добио своју жупу. Сви клубови били су чланови Југословенског ногомет-

³⁶ *Истио*, 529.

³⁷ М. Сијић, *Фудбал у Расинском округу*, 84.

³⁸ *Истио*, 85–86.

³⁹ *Истио*, 87.

⁴⁰ Дејан Зеџ, „Оаза нормалности или тужна слика стварности? Фудбал у окупираној Србији (1941–1944)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2011), 55–58.

⁴¹ Више о фудбалу у Крушевцу за време социјалистичке Југославије у: Никола Мијатов, Немања Митровић, „Прве године социјалистичког фудбала у Крушевачком округу 1945–1949“, *Жупски зборник. Нова историјивања*, бр. 13, ур. Драгомир Бонџић, Иван Брборић, Александровац 2024, 95–114.

ног савеза којем су плаћали чланарину и тиме стицали могућност да се такмиче у подсавезним такмичењима али и у државном првенству.⁴²

Правила Југословенског ногометног савеза, а касније и Врховног савеза, значајно су утицала на организацију и функционисање самих клубова. Чланство у савезу подразумевало је обавезу поштовања прописаних правила. Још од оснивања клуба, дозволу за рад – кроз регистрацију и потврду правила – до 1931. године издавале су локалне власти (општинске, окружне, а касније бановинске), а након тога новоосновано Министарство физичког васпитања народа. Клубови су били у обавези да плаћају чланарину, пријављују играче својим подсавезима ради њихове верификације, као и да испуњавају друге административне захтеве.⁴³

Клуб је вршио пријављивање играча. Пријава је садржала генералије, три фотографије играча и изјаве да ће поштовати правила ЈНС-а и изјаву да жели да приступи датом клубу. Након изношења захтева „читања“ Подсавез је био дужан да у року од 15 дана изда легитимацију за играча која је садржала основне податке, слику, потпис, име клуба и датум од ког играч има право наступа. Клубови су могли највише да имају два страна играча. Занимљиво је да је управо мали детаљ из правилника за фудбалере представљао велики проблем. Наиме, захтев за сликом представљао је потешкоћу јер у међуратном периоду фотографије нису биле тако учестале, лако доступне али и нијефтине. Имамо записе и у послератном периоду да је нарочито у мањим клубовима захтев за фотографијама фудбалера често представљао превелики трошак. Са друге стране, управо са легитимацијама без фотографије остављен је широк простор за малверзације где би други играч наступао са туђом легитимацијом и тако често заправо играо за неколико клубова.⁴⁴

Свим играчима је било забрањено да играју утакмице са такозваним „дивљим“ клубовима, односно са онима који нису били чланови ЈНС-а, без посебне дозволе. Сви клубови у оквиру савеза били су искључиво аматерски, па су и играчи морали бити аматери – људи који су се фудбалом бавили из задовољства, без материјалне користи.

Клубови су били дужни да одиграју већ уговорене утакмице, док су пријатељски мечеви могли бити отказани најмање четири дана унапред, уз оправдан разлог. У супротном, клуб који је отказао утакмицу сносио је све трошкове њене организације и био обавезан да плати одштету ако је она била предвиђена уговором. Утакмица се сматрала регуларном ако је у тренутку почетка свака екипа имала најмање седам играча.⁴⁵ Клуб домаћин био је одговоран за обезбеђивање услова за одигравање утакмице, укључујући довољан број редара и пријаву догађаја полицији. Само игралиште морало је бити верификовано од стране подсавеза, који је проверавао да ли испуњава основне услове. Лопта која се користила била је величине

⁴² Milorad Sijić, *FK Trayal*, Kruševac 2021, 7–8.

⁴³ *Jugoslavenski nogometni savez, Pravila i pravilnici*, 26–34.

⁴⁴ Nikola Mijatov, *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945-1953*, Beograd 2020, 163–168.

⁴⁵ Више у: *Jugoslavenski nogometni savez, Pravila i pravilnici*, Novi Sad 1936.

пет, са опсегом од 68 до 71 центиметар и тежином између 369 и 425 грама. Ипак, коначну одлуку о погодности терена за игру доносили су заједнички судије и капитени непосредно пред почетак утакмице.⁴⁶

Највећу потешкоћу за клубове представљале су таксе. Изменама Закона о таксама уведено је значајно фискално оптерећење за спортске приредбе. Држава је узимала 10% од прихода, бановине су имале право на 4%, а општине на 5% од бруто прихода манифестације. Уз додатну таксу од 0,5%, укупно оптерећење износило је 19,5%. Међутим, каснијим изменама ове стопе су удвостручене, па је укупан износ дажбина достигао чак 38,5% бруто прихода. Када се томе додају и други трошкови, попут такозване „полицијске лиценце“ – која се плаћала за обезбеђење и дозволу за одржавање догађаја, а у већим местима и за дневнице ангажованих полицајаца – укупан терет могао је достићи и до половине укупног прихода. Оваква финансијска оптерећења представљала су озбиљну препреку развоју спорта, који је у то време, изузев соколског покрета, почивао углавном на приватној иницијативи.⁴⁷

Сви ови, као и бројни други трошкови, углавном су се покривали приходима од првенствених утакмица, при чему је 10% бруто прихода одмах одвајано за потребе спортских организација и администрације. Према прорачунима, клубовима је након тога остајало мање од 30% средстава, која су морала да покрију широк спектар расхода: рекламирање, трошкове путовања, исхране, банкете, одласке на гостовања, али често и трошкове гостујућих екипа, као и набавку опреме и других спортских реквизита. Посебно значајан издатак представљало је уређење и одржавање игралишта. У појединим случајевима општине су бесплатно уступале земљиште на коришћење, али се дешавало да, након изградње неопходне инфраструктуре попут свлачионица и канцеларија, донесу одлуку о његовом одузимању. Тамо где таква подршка није постојала, клубови су били приморани да плаћају закуп приватним власницима. У таквим околностима, увођење државних дажбина које су достигале готово половину укупног бруто прихода представљало је озбиљну претњу опстанку клубова, што је могло довести и до њиховог гашења и општег назадовања спорта.⁴⁸

Суочен са реалношћу, Југословенски ногометни савез се почетком 1934. године обратио Министарству физичког васпитања са захтевом да се у Финансијски закон за 1934/1935. унесе измена којом би се спортске утакмице ослободиле плаћања ових такси, односно да се преиначи спорна одредба Закона о таксама. Истовремено је затражено и да се спортска друштва изједначе са соколским и певачким организацијама, које су уживале значајне повластице.

⁴⁶ АЈ, фонд 71, Министарство физичког васпитања Краљевине Југославије, фасцикла 24, Писмо ЈНС-а министру физичког васпитања др Јосипу Рогићу, 14. март 1936, 1.

⁴⁷ АЈ, 71-257, Молба ЈНС-а Његовом Величанству Александру I краљу Југославије, 1. март 1934, 1–2.

⁴⁸ АЈ, 71-257, Меморандум ЈНС-а Министарству физичког васпитања народа, фебруар 1934, 1–7.

Опстанак спортских или лоптачких клубова у провинцији није био нимало лак нарочито након велике економске кризе са почетка тридесетих година. Током те деценије многа места су била принуђена да због финансијских тешкоћа гасе своја спортска или друга удружења која су била намењена образовању омладине. Тако је у Лапову 1938. основан лоптачки спорт клуб „Лапово“, а већ крајем наредне године је био на ивици гашења. Како би клуб опстао управа је од Министарства физичког васпитања затражила новчану помоћ, наводећи да је у Лапову које је тада имало 9.000 становника овај клуб последња организација намењена младима.⁴⁹

Сличан пример нам даје и Спортски клуб „Копаоник“ из Бруса који је поднео крајем фебруара 1940. молбу за помоћ како би могао да откупи земљиште за подизање игралишта. Министарство физичког васпитања народа је 3. маја одобрило помоћ од 2.000 динара, али је Министарство финансија одбило да на тај износ отвори кредит, тј. одобри и спроведе трансакцију.⁵⁰

У самом Крушевцу је такође било сличних примера. Фудбалски клуб „Обилић“, који је постао члан БЛП-а 1922. године, убрзо је запао у финансијску кризу. Услед неизмирених такси избачен је из поменутог подсавеза. Врло брзо, дугови су подмирени и „Обилић“ је наставио свој фудбалски развој у оквиру званичног система.⁵¹

И поред свих финансијских потешкоћа, уз добру организацију и велики елан, фудбал је брзо постао далеко најпопуларнији спорт. Тридесетих година повела се полемика да ли треба на прво место ставити фудбал или соколство.⁵² Фудбал је бивао све популарнији и соколство се нашло угроженим па су многи љубитељи соколства оштро иступали против фудбала. У локалној штампи зарад одбране фудбала освануо је чланак који објашњава ову древну игру али и наводи да она није супротна соколству. У чланку се закључује: „Јер фудбал није противан соколству, нити је иједан члан симпатизер и љубимац фудбала противан, још шта више, сви соколци чланови фудбала, су и најбољи играчи“.⁵³

Фудбал се развијао приватном иницијативом, а нарочиту афирмацију су давали појединци који су обезбеђивањем дара покретали такмичарски процес. Пример тога био је пехар Огњана Васића установљен 1931. Трговац Васић је био велики љубитељ фудбала и извршио је специфичну донацију донирајући пехар за првенство Крушевца. За пехар су се борили „Цар Лазар“, „Обилић“, „Грађански“ и „Спарта“.⁵⁴

Са друге стране, иницијативе крушевачких клубова нису увек наилазиле на одобравање централних власти. Имамо пример за међуна-

⁴⁹ АЈ, 71-24, Молба за помоћ ЛСК „Лапово“, 5. децембар 1939, 1.

⁵⁰ АЈ, 71-24, Молба за помоћ СК „Копаоник“ из Бруса, 9. март 1940.

⁵¹ М. Сијић, *Фудбал у Расинском округу*, 1–7.

⁵² Више о Сокоlima краљевине Југославије у: Nikola Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, Beograd 1991.

⁵³ „Неколико речи о историјату и развоју ногометног спорта“, *Крушевачки гласник*, 7. децембар 1930.

⁵⁴ „Пехар г. Васића за првенство Крушевца“, *Крушевачки гласник*, 23. август 1931.

родну иницијативу „Обилића“ и „Цара Лазара“ из 1937. године. Наиме, Југославенски спортски клуб „Хајдук“ из Сплита је средином марта 1937. договорио две пријатељске утакмице са „ФК 13“ из Софије за 28. и 29. март тј. за католички Ускрс. Министарству физичког васпитања су се обратили 18. марта, што је било мало времена да се ово министарство консултује са Министарством иностраних и Министарством унутрашњих дела. Нарочито јер је у погледу утакмица са бугарским клубовима, због политичких околности, Министарство иностраних дела морало да добије мишљење Краљевског посланства у Софији. Односно постојало је правило да је за гостовање иностраних клубова из одређених земаља била потребна специјална дозвола, што је продужавало период обраде молбе. Ипак, молба је по хитном поступку решена 27. марта уз сагласност трију министарстава. Односно, у тренутку када се бугарски клуб већ налазио на територији Југославије.⁵⁵

Путовање возом и пролазак истог кроз Сталаћ у ноћи 25. марта искористили су крушевачки клубови „Обилић“ и „Цар Лазар“ да договоре две утакмице са поменутиим клубом по његовом повратку из Сплита. Договор је склопљен под условима да домаћин обезбеди стан, храну и 2.000 динара у готовини, а да се утакмица одигра у периоду између 31. марта и 4. априла, тј. по завршетку гостовања у Сплиту. Молба за одобрење била је упућена од стране Крушевачке жупе Нишком лоптачком савезу који ју је проследио ЈНС-у 26. марта. У образложењу је стајало да између крушевачких клубова постоји договор да заједнички одиграју једну или две утакмице и да сматрају да су крушевачки фудбалери у одличној форми и да могу да прославе спорт свог места. Иако је Министарство иностраних послова дало сагласност, коначна одлука је била негативна. Тако је Претстојништву градске полиције Крушевца по наредби Министарства физичког васпитања народа јављено да се не одобрава одигравање утакмица са „ФК 13“ из Софије.⁵⁶

Фудбал су пратили и нереди. Прве појаве хулиганизма Југославија је видела већ крајем 20-их и почетком 30-их година 20. века.⁵⁷ Међу озбиљнијим инцидентима био је онај који се догодио у Краљеву на утакмици између „Цара Лазара“ и „Ибра“ одиграној 1. јула 1929. Пошто је други клуб изгубио првенствену утакмицу у Крушевцу, а онда био потучен и на домаћем терену са 3:0, публика је незадовољство и бес искалила над гостујућим тимом и судијом, који је према писању штампе превидео два

⁵⁵ АЈ, 71-23, Молба ЈСК „Хајдук“ из Сплита, 18. март 1937; АЈ, 71-23, Питање одобрења за долазак у Сплит бугарског спортског клуба из Софије, 26. март 1937; АЈ, 71-23, Молба ЈСК „Хајдук“ из Сплита, 27. март 1937.

⁵⁶ АЈ, 71-23, Молба крушевачког занатског клуба „Обилић“, 26. март 1937; АЈ, 71-23, Предмет: Одобрење за одигравање утакмице између Крушевачког клуба „Обилић“ и бугарског клуба „Ф. К. 13“ из Софије, 29. Март 1937; АЈ, 71-23, Депеша Претстојништву градске полиције Крушевца у вези са молбом крушевачких клубова, 1. април 1937.

⁵⁷ Више о феномену хулиганизма у фудбалу у: Srđan Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, Zagreb 2003; Srđan Vrcan, *Sport i nasilje u nas: i druge studije iz sociologije sporta*, Zagreb 1990; Dragan Koković, *Doba nasilja i sport*, Novi Sad 1990.

пенала и офсајд из којег је „Цар Лазар“ постигао други погодак. Играчи су током игре гађани каменицама и вређани. Судија је чак и претучен, а у сукобу је био повређен крушевачки играч који је покушао да одбрани судију. Стање је било такво да је полиција морала да аутобус са крушевачким играчима прати и штити од навијача читавих пет километара.⁵⁸

Други пример нереда догодио се приликом гостовања „Обилића“ из Крушевца у Јагодини поводом утакмице са „Дацом“ августа 1931. У 30. минуту утакмице играчи и навијачи „Даци“ улетели су на терен и „почели да туку Обилићевце“. Судија је игру прекинуо да би се потом утакмица ипак наставила. У страху играчи „Обилића“ нису могли дати свој максимум па је меч завршен победом „Даци“. Додатно, играчи „Даци“ вршили су притисак на судију и он је морао да им се повинује и да не суди оштре стартове играча овог клуба. Најдебљи крај извукао је вођа пута „Обилића“, извесни Дебељаковић који је претучен а неколико играча је било повређено, што у тучи, што у грубој игри.⁵⁹

Трећи пример догодио се у самом Крушевцу где је током утакмице „Обилића“ и „Делиграда“ из Алексинца одигране крајем фебруара 1932. избио прави скандал. Сама утакмица играна је по великом снегу и у отежаним условима. Лоше време није спречило мноштво навијача да утакмицу прати са трибина али и одмах иза аут линија и иза гола. Навијачи „Делиграда“ били су познати по томе да су се спуштали до самог терена и одатле пратили ток игре али и вршили притисак како на своје тако и на гостујуће играче. Када је „Обилић“ на утакмици постигао и трећи гол, навијачи су бесно упали на терен и напали судију. Сигурних батина судију је спасао функционер „Делиграда“ Риста Трпковић са још двојицом колега. Одмах затим уследио је и бојкот играча „Делиграда“ који су демонстративно напустили терен. Игračима „Обилића“ који су остали сами остало је само да поздраве празно игралиште и да оду својим кућама. Коначни резултат утакмице био је 3:1. Непријатељство два клуба прешло је и у формалне оквире с обзиром да управа „Делиграда“ није ни исплатила пут играчима „Обилића“. Свеукупно, био је то један од највећих фудбалских скандала Крушевца у међуратном периоду.⁶⁰

Проблематика спортских терена

Проблем игралишта представљао је једно од најважнијих питања југословенског фудбала. Југословенски ногометни савез је 1937. године упутио молбу Министарству финансија, указујући на тешкоће са којима се суочавају репрезентација и готово сви клубови. Према извештају од 1. септембра, у држави је постојало 214 ограђених и 146 неограђених

⁵⁸ „Цар Лазар–Ибар 3:0“, *Време*, 2. јул 1929, 5; „Поводом утакмице Цар Лазар–Ибар“, *Време*, 9. јул 1929. 5.

⁵⁹ „Даца – Обилић (Крушевац) (1:1) 3:1“, *Крушевачки гласник*, 16. август 1931.

⁶⁰ „Један спортски скандал у Алексинцу“, *Крушевачки гласник*, 28. фебруар 1932.

игралишта, од којих је само 76 имало трибине. Недостатак адекватних терена посебно је био изражен у Београду и Загребу – градовима где је играла репрезентација и где су се одржавала најзначајнија такмичења, попут средњеевропског купа. Због великог броја клубова и ограниченог броја терена, постојећа игралишта су прекомерно коришћена, што је доводило до оштећења травнате површине и лошег стања других елемената терена. Како се наводи: „Траве скоро нема, терени нису добро нивелисани, што јако утиче на ниво игре наше репрезентације, док се та потешкоћа нарочито осећа када наша репрезентација и наши клубови гостују у иностранству, где су хендикепирани услед других теренских прилика на којима играју“. С тим у вези, ЈНС је затражио да се из буџета издвоје средства за све подсавезе, која би они могли користити искључиво за изградњу и реновирање игралишта. Предложено је да се за два највећа подсавеза издвоји по 10.000, а за остале по 5.000.⁶¹

На самом врху, управа Савеза је сматрала да би се годишњим субвенцијама од 80.000 динара за само неколико година значајно поправило стање, јер је, према њиховим прорачунима, било потребно око 10.000 динара да се једно игралиште у потпуности уреди и изграде свлачионице. Значај овог питања додатно је наглашавала чињеница да су терене, поред клубова, користиле и многе друге спортске дисциплине, као и Соколи и школе. Осим тога, стадиони су били места политичког окупљања и организовања зборова и трибина и музичких приредби.⁶²

Град Крушевац у првим годинама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца започео је свој фудбалски живот са само два игралишта. Генерално, за читав регион Крушевца, сезона 1928. године била је нарочито тешка. Недостатак адекватних терена онемогућио је готово у потпуности одигравање утакмица.⁶³

Фудбалери „Обилића“ дуго нису ни имали свој терен. Игралиште клуба „Обилић“ направљено је 1933. године када је општина клубу доделила земљиште поред стоваришта непрерађеног дувана. Вест о свечаном отварању терена и спортском програму у којем су учествовали „Цар Лазар“, „Спарта“ и нишки клубови „Грађански“ и „Трговачки“ пренела је и *Правда*. У чланку објављеном 22. априла, речено је да је о Ускрсу отворено игралиште „Обилића“, да је веома лепо са већим бројем седишта, а да је терен „необично погодан за игру“. ⁶⁴ Ипак, прави терен фудбалери „Обилића“ добили су тек 1940. године. Помоћ је стигла од градског поглавару, али и симпатизера клуба па су скупљена средства и пронађено земљиште за нови стадион. Ипак, уз сву помоћ клуб се морао и заду-

⁶¹ АЈ, 71-24, Телеграм ЈНС-а Министарству физичког васпитања народа од 2. новембра 1937, 1-2.

⁶² АЈ, 71-24, Писмо ЈНС-а министру физичког васпитања Ђури Чајовићу, 3. јун 1939, 1; „Председник Владе о земљорадничким дуговима“, *Време*, 21. септембар 1936, 1.

⁶³ „Спорт“, *Крушевачки гласник*, 20. октобар 1928.

⁶⁴ „Спорт“, *Крушевачки гласник*, 20. октобар 1928; „Ново игралиште у Крушевцу“, *Правда*, 22. април 1933, 10.

жити а само отварање стадиона искоришћено и као прилика за прикупљање донација ради враћања дуга. Занимљиво је да је пре прве утакмице извршен и „верски чин освећења“ стадиона. Прва утакмица била је на самом отварању и имала је ревијални карактер: пријатељски сусрет два стара ривала „Обилића“ и „Цара Лазара“.⁶⁵

На седници градског већа Крушевца од 14. фебруара 1940. којим је председавао председник општине Сениша Стефановић на дневном реду се нашло одлучивање о игралишту СК „Обилић“. Управа клуба је упутила овом телу молбу за ограничавање времена службености општинског земљишта на којем се налазило игралиште и молбу за измену положаја терена, тако да његова дужина буде поред нове улице која разграничава село Бивоље и новоизграђено насеље на Кошијском пољу. На седници је одлучено да се изађе у сусрет молби и да се на 15 година да бесплатно коришћење земљиште на којем ће бити новопостављено (окренуто) игралиште. Такође, градска општина је у сврху измене положаја и постављање оgrade определила помоћ од 6.000 динара. Одлука је под тачком три прописивала да град може да ускрати коришћење земљишта у случају других потреба, али да је обавезна да клубу додели друго земљиште и да о свом трошку оgrade и постави све објекте који су се налазили на старом игралишту на нову локацију. Одлука је преко банске управе Моравске Бановине стигла на одобрење у Министарство финансија, које је у споразуму са Министарством унутрашњих дела потврдило поменућу одлуку 20. марта 1940.⁶⁶

Игралиште клуба „Цар Лазар“ било је у кругу касарне 47. пешадијског пука да би потом добили ново игралиште на Кошијском пољу. Међутим, услед низа успеха клуб је 1926. године добио од општинског одбора земљиште за своје игралиште на најбољој локацији – до самог градског парка. Игралиште је било „одлично уређено“ и то са спортском трибином, што ниједан провинцијски клуб није имао.⁶⁷ Међутим, две године касније у штампи проналазимо да је игралиште било препуно оштрог камења. Фудбалери су могли сопственим снагама до очисте и уреде игралиште, али једноставно није било иницијативе иако се због камења „кваре крампони на ципелама и дере сама лопта“.⁶⁸

Клубови који су се налазили у Крушевачком округу су такође осећали велики финансијски притисак који их је често доводио до ивице опстанка. Иако један од највећих клубова на овој територији „Цар Лазар“ из Крушевца је такође морао да тражи финансијску помоћ. Прву кризу изазвао је дуг који је 1931. године достигао 40.000, али је он пове-

⁶⁵ „Сутра Обилић отвара своје новоподигнуто игралиште“, *Крушевачки гласник*, 17. септембар 1940.

⁶⁶ АЈ, 71-24, Записник са седнице градског већа у Крушевцу од 14. фебруара 1940, 1; АЈ, 71-24, Уступање општинског земљишта на услугу СК „Обилић“ и додељивање новчане помоћи, 20. март 1940, 2.

⁶⁷ М. Сијић, *Фудбал у Расинском округу*, 76–81.

⁶⁸ „Спорт“, *Крушевачки гласник*, 20. октобар 1928.

ћањем чланарина, штедњом и другим мерама успео да се 1933. године спусти на 10.000.⁶⁹ Све до 1937. године клуб се трудио да се ослања само на себе када су били у питању финансијски проблеми, али они су тада били превелики да би се могли на тај начин решити. Како је у молби од 21. децембра 1937. назначено: „У последњем моменту, с обзиром да није нашла други излаз, управа спорт клуба Цар Лазар као најпозванија, јер поред себе има још неколико спортских организација принуђена је, господине министре да Вам се непосредно обрати овом молбом за финансијску помоћ“. Како се наводи, управа „најстаријег и најреномиранијег клуба Нишког подсавеза“ се обратила због дефицита који је био резултат великог броја одиграних квалификационих и подсавезних првенствених утакмица у 1937. години.⁷⁰

Обраћање је било изнуђено лошим стањем терена који је захтевао улагања од око 35.000 динара, а од Министарства се очекивало да да помоћ макар од 15.000. Тим средствима би се средио већи део дограђене оградe, проширио и изравнао терен, који је у том тренутку био и подводан, поставиле баријере око ауто линија како публика не би могла да омета игру, реновирао непокривени и иструлели део трибина са 600 седишта, а покривени са 400 места преуредио како би публика могла да има бољи преглед; затим је било потребно, због повећаног броја чланова, набавити опрему за бар 11 играча, извршити поправке на клубској згради и подићи пристојно купатило од дасака са тушевица.⁷¹

Управа је у обраћању навела да је „Цар Лазар“ 1932. и 1933. године приређивао и интернационалне утакмице и да је достојно репрезентовао југославенски фудбал, како у техничком погледу тако и у самој игри. Наведено је и да ако би нову сезону дочекали неприпремљени то би оставило рђав утисак код публике, приходи би се смањили. Да је такво осећање било распрострањено било је познато управи која је две године узастопно добијала усмене замерке од стране публике. Такође, подвучено је да игралиште користе бесплатно још и: СК „Грађански“ за тренинге и утакмице, СК „Бивоље“, секција хазене СК „Трговачки“, Соколско друштво⁷² и ђаци основних школа и државне реалне гимназије. Из овог проистиче да је овај стадион био једини градски стадион који се користио за спортске и друге манифестације, јер је стадион СК „Обилић“, који је био коришћен и од стране СК „Трговачки“ био забачен, не-

⁶⁹ „О крушевачком фудбалском спорту“, *Правда*, 3. август 1933, 12.

⁷⁰ АЈ, 71-24, Молба крушевачког спортског клуба „Цар Лазар“, упућена Министарству физичког васпитања народа 21. децембра 1937, 1.

⁷¹ *Истио*.

⁷² Соколско друштво је са свим својим сеоским четама користило игралиште за јавне часове и слетове. Бесплатно коришћење проистекло је у овом случају из уговора који су две управе склопиле. Наиме, 1933. године Соколи су за потребе жупског слета уложили 55.000 динара у подизање трибина и након завршетка слета су их уступили клубу да их користи и одржава. АЈ, 71-24, Молба крушевачког спортског клуба „Цар Лазар“, упућена Министарству физичког васпитања народа 21. децембра 1937, 2.

уређен, а у том периоду га је чак градска управа у складу са комуналним планом испарцелисала (један његов део) и ставила на продају.⁷³ За разлику од ове молбе на коју Министарство није позитивно одговорило, а по речима управе клуба, није дало никакав одговор, стање са молбом поднетом 27. новембра 1939. било је за нијансу боље. Клуб је као и у случају претходне молбе тражио средства за неопходну санацију игралишта. Овога пута изнето је да је потребно око 20.000 за сређивање трибина и око 10.000 за поправљање ограде. Изнето је да је финансијско стање клуба веома лоше и да имају око 13.000 меничног дуга из 1938, за који нису у стању ни интерес да плаћају. Ова молба је добила одговор. На основу одлуке министра физичког васпитања Министарство финансија је 11. децембра 1939. одобрило износ од 5.000 динара, што није било ни близу довољно да се изврше потребни радови.⁷⁴ И поред свих финансијских потешкоћа, клуб је 1933/4. и 1939/40. године био првак Нишког лоптачког подсавеза.

Крушевац је и поред недовољног броја игралишта, свлачионица и пратећих зграда, затим адекватне опреме, као и хроничног недостатка финансијских средстава успео да свој фудбал уздигне на завидан ниво. Често се говорило да су клубови попут „Цара Лазара“ и „Обилића“ достојни противници највећих југословенских клубова попут „Југославије“ и „БСК-а“, са којима су у неколико наврата и одмерили снаге. Велики ентузијазам је успевао да надомести све поменуте недостатке, због чега је тек у другом плану стављано питање где ће и у каквим условима Крушевљани играти фудбал.

Закључак

Фудбал је своју највећу експанзију доживео у 20. веку, а Крушевац је био интегрални део тог светског процеса. Управо, у међуратном периоду формирала се фудбалска основа града на коју ће се даље надограђивати и социјалистички, а потом и модерни фудбалски клубови.

У Краљевини Југославији Крушевац је имао низ истакнутих клубова. С обзиром на величину и значај града може се рећи да је био један од фудбалских центара читаве државе. Истицали су се клубови попут „Обилића“, „Цара Лазара“, „Грађанског“, али и многи други. Како су године одмицале, оснивали су се нови клубови све до тренутка када је овај процес ширења спорта нагло прекинуо Други светски рат. Заправо, последњи клуб „Крушевац“ основан је у само предвечерје рата.

Динамика развоја фудбала ишла је двојако. Са једне стране, сви клубови су имали ограничене финансије и неадекватне терене. Врло че-

⁷³ АЈ, 71-24, Молба крушевачког спортског клуба „Цар Лазар“, упућена Министарству физичког васпитања народа 21. децембра 1937, 1–2.

⁷⁴ АЈ, 71-24, Молба крушевачког спортског клуба „Цар Лазар“, упућена Министарству физичког васпитања народа 27. новембра 1939, 1–2; АЈ, 71-24, Решење о додели новчане помоћи СК „Цар Лазар“ из Крушевца, 11. децембра 1939, 1.

сто су услед све већих трошкова и упадали у дугове. Са друге стране спектра налазио се огроман ентузијазам како фудбалера тако и тренера и управе клубова. Сви они нису били у фудбалу из неке користи већ ради истинске љубави према игри.

Крушевац је био и сведок појаве феномена хулиганизма. Управо у међуратној Европи јавља се феномен екстремних фудбалских навијача и свет полако упознаје огромне размере које фудбалски нереди могу достићи. У оквиру тог процеса и у Крушевцу је долазило до великих нереда навијача, где се нарочито истиче онај из 1932. године приликом утакмице „Обилића“ и гостујућег „Делиграда“ из Алексинца.

Свеукупно, Крушевац је у међуратној Југославији имао богати фудбалски живот. Магија фудбала освојила је многе и ова игра се одмах позиционирала као далеко најпопуларнији спорт. Иако свесни многобројних проблема и препрека, као и ограничених финансијских могућности и недовољне инфраструктуре Крушевљани су поседовали снажан ентузијазам те су се нови клубови непрестано оснивали. Интересовање публике било је велико, на трибинама се налазило и по неколико хиљада навијача. Крушевац је у међуратном периоду створио базу за даљи спортски развој и уздигао се до нивоа респектабилног регионалног фудбалског центра. Таква динамика омогућила је да се после Другог светског рата релативно лако надограде нови облици организације и развоја спорта, карактеристични за социјалистички период.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Архив Југославије
  - Министарство физичког васпитања краљевине Југославије (71)
  - Двор краљевине Југославије (74)

Периодика

- *Време*
- *Крушевачки тласник*
- *Правда*
- *Sportista*
- *Спџража*

Литература

- Vrcan Srđan, *Sport i nasilje u nas: i druge studije iz sociologije sporta*, Zagreb 1990.
- Vrcan Srđan, *Nogomet – politika – nasilje*, Zagreb 2003.
- Koković Dragan, *Doba nasilja i sport*, Novi Sad 1990.

- Žutić Nikola, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, Beograd 1991.
- Зеџ Дејан, „Мемоарска литература као извор за проучавање српског и југословенског фудбала“, *Токови историје*, 2 (2012), 272–294.
- Зеџ Дејан, „Оаза нормалности или тужна слика стварности? Фудбал у окупираној Србији (1941–1944)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (2011), 49–70.
- *Jugoslavenski nogometni savez. Pravila i pravilnici*, Novi Sad 1936.
- Крушевац и околина у Првом светском рату (шемањски зборник), ур. Момчило Исић и Иван Бецић, Крушевац 2018.
- Мijatov Nikola, *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945–1953*, Beograd 2020.
- Мијатов Никола, Митровић Немања, „Прве године социјалистичког фудбала у Крушевачком округу 1945–1949“, *Жујски зборник. Нова историјивања*, бр. 13, ур. Драгомир Бонџић, Иван Брборић, Александровац 2024, 95–114.
- Mitrović Nemanja, Mijatov Nikola, „Football Between Politics, Royal Families and Sport: Yugoslav-Romanian Football Relations 1922–1941“, *Istorija 20. veka*, 1 (2025), 37–58.
- Николић Слободан, Стојадиновић Милош, *Крушевац у Великом рату*, Врњачка Бања 2018.
- Ружић Јован, *Сећања и усјомене*, Београд 1973.
- Сијић Милорад, *ФК Најредак*, Крушевац, Суботица 2020.
- Сијић Милорад, *Фудбал у Краљевини Југославији*, Александровац 2014.
- Сијић Милорад, *Фудбал у Расинском округу*, Крушевац 2016.
- Сијић Милорад, *Крушевац у времену монархије*, Крушевац 2021.
- Sijić Milorad, *FK Trayal*, Kruševac 2021.

Интернет

- Ivan St. Rizinger, „Od prve lopte do “provincijskog Urugvaja“, <https://www.restoranbagdala.com/almanah-bagdalske-price-istorija-bagdala/od-prve-lopte-do-provincijskog-urugvaja> (приступљено 27. 2.2026).
- „Savezni pehar (KUP) JNS“, *EX-YU fudbal*, <https://web.archive.org/web/20180719024625/http://exyufudbal.in.rs/statistika/nacionalni-kupovi/26-predratni-kupovi/355-1930> (приступљено: 24. 3. 2026).

NEMANJA MITROVIĆ, PhD, Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade
nemanja.mitrovic@isi.ac.rs

NIKOLA MIJATOV, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade
nikolamijatov@gmail.com

DYNAMICS OF FOOTBALL DEVELOPMENT IN KRUŠEVAC IN THE INTERWAR PERIOD

Summary

Football in Kruševac developed dynamically during the interwar period (1918–1941), establishing the city as an important regional center within the Kingdom of Yugoslavia. Its beginnings can be traced to informal play among local youth in the early 20th century, later formalized with the creation of the first club around 1913–1915. After World War I, numerous clubs emerged, such as “Obilić”, “Car Lazar”, “Građanski”, “Sparta”, and “Trgovački”, some of which achieved notable success in regional competitions.

Throughout the 1920s and 1930s, football became the most popular sport in the city, drawing large crowds and fostering a vibrant sporting culture. Yet clubs faced persistent challenges: financial constraints, high taxation, and inadequate playing fields. These limitations often led to debts and organizational difficulties, but enthusiasm from players, managers, and supporters sustained the sport. Clubs operated under the strict regulations of the national football association and remained amateur in character.

The period also reflected broader social phenomena, including early manifestations of fan violence and debates about the role of football compared to movements such as Sokolism. Despite these tensions, popularity of football continued to grow until its progress was abruptly halted by the outbreak of World War II in Yugoslavia in 1941.

In summary, the interwar period laid the structural and cultural foundations for the future development of football in Kruševac. Despite facing material and other constraints, the local community's enthusiasm played a crucial role in positioning the city as a prominent center for football before World War II. Such dynamics allowed new forms of organization and the development of sports to be easily built upon in the socialist period.

KEYWORDS: Kruševac, football, Yugoslavia, “Obilić”, “Tzar Lazar”

УДК 32:929 Лазаревић Д.
336.711(497.1)"1941/1945"
94(497.1)"1941/1944"

Др САША ИЛИЋ, виши научни сарадник
Народна банка Србије, Београд
sasa.ilich@gmail.com

Др СОЊА ЈЕРКОВИЋ, научни сарадник
Народна банка Србије, Београд
sonja.jerkovic@nbs.rs

ДОБРИВОЈЕ ЛАЗАРЕВИЋ, ГУВЕРНЕР НАРОДНЕ БАНКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ИЗБЕГЛИШТВУ (1941–1945)

АПСТРАКТ: *Рад представља биографски прилог о Добривоју Лазаревићу, уједињеном београдском штировцу, истакнутом члану Демократске странке и гувернеру Народне банке Краљевине Југославије у избегишћу (1941–1945), родом из Александровца. Уз увод, у којем се даје краћи опис породице, младости, пословног ангажмана и политичких и јавних делатности, у чланку се на анализи примарних архивских извора, породичне документације и фотграфске оставшине, писања штампе, записа у мемоарима, трајања у научној литератури (која није без фотграфских нејачности) и интервјуа са сродницима, представља Добривоје Лазаревић као гувернер Народне банке у избегишћу. Сем тога, циљ рада је представљање положаја институције коју је добио на управљање, специфичног услед рата и избегиштва, као и сумарни приказ других Лазаревићевих делатности током боравка у Лондону.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Добривоје Лазаревић, трговац, Демократска странка, гувернер, Народна банка Краљевине Југославије, југословенска емигрантска влада у Лондону

Породица, младост, пословне и јавне активности

Добривоје Добра Лазаревић је личност која образовањем, делатношћу и склоностима није била припремљена за високе државне и јавне функције, али је сплет историјских околности довео до тога да београдски трговац, с коренима из Јошаничког среза, у условима Другог светског рата и далеко од отаџбине постане гувернер Народне банке Краљевине Југославије (КЈ) у избегишћу. Добривоје Лазаревић је рођен 15. новембра 1886. године у Александровцу, у Крушевачком

округу.¹ Отац Тодосије, рођен у селу Јелакци 1860. године, у Крушевцу је учио за терзију и пред еснафом у Кожећину (Александровцу) стекао звање калфе терзијско-трговачког заната (1878), а у Трстенику је изучио за механџију (1883).² С Јулијаном Миленић (1856–1931), из Крушевца, уз Добривоја, имао је синове Чедомира (1885–1959) и Лазара (1892–1962).³ Сем занатом, Тодосије се успешно бавио воћарством и виноградарством, био је члан управног одбора Жупске подружнице Српског пољопривредног друштва у Александровцу (1898), члан управног одбора Жупске привредне банке, од оснивања (1912), татор цркве у Александровцу, добротвор Београдске трговачке омладине (БТО) итд.⁴ У јесен 1915. године, након пада Србије, заробљен је и упућен у интернацију, међутим, већ 6. децембра 1915. године умро је у Сремској Митровици.⁵

Најстарији син, Чедомир, је у очевој радњи изучавао кројачки занат, напредујући од калфе (1899), преко кројачког помоћника до мајстора (1923).⁶ Са супругом Станом имао је кћер Олгицу⁷ и синове Момчила (1911–1971), Ратислава (1912–1944) и Теодосија (1923–1990).⁸ Најмлађи, Тодосијев син, Лазар, ступио је 1907. године у галантеријску радњу *Косџа Николић и друг*, као ученик. Истовремено је похађао Трговачку школу Београдске трговачке омладине, а када је Добривоје отворио ортакчу трговачку радњу за промет енглеским штофом (1909), прешао је тамо на рад као помоћник, а потом као тајни (1919), па јавни ортак (1926).⁹

¹ Историјски архив Београда (ИАБ), Дигитални репозиторијум (ДР), Управа града Београда: Картотека житеља грађана Београда и Земуна (УГБ – Картотека), „Лазаревић, Тодосије, Добривоје“.

² Архив Народне банке (АНБ), Збирка поклона, откупа и депозита (28), Збирка „Гувернер Добривоје Лазаревић: породица (дигитални записи)“ [поклон Мирјане Милетић, рођ. Лазаревић] (3), Тодосије Лазаревић, Војна књижица; Исто, Калфенско писмо, 12. 10. 1878; Исто, Калфенско писмо, 3. 5. 1883; Исто, Еснафско писмо, 30. 10. 1883.

³ *Трговински гласник*, 21. јун 1931, 2; Интервју с Добривојем М. Лазаревићем, који су аутори обавили 5. септембра 2025. године (Интервју: Д. М. Лазаревић); Интервју с Мирјаном М. Милетић, рођ. Лазаревић, који су аутори обавили 2. октобра 2025. године (Интервју: М. Милетић); ИАБ, ДР, УГБ – Картотека, „Лазаревић, Тодосије, Чедомир“; ИАБ, Трговинска комора (509), Регистрација радњи 1945, 39, рег. бр. 3903, 14. 3. 1945; ИАБ, Трговачко-обавештајни и инкасо завод „Кредит-информ“ (Кредит-информ), досије 1719, *Роровић, Лазаревић & Со.*, 18. 11. 1931; ЈКП Погребне услуге, Београд, база података.

⁴ АНБ, 28-3, Акт Српског пољопривредног друштва бр. 7891, 2. новембар 1904; *Тежак*, 7. јун 1898, 14; Милорад Сијић, *Чаршија – прича о људима, који су створили Александровац жупски*, Александровац 2007 [2008], 190; *Споменица десетогодишњице Београдске трговачке омладине 1880–1950*, Београд 1931, 190.

⁵ *Beogradske novine*, 23. јул 1916, 8.

⁶ АНБ, 28-3, Калфенско писмо, 30. децембар 1898; Исто, Мајсторско писмо, бр. 85, 22. фебруар 1923.

⁷ Услед инфекције умрла је као дете, 26. новембра 1916. *Beogradske novine*, 23. децембар 1916, 8.

⁸ Интервју: Д. М. Лазаревић; Интервју: М. Милетић. Момчилова кћи, Мирјана, удато Милетић, уступила је Архиву Народне банке групу породичних докумената на скенирање и укључивање у архивску збирку (28-3).

⁹ ИАБ, 509, Регистрација радњи 1945, 39, рег. бр. 3903, 14. март 1945; *Правда*, 10. септембар 1938, 20.

Добривоје Лазаревић је основну школу завршио у родном Александровцу да би од 1899. до 1909. године изучавао трговачки занат у чувеној трговини мушким штофом Анастаса Павловића, у Београду. У међувремену је похађао и завршио Нижу и Вишу трговачку школу БТО (1901–1907), да би се 1909. године, у звању трговачког помоћника, одвојио од Павловића и формирао ортачку радњу.¹⁰ У међувремену је одслужио војну обавезу и као поднаредник-ћак положио 1908. године испит за чин резервног артиљеријског потпоручника.¹¹ Балкански ратови и Први светски рат узроковали су да Добривоје трговачке послове замени војничком службом. Већ 6. новембра 1912. године добио је чин резервног артиљеријског потпоручника.¹² У Првом светском рату браћа Лазаревић прешла су преко Албаније, 1915. године. Чедомир и Добривоје су даље ратне дужности обављали у интендантури и након што је у фебруару 1916. године српска влада на Крфу формирала Војну задругу,¹³ они су радили у њој.¹⁴

После рата, Добривоје, кога је породица од милоште звала Боба,¹⁵ оженио се Зором Поповић, рођеном 4. јуна 1893. године у Београду.¹⁶ О Зорином пореклу и приватном животу нема пуно података, али штампа је солидно документовала њен друштвени ангажман. Била је активна у женским и добротворним организацијама (Коло српских сестара, Женска секција Хришћанске заједнице младих људи и др.), а запажена је њена делатност у оквиру Материнског удружења, иако с Добривојем није имала деце. Учествовала је у организацији славе удружења, припремала организацију културних догађаја, представљала удружење на свечаностима и сл.¹⁷ Почетком 1936. године, као „управна чланица“ Материнског удружења одликована је Орденом Светог Саве IV реда.¹⁸ Забележено је да је у

¹⁰ Миливоје М. Костић, *Усјон Београда 2: Послови и дани шрџоваца, љивредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Милена Радојчић и др. (прир.), Београд 2000, 182; *Сјоменица ђедесеџојодишњице Београдске шрџовачке омладине*, 244–246; *Срјски биоџрафски речник*, 5, Нови Сад 2011, 484.

¹¹ *Службени војни лисџ*, бр. 24 (1908), 455–456.

¹² Лазаревић је крајем јула 1917. промовисан у чин резервног капетана II класе, 31. децембра 1921. у чин резервног капетана I класе и 6. септембра 1936. у чин резервног мајора. *Службени војни лисџ*, бр. 22 (1912), 486; *Исџо*, бр. 15 (1917), 174; *Исџо*, бр. 56 (1921), 174; *Исџо*, бр. 1 (1937), 9–10; *Полиџика*, 3. април 1941, 2.

¹³ Специјална трговина за снабдевање војске робом која се није могла добити у војним складиштима. Александар М. Стојићевеић, *Исџорија наших рајшова за ослобођење и ује-дињење од 1912–1918 тог. (џок ојерација и џримена снабдевања)*, Београд 1932, 502.

¹⁴ АНБ, 28-3, Албанска споменица, Чедомир Лазаревић, КО No. 7517, 23. новембар 1921; Исто, Уверење о споменици, В бр. 1476, 9. април 1930; *Beogradske novine*, 21. јул 1916, 5.

¹⁵ *Beogradske novine*, 23. decembar 1916, 8.

¹⁶ ИАБ, ДР, УГБ – Картотека, „Лазаревић, Тодосије, Добривоје“.

¹⁷ *Време*, 22. фебруар 1929, 7; *Исџо*, 3. март 1929, 8; *Исџо*, 4. мај 1932, 9; *Исџо*, 6. мај 1932, 7; *Исџо*, 11. децембар 1933, 9; *Исџо*, 5. децембар 1937, 8; *Исџо*, 3. април 1940, 10; *Исџо*, 24. фебруар 1941, 10; *Правда*, 5. мај 1932, 13; *Исџо* 11. децембар 1932, 5; *Исџо*, 5. децембар 1932, 6; *Исџо*, 3. децембар 1933, 14; *Исџо*, 5. децембар 1933, 3.

¹⁸ *Време*, 2. јануар 1936, 2.

више наврата новчано помагала Дунавско дејче обданиште, Ђачку трпезу Београдског женског друштва, друштво Заштита девојака и др.¹⁹

Трговинску радњу на велико и мало штофом и кројачким прибором, под називом *Појовић, Лазаревић и компанија*, Добривоје Лазаревић је отворио с Милутином Поповићем и још једним ортаком. Као ортаци помињу се Никола Маловић и извесни Саматовић, али то није потврђено у релевантним изворима. Поповић је из ортаклука иступио 1913. године, а нови ортак од 1924. до 1930. године био је Воја Парађанин. Дугогодишњи ортак је био и Милорад Цуцић, који је изашао из посла 1936. године. Од тада браћа Добривоје и Лазар Лазаревић били су једини власници радње.²⁰ Радња се првобитно налазила у Београду, у Улици кнеза Михаила број 39, а у октобру 1933. године пресељена је у Кнез Михаилову бр. 20. Током Првог светског рата привремено је исељена у Ниш (1915), где је након доласка окупатора и опљачкана.²¹

Све време постојања радња није битније мењала асортиман који се садржао од штофова за мушка одела и униформе, материјала за женске костиме, мантиле и капуте и одговарајућег кројачког прибора. Како је писала *Правда*, исправност у пословању, умерене цене и солидан квалитет брзо су радњу уврстили у прве редове београдских трговачких кућа.²²

Убрзо након Првог светског рата радња је обновљена и током послератне конјунктуре послови су се више година лепо развијали. Иако је било промена у ортачком саставу и односима, радња, браћа Лазаревић и нарочито Добривоје стицали су све завиднији глас и солидан иметак. До 1924. године стекао је кућу у Дринчићевој 23, а до 1928. године саградио је и кућу у тадашњој Кнез-Милетиној 7 (данас: Булевар деспота Стефана 7). Иако је зарад очувања посла те куће до 1932. године морао продати, Добривоје Лазаревић је с братом Лазаром 1938. године подигао нову кућу, у Улици Милоша Великог број 35 (данас број 61).²³

¹⁹ *Правда*, 9. март 1937, 21; *Истио*, 12. октобар 1933, 7, 16; *Време*, 12. октобар 1933, 7; *Истио*, 19. март 1940, 13; *Истио*, 21. март 1940, 19; *Истио*, 8. октобар 1940, 7. Када је Добривоје у априлу 1941. напустио земљу, Зора је остала у Београду, где је боравила до краја рата. Међутим, након рата она се, на начин који није описан у изворима, нашла код свог мужа у Лондону. Нема доказа да се Зора након смрти супруга вратила у земљу. ИАБ, ДР, УГБ – Картотека, „Лазаревић, Тодосије, Добривоје“; Исто, „Лазаревић, Тодосије, Чедомир“; АНБ, 28-3, Писмо Лазару Лазаревићу, Београд, 22. 5. 1944; Интервју: Д. М. Лазаревић.

²⁰ М. М. Костић, н. д., 182; ИАБ, Кредит-информ, досије 1719, *Popović, Lazarević & Co.*, DIL 601/31, 18. новембар 1931; Исто, DIL 1185/32, 23. септембар 1932; Исто, MIO 1184/34, 26. септембар 1934; Исто, MIO 1007/35, 14. јун 1935; Исто, FSC 1068/39, 18. април 1939; Исто, Рељић, 20. март 1941; ИАБ, 509, Регистрација радњи 1945, 39, Оглас (препис) ОФИ, 362/36, 26. мај 1936; *Правда*, 12. септембар 1937, 2; *Време*, 12. септембар 1937, 8.

²¹ *Правда*, 15. октобар 1933, 24;

²² *Вечерње новости*, 6. март 1915, 2; *Истио*, 9. март 1915, 2; *Правда*, 10. септембар 1938, 20; *Алманах: Краљевина Срба, Хрватска и Словенаца 1921*, Загреб 1922, III 9с 97.

²³ О Лазаревићевим некретностима видети: ИАБ, 6, Техничка дирекција (ТД), Дринчићева 21, ф. I, 27-1925; Исто, Кнез-Милетина 7, ф. VII, 6-1927; Исто, Милоша Великог 61, ф. XIV, 19-1924.

Пословање радње пореметила је Велика економска криза, али изазови превазилажења тешкоћа отворили су нове пословне перспективе. Од 1929. године радња је ушла у период назадовања. Садржај складишта робе до 1932. године био је готово преполовљен (вредност робе опала је с 4–4,5 на 2–2,5 милиона динара), фирма је дуговала 2 милиона и имала је 3,5 милиона динара потраживања, од којих је знатан део био тешко наплатив.²⁴ Преокрет у пословању наступио је крајем августа 1933. године, када је фирма напустила принцип продаје робе искључиво за готов новац и увела *отплатни систем*, односно продају на рате. По цени као и за готовину уведено је кредитирање државних чиновника, официра, свештеника, банкарских и приватних чиновника, пензионера и свих других који су имали платне књижице и легитимације.²⁵

Захваљујући капиталу од продаје кућа и побољшању пласмана након увођења продаје на рате фирма је поново успоставила стабилан рад и омогућила власницима, а нарочито Добривоју, шири трговински и јавни ангажман. Информатори задужени за процену кредитних способности фирме током наредних година описивали су радњу и Лазаревића бираним речима. Радња ради „са врло лепим успехом“, ток послова је „сразмерно врло добар“ и „фирма прави скоро најјаче послове у бранши“, а Лазаревић поседује „ретке трговачке способности“, он је „душа посла“ и „води га са разумевањем“.²⁶

Добривоје Лазаревић је био сувласник још две трговачке радње. Био је већински и *шајни* власник фирме *Брадић, Анђоновић и груј, шртовина шшофова*, која је почела с радом 1930. године у Београду, у Краља Милана број 6. Јавни партнери „друга“ (Лазаревића) били су *изучени шртовци* Драгослав Брадић и Богољуб Д. Антоновић. Та је радња такође добро пословала, а Лазаревић се повукао из ње у априлу 1940, пошто је претходно, почев од 1936. године, извлачио свој улог којим је плаћао обештећење ортака М. Цуцића.²⁷ Лазаревић је био и већински власник радње „Лондон“ *Воја Михаиловић и груј, шртовина мушких шшофова и прибора*, смештене такође у Београду. Фирма је протоколисана у Београдском трговачком суду 1938. године, а В. Михаиловић је претходно више година био трговачки путник радње *Пойовић, Лазаревић и комј*.²⁸

Добри пословни резултати омогућили су Лазаревићу да приступи другим пословним делатностима, од финансијских до опште-трговинских.

²⁴ ИАБ, Кредит-информ, досије 1719, *Popović, Lazarević & Co.*, DIL 601/31, 18. новембар 1931; Исто, DIL 1185/32, 23. септембар 1932.

²⁵ *Правда*, 31. август 1933, 19; *Истио*, 3. септембар 1933, 23; ИАБ, Кредит-информ, досије 1719, *Popović, Lazarević & Co.*, MIO 1184/34, 26. септембар 1934; Исто, MIO 1007/35, 14. јун 1935; Исто, FSC 1068/39, 18. април 1939.

²⁶ ИАБ, Кредит-информ, досије 1719, *Popović, Lazarević & Co.*, 6. мај 1936; Исто, MIO 1007/35, 14. јун 1935; Исто, FSC 1068/39, 18. април 1939.

²⁷ ИАБ, Кредит-информ, досије 630, *Брадић, Анђоновић и груј*, М.М., 12. октобар 1935; Исто, DIL 1473/35, 12. октобар 1935; Исто, DIL 998/36, 22. јун 1936.

²⁸ ИАБ, Кредит-информ, досије 19138, „Лондон“ *Воја Михајловић и груј*, FSC 7018/39, 30. август 1939.

Вишак капитала стечен трговином улагао је у финансијске организације. Као акционар, најкасније од 1924. године, био је у управном одбору осигуравајућег друштва „Шумадија“ а.д. за осигурање и реосигурање, Београд. Наредних година, такође као акционар, био је у управи Београдске трговачке банке а. д., Београд, Опште трговинске банке, Београд и Извозне банке а.д., Београд. Био је и члан надзорног одбора Општег југословенског осигуравајућег друштва Балкан а.д., Београд.²⁹ Укупну вредност Лазаревићевих акција у финансијским организацијама Кредит-информ је 1939. године процењивао на 1,5 милиона динара.³⁰ Такође, кратко је био и у управи Општинске штедионице и заложног завода града Београда, али не по акционарском основу, већ као већник Општине града Београда (1935).³¹

Лазаревић је био директор и уредник *Трговинског гласника*, знаменитог београдског листа намењеног трговини и привреди. У саставу уређивачког одбора листа био је још од 1921. године,³² да би од 25. августа 1926. године био на функцији директора. У наредним годинама, до прекида у излажењу листа, у мају 1933. године, био је на функцији директора или директора и уредника истовремено, а када је лист накратко 1940. године обновљен, поново је био директор.³³ Такође, најкасније од 1923. године до 1936. године био је члан финансијског одбора, а потом члан управног одбора Београдске берзе.³⁴

Као истакнути трговац мануфактурном робом и члан Удружења мануфактуриста, Добривоје Лазаревић је представљао удружење у крупнијим трговинским организацијама, па је тако био члан Српског трговачког удружења (од 1934. године и у управном одбору)³⁵ и представник удружења у Трговинској комори (1936).³⁶ Лазаревић је крајем 1937. године изабран за почасног судију Трговачког суда у Београду за 1938. годину,³⁷ а исте године је био и судија Сталног изабраног суда Трговинске

²⁹ *Народно блајосћање*, бр. 9 (1929), 145; *Анализа биланса: Додајак Народног блајосћању*, бр. 14 (1931), 114; *Истио*, бр. 14 (1936), 53; *Истио*, бр. 26 (1936), 119; *Истио*, бр. 13 (1937), 31; *Истио*, бр. 14 (1937), 37; *Истио*, бр. 13 (1938), 31; *Истио*, бр. 10 (1939), 24; *Истио*, бр. 14 (1941), 45; *Време*, 26. децембар 1932, 3; *Правда*, 29. април 1939, 8.

³⁰ ИАБ, Кредит-информ, досије 1719, *Роповић, Lazarević & Co.*, FSC 7018/39, 30. август 1939.

³¹ *Народно блајосћање*, бр. 15 (1935), 236.

³² *Споменица педесетогодишњице Београдске трговачке омладине*, 244. Видети и: *Трговински гласник*, 6–9. јануар 1926, 1.

³³ *Трговински гласник*, 21. мај 1927, 4; *Истио*, 31. март 1929, 4; *Истио*, 10. јануар 1932, 4; *Истио*, 27. фебруар 1940, 1; *Истио*, 17. мај 1940, 1.

³⁴ *Државни календар Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца: за годину 1924*, Београд [1924], 220; *Време*, 25. мај 1924, 4; *Истио*, 29. мај 1925, 4; *Истио*, 28. мај 1928, 2; *Истио*, 20. мај 1934, 5; *Правда*, 23. мај 1927, 4; *Истио*, 23. мај 1932, 3; *Истио*, 15. мај 1933, 3; *Народно блајосћање*, бр. 15 (1929), 242; *Истио*, бр. 21 (1930), 331; *Истио*, бр. 22 (1936), 358; *Политика*, 20. мај 1935, 5; *Истио*, 20. мај 1940, 8; *Алманах Београдске берзе*, Београд 1933; *Београдске оштинске новине*, бр. 5–6 (1938), 408.

³⁵ *Правда*, 19. фебруар 1934, 7.

³⁶ *Време*, 21. јануар 1936, 2.

³⁷ *Време*, 17. децембар 1937, 5.

коморе у Београду.³⁸ Као делегат Трговинске коморе почетком 1940. године ушао је у управу Београдског сајма.³⁹ Не ограничавајући своју опште-трговинску делатност на земљу, Лазаревић је био активан и у Југословенско-чехословачкој привредној комори, од оснивања (март 1934), када је изабран за члана управе.⁴⁰

Добривоје Лазаревић политички се сврстао уз Демократску странку, чији је члан био, како је писала *Полиџика*, од оснивања (1919).⁴¹ Међутим, замашнији политички ангажман наступио је током друге половине тридесетих година. Остао је у крилу странке које је предводио Љубомир Давидовић и које се определило за савез познат као Уједињена опозиција. Пред изборе 1935. године одређен је за заменика посланичког кандидата Уједињене опозиције за Београд. Исте године постао је члан Извршног одбора Демократске странке, а на првом конгресу странке након 1928. године, одржаном 19. марта 1939. године, изабран је у Главни одбор и потврђен је за члана Извршног одбора, што је остао и након избијања рата и одласка из земље. Након смрти Љ. Давидовића остао је у најужем кругу Гролових следбеника, уз Божицара Боку Влајића и Божицара Божу Марковића чинећи окосницу странке.⁴² Као знатан број других челника Демократске странке, али и других партија, био је припадник масонске ложе.⁴³

Лазаревић је део јавних активности усмерио ка Општини града Београда, па је у јануару 1935. године изабран за градског већника. Ту се није дуго задржао и већ 27. априла исте године разрешен је дужности.⁴⁴ Међутим, нову улогу у историји Београда стекао је уочи избијања Другог светског рата. Током промена које је спроводила пучистичка влада, након 27. марта 1941. године, Лазаревић је 2. априла 1941. године постављен за председника Београдске општине. Нови председник и нови потпредседник, Иван М. Милићевић, одржали су 4. априла седницу с директорима општинских одељења ради упознавања с текућим пословима,⁴⁵ али није било времена и за седницу с градским одборницима, по-

³⁸ *Годишњак Трговинске коморе у Београду: Календар 1939*, Светислав Мародић (ур.), Београд 1938, 35.

³⁹ *Правда*, 29. јануар 1940, 8.

⁴⁰ *Правда*, 17. март 1934, 3.

⁴¹ *Полиџика*, 3. април 1941, 2.

⁴² *Време*, 21. новембар 1936, 2; *Истио*, 10. април 1940, 7; *Истио*, 19. август 1940, 4; *Истио*, 5. септембар 1940, 6; *Правда*, 19. октобар 1938, 4; *Полиџика*, 3. април 1941, 2; *Демократија Милана Грола*, Десимир Тошић (прир.), Харо[у] 1990; Десимир Тошић, *Демократијска странка 1920–1941*, Београд 2006, 114–116; Момчило Павловић, *Историја Демократијске странке 1941–1952*, Београд 2010², 15–16, 27, 82, 407.

⁴³ Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji 1764–1999: Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji, Prilozi i građa, I*, Београд 1999, 446; *Isti, Masoni u Jugoslaviji 1764–1999: Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji, Prilozi i građa, II*, Београд 1999, 29–30.

⁴⁴ ИАБ, 6, Записници Одлука градског већа града Београда, књига 71 (3. јануар – 9. март 1935); Исто, књига 72 (11. март – 30. април 1935).

⁴⁵ *Правда*, 5. април 1941, 4.

што је у рано јутро, 6. априла 1941. године, отпочело немачко бомбардовање Београда и рат Сила осовине против КЈ.⁴⁶

Рат је из корена изменио живот и окружење Добривоја Лазаревића. Нове околности ограничиле су широку лепезу Лазаревићевих активности и резултате које је постигао, отварајући неке нове путеве. За претходни рад или спремност да помогне он је добио низ јавних признања, од управних и почасних функција у разним привредним телима и форумима, преко чланства у више удружења и организација,⁴⁷ до низа државних одликовања. Сем свих споменица ратова 1912–1918, Лазаревић је добио Медаљу за војничке врлине, Златну медаљу за ревносну службу, Орден Југословенске круне IV реда и III реда, Орден Св. Саве и Орден Белог орла V реда.⁴⁸ Од страних одликовања добио је грчки Орден Крста Арханђела Реда Феникса и чехословачки Орден Белог лава III степена.⁴⁹

Гувернер избегличке централне банке

Добривоје Лазаревић је дужност председника Београдске општине 11. априла 1941. године пренео потпредседнику Милићевићу и напустио Београд.⁵⁰ Следећи државни и политички врх,⁵¹ обрео се у Никшићу, где је влада 15. априла 1941. године донела одлуку о повлачењу у Грчку. Из Атине, према којој су немачка и италијанска војска брзо напредовале, Лазаревић се наредних дана с групом од двадесетак избеглица, међу којима су били др Будислав Грга Анђелиновић, Божидар Максимовић, Милош Бобић и Крста Милетић, упутио на Крит. Избегле

⁴⁶ Одлуке о разрешењу бивше управе, којом је председавао Јеврем Томић, и постављењу новог председника и потпредседника донео је министар унутрашњих послова. ИАБ, 6, књига 342 (деловодни протокол 1. јануар – 5. април 1941); *Полишика*, 3. април 1941, 2; Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд 1998, 59. Оверени потписани реверси о разрешењима и постављењима достављени су 5. априла Министарству унутрашњих послова. ИАБ, 6, к. 211, ф. 6-334/41.

⁴⁷ Међу осталима: Удружења резервних официра и ратника, Соколско друштво Београд 2, Друштво за подизање храма Светог Саве, Вукова задужбина. *Правда*, 30. мај 1927, 3; *Истио*, 13. фебруар 1936, 7; *Истио*, 15. јануар 1938, 7; *Време*, 13. фебруар 1936, 7; *Истио*, 7. јул 1937, 8; *Истио*, 6. децембар 1937, 5; *Полишика*, 13. фебруар 1936, 12; *Истио*, 14. јануар 1938, 7; Бранко Пешић, *Свомен храм Св. Саве на Врачару у Београду 1895–1988*, 1, Београд 1988, 30–31.

⁴⁸ АНБ, 28-3, Војна књижица, фотографија; Исто, Указ бр. 48003, 6. 9. 1930; Исто, Указ И бр. 33809, 3. 9. 1936; *Службени војни лист*, бр. 21 (1920), 761–763; *Истио*, бр. 49 (1940), 3067–3068; *Правда*, 7. септембар 1930, 6.

⁴⁹ АНБ, 28-3, Certificate, 31. март 1933; Исто, Číslo matriky III.1122.c.782, 30. јул 1938; Архив Југославије (АЈ), фонд Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)-734-2097, предмет Прот. бр. 1298, мај–јун 1933.

⁵⁰ Милићевић је сутрадан у 17 часова, по уласку немачке војске у Београд, предао општину војном аташеу немачког посланства. *Ойштинске новине*, бр. 12 (1941), 2.

⁵¹ Правац кретања политичког и државног врха и врховне команде био је Зворник (12. априла), Пале (13. априла), Сарајево, Билећа, Никшић (14/15. априла), „Мемоари генерала Симовића и документи 1939–1942“, *Полишика*, 5. октобар 1970, 11; *Истио*, 6. октобар 1970, 15.

политичаре пут је даље водио у Каиро,⁵² па у Јерусалим.⁵³ Према Богољубу Илићу, део политичара међу којима су били Јован Ђоновић, Михаило Константиновић, Бока Влајић, Већеслав Вилдер, Петар Живковић, Рудолф Бићанић, Илија Јукић, Франц Габровшек, Алојзиј Кухар, као и Лазаревић и његови сапутници с Крита, дошао је у Јерусалим на сопствени захтев, у намери да буде близу владе. Та група је сматрала да из њеног састава треба образовати државни одбор или савет који би пратио и контролисао рад министарског савета.⁵⁴ Симовић је групу позвао на седницу кабинета, 29. маја 1941. године, када је изнет предлог да се током избеглиштва уместо Народне скупштине образује Народни савет (комитет), али већина министара је била уздржана.⁵⁵

Лазаревића су друге околности увеле на главну сцену избегличке политичке позорнице и сместиле у круг високих државних званичника. Реч је била о депозитима Народне банке у страним банкама и о њиховом коришћењу, као и о управљању том институцијом у условима избеглиштва. Увиђајући да управљање средствима Народне банке у иностранству може бити доведено у питање, краљевска влада је одлучила да реагује. На седници у Тантури, код Јерусалима, 27. маја 1941. године, министар финансија, Јурај Шутеј, је саопштио потребу за сменом гувернера Народне банке КЈ, др Милана Радосављевића и првог вицегувернера др Иве Белина, који су остали у земљи⁵⁶ и за постављењем Д. Лазаревића и др Р. Бићанића, као и одлуку да нова управа отпутује у Лондон.⁵⁷ Већ 28. маја 1941. године, на предлог министра финансија и уз сагласност председника владе, краљ Петар II је указом разрешио Радосављевића и Белина и поставио за гувернера Народне банке КЈ Добривоја Ла-

⁵² Из Јерусалима је 15. маја 1941. године Министарство финансија јавило Посланству КЈ у Каиру да „истакнутим политичким људима који су без средстава“ хитно исплати предујам у вредности до 40 египатских фунти, а Д. Лазаревићу, као председнику Београдске општине, суму од 50 египатских фунти. АЈ, Емигрантска влада Краљевине Југославије (103)-53-254, акт пов. бр. 341, 15. мај 1941.

⁵³ Миодраг Угричић, *Новац у Југославији за време Другог светског рата: с нарочитим освртом на методе финансирања окупације*, Београд 2000, 75–76; Bogdan Krizman, „Sava N. Kosanović (Uvodne napomene)“, u: Sava N. Kosanović, *Jugoslavija je bila osuđena na smrt: Smisao Moskovskog sporazuma*, Bogdan Krizman (prir.), Beograd, Zagreb, 1984, 21–22; *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943: Dokumenti*, Bogdan Krizman (prir.), Beograd, Zagreb 1981, 120; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, Komnen Pijevac, Dušan Jončić (prir.), Beograd 2004, 19.

⁵⁴ Богољуб Илић, *Мемоари армијског генерала 1898–1942*, Београд 1995, 217–218.

⁵⁵ Симовићу је идеја била блиска, због сличних искустава Пољака и Чеха, али је влада коначну одлуку одложила до даљег. „Мемоари генерала Симовића и документи 1939–1942“, *Политика*, 27. октобар 1970, 15; Момчило Вуковић Бирчанин, *Краљ Петар II Карађорђевић (1923–1970)*, Ужице, Бањалука 2022, 181; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, 35–36.

⁵⁶ Радосављевић је наставио службу под квислиншким режимом као гувернер Српске народне банке, а Белин је отишао у Загреб, одакле су га власти НДХ одвеле у логор, али је 1942. године пуштен и наставио је рад као банкарски чиновник.

⁵⁷ *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943: Dokumenti*, 139–140, 142; *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, 35.

заревиха, привредника из Београда, а за првог вицегувернера Рудолфа Бићанића, директора Дирекције за спољну трговину.⁵⁸

Отворено је питање зашто је за челника Народне банке изабран Лазаревић, човек из привреде и несумњиво способан *пракшичар*, али невичан банкарским пословима, уместо каријерног економисте Бићанића. Иако комбинаторика која је примењена у влади током припрема одлуке о расподели функција у Народној банци није позната, један доцнији случај недвосмислено указује да је претежан део владе био сумњичав према Бићанићевим намерама и његовој спремности да националне (хрватске) погледе претпостави идеји заједничке државе, а стручна знања и вештине стави у службу политичких и страначких идеја. С друге стране, Лазаревић, иако без високог економског образовања, имао је атрибуте успешног трговца, дугогодишњег директора *Трговинској тласника* и члана управе низа финансијских организација и берзе, припадао је врху странке која је јасно стајала на принципима југословенског заједништва и имао *капиштал* градоначелника Београда постављеног на таласу 27-мартовских промена. То га је чинило лојалном и у политичкој пракси провереном личношћу, којој се могла поверити улога гувернера централне банке.

Чин именовања нове управе имао је својих мањкавости. Процедуралне одредбе у легислативи о именовању гувернера и вицегувернера поштоване су, али управа ни издалека није била целовита.⁵⁹ Тада, а ни дуго времена касније, нису предузети кораци да се седиште Народне банке правно премести на страну територију и да се успостави администрација у избеглиштву, као што су то учиниле централне банке неколико других земаља под немачком окупацијом. С друге стране, златне и девизне резерве Народне банке у САД и Великој Британији преузела је и њима управљала влада Краљевине Југославије у егзилу, остављајући нову управу такорећи без надлежности.⁶⁰

Кључни подстицај за брзо именовање избегличке управе Народне банке било је питање депозита централне банке Југославије у иностранству.

⁵⁸ АНБ, Министарство финансија Краљевине Југославије у избеглиштву (7), Деловодни протокол, 1941, бр. 115; *Službene novine KJ, ratno izdanje*, br. 2 (1941), 2. Након напада на Југославију Народна банка у Београду је кратко прекинула пословање. Пошто је земља подељена на државе *стицистичке* (Србију, Хрватску, Немачку, Италију, Мађарску, Бугарску и Албанију) окупационе власти су 29. маја 1941. године ставиле Народну банку КЈ у ликвидацију. Емисиону службу преузеле су централне банке окупационих земаља и две новоформиране банке: Српска народна банка за територију војног заповедника Србије и Хрватска народна банка за територију Независне државе Хрватске. *Народна банка Федеративне Народне Републике Југославије 1941–1945 [Извештај о раду]*, Београд 1946, XII, XIV–XV.

⁵⁹ Недостајали су управни одбор, извршни комитет, надзорни одбор, па и комесар владе. „Закон о Народној банци Краљевине Југославије“, *Службене новине КЈ*, бр. 137–XLV (1931), 969–978; „Уредба о изменама и допунама Закона о Народној банци Краљевине Југославије“, *Истио*, бр. 212–LXXIII (1940), 1719–1720.

⁶⁰ *Civil Affairs Handbook: Yugoslavia, 5, Money and Banking*, Washington 1944, 80–81.

Услед међународне ситуације у више операција од априла 1939. до напада 1941. године, знатне количине резерви Народне банке пренете су у трезоре Банке Енглеске (*Bank of England*), швајцарских банака, Банке федералних резерви, познате као ФЕД (*Federal Reserve Bank*) у Њујорку и других америчких банака, а у последњим данима пред рат и у Банку Бразила (*Banco do Brasil S.A.*), Централну банку Републике Турске (*Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*) и Државну банку СССР-а (*Государственный банк СССР*).⁶¹

Влада је у избеглиштво понела део државног злата, у количини од 435, 31 килограм, док су официри из њене пратње понели око 239,28 килограма, међутим, није располагала ефективним средствима (девизама). Једини ималац знатних средстава у иностранству била је Народна банка КЈ, чија је имовина на почетку рата износила 52.869,82 килограма злата (41.666,72 килограма у ФЕД и 11.203,10 у Банци Енглеске) 38.772.329,33 долара,⁶² 337.204 фунти,⁶³ 1.656.337,26 швајцарских франака⁶⁴ и нешто других валута.⁶⁵ Нашавши се у избеглиштву, без прилива финансијских средстава, влада је одлучила да успостави контролу над југословенским депозитима у иностранству, међутим, како других извора није било одлучила је да преузме средства Народне банке.

⁶¹ Потраживање у Турској настало је у марту 1941. Народна банка је тражила од ФЕД да 3 милиона долара пребаци у Централну банку Турске. Било је јасно да ће земља приступити Тројном пакту, те је требало смањити депозите у САД. Приликом трансфера Народна банка је изричито навела да налог за подизање депозита потписују иста лица која су га депоновала. ФЕД-у је истовремено упућен захтев за продају дела злата и депоновање доларске противвредности (око 11,5 милиона) у Банку Бразила (којој није достављен списак потписника који депозит могу подићи) и захтев за пренос 2 милиона долара у СССР (већ у априлу тај је износ враћен у САД), Постојао је и налог за пребацивање 15 милиона долара у Аргентину, блиску Силама осовине, што је онемогућио председник Рузвелт (А), 103-90-349, Извештај министра финансија, 31. 1. 1944). Народна банка је депозите положила и у Банци Француске (око 451 килограм злата и око 22 милиона франака), али на основу њеног захтева противвредност злата је током октобра-новембра 1940. године пренета у ФЕД. Већина франака исплаћена је Министарству финансија (није јасно из доступних извора да ли краљевске или Недићеве владе), а око 2,9 милиона франака остало је до краја рата и пренето је 1946. на рачун Народне банке ФНРЈ. Банка Француске (*Banque de France*), *Patrimoine et archives historiques: Études et statistiques, Direction des Études* (18), 1370200007 AR 9, doss. 2, информација од 22. августа 1951, информација главног благајника од 21. јула 1951. и напомена за Дирекцију за економске студије, 7. септембар 1951; Саша Илић, „Гувернер без Народне банке (финансијска акција краља Петра II 1950–1952. године и прилог за биографију Милоја Сокића)“, *Годишњак за друштвоу историју*, бр. 1 (2025), 45–46.

⁶² На дан 25. априла 1941. у ФЕД-у 20.967.416,37 долара, у другим банкама у САД 1.281.212,71, у Государственој банци, Москва 2.339.185 долара, у Банци Бразила 11.225.000, у Централној банци Турске 2.959.515,25 долара. М. Угричић, *Новац у Југославији за време Другој светској рати*, 273.

⁶³ У Банци Енглеске 262.181 фунти, 17 шилинга и 4 пенија, а у осталим банкама у В. Британији 75.022 фунти и 8 шилинга. Исто.

⁶⁴ У Швајцарској народној банци, Берн 152.154,98 франака, а у другим швајцарским банкама 1.504.182,28 франака. Исто.

⁶⁵ У Канади 14.270,49 канадских долара и у Шведској 7.195,74 шведске круне. Исто.

Иако је влада КЈ тврдила да имовину централне банке, услед ратних услова, преузима на основу прописа, у закону и уредбама о Народној банци, за тако нешто није било основа. Други аргумент владе приликом присвајања средстава Народне банке био је амандман 25 Б на амерички Закон о федералним резервама (*Federal Reserve Act*), који је председник САД потписао 7. априла 1941. године. Влада КЈ је тврдила да је на основу тог прописа, као и прокламације од 10. априла 1941. године којом је амерички председник прогласио да постоји стање рата између Немачке и Италије и КЈ, влада САД донела одлуку да се депозити Народне банке пребаце на рачун краљевске владе и да средствима може располагати само њен представник у САД, Константин Фотић.⁶⁶ Влада САД такву одлуку није могла донети и није је донела, а амандман 25 Б бавио се заштитом америчких банака од потенцијалних спорова у будућности.⁶⁷ Ипак, америчка администрација није показала неслагање према коришћењу средстава Народне банке КЈ у ФЕД и улози Фотића као корисника,⁶⁸ па је таква финансијска пракса омогућена дозволом министра финансија САД бр. W-614 од 25. априла 1941. године.⁶⁹ Већ 28. априла ФЕД је отворио девизни рачун и „маркирани рачун у злату“ на име југословенске владе и на њих пребацио сва средства с рачуна Народне банке (20,96 милиона долара и око 41,66 тона злата). Ускоро су тој суми додати и депозити из осталих банака у САД (1,28 милиона долара) и из Государствене банке (око 2,34 милиона долара), тако је на девизном рачуну избегличке владе било 24.587.814,08 долара.⁷⁰

⁶⁶ АЈ, 103-90-349, Извештај министра финансија влади, Каиро, 31. јануар 1944.

⁶⁷ Њиме је уређен правни режим имовине страних држава и њихових централних банака која се налазила у САД. Прописано је да се располагање таквом имовином сматра законитим и *ослобађајућим од одговорности* уколико се ради о имовини признате стране државе, уколико је њен акредитовани представник (кога је признавао државни секретар САД) именовао овлашћено лице за располагање имовином и уколико је то овлашћење државни секретар потврдио и признао. *Federal Reserve Bulletin* (Washington), бр. 5 (1941), 396.

⁶⁸ Куриозитет представља то што Фотић формално пуномоћје није доставио државном секретару до краја свог мандата амбасадора, 9. јуна 1944. године АЈ, 103-53-254, предмет МИП пов. бр. 4987 (август–септембар 1942) и пов. бр. 381, 20. и 22. јануар 1943; АЈ, 103-20-142, допис Краљевске амбасаде у Вашингтону, пов. бр. 469, 30. јул 1944; АЈ, 103-90-349, Извештај министра финансија влади, Каиро, 31. јануар 1944.

⁶⁹ Према тумачењу краљевске амбасаде у Вашингтону из 1944. године трансфер депозита Народне банке КЈ на рачун владе извршен је по савету и у договору с властима САД како би се избегла опасност да средства блокира нова емисиона банка у земљи, за коју се очекивало да би је непријатељ могао формирати. Опасност је била још већа због редовних дипломатских односа који су у то време постојали између САД и Немачке. АЈ, 103-20-142, допис Краљевске амбасаде у Вашингтону, пов. бр. 462. 29. јул 1944.

⁷⁰ АНБ, Заоставштина Миодрага Угричића (18), САД, разни материјали: Рачунски однос Народне банке и ФЕД, Њујорк, 18. септембар 1945, преводи дописа *Federal Reserve Bank, New York*, од 9. маја 1941. и 8. априла 1942. и стр. пов. б.б., Потраживања Народне банке код ФЕД, 13. октобар 1945 [фонд у поступку архивистичке обраде]. До 30. марта 1945. године износ на рачуну у ФЕД сведен на 662.757,14 долара, што значи да је влада за четири ратне године потрошила 23.925.056,94 долара (око 498.438 долара месечно). М. Угричић, *Новац у Југославији за време Другој светској рати*, 273–274.

Пошто су се измениле околности због којих је Југославија у марту 1941. извучила новац из САД, убрзо су почеле активности супротног смера. Ново руководство Народне банке је већ 30. маја 1941. године послало телеграме Банци Бразила у Рио де Жанеиру и Централној банци Републике Турске у Анкари с налогом за враћање депозита у ФЕД.⁷¹ Услед заклањања Централне банке Турске из државе, тврдњом да је она спремна да прихвати југословенски захтев ако Министарство иностраних послова Турске то изричито нареди, као и државе из банке, навођењем Министарства спољних послова да оно прихвата југословенско објашњење, али не може централној банци да издаје наређења,⁷² тај је депозит у Анкари, и поред бројних покушаја који су се наставили, остао до краја рата блокиран.

Разлог зашто су нови руководиоци Народне банке постављени пре краја маја 1941. године, у условима када је било јасно да је боравак у Палестини на дуже време неодржив, био је и заштита од потенцијалне акције Немачке. То се показало исправним јер је средином септембра 1941. влади у Лондону стигла информација да је влада Милана Недића послала у Турску извесног Мандукића да подигне „папире и доларе“.⁷³ Нова управа Народне банке, уз друге југословенске избеглице, напустила је Јерусалим 14. јуна 1941. године и преко Каира, Суеца и Кејптауна поморским путем отпутовала у Лондон. Група, у којој су, уз Лазаревића и Бићанића, били Б. Влајић, Петар Иванковић, А. Кухар, Милан Мартиновић и В. Вилдер стигла је у Лондон 22. августа 1941. године.⁷⁴ Од тог дана Лазаревић и Бићанић су формално признати код власти В. Британије као службеници владе (Министарства финансија) КЈ и на њих су се примењивале одредбе британског закона о дипломатском имунитету и привилегијама.⁷⁵ На седници тек реконструисане владе, одржаној 27.

⁷¹ АНБ, 7, акти Министарства финансија бр. 231 и 233 (акти Народне банке бр. 1 и 2), 30. мај 1941; АЈ, 103-90-349, Информација министра финансија, 31. јануар 1944.

⁷² АЈ, 103-53-254, Телеграми и преписка МИП, 21. август 1941, пов. бр. 5872, 23. август 1941, пов. бр. 6264, 9. септембар 1941, пов. бр. 544, 5. фебруар 1942.

⁷³ АЈ, 103-53-254, телеграм Драгутиновића, пов. бр. 250, 12. септембар 1941. Извори бележе још најмање један случај када су српске власти у Београду и југословенске у Лондону претендовале на иста средства. Народна банка КЈ је још 1930. године купила 4.000 акција Банке за међународна поравнања (БИС) у Базелу. Међутим, из Народне банке у Београду је 31. јула 1941. у Базел стигао допис којим је тражено да се камате од акција доставе у Београд, а нешто касније и истоветан захтев од Министарства финансија КЈ из Лондона. БИС је, стога, одлучио да не поступи ни по једном захтеву док се банке не споразумеју или о томе одлучи власт „надлежна за доношење такве одлуке“. Соња Р. Јерковић, „Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије 1918–1931“ (Докторска дисертација), Београд: Филозофски факултет 2018, 374–376; АЈ, 103-53-254, шифровани телеграм, 5. јануар 1943.

⁷⁴ На броду је организована и прослава Видовдана. *Službene novine KJ, ratno izdanje*, br. 8 (1942), 8–9; Коста Ст. Павловић, *Рашни дневник 1941–1945*, Београд 2011, 22–31.

⁷⁵ *The London Gazette*, No. 35444 (1942), 562; *The Edinburgh Gazette*, No. 15887 (1942), 62. Лазаревић је брисан са списка лица на које су примењују привилегије 24. новембра 1945. године. *The London Gazette*, No. 37480 (1946), 1086.

августа 1941. године, одлучено је да припадности Д. Лазаревића, као гувернера Народне банке, износе 150 фунти месечно.⁷⁶

Народна банка КЈ у Лондону делила је судбину избегличке владе, растрзане политичким (страначким), националним и егзистенцијалним сукобима. Спорења међу политичарима, која су се јавила од првих дана избеглиштва, оставила су траг и на функционисање Народне банке.⁷⁷ Избор управе није значао и формализовање рада Народне банке као институције. Она, сем гувернера и вицегувернера, није имала особље нити унутрашњу организацију. Финансирана је у оквиру буџета Министарства финансија, углавном као ставка у оквиру ванредних расхода, а њена управа у својству делегата тог министарства.⁷⁸ Народна банка у емиграцији пословала је по делокругу и обиму рада у уским оквирима, а активности су се углавном сводиле на одобравање привремених позајмица влади у избеглиштву, на терет девизних резерви у иностранству.⁷⁹

На искуствима стеченим након Првог светског рата с коришћењем и заменом аустроугарске круне и великим проблемима у вези с тим,⁸⁰ избегличка влада је рано предузела радње на припреми и изради нове серије југословенских динара чије је пуштање у оптицај требало да уследи по ослобођењу. У таквој активности она није била усамљена, пошто су избегличке владе Пољске, Чехословачке и Грчке такође одлучиле да припреме новчанице за послератну емисију.⁸¹

Након састанка Комитета министара за обнову земље и Одбора за припрему обнове земље, 12. октобра 1942. године, председник владе С. Јовановић наредио је министру Шутеју и гувернеру Лазаревићу да сачине реферат о припреми нових новчаница. Они су написали више реферата, 26. октобра и 23. новембра 1942. године и 15. марта 1943. године, након чега је влада 9. априла 1943. године донела одлуку о изради новчаница. Задатак је поверен Лазаревићу и делегату Министарства фи-

⁷⁶ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, 48. Министри су примали 200, потпредседници владе (и уједно министри) 250 и председник владе 300 фунти месечно. *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943: Dokumenti*, 22. Од буџета за 1942. годину примања гувернера износила су 140, а вицегувернера 125 фунти месечно. АЈ, 103-19-132, Прорачун расхода, 5. јануар 1942. и Извештај министра финансија о приходима и расходима 1. јануар –30. јун 1942; АЈ, 103-90-348, Прорачун расхода за 1943; АЈ, 103-90-349, Финансијски закон, МФ бр. 275, јануар 1944.

⁷⁷ *Народна банка 1884–2004*, Верољуб Дугалић и др., Београд 2004, 170.

⁷⁸ Тек у Финансијском закону за 1944/45. годину Народна банка је добила засебну буџетску ставку. АЈ, 103-90-349, Финансијски закон, МФ бр. 275, јануар 1944; *Службене новине КЈ, рашно издање*, бр. 15 (1944), 1.

⁷⁹ АЈ, 103-19-136, допис Chase National Bank, 7. фебруар 1942 и одговор С. Јовановића потпредседнику банке, Џ. Валасу (John M. Wallace), 12. фебруар 1942; Miodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd 1967, 137.

⁸⁰ С. Р. Јерковић, *н. г.*, 168–212.

⁸¹ Lea Levenhagen, „The Political Importance of Printing Banknotes in Exile. The London Moment“, *The London Moment* (15/02/2023), <https://doi.org/10.58079/onni> (приступљено 23. 2. 2026).

нансија, др Небојши Димовићу,⁸² а они су га обавили уз стручну помоћ енглеског Главног трезора (Министарства финансија) и Банке Енглеске (Bank of England).⁸³

Хартија за штампање набављена је у светски чувеној фабрици *Portals Limited*, која је снабдевала и Банку Енглеске.⁸⁴ Према записнику са седнице владе од 26. августа 1943. године штампање новчаница наручено је у енглеским фирмама Де ла Ру (*Thomas De La Rue & Co.*), за апоене од 5, 10 и 25 динара и Бредбери Вилкинсон (*Bradbury Wilkinson & Co.*) за новчанице од 100, 500 и 1000 динара. Укупна номинална вредност *лондонске серије новчаница* износила је 10,35 милијарди динара, а цена штампања износила је 160.000 фунти. Уговор је предвидео да се испорука новчаница обави од октобра 1943. до маја 1944. године. Тим трошковима требало је додати трошак лагеревања, чувања, манипулације и транспорта (15–20 одсто цене штампања), као и куповину заштићеног папира вредног 15.000 фунти за доштампавање по повратку у земљу.⁸⁵ Ипак, како није дошло до реализације свих планова, трошак новчане серије, с осигурањем и лагеревањем, износио је око 152.200 фунти. *Лондонска серија*, међутим, због назива државе који није био по мери новим властима и због лика монарха на њој никад није допремљена у земљу и пуштена у оптицај, а Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) је до краја 1944. године већ обезбедио у СССР-у штампање своје серије новчаница, којом ће заменити окупациони и квислиншки новац.⁸⁶

Гувернер и вицегувернер у избеглиштву имали су мало овлашћења. Влада је и без одобрења гувернера добијала новчана средства депонована у ФЕД у Њујорку. Таквим решењем Лазаревић и Бићанић нису били задовољни, али имали су мало маневарског простора.⁸⁷ С друге стране, међу њима су постојале разлике када су у питању стручност, али и лојалност према већинском ставу владе. Министарство спољних послова В. Британије је Лазаревића оценило као недовољно јаког, сматрајући да је у

⁸² Пре рата привредник у Лондону, а потом делегат Министарства финансија и Министарства трговине и индустрије владе КЈ, па помоћник министра финансија (1944). Vladao Jovanović, „Jugoslavensko-američka opijumska suradnja 1929. – 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2018), 44–45; *Службене новине КЈ, рајно издање*, бр. 20 (1944), 4.

⁸³ М. Угричић, *Новац у Југославији за време Другој светској рати*, 275.

⁸⁴ *Истио*.

⁸⁵ АНБ, 7, к. 126, Записник са седнице владе, 26. август 1943.

⁸⁶ Уз сагласност министра финансија ДФЈ делегат Министарства финансија у Лондону, као представник нових власти, донео је одлуку о комисијском уништењу серије, што је и учињено до марта 1946. године. М. Угричић, *Новац у Југославији за време Другој светској рати*, 282–283; Саша Илић, *Страници „јасшарбајшери“: страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*, Београд 2020, 89.

⁸⁷ Бићанић је крајем 1942. године понудио оставку, која није прихваћена. Функцију је изгубио годину дана касније, али тада због свог политичког рада који је са становништа владе оцењен неприхватљивим. Željko Karaula, Rudolf Bićanić: *intelektualac, ideolog, antifašist, ekonomist – prilozi za biografiju*, Zagreb, Bjelovar 2018, 61. Видети телеграм амбасадора Б. Јевтића од 6. децембра 1943. године: *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945: Dokumenti*, Branko Petranović (prir.), Beograd, Zagreb 1981, 260.

пословима Народне банке потпуно био у сенци (*completely overshadowed*) моћног вицегувернера Бићанића.⁸⁸ Вицегувернер се, пак, сем стручним стварима, у великој мери бавио политиком, питањима односа Срба и Хрвата (нарочито у контексту вести о злочинима које су стизале из окупираних земље и рецепције таквих информација) и програмом Хрватске сељачке странке (ХСС), да би се коначно приближио идејама Народноослободилачког покрета и политици НКОЈ-а. Услед тога Бићанић је 23. децембра 1943. године краљевим указом разрешен функције.⁸⁹

Потом је, 26. децембра 1943, председник владе Божидар Пурић за новог вицегувернера предложио Мату Русковића, високог чиновника Народне банке који је у међувремену избегао из окупираних земље.⁹⁰ О Пурићевој жељи Лазаревића је у разговору обавестио амбасадор краљевске владе у Лондону, Богољуб Јевтић. Гувернер је сматрао да би то изазвало револт код хрватских политичара, мислећи на припаднике ХСС-а који су били у влади и чије су се националне идеје битно разликовале од идеја Савеза земљорадника, којем је припадао Русковић. Стога је Лазаревић предложио да се за вицегувернера постави словеначки правник, др Мирко Мермоља,⁹¹ или загребачки привредник, Небојша Димовић. Иако савременици нису веровали да ће Лазаревићев предлог бити усвојен, указом од 6. јануара 1944. године, краљ је на формални предлог министра финансија, Иве Чичин-Шанина, за првог вицегувернера поставио Мермољу.⁹²

То је већ било време када новоформирани НКОЈ успоставља заметке разних државних ресурса, па тако и финансијског сектора и коме ће своје услуге понудити тек разрешени вицегувернер Бићанић. То није било без значаја, нарочито након што га је НКОЈ, 18. марта 1944. године, овластио да у иностранству представља економске и финансијске тежње нових власти и да заступа интересе југословенске Народне банке онемогућавањем коришћења њених депозита без сагласности НКОЈ-а.⁹³

⁸⁸ *Yugoslavia: political diaries 1918–1965, Vol. 3, 1938–1948*, Robert L. Jarman (ed.), Slough 1997, 191.

⁸⁹ *Ž. Karaula, Rudolf Bičanić: intelektualac, ideolog, antifašist, ekonomist – prilozi za biografiju*, 51–63; *Службене новине КЈ, рајшно издање*, бр. 18 (1944), 1; *Народна банка 1884–2004*, 171.

⁹⁰ Русковић је након окупације наставио рад у Српској народној банци, да би у октобру 1942. године напустио Србију и преко Цариграда, Анкаре и Каира допутовао 12. новембра 1942. године у Лондон. АНБ, Српска народна банка (5), к. 1, Одлуке гувернера, 1942, Писмо М. Русковића, 22. октобар 1942, писмо Вере Русковић, 9. новембар 1942.

⁹¹ Дотадашњи секретар VI групе Министарства трговине и индустрије. *Службене новине КЈ, рајшно издање*, бр. 18 (1944), 1. Мермоља је од јануара 1941. био трговински изасланик у Посланству у Француској. У јануару 1942. године стигао у Лондон, где је био секретар Одбора за послератну помоћ и обнову, члан више трговинских делегација и представник у разним међународним организацијама. АНБ, Народна банка, Досијеи (1/Д), Персонални досијеи (Пер.), Мермоља, Мирко, Биографија, 26. децембар 1951; *Izidor Sankar, Londonski dnevnik 1944–1945*, Ljubljana, Koper 1985, 121.

⁹² К. С. Павловић, *Рајшни дневник 1941–1945*, 333; *Службене новине КЈ, рајшно издање*, бр. 18 (1944), 1.

⁹³ *Tito–Churchill: strogo tajno*, Dušan Biber (prir.), Beograd, Zagreb 1981, 107; *Народна банка 1884–2004*, 174. Након потписивања споразума Тито–Шубашић 16. јуна 1944. го-

Управо у време пред промену вицегувернера у Лондону, у фокус владе КЈ и избегличке Народне банке поново је дошао бразилски депозит. Наиме, председник владе Пурић је крајем новембра 1943. године тражио од посланика КЈ у Рио де Жанеиру да интервенише у вези с депозитом у банци Бразила. Проблем се сводио на то што је депозит остала Народна банка а потраживала га влада. Током децембра 1943. године развила се у вези с тим жива преписка између Каира, Лондона, Вашингтона и Рио де Жанеира.⁹⁴ У уверењу да ће се ствар повољно решити краљевска влада је 3. јануара 1944. године донела одлуку да у висини потраживања из Бразила затражи кредит у САД.⁹⁵ Телеграмом од 8. јануара 1944. године Народна банка је од Банке Бразила захтевала трансфер својих депозита на рачун у ФЕД. Захтев су потписали гувернер Лазаревић и вицегувернер Мермоља. За разлику од 1941. године, када је влада одлуку о управљању имовином Народне банке спровела самостално (26. априла, месец дана пре именовања Лазаревића за гувернера), сада је за такав трансфер била потребна иницијатива гувернера и вицегувернера. Они су на информацију да је Банка Бразила упутила депозит у САД 2. фебруара 1944. године ФЕД-у послали налог да средства дозначи „у корист рачуна југословенске Народне Банке а на њено искључиво располагање“. То и није могло бити другачије јер је за Банку Бразила депонент била Народна банка и само њој је депозит могао бити упућен. Питање је да ли је влада детаљно објаснила управи Народне банке своје намере и очекиване поступке, а сумњу у то поткрепљује чињеница да Лазаревић и Мермоља нису били обавештени чак ни о тачном износу трансакције, па су од ФЕД тражили информацију о коликој суми новца се ради.⁹⁶

Поступак управе Народне банке изазвао је реакцију државних званичника КЈ. Већ 14. фебруара Фотић је тражио да му се достави тачан текст Лазаревићеве и Мермољине инструкције ФЕД-у, а 20. фебруара влада је захтевала да они поново доставе налог ФЕД-у у којем ће тражити да се „сав новац примљен из Бразилије пренесе са рачуна Народне банке на рачун југословенске владе“, којим ће по инструкцијама владе располагати Фотић.⁹⁷ С обзиром на то да је Мермоља сматрао да по закону није овлашћен да потписује такве налоге, 5. марта из Каира упућен му је телеграм у коме је наведено да је влада донела закључак да од Народне банке позајми депозит који је из Бразила пренет у Њујорк и да

дине Бићанић је именован за представника НКОЈ-а у Лондону и представника у већу Унре. Željko Karaula, „Prilozi za biografiju Rudolfa Bićanića“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, br. 10 (2016), 235.

⁹⁴ АЈ, 103-161-583, предмети МИП, пов. бр. 6234, 6362, 6383, 6512 и 6712, од 25. новембра до 23. децембра 1943.

⁹⁵ АЈ, 103-161-583, МИП, пов. бр. 59, 5. јануар 1944.

⁹⁶ АЈ, 103-88-338, допис Народне банке, 2. фебруар 1944. и Јевтићев телеграм Фотићу (рукопис), 17. фебруар 1944.

⁹⁷ АЈ, 103-88-338, Фотићев телеграм Јевтићу, стр. пов. бр. 32, 14. фебруар 1944. и Пурићев телеграм Лазаревићу и Мермољи, стр. пов. бр. 97, 20. фебруар 1944.

стога моли да се одобри тај зајам и да потребно овлашћење Фотићу, који је одговоран за све новчане трансакције КЈ у САД.⁹⁸ Ускоро је, 17. марта 1944, и Стејт департмент тражио да се хитно потпише налог у вези с депозитом или ће он бити враћен Банци Бразила.⁹⁹ Како је Мермоља и даље давао отпор, покушало се на други начин. Лазаревић је, уз сагласност владе, 21. марта 1944. године, преко амбасаде САД у Лондону тражио од америчких власти да се половина суме стави на располагање влади, а половина остави у ФЕД-у на рачуну Народне банке.¹⁰⁰

У међувремену стигла је до југословенске владе информација да су председник НКОЈ-а, Јосип Броз Тито и повереник за финансије, Иван Милутиновић, тражили од Банке Бразила да спречи коришћење југословенског депозита без њихове сагласности, о чему је Фотић писао 15. марта 1944. године. Тражио је да Лазаревић и Мермоља хитно оду у америчку амбасаду у Лондону и потпишу налог за преузимање средстава.¹⁰¹ У тим сагласностима, намењеним ФЕД-у и Стејт департменту, управа Народне банке би експлицитно тражила да се средства из Бразила пренесу на рачун Народна банке КЈ и одмах потом прекњиже на рачун југословенске владе. Даље решавање тог питања пресекла је Банка Бразила која је у међувремену, 24. марта 1944. године, већ повукла налог за пренос депозита под изговором да се превише времена чекало на трансфер. На тај начин југословенски депозит остао је и даље у Бразилу, где је дочекао и крај рата.¹⁰²

У том сложенем полигону интереса, прописа и пракси централних банака и држава честе смене југословенских избегличких влада нису биле од помоћи, већ су додатно усложњавале ситуацију. Када се томе додају политички интереси различитих земаља и притисци које је од почетка 1944. године вршио НКОЈ на банке држаоце југословенских депозита, онда постаје сасвим разумљиво зашто су сва предратна југословенска средства, осим депозита у ФЕД, остала до краја рата заробљена.

Због „неслагања с извесним одлукама владе“, односно притисака да потпише захтев за пренос бразилског депозита на рачун краљевске владе, Мермоља је још 16. марта 1944. године понудио оставку Пурићу,

⁹⁸ АЈ, 103-88-338, шифровани телеграми од 26. и 29. фебруара, 2. и 5. марта 1944.

⁹⁹ АЈ, 103-20-142, Телеграм К. Фотића, пов. бр. 66, 17. март 1944.

¹⁰⁰ АЈ, 103-88-338, Јевтићев телеграм Фотићу, стр. пов. 64, 21. март 1944.

¹⁰¹ АЈ, 103-20-142, Телеграм К. Фотића, стр. пов. бр. 164, 28. март 1944.

¹⁰² АЈ, 103-20-142, стр. пов. 154, 28. март 1944, стр. пов. 164, 30. март 1944, стр. пов. 170, 4. април 1944. и пов. бр. 149, 2. мај 1944; Исто, Амбасада у Вашингтону, пов. бр. 492, 5. август 1944. Почетком априла 1944. године уследио је нов захтев Народне банке КЈ за трансфер депозита, који су тада потписали гувернер и вицегувернер, али до реализације није дошло. АЈ, 103-88-338, допис амбасади Бразила, S. P. No. 64, 4. април 1944. и одговор, No. 17, 11. април 1944. Последњи покушај деблокаде бразилског депозита одиграо се током августа и септембра 1944, када је захтев за трансфер у име Народне банке КЈ упутила Банка Енглеске, али ту је активност зауставила интервенција Р. Бићанића. АЈ, 103-161-583, Министарство финансија, пов. бр. 736, 11. август 1944. и МИП пов. 2944, 14. септембар 1944.

а 19. маја и формално затражио разрешење од министра финансија Ненада Грисогона.¹⁰³ Оставку је усвојила влада И. Шубашића, 27. јула, а краљ Петар озваничио указом од 28. јула 1944. године којим је истовремено за новог првог вицегувернера постављен представник ХСС-а и бивши народни посланик, др Томислав Јанчковић.¹⁰⁴

У међувремену актуелизовано је питање правног утемељења рада Народне банке КЈ у избеглиштву. Иако је краљ на почетку рата именовао гувернера и вицегувернера, то није било довољно да Народна банка функционише у пуном капацитету. Она није имала органе, службе, стручно и оперативно особље, трезор и сл., односно нису предузети кораци да се у иностранству оформи институција Народне банке сагласно њеним статутима. Управа Народне банке ни до средине 1944. године није имала податке о томе колико је средстава понето када се „банка“ повлачила из земље и колико је средстава потрошено. Такође, није било рачунских књига и укупно стање је било, како је крајем јула 1944. године говорио бивши вицегувернер Мермоља, „нелегално“.¹⁰⁵

Послератне власти критиковале су начин рада Народне банке у избеглиштву, оцењујући да је краљевска влада у Лондону, супротно Закону о Народној банци и Статуту Народне банке, неовлашћено дала право гувернеру да „потписује банчину фирму заједно с вице-гувернером“, уместо с једним чиновником Народне банке и право да се влади одобравају привремене позајмице у неограниченом износу.¹⁰⁶ Међутим, суштинских недостатака у вези с организацијом и пословањем Народне банке у избеглиштву била је свесна и емигрантска влада, као и управа Народне банке.¹⁰⁷ Лазаревић није био сагласан с неисправним коришћењем имовине Народне банке, али до активности на законском преуређењу пословања централне банке прошло је још доста времена. Ек-

¹⁰³ *Народна банка 1884–2004*, 174. Мермоља је пристао да буде именован за вицегувернера, али у статусу вршиоца дужности јер није желео да прекида чиновничку службу. То, међутим, није тако наведено у краљевом указу. *Службене новине КЈ, рашно издање*, бр. 18 (1944), 1.

¹⁰⁴ АНБ, 7, к. 126, Записник са седнице владе, 27. јул 1944; АНБ, 7, к. 123, Указ пов. бр. 433, 28. јул 1944. Након учешћа у Априлском рату Јанчковић је отишао у НДХ, где је кратко био затворен. Окупацију је провео у италијанској зони Далмације. На иницијативу Влатка Мачека прешао у је Бари 28. октобра 1943. године, као би се консултовао с првацима ХСС-а око доношења важних одлука У Лондон је стигао тек 5. јула 1944. године. Љубо Бобан, „Misija Tome Jančikovića u inozemstvu 1943. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (1980), 27–66; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, 264–265. Бобан погрешно наводи да је Јанчковић почетком септембра изабран за гувернера, а иста погрешна функција наводи се и у зборнику *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu*.

¹⁰⁵ I. Sankar, n. d., 7. Никакве евиденције о имовини Народне банке нису вођене, није утврђивано стање њених средстава нити утрошак. Реконструисање обима девизних резерви у иностранству биће започето тек након завршетка рата када су власти нове Југославије започеле активности на деблокирању депозита Народне банке у страним банкама. *Народна банка 1884–2004*, 172.

¹⁰⁶ *Народна банка Федеративне Народне Републике Југославије 1941–1945 [Извештај о раду]*, XIV.

¹⁰⁷ О питањима легалности и легитимности Народне банке у избеглиштву: АЈ, 103-90-349.

сплицитнији у захтеву за поштовање законитости и потреби за побољшањем организације Народне банке био је вицегувернер Мермоља. Он је убрзо по именовању почео да указује да гувернер и вицегувернер не могу да потписују правна акта без чиновника Народне банке, кога је за то одредио управни одбор, а како банка није у иностранству имала органе, онда је и свако располагање имовином било немогуће без измена у прописима.¹⁰⁸ Стога су Лазаревић и Мермоља 17. јануара 1944. године упутили у Каиро, председнику министарског савета, предлог за преуређење Народне банке. Предлог је ишао у правцу измена статуса и стања Народне банке кроз измене и допуне Закона о Народној банци.¹⁰⁹

Под том иницијативом и на основу извештаја министра финансија о стању у Народној банци влада је на седници у Каиру, од 31. јануара 1944. године, донела одлуку „о правном васпостављењу Народне банке а у складу са статутима Народне банке“ и убрзо усвојила измене појединих одредаба Закона о Народној банци КЈ из 1931. године, с изменама из 1940. године, а решење о томе краљ је потписао 28. марта 1944. године.¹¹⁰

Тим је актом, док се поново не успостави суверенитет југословенске државе, седиште премештено из Београда у Лондон, функције Извршног комитета пренете су на гувернера и вицегувернера, а функције Управног одбора дате су гувернеру да их обавља у сагласности с председником владе. Гувернеру је омогућено, да у сагласности с председником владе, постави једног или два вицегувернера, који би с њим потписивали документа, одређено је да Народна банка може да обавља финансијске операције само с државом, да се висина привремених позајмица држави не ограничава, а да ће се рок за враћање одредити споразумом између банке и владе по повратку у Југославију.¹¹¹ Сходно томе, по именовању новог вицегувернера, гувернер Лазаревић је 10. септембра 1944. године затражио сагласност председника владе Шубашића да Јанчиковић с њим „може потписивати и задуживати Народну Банку Краљевине Југославије“.¹¹²

Како описане измене прописа нису биле довољне, краљ је 20. септембра 1944. године донео уредбу са законском снагом, којом је озакоњено решење од 28. марта његовим ретроактивним проглашењем за уредбу са законском снагом. Одредба о промени седишта допуњена је на тај начин што је одређено да се седиште Народне банке увек налази у истом месту где је и законита влада КЈ, односно да је то уједно и

¹⁰⁸ Народна банка 1884–2004, 174.

¹⁰⁹ АЈ, 103-161-583, Јевтићев телеграм, пов. бр. 96, 17. јануар 1944.

¹¹⁰ Одлука пов. бр. 167: АЈ, 103-2-27, Записник седнице Министарског савета, 31. јануар 1944. и допис Министарству финансија, 3. фебруар 1944; АЈ, 103-90-347, Извештај министра финансија, 31. јануар 1944.

¹¹¹ АНБ, Народна банка Југославије 1945–1992 (1/III), „Историјска архива“, к. 372, Решење, 28. март 1944 (у: АЈ, 103-1-19, у препису решења грешком написано 26. март) и Уредба са законском снагом, Каб. бр. 135/44, 20. септембар 1944 (исто у АЈ, 103-1-19); АЈ, 103-161-583, Јевтићев телеграм, пов. бр. 96, 17. јануар 1944; АЈ, 103-20-142, Захтев Народне банке, б.б., 10. септембар 1944.

¹¹² АЈ, 103-20-142, Допис гувернера Народне банке, б.б., 10. септембар 1944.

место боравка гувернера и вицегувернера. Све одредбе закона о скупштини акционара, о објављивању банчиног биланса и осталих извештаја суспендоване су док траје рат. Ретроактивност уредби од 28. марта и 20. септембра 1944. године утврђена је почев од 16. априла 1941. године. Коначно, последња измена тицала се позајмица које су у међувремену узете из имовине Народне банке за покривање државних расхода. Како је те позајмице влада узимала на основу својих одлука и решења, без учешћа гувернера и вицегувернера, то је потврђено да они „не сnose никакве одговорности за тај рад”.¹¹³

Убрзо након ослобођења Београда нове партизанске власти су успоставиле контролу над Народном банком коју су затекли. Пре краја октобра за делегата повереника финансија при тој Народној банци, с управним и надзорним функцијама, постављен је предратни чиновник Народне банке, Александар Васић, да би од 13. новембра 1944. године била успостављена Управна комисија, коју су чинили Васић и четири чиновника Народне банке. Потом је 8. фебруара 1945. године Повереништво финансија НКОЈ-а донело Одлуку о привременом управљању над Народном банком и одредило управника, помоћнике управника и привремени Управни одбор.¹¹⁴ Нове власти нису се доследно држале става о континуитету, пошто је он прихватан селективно и од случаја до случаја. Када је у лето 1945. године отпочела преписка с В. Британијом о могућности обнове платног споразума, Министарство финансија ДФЈ је „објаснило” да је Народна банка (у Београду) једина установа те врсте у земљи и да она не замењује Српску народну банку, Хрватску државну банку, „југословенску Народну банку у ликвидацији и Представништво Народне банке у Лондону, већ је она предратна Народна банка Краљевине Југославије, која је задржала свој континуитет за време рата и данас као таква постоји”.¹¹⁵ Такође, иако је одлуком од 8. фебруара уведена привремена управа прећутно су прихватане функције гувернера Лазаревића и вицегувернера Јанчиковића (чак су и позвани да се врате у земљу), чиме су признате одлуке владе и краља у избеглиштву о именовању управе, али не и измене у закону из 1944. године (о којима наводно у новој Народној банци у Београду ништа нису ни знали). Да куриозитет буде већи, Јанчковић се током лета 1945. године вратио у Београд па су се тако нашли у истом месту два различита органа управљања исте институције, али нема назнака да је вицегувернер учествовао у доношењу било каквих одлука.¹¹⁶

¹¹³ АНБ, 1/III, „Историјска архива”, к. 372, Уредба са законском снагом, Каб. бр. 135/44, 20. септембар 1944. Нове власти приликом измена закона о Народној банци нису узеле у обзир измене и допуне краљевске владе из 1944. године. Видети: *Службени листи ФНРЈ*, бр. 6 (1946).

¹¹⁴ АНБ, 1/III, „Историјска архива”, к. 372, Извештај о раду Народне банке од ослобођења до данас, [13. јул 1945].

¹¹⁵ АНБ, 1/III, „Историјска архива”, к. 272, акт стр. пов. VII бр. 4601, 22. август 1945.

¹¹⁶ Јанчковић је остао у звању вицегувернера до разрешења управе Народне банке КЈ, 27. новембра 1945. *Народна банка Федеративне Народне Републике Југославије 1941–1945 [Извештај о раду]*, XIV; *Народна банка 1884–2004*, 171–172; АНБ, 1/III, „Историј-

Очекивало се да се у земљу врати и Лазаревић, али он је то одлагао изговарајући се на болест.¹¹⁷ Коста Павловић наводи да је Лазаревић позив да се врати добио почетком априла 1945. године.¹¹⁸ Како се није појавио у Београду, Сретен Жујовић је на седници Привремене владе ДФЈ, од 4. августа 1945. године, тражио његову смену наводећи да „на позив Министарства финансија није дошао изговарајући се да је болестан“. Привремена влада је заузела став да је потребно позвати Лазаревића још једном и ако не дође до 20. августа да онда министар финансија одреди новог гувернера.¹¹⁹

Пошто Лазаревић и даље није долазио у Југославију на седници Привремене владе ДФЈ од 17. октобра 1945. године прихваћен је поновљени Жујовићев предлог за смену, а коначно разрешење с функције гувернера Народне банке Краљевине Југославије уследило је 27. новембра 1945. године, када је указом краљевских намесника на његово место именован београдски трговац Танасије Здравковић.¹²⁰ Лазаревића је о разрешењу званично обавестила амбасада ФНРЈ у Лондону, након што је примила извештај из Београда. У одговору, Лазаревић је 8. јануара 1946. године доставио амбасади два писма којима је потврдио да је примио на знање одлуку о избору новог гувернера, да је „ствари од вредности“ којима је руковао већ предао и да је остала само писаћа машина и обична кореспонденција коју, услед тога што му није добро, шаље „по г. Богдановићу“ и замолио да амбасада извести владу да му надокнади неисплаћене принадлежности.¹²¹

Без намере да спекулишемо о конкретним мотивима и одлукама Д. Лазаревића у вези с позивом да се врати у земљу и аргументом на који се позивао (болест) остају неупитне две чињенице. Лазаревић је заи-

---

ска архива“, к. 372, Министарство финансија ДФЈ, стр. пов. VII бр. 4601, 22. август 1945. и Народна банка (Београд), бр. 35654, 15. децембар 1945.

¹¹⁷ АНБ, 1/III, к. 272, акт стр. пов. VII бр. 4601, 22. август 1945 и акт бр. 35654, 15. децембар 1945.

¹¹⁸ Коста Ст. Павловић, *Лондонски дневник 1945–1946*, Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Владимир Мијатовић (прир.), Београд 2017, 71.

¹¹⁹ *Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943–1945*, Branko Petranović, Ljiljana Marković (прир.), Београд 1991, 105.

¹²⁰ *Isto*, 113; М. Угричић, *Новац у Југославији за време Другог светског рата*, 271; Gordana Hofmann, *Narodna banka 1944–1991*, Београд 2004, 26. Дуг период, од чак шест месеци након завршетка рата, у којем је Лазаревић формално управљао Народном банком има рационалне разлоге. Циљ је био да се очувањем континуитета успоставе пословне везе с иностранством и деблокирају средства у страним банкама. Стога нова власт није задржала у правну форму Народне банке, није сменила Лазаревића и није ставила ван снаге Закон о Народној банци КЈ, већ га је изменила само номинално, услед новог назива државе. Промене у духу нове централно-планске економије постепено су увођене нижим прописима. АНБ, 1/III, „Историјска архива“, к. 372, Статус Народне банке, пов. VII бр. 275, 19. децембар 1945; Saša Ilić, „Socialist Banking: The Continuous Evolution of the Banking Sector in Yugoslavia (1944/45–1991/92)“, *Analiti Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1 (2022), 39.

¹²¹ АНБ, 1/III, „Историјска архива“, к. 372, Министарство финансија, пов. VII бр. 100, 6. фебруар 1946.

ста имао неко обољење, што потврђују две позајмице за лечење које је од владе добио почетком августа 1943. и почетком новембра 1944. године,¹²² а нарочито изненадна смрт у 61. години живота. С друге стране, Лазаревић није гајио симпатије према комунистичком режиму,¹²³ па чак ни уверење које је имао његов страначки колега и пријатељ, Милан Грол, да се радом у земљи може спречити завођење диктатуре.¹²⁴

Осим активности у вези с Народном банком, којих није било пуно, Добривоје Лазаревић је обављао и друге задатке. На првој седници владе Слободана Јовановића, 12. јануара 1942. године, министар финансија и трговине и индустрије Шутеј предложио је да се уместо раније повремене контроле државних расхода, коју су обављала два министра, формира стални надзорни одбор за преглед рачуна, који би, сагласно околностима, обављао послове главне контроле. Влада је прихватила тај предлог и у одбор укључила Д. Лазаревића, М. Бобића, Б. Влајића, Ф. Габровшека и Р. Бићанића.¹²⁵

Питање послератног снабдевања становништва и обнове отворено је одмах након што је влада приспела у Лондон. На седници од 13. октобра 1941. године донета је одлука о формирању Комитета за обнову и исхрану, са задатком да сакупља, стручно обрађује и разрађује материјале и податке о економској и саобраћајној рестаурацији Југославије, тј. о свим потребама, могућностима набавке и транспорта. Председник тог стручног комитета био је Д. Лазаревић, а његови чланови вицегувернер Р. Бићанић, директор Задружног савеза Ф. Габровшек, бивши министар М. Бобић и бивши народни посланик Б. Влајић. Лазаревић је био и један од делегата КЈ у Међусавезничком одбору за послератне потребе. Комитет за обнову и исхрану је радио у споразуму и према упутствима Комитета министара који су чинили министар пољопривреде и исхране и снабдевања, министар финансија, министар грађевина, мини-

¹²² АНБ, 7, к. 125, Закључци Финансијског одбора од 30. јула и 3. августа 1943; АНБ, 7, Финансијски одбор, књига регистра, 1943; АНБ, 7, к. 126, Записник седнице Министарског савета, 3. новембар 1944.

¹²³ Занимљива је његова размена мишљења с чехословачким економистом и министром Ладиславом Карелом Фајерабеном (Ladislav Karel Feierabend), с којим је гајио и пријатељске односе. Били су сагласни да СССР кроз споразуме о пријатељству и сарадњи настоји да у друге земље прошири комунистичку идеологију и скептични према учешћу представника грађанских странака у влади ДФЈ. У разговору с пролећа 1945. године Лазаревић је нагласио да не верује „да ће демократски политичари који су прихватили положај у Титовој влади успети да одрже демократију“. Ladislav Karel Feierabend, *Politické vzpomínky III*, Brno 1996, 95, 230.

¹²⁴ Крајем 1944. године, у разговору с Лазаревићем и Влајићем, Грол је истицао да је свестан ризика и неизвесности, али је такође тврдио да ће, у случају да велике силе признају револуционарни режим, остатак у емиграцији бити знак непријатељства. Лазаревић и Влајић су сматрали да је за враћање прерано „док се колико толико ствари не среде“. Мира Радојевић, „Пред избором: српска политичка емиграција на крају Другог светског рата“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2016), 178; Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990, 679.

¹²⁵ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, 68.

стар саобраћаја и министар војске и већ крајем децембра 1941. године израђен је први пројекат плана за снабдевање земље после рата.¹²⁶

Комитет је на седници владе од 3. јуна 1942. године преименован у Одбор за обнову земље, чиме је јасно означена његова функција, а за чланове су одређени Милан Гавриловић, Лазаревић, Бобић, Влајић, Габровшек и Бићанић. Одбор је у име секције Југословенског црвеног крста испословао куповину 3.000 тона хране за потребе земље. Укинута је 2. септембра 1943. године, уочи одласка краља и владе у Каиро, а уместо њега формиран је Одбор за послератну помоћ и обнову, чији је Лазаревић био један од чланова. Тај одбор био је задужен да у вези с питањима послератне обнове повезује министарства, обезбеђује пријем и проток информација, прикупља документацију, прати рад савезничких држава, учествује у међусавезничким телима, даје предлоге и мишљења, организује своје пододборе и редовно извештава владу. Председник тог одбора био је амбасадор Јевтић, а Лазаревић је био члан.¹²⁷

У вези с послератном обновом гувернер Лазаревић и министар финансија Шутеј су настојали, почев од новембра 1944. године, да преко дипломатских представништава у Берну, Анкари, Каиру и Мадриду прикупе информације о стању клириншког салда Народне банке. Намера је била да се, уколико постоји активни клириншки сладо (вишак), у конкретној земљи пронађу извозници и роба за којом је у Југославији најпреча потреба и да се на тај начин клириншка актива анулира (без трошења девиза).¹²⁸

Добривоје Лазаревић одржавао је и извесне међународне контакте. Забележени су његови разговори с чехословачким политичарима,¹²⁹ групно писање за чехословачку избегличку штампу,¹³⁰ али и, како је Грол 20. марта 1945. године известио владу ДФЈ, врло корисни преговори „са групама енглеских капиталиста, који су вољни да пласирају свој капитал у изградњи наше трговачке морнарице и у електрификацију наше земље“.¹³¹

¹²⁶ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, 55, 69; Бранко Чубриловић, *Зайиси из шућине*, Сарајево 1946, 59–60; М. Grol, *n. d.*, 38; Branko Petronović, „Pomoć Unre Jugoslaviji“, *Istorija XX veka: Zbornik radova II*, Beograd 1961, 172.

¹²⁷ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, 102–103; *Службене новине КЈ, рајшно издање*, бр. 13 (1943), 8. Остали чланови били су генерал Милоград Радовић, капетан фрегате Божидар Мажуранић, Јуре Коце, Н. Димовић, М. Мермоља, Јездимир Нешовић, мајор Јосип Шретнер и Василије Војновић. АЈ, 103–19–139, Чланови Одбора за послератну помоћ и обнову; АНБ, 7, к. 124, телеграм Б. Јевтића, пов. бр. 995, 22. новембар 1943; К. С. Павловић, *Рајшни дневник 1941–1945*, 288.

¹²⁸ АЈ, 103–161–583, Министарство финансија, пов. бр. 1047, 30. октобар 1944, акта МИП пов. бр. 3658, 13. новембар 1944, пов. бр. 3825, 22. новембар 1944, телеграм из Берна, 24. новембар 1944, телеграм из Анкаре, 13. децембар 1944, пов. бр. 3953, 23. децембар 1944, предмет Посланства у Мадриду, пов. бр. 480, 20. новембар 1944.

¹²⁹ Jonáš Pospíchal, „Vztahy československé a jugoslávské exilové vlády v letech 1941–1945“ (Disertační práce), Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 2023, 132.

¹³⁰ С Гролом, Влајићем, Бањанином, Снојем, Кухаром, Будисављевићем и Вилдером био је потписник новинског текста о питањима послератне будућности у Југославији. *Českoslovák* (Londýn), 16. 6. 1944, 6.

¹³¹ М. Павловић, *н. г.*, 377–378.

Током боравка у Лондону Лазаревићу је запало у дужност да се у два наврата обрати јавности посредством радија (BBC) и пошаље два званична телеграма. Ти су јавни наступи били у својству председника Београдске општине (влада КЈ није признавала његово разрешење спроведено у окупираној земљи), а не гувернера Народне банке. Најпре се 15. септембра 1941. године путем таласа Радио-Лондона обратио грађанима Југославије, подсетивши на тешка страдања Лондона, који је обележавао годину дана од најмасовнијег бомбардовања које је извело немачко ратно ваздухопловство. Истакао да је и поред свега Лондон остао горд, подсетио на „храброст нашег Београда, приликом гнусног бомбардовања“ у априлу 1941. године и истакао да два града спаја тесна веза „узајамног страдања“.¹³² С истог радија обратио се и на годишњицу бомбардовања Београда, 6. априла 1942. године. Том приликом је изјавио да се с тугом, у време ускршњег празника, далеко од отаџбине и сам сећа страдања Београда и свирепости коју му је непријатељ приредио. Подсетио је на тешке трагедије које су задесила и друга места у Србији и на „крвава страдања наше српске браће у Босни, Херцеговини и Хрватској“, на страдања у Војводини, јужној Србији и широм земље.¹³³

Лазаревић је одређен да се телеграмима захвалности обрати у поводу ослобођења Београда. Новости с ратишта у Југославији од краја лета 1944. године јасно су указивале да се с победом партизанског покрета мора рачунати као са свршеним чином. Према виђењу М. Радојевић, идеолошки мање оптерећени од припадника других партија, руководиоци Демократске странке пратили су ослобођење Србије с узбуђењем и напрегнутом пажњом. Део њих био је све ближи идеји о останку у емиграцији, за разлику од Грола код кога се развијала потреба за повратком у земљу, с циљем ублажавања „комунистичке диктатуре“.¹³⁴ У градњи компромиса с будућом извесношћу, Грол се сложио с предлогом Слободана Јовановића да се као Срби и Београђани јаве „с поздравом Русима, тј. Стаљину, приликом ослобођења Београда“. За тај задатак Грол је предложио председника Београдске општине,¹³⁵ што је Лазаревић и учинио. У телеграму је поздравио улазак „ослободилачке и братске Црвене Армије у Београд“ и истакао непоколебљиву повезаност „нашег народа“ и народа СССР-а. Такође, изразио је наду да ће се Југославија обновити кроз демократску заједницу Срба, Хрвата и Словенаца, „на темељима федерализма, политичке слободе и социјалне правде“ и веру да за такву Југославију „ослободиоци приносе своје племените жртве“.¹³⁶ Истим поводом, додуше у краћем обиму, Лазаревић је упутио телеграм и Ј. Б. Титу, у коме је навео да сматра за родољубиву дужност да

¹³² *Službene novine KJ, ratno izdanje*, br. 3 (1941), 10, 12.

¹³³ АЈ, 103-55-262, Радио-билтен, Говор г. Добривоја Лазаревића, 6. април 1942.

¹³⁴ М. Радојевић, *н. г.*, 168–169.

¹³⁵ М. Grol, *н. д.*, 649.

¹³⁶ *Službene novine KJ, ratno izdanje*, br. 20 (1944), 3.

се придружи „одушевљењу, са којим Београђани сада поздрављају слободу свог града и Н.О.В. Југославије са маршалом Титом на челу“.¹³⁷

Ипак, одбијање да се врати у земљу сврстало је гувернера избегличке Народне банке на страну противника новог режима. Тако је током 1946. године Добривоје Лазаревић окарактерисан као „народни непријатељ“, а његова је имовина конфискована.¹³⁸

У још увек необјављеним дневничким белешкама Коста Павловић под датумом 7. јануар 1947. године пише: „Напрасно је умро Добра Лазаревић у Италији“.¹³⁹ Има назнака (непотврђених у изворима) да је тамо путовао због трговачких послова. Да ли је вест о смрти путовала до Лондона више дана, па је Лазаревић умро на самом крају 1946. године, или се за њу брзо сазнало, чему су аутори склони више да верују, па је смрт наступила првих дана 1947. године, остаје непознаница. Ипак, несумњиво је да записи у малобројним биографијама који наводе 1945. годину нису тачни, а они у којима пише „после 1945“ су недовољно одређени.

Закључак

Деловање Добривоја Лазаревића треба посматрати у ширем контексту слома државе 1941. године и специфичних околности у којима се нашла Народна банка КЈ у емиграцији. Биографска путања Д. Лазаревића јасно показује да је реч о типичном представнику српске међуратне трговачке елите: сопственим трудом оствареном привреднику, снажно укљученом у корпоративне, финансијске и друштвене мреже Београда, али без формалног банкарског или економског образовања које би га водило ка врху централне банке. Управо та чињеница чини његово именовање за гувернера у избеглиштву индикативним за однос политике и финансија у условима кризе.

Кључни закључак рада јесте да је избор Лазаревића био пре свега политички. У ситуацији распада институција и преноса суверенитета у емиграцију, влади је био потребан поуздан, политички лојалан и национално „безбедан“ кадар, а не нужно технократа. Насупрот томе, фигуре попут Рудолфа Бићанића, иако компетентније у економском смислу, носиле су одређени политички ризик унутар југословенских подела. Тако

¹³⁷ Isto, 2.

¹³⁸ Срески суд за трећи рејон донео је решење о конфискацији 21. октобра 1946. године. По решењу имовина је одузета и супрузи Зори. Радњом је током дела рата управљао брат Лазар. Пошто је окупатор реквирирао простор у Кнез Михаиловој 20, радња је пресељена Чика Љубину бр. 9, а продавана је само затечена роба и нешто робе добијене од Централе за текстил. Радња је пријавила ратну штету од око 10,76 милиона динара и није остварила ратну добит, а рад је обновила 14. марта 1945. године. ИАБ, Скупштина града Београда, Одељење народне имовине (СГБ, ОНИ), Конфискација, 21-897-1946/1951, Лазаревић Добривоје; ИАБ, 509, Регистрација радњи 1945, 39, рег. бр. 3903, 14. март 1945.

¹³⁹ ИАБ, Легат Косте С. Павловића, к. 13, Дневник (рукопис), 1947.

је Лазаревић постао компромисно решење које је требало да обезбеди контролу над кључним ресурсом – девизним и златним резервама.

Међутим, рад убедљиво показује да је институционална позиција Народне банке у избеглиштву била суштински ослабљена. Иако формално именована, њена управа није имала класичне функције централне банке: није постојала развијена администрација, нити је банка имала стварну контролу над сопственим средствима. Кључне финансијске полуге прешле су у руке избегличке владе, уз прећутну или експлицитну сагласност савезника (САД). Тиме је Народна банка фактички сведена на инструмент финансирања владе.

Анализа правног и политичког оквира располагања југословенским резервама показала је да су аргументи избегличке владе – укључујући позивање на америчке прописе – били више прагматични него правно утемељени. У том смислу, случај југословенских резерви представља пример *рајшној финансијској суверенијетету у сенци*, где формално право уступа место политичкој нужности и међународним односима. Лазаревићева улога у том систему била је ограничена, али не и без значаја. Он је деловао као посредник између владе и финансијских институција, као и гарант континуитета државности у симболичком и административном смислу. Његов практични допринос огледао се у учешћу у очувању и реорганизацији депозита у иностранству, координацији са савезничким финансијским институцијама, одобравању финансијских средстава влади и учешћу у припремама за послератну монетарну обнову (емисија нових новчаница). Ипак, ограничења су била структурна. Без институционалне аутономије и реалне контроле над ресурсима, гувернер није могао да води самосталну монетарну политику, па се може закључити да је функција гувернера била више политичко-административна него банкарска.

У ширем историјском смислу, овај рад доприноси разумевању трансформације државних институција у условима избеглиштва, односа политике и финансија у кризним ситуацијама, улоге личних мрежа и поверења у именовању функционера и специфичности југословенског случаја у поређењу с другим европским избегличким владама. Закључно, Лазаревић није био класичан гувернер централне банке, већ фигура транзиције – између трговачког капитала, политичке лојалности и импровизованих институција у егзилу. Његова каријера у том периоду сведочи о томе да у ванредним историјским околностима критеријуми компетенције уступају место критеријумима поверења и политичке подобности, док саме институције губе своју уобичајену функцију и постају инструменти опстанка државе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Архив Југославије (АЈ)
  - Емигрантска влада Краљевине Југославије (103)
  - Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)
- Архив Народне банке (АНБ)
  - Народна банка Југославије 1945–1992 (1/III), „Историјска архива“
  - Народна банка, Досијеи (1/Д)
  - Српска народна банка (5)
  - Министарство финансија Краљевине Југославије у избеглиштву (7)
  - Заоставштина Миодрага Угричића (18)
  - Збирка поклона, откупа и депозита (28).
- Банка Француске (Banque de France), Patrimoine et archives historiques
  - Études et statistiques, Direction des Études (18).
- Историјски архив Београда (ИАБ)
  - Општина града Београда (6)
  - Дигитални репозиторијум (ДР), Управа града Београда
  - Легат Косте С. Павловића
  - Скупштина града Београда, Одељење народне имовине (СГБ, ОНИ)
  - Трговачко-обавештајни и инкасо завод „Кредит-информ“
  - Трговинска комора (509).

Објављени извори

- *Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943–1945*, Branko Petranović, Ljiljana Marković (prir.), Beograd 1991.
- *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, Komnen Pijevac, Dušan Jončić (prir.), Beograd 2004.
- *Jugoslavske vlade u izbeglištvu 1941–1943: Dokumenti*, Bogdan Krizman (prir.), Beograd, Zagreb 1981.
- *Jugoslovske vlade u izbeglištvu 1943–1945: Dokumenti*, Branko Petranović (prir.), Beograd, Zagreb 1981.
- *Народна банка Федеративне Народне Републике Југославије 1941–1945 [Извештај о раду]*, Београд 1946.
- *Tito–Churchill: strogo tajno*, Dušan Biber (prir.), Beograd, Zagreb 1981.
- *Yugoslavia: political diaries 1918–1965, Vol. 3, 1938–1948*, Robert L. Jarman (ed.), Slough 1997.

Штампа и периодика

- *Алманах Београдске берзе*, Београд 1933.
- *Алманах: Краљевина Срба, Хрватша и Словенаца 1921*, Загреб 1922.

- *Анализа биланса: Додатак Народном блатостану* (1931, 1936, 1937, 1938, 1939, 1941).
- *Београдске ојштинске новине* (1938).
- *Beogradske novine* (1916).
- *Вечерње новостии* (1915).
- *Време* (1924–1925, 1928–1929, 1932–1934, 1936–1937, 1940–1941).
- *Годишњак Тртовинске коморе у Београду: Календар 1939*, Светислав Мародић (ур.), Београд 1938.
- *Демократија Милана Грала*, Десимир Тошић (прир.), Харо[у] 1990.
- *Државни календар Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца: за јодину 1924*, Београд [1924].
- *Народно блатостане* (1929, 1930, 1935, 1936).
- *Ојштинске новине* (1941).
- *Политика* (1935–1936, 1938, 1940–1941, 1970).
- *Правда* (1927, 1930, 1932–1934, 1936–1941).
- *Службене новине Краљевине Јујославије* (1931, 1940).
- *Службене новине Краљевине Јујославије, ратино издање* (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije, ratno izdanje*) (1941–1944).
- *Службени војни листи* (1908, 1912, 1917, 1920–1921, 1937, 1940).
- *Тежак* (1898).
- *Тртовински тласник* (1926–1927, 1929, 1931–1932, 1940).
- *The Edinburgh Gazette* (1942).
- *The London Gazette* (1942, 1946).
- *Federal Reserve Bulletin* (Washington) (1941).
- *Čechoslovák* (Londýn) (1944).

Мемоаристика

- Вуковић Бирчанин Момчило, *Краљ Петар II Карађорђевић (1923–1970)*, Ужице, Бањалука 2022.
- Grol Milan, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990.
- Илић Богољуб, *Мемоари армијској генерала 1898–1942*, Београд 1995.
- Костић Миливоје М., *Усјон Београда 2: Послови и дани шртоваца, приредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Милена Радојчић и др. (прир.), Београд 2000.
- Павловић Коста Ст., *Лондонски дневник 1945–1946*, Јелена Јовановић, Тијана Ковчић, Владимир Мијатовић (прир.), Београд 2017.
- Павловић Коста Ст., *Ратино дневник 1941–1945*, Београд 2011.
- Feierabend Ladislav Karel, *Politické vzpomínky III*, Brno 1996.
- Sankar Izidor, *Londonski dnevnik 1944–1945*, Ljubljana, Koper 1985.
- Чубриловић Бранко, *Зайиси из шуђине*, Сарајево 1946.

Литература

- Boban Ljubo, „Misija Tome Jančikovića u inozemstvu 1943. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (1980), 27–66.
- Божовић Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд 1998.
- Илић Саша, „Гувернер без Народне банке (финансијска акција краља Петра II 1950–1952. године и прилог за биографију Милоја Сокића)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1 (2025), 23–55.
- Ilić Saša, „Socialist Banking: The Continuous Evolution of the Banking Sector in Yugoslavia (1944/45–1991/92)“, *Analiz Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1 (2022), 33–74.
- Илић Саша, *Странци „тасџарбајџери“: страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*, Београд 2020.
- Јерковић Соња Р., „Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије 1918–1931“ (Докторска дисертација), Београд: Филозофски факултет, 2018.
- Jovanović Vladan, „Jugoslavensko-američka opijumska suradnja 1929. – 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2018), 35–65.
- Karaula Željko, „Prilozi za biografiju Rudolfa Bičanića“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, br. 10 (2016), 216–243.
- Karaula Željko, *Rudolf Bičanić: intelektualac, ideolog, antifašist, ekonomist – prilozi za biografiju*, Zagreb, Bjelovar 2018.
- Krizman Bogdan, „Sava N. Kosanović (Uvodne napomene)“, u: Sava N. Kosanović, *Jugoslavija je bila osuđena na smrt: Smisao Moskovskog sporazuma*, Bogdan Krizman (prir.), Beograd, Zagreb 1984.
- Levenhagen Lea, „The Political Importance of Printing Banknotes in Exile. The London Moment“, *The London Moment* (15/02/2023), <https://doi.org/10.58079/onni> (приступљено 23. 2. 2026).
- *Народна банка 1884–2004*, Верољуб Дугалић и др., Београд 2004.
- Nenezić Zoran D., *Masoni u Jugoslaviji 1764–1999: Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji, Prilozi i građa, I–II*, Beograd 1999.
- Павловић Момчило, *Историја Демократске странке 1941–1952*, Београд 2010².
- Petranović Branko, „Pomoć Unre Jugoslaviji“, *Istorija XX veka: Zbornik radova II*, Beograd 1961.
- Пешић Бранко, *Спомен храм Св. Саве на Врачару у Београду 1895–1988*, 1, Београд 1988.
- Радојевић Мира, „Пред избором: српска политичка емиграција на крају Другог светског рата“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2016), 156–180.

- Pospíchal Jonáš, „Vztahy československé a jugoslávské exilové vlády v letech 1941–1945“ (Disertační práce), Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, 2023.
- Сијић Милорад, *Чаршија – прича о људима, који су створили Александра жујски*, Александравац 2007 [2008].
- *Сјоменица педесетогодишњице Београдске штировачке омладине 1880–1950*, Београд 1931.
- *Српски биографски речник*, 5, Кв-Мао, Нови Сад 2011.
- Стојићевећ Александар М., *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912–1918 год. (шок операција и примена снабдевања)*, Београд 1932
- Тошић Десимир, *Демократска странка 1920–1941*, Београд 2006.
- Угричић Миодраг, *Новац у Југославији за време Другој светској рату: с нарочићим осврћом на методе финансирања окупаије*, Београд 2000.
- Ugrčić Miodrag, *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd 1967.
- Hofmann Gordana, *Narodna banka 1944–1991*, Beograd 2004.
- *Civil Affairs Handbook: Yugoslavia*, 5, Money and Banking, Washington 1944.

Остало

- Интервју с Добривојем М. Лазаревићем, који су аутори обавили 5. септембра 2025. године.
- Интервју с Мирјаном М. Милетић, рођ. Лазаревић, који су аутори обавили 2. октобра 2025. године.
- ЈКП Погребне услуге, Београд, база података.

ФОТОГРАФИЈЕ И ФАКСИМИЛИ (Архив Народне банке – АНБ 28-3)

Слика 1: Добривоје, Стана, Чедомир и Лазар Лазаревић, октобар 1910.

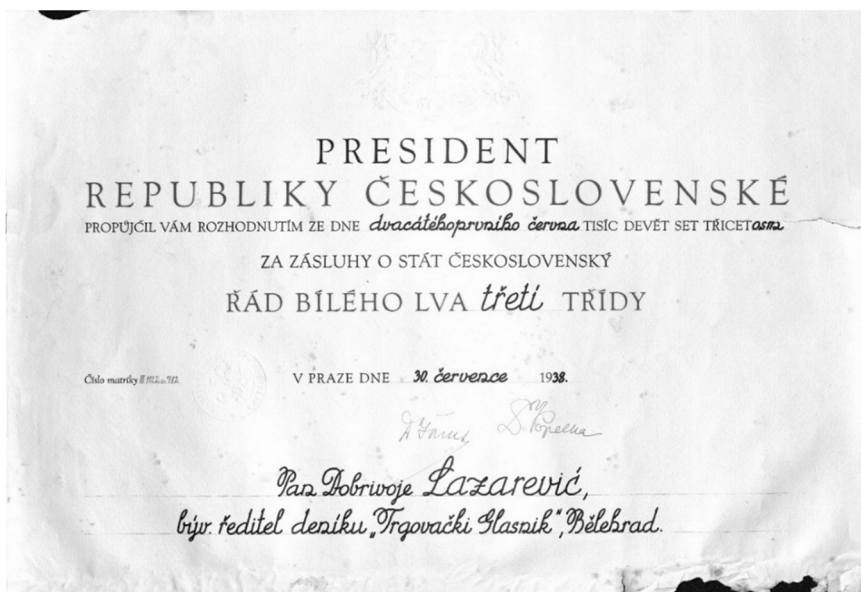

Слика 4: Добривоје Лазаревић у униформи резервног каваларијера, око 1931.

Слика 5: Повеља о указу краљевских намесника Краљевине Југославије, од 3. септембра 1936. године, којим се Добривоје Лазаревић, одликује Орденом Југословенске круне шреће реда

Слика 6: Указ од 21. јула 1938. године о додељивању Ордена Беој лава шрећеј сшејена Добривоју Лазаревићу, за заслуге према Чехословачкој

Слика 7: Добривоје Лазаревић, с кућним љубимцем, око 1940.

Слика 8: Пошћис Добривоја Лазаревића

SAŠA ILIĆ, PhD, Senior Research Associate
National Bank of Serbia, Belgrade
sasa.ilich@gmail.com

SONJA JERKOVIĆ, PhD, Research Associate
National Bank of Serbia, Belgrade
sonja.jerkovic@nbs.rs

DOBRIVOJE LAZAREVIĆ, GOVERNOR OF THE NATIONAL BANK
OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA IN EXILE (1941–1945)

Summary

This article presents a biographical study of Dobrivoje Lazarević, a prominent Belgrade merchant, senior member of the Democratic Party, and Governor of the National Bank of the Kingdom of Yugoslavia in exile from 1941 to 1945. Based on primary archival sources, family documentation, press materials, memoir literature, and relevant historiography, the paper reconstructs Lazarević's professional trajectory and examines his role within the Yugoslav government-in-exile during the Second World War.

Although not formally trained as an economist or banker, Lazarević built a successful commercial and financial career in interwar Belgrade, participating in major trade associations, banking institutions, and the Belgrade Stock Exchange. Politically aligned with the Democratic Party, he became increasingly active in public life during the 1930s and briefly served as President (Mayor) of the Municipality of Belgrade immediately before the Axis invasion in April 1941.

Appointed Governor of the National Bank in exile in May 1941, Lazarević assumed office under extraordinary wartime circumstances. The article analyses the institutional and legal ambiguities surrounding the Bank's operation abroad, particularly the control and use of Yugoslav gold and foreign exchange reserves deposited in the United States, the United Kingdom, Brazil, Turkey, and elsewhere. Special attention is devoted to the complex relationship between the Bank's management and the Yugoslav government-in-exile, which effectively assumed control over central bank assets, often without clear statutory basis. The study also examines tensions within the Bank's leadership, especially between Lazarević and Vice-Governor Rudolf Bićanić, whose political positions increasingly diverged from those of the royal government.

A further focus of the article is the preparation of a new series of Yugoslav banknotes in London (1943–1944), intended for postwar monetary stabilization. Although the notes were printed with the assistance of the Bank of England and leading British security printers, they were never issued due to the political transformation of Yugoslavia at the end of the war.

By situating Lazarević's governorship within the broader political, financial, and diplomatic context of wartime exile, the article contributes to a deeper understanding of the institutional history of the Yugoslav central bank and the financial strategies of governments in exile during the Second World War.

KEYWORDS: Dobrivoje Lazarević, merchant, Democratic Party, Governor, National Bank of the Kingdom of Yugoslavia, Yugoslav Government in Exile in London

---

УДК 94(497.11)"1941"
355:929 Кесеровић Д.

Др КОСТА НИКОЛИЋ, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд
kostasnikolic@yahoo.com

Др МИЛОШ ЖИКИЋ, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
zikic90@gmail.com

ДРАГУТИН КЕСЕРОВИЋ – ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ (ДО КРАЈА 1942. ГОДИНЕ)

АПСТРАКТ: У тексту се пише о биографским подацима Драгутина Кесеровића који се односе на период од његовог рођења до краја 1942. године. У првом делу рада даје се осврт на почетак његове војне каријере, учешће у Првом светском рату као подофицира, произвођење у официра и службовање у међуратном периоду, где учешће у Априлском рату 1941. године. У другом делу у центру пажње јесте Кесеровићев ратни пут – од покрета Косице Пећанца до Југословенске војске у Отаџбини. Главна истраживачка питања фокусирана су на учешће у устанку и борбе око Крушевца, односно на формирање и рад Расинског корпуса под Кесеровићевом командом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Драгутин Кесеровић, биографија, војна каријера, Први светски рат, Други светски рат, окупација, Југословенска војска у Отаџбини, Расински корпус

Живот и војна каријера до априла 1941. године

Драгутин Кесеровић је рођен 18. децембра 1896.¹ у селу Пироман код Обреновца (тадашњи Посавски срез), као четврто од осморо деце, од оца Ранисава и мајке Анке (рођене Миловановић). Уз брата близанца Милутина, имао је још петорицу браће и једну сестру.² У родном месту је завршио четири разреда основне школе, да би 1. априла

---

¹ У грађи Војног архива сачуван је једино његов персонални картон из 1925. у коме, за разлику од картона из 1930-их, није прецизирано да унети датум рођења буде по новом календару. Стога, постоји могућност да је наведени датум наведен по старом календару. Исто важи и за све датуме пре 1919. који се наводе у картону.

² Старији брат Тихомир је током Првог светског рата достигао чин резервног артиљеријског поручника и за заслуге у рату два пута је одликован Златном медаљом за храброст. Током међуратног периода достигао је чин резервног артиљеријског капетана I класе (Службени војни лист [СВЛ], бр. 16, 8. јун 1915, 842; СВЛ, бр. 17, 26. април 1920, 573; СВЛ, бр. 45, 17. децембар 1932, 2342).

1914. ступио у Београдску пешадијску подофицирску школу.³ Његово школовање је, међутим, убрзо прекинуо почетак Првог светског рата. По објављивању мобилизације, Кесеровић је распоређен за десетара у 3. прекобројни пешадијски пук I позива српске војске, где је 24. августа унапређен у чин каплара, а 1. новембра 1914. у чин поднаредника.⁴ Пук је био део Дринске дивизије I позива која је улазила у састав III армије у Ваљеву. Са овом јединицом учествовао је у Церској бици, Бици на Дрини и Колубарској бици.⁵

По завршетку прве ратне године, Кесеровић је 1915. премештен у Митраљеско одељење 15. пешадијског пука II позива Тимочке дивизије II позива, где је одређен за вођу митраљеза. Учествовао је у одбрани Београда октобра 1915, а потом и у повлачењу преко Албаније. Приликом реорганизације војске на Крфу и сједињења јединица I и II позива, остао је на истој дужности, само сада у Митраљеском одељењу 2. батаљона јединственог 15. пешадијског пука „Стеван Синђелић“ Тимочке дивизије. На овој дужности, при чему је једно време заступао водника, налазио се све време постојања Солунског фронта. Кесеровићево држање у борбама касније је нарочито истакао његов ратни командир Митраљеског одељења потпуковник Живан Петровић. После пробоја Солунског фронта септембра 1918, Тимочка дивизија се, заједно са осталим јединицама II армије, кретала преко Косова у правцу западне Србије. Њене јединице су потом, на позив Народног већа из Сарајева, учествовале у ослобађању Босне, Херцеговине и Далмације, где су потом распоређене као посаде.⁶

Кесеровић је потом 1919. премештен у 33. пешадијски пук у Бањалуци.⁷ Не располажемо подацима када је тачно до тога дошло, али свакако после његовог унапређења у чин наредника 14. маја 1919, будући да је у овој јединици одређен за наредника и водника Митраљеског

³ Иако се у Кесеровићевом картону наводи да је завршио Пешадијску подофицирску школу у Београду, званичан назив ове установе је био „Београдска пешадијска подофицирска школа“, како би се разликовала од Скопске пешадијске подофицирске школе (*Распоред официра и војних чиновника за 1914*, Београд 1914, 210–211).

⁴ Војни архив (ВА), Досијеа персоналних података официра, подофицира и војних службеника Војске Краљевине Југославије (ДПП), кутија 720, досије 363.

⁵ Опширније: Милан Раденковић, *Церска офериција 1914*, Београд 1953; Исти, *Колубарска бишка*, Београд 1959; Ђорђе Лукић, *Бишка на Дрини 1914*, Београд 1966.

⁶ ВА, ДПП, к. 720, дос. 363; Живан М. Петровић, *Подофицири наше војске*, Београд 1938, 92–93; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Beograd 1988, 27; Томислав С. Влаховић, *Вишезови Карађорђеове звезде са мачевима. Најхрабрији међу храбрима*, I том, Београд 1989, 133; Vlado Strugar, „Srpska vojska u zaštiti jugoslovenskog prostora krajem 1918. godine“. *Stvaranje jugoslovenske države 1918. Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u loku od 16. do 19. maja 1979*, odg. ur. Nikola B. Popović, Beograd 1983, 144–146.

⁷ У питању је новооснована јединица, формирана фебруара 1919. под називом Бањалучки пешадијски пук, а указом министра војног од 25. марта 1919. преименована у 33. пешадијски пук. (М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, 48–49, 72; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004, 167).

одељења. На тој дужности је 31. марта 1920, за заслуге стечене у рату у периоду од 1917. до 1919, одликован Златном медаљом за храброст, да би два месеца касније уследило и одликовање Грчким ратним крстом III степена. Са својом јединицом потом учествује у „Арнаутској побуни“ током јесени 1920, а за стечене заслуге у овим борбама 17. децембра 1921. по други пут је одликован Златном медаљом за храброст.⁸

У међувремену, августа 1921. положио је испит за чин пешадијског потпоручника, у који је унапређен 1. октобра исте године. Указом од истог дана, распоређен је за водника 32. пешадијског пука. Међутим, већ 20. новембра изашао је нови указ којим је остао на дотадашњој дужности водника Митраљеског одељења 33. пешадијског пука. У том периоду је одликован и новоуспостављеном Албанском споменицом. Током јуна, јула и августа 1922. заступао је командира Митраљеског одељења, да би 17. децембра исте године, за постигнути успех у извођењу обуке у својој јединици, био одликован Медаљом за војничке врлине. Током 1923. одликован је и Споменицом за рат ослобођења и уједињења 1914–1918. године.⁹

На положају водника Митраљеске чете¹⁰ 33. пешадијског пука, Кесеровић је остао до 2. јуна 1924. када је преузео дужност водника 32. пешадијског пука. Ту је крајем године издржао и прву казну. Наиме, пресудом Војног дисциплинског суда од 11. октобра 1924. кажњен је са месец дана удаљења од службе за дело из првог става чл. 100 Војног казненог законика и иступ из тачке 8 чл. 5 Уредбе о војној дисциплини. У питању је била увреда потчињеног или млађег официра. Казну је издржао од 5. новембра до 5. децембра исте године. Затим је у неком тренутку одређен за водника Митраљеске чете истог пука у Мостару.¹¹

Кесеровић је потом наредбом команданта Јадранске дивизијске области од 22. децембра 1926. распоређен на службу у Генералштаб те команде, који се такође налазио у Мостару. По свему судећи то је учињено због новог судског процеса који је вођен против њега, овога пута знатно озбиљнијег. Наиме, извршном пресудом Великог војног суда од 25. фебруара 1927, потпоручник Кесеровић је кажњен са месец дана затвора за дело из чл. 213 Казненог законика (кривично дело увреде) и са 11 месеци затвора за дело из првог става чл. 156 Казненог законика у идеалном стицају са делом из првог става чл. 180 Казненог законика (убиство без предумишљаја и нехатна телесна повреда) – укупно на го-

⁸ ВА, ДПП, к. 720, дос. 363; *СВЛ*, ванредан број, 1920, 127; *СВЛ*, бр. 1, 12. јануар 1922, 29; М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, 201–202.

⁹ ВА, ДПП, к. 720, дос. 363; *СВЛ*, бр. 29, 6. август 1921, 1707–1708; *СВЛ*, бр. 38, 1. октобар 1921, 2049, 2077–2078; *СВЛ*, бр. 48, 24. новембар 1921, 2495–2496; *СВЛ*, бр. 53, 17. децембар 1922, 2301.

¹⁰ У неком периоду током 1923–1924. митраљеска одељења су преформирана у митраљеске чете.

¹¹ ВА, ДПП, к. 720, дос. 363; *СВЛ*, бр. 33, 20. јул 1923, 1414; *СВЛ*, бр. 24, 19. мај 1924, 1147–1148; *СВЛ*, бр. 52, 1. новембар 1924, 2169–2170; *СВЛ*, бр. 21, 21. мај 1927, 969–970; *Војни кривични зборник*, друго издање, Београд 1921, 55.

дину дана затвора. Са друге стране, ослобођен је оптужби за дело из чл. 155 у вези чланова 41. и 44 Казненог законика, као и за самостално дело из првог става чл. 180 Казненог законика, односно покушаја убиства са предумишљајем. Нажалост, остали смо ускраћени за детаље овог случаја, јер током истраживања нисмо пронашли судску документацију овог процеса. Ипак, како је први став чл. 156 за убиство без предумишљаја предвиђао двадесет година затвора, изгледа да су Кесеровићу, будући да је осуђен на 11 месеци затвора, у обзир узете знатне олакшавајуће околности. На основу свега изнетог, можемо претпоставити да је учествовао у свађи са два или више лица, те да је био нападнут, при чему је прекорачио границе нужне одбране.¹²

Интересантно је да је Кесеровићу, иако је осуђен, 7. априла 1927. одобрена женидба са Веселинком, ћерком Љубице и Мирка Поповића, трговца из Невесиња.¹³

Убрзо по издржавању казне, Кесеровић је 24. јуна 1928. наредбом команданта Јадранске дивизијске области поново распоређен за водника 32. пешадијског пука „Невесињског“.¹⁴ Сходно ранијим дужностима, можемо претпоставити да је враћен за водника Митраљеске чете у Мостару. Ту је 1. октобра 1929. унапређен у чин пешадијског поручника,¹⁵ да би већ 11. новембра исте године постављен за вршиоца дужности командира 7. чете Пешадијског пука Боке Которске. Међутим, свега седам дана касније ова одлука је промењена, те је Кесеровић уместо горњег распореда одређен за вршиоца дужности командира 4. чете истог пука. Потом је 30. марта 1931. поново враћен у Мостар, на службу у Генералштаб Команде Јадранске дивизијске области, да би 13. априла 1932. био постављен за вршиоца дужности командира 6. чете 32. пешадијског пука „Невесињског“ у Невесињу. На том положају је 1. децембра 1933. унапређен у чин пешадијског капетана II класе (испит је положио још 25. децембра 1931), а 17. децембра 1933. по други пут је одликован Медаљом за војничке врлине. Такође, од 12. априла до 27. септембра 1934. био је слушалац Нижег курса редовног течаја Пешадијске официрске школе у Сарајеву. Сврха овог курса била је да командире чета и

¹² СВЛ, бр. 6, 5. фебруар 1927, 181–182; СВЛ, бр. 21, 21. мај 1927, 969–970; Тома Р. Живановић, *Кривични (казнени) законик и Законик о постојућу судском у кривичним делима Краљевине Србије. С крајњим објашњењем (с обзиром на одлуке Касациског Суда). 4 прерађено и допуњено издање*, Београд 1925, 33–35, 102, 112, 128. Захваљујемо се адвокату Магдалени Радибратовић на тумачењу одредби Војног казненог законика и Казненог законика.

¹³ СВЛ, бр. 21, 21. мај 1927, 967–968. — Са њом је добио петоро деце: Верицу (1929, Мостар), Младена (1931, Котор), Ђорђа (1933, Невесиње), Наду (1935, Невесиње) и Милену, рођену 4. децембра 1943. у селу Плеш код Александровца (Милена Галић, „Мој отац, пуковник Драгутин Кесеровић“, <https://www.pogledi.rs/moj-otac-pukovnik-dragutin-keserovic.html>, приступљено 31. октобра 2025).

¹⁴ Назив „Невесињски“ пук је понео 12. августа 1925. (СВЛ, бр. 38, 29. август 1925, 1337–1338).

¹⁵ Казне које је Кесеровић добио током своје службе, свакако су утицале на то да осам година проведе у чину потпоручника.

команданте батаљона или кандидате за ове положаје усаврши у познавању, руковању, гађању, техничкој и тактичкој употреби целокупног пешадијског наоружања и опреме и да им пружи образовање неопходно за командирске и командантске положаје. Поред тога, слушаоци Пешадијске, али и Артиљеријске официрске школе, имали су прилику да се кроз заједничке здружене вежбе, конференције и предавања обуче о узајамној сарадњи оба рода војске у борби. По завршетку курса, Кесеровић се вратио у своју чету, одакле је 1. априла 1935. одређен за вршиоца дужности командира Митраљеске чете 2. батаљона истог пука (касније преименована у 2. митраљеску чету 32. пешадијског пука „Невесинског“), такође у Невесињу. На том положају је уследило и унапређење у чин пешадијског капетана I класе 11. децембра 1936. године.¹⁶

Убрзо после тога, премештен је у Крушевац где ће службовати све до марта 1941. године. Најпре је 23. марта 1937. одређен за командира 9. чете 4. пешадијског пука „Стевана Немање“. Током новембра исте године уследила је реорганизација појединих војних јединица. Тако је 4. пешадијском пуку поново одређено Ужице као место сталног становања, док је у Крушевац враћен 12. пешадијски пук „Цара Лазара“, који се до тада налазио у Дебру. Наведеном реорганизацијом, 9. чета 4. пешадијског пука преформирана је у 1. чету 12. пешадијског пука, којом је Кесеровић наставио да командује. У овом пуку Кесеровић ће остати све до краја Априлског рата, командујући различитим јединицама. За командира Чете пратећих оруђа постављен је 2. фебруара 1938. године. У питању је била јединица која је служила за повећање ватрене моћи пешадијског пука. У свом саставу имала је четири пешадијска топа 37 mm Пито, четири минобацача 81 mm М.31 и два минобацача 75 mm М.17 или 90 mm М.17. Ту је Кесеровић 14. априла исте године, за најбоље изведену наставу код војника током наставне 1937/1938, одликован Орденом Југословенске круне V реда. Потом је 28. марта 1939. одређен за ађутанта пука, да би већ 11. априла, наредбом команданта Шумадијске дивизијске области, постављен за командира 2. митраљеске чете. На том положају је 31. децембра 1939. унапређен у чин пешадијског мајора, да би 30. марта 1940. био разрешен те дужности. На расположењу се налазио до 24. априла 1940. када је одређен за команданта 1. батаљона 12. пешадијског пука, своју последњу мирнодопску дужност.¹⁷

¹⁶ СБЛ, бр. 31, 12. јул 1928, 1321–1322; СБЛ, бр. 41, 5. октобар 1929, 1627; СБЛ, бр. 46, 12. новембар 1929, 1793–1794; СБЛ, бр. 48, 22. новембар 1929, 1877–1878; СБЛ, бр. 14, 1. април 1931, 595–596; СБЛ, бр. 1, 1. јануар 1932, 61–62; СБЛ, бр. 13, 14. април 1932, 659–660; СБЛ, бр. 13, 8. април 1933, 461–462, 467; СБЛ, бр. 39, 1. децембар 1933, 1836; СБЛ, бр. 41, 17. децембар 1933, 1993; СБЛ, бр. 6, 21. фебруар 1934, 201; СБЛ, бр. 50, 22. децембар 1934, 1937–1938; СБЛ, бр. 14, 5. април 1935, 597–598; СБЛ, бр. 43, 14. децембар 1936, 2515; Прилој бр. 9 СБЛ за 1937, 15.

¹⁷ Прилој бр. 9 СБЛ за 1937, 15; Прилој бр. 4 СБЛ за 1938. годину (4. II), 55; СБЛ, бр. 11, 16. април 1938, 469; Прилој бр. 9 СБЛ за 1939. годину (3. IV), 115; Прилој бр. 13 СБЛ за 1939. годину (3. V), 191; СБЛ, бр. 47, 31. децембар 1939, 2684; Прилој бр. 12 СБЛ за 1940 (1. IV), 112; Прилој бр. 15 СБЛ за 1940 (27. IV), 162; „12. пешадиски пук „Цар Лазар“ опет у Кру-

У међувремену, заоштравање односа између великих сила у Европи крајем 1930-их, а нарочито почетак Другог светског рата септембра 1939, приморале су Краљевину Југославију да приступи извршењу одређених мера ради појачања своје безбедности и бојне готовости. Једну од тих мера представљало је активирање извесног броја војних јединица.¹⁸ Овај систем је први пут примењен априла 1939. после италијанске окупације Албаније, да би му се поново прибегавало при променама политичке ситуације у Европи. Сходно томе, активирање јединица је до априла 1941. вршено у неколико наврата, при чему се више водило рачуна о броју обвезника него о активирању комплетних јединица.¹⁹

Тако се међу јединицама које су активирани током новембра 1940. услед почетка рата Грчке и Италије, а деактивирани током зиме, налазио и 12. пешадијски пук „Цар Лазар“.²⁰ Такво стање није дуго потрајало. Како је постало очигледно да је улазак немачких трупа у Бугарску било питање тренутка, за прву половину марта 1941. наређено је активирање већег броја ратних јединица Југословенске војске широм земље, међу њима и 12. пешадијског пука.²¹ Мајору Драгутину Кесеровићу ратни распоред је био исти као и мирнодопски – командант 1. батаљона 12. пешадијског пука.

Како је после извршеног пуча у Београду 27. марта рат био неизбежан, пук је, завршивши своје активирање, 31. марта 1941. напустио Крушевац и возом пребачен у Пирот где је, сходно ратној формацији, ушао у састав Топличке дивизије.²² Ова дивизија је према ратном плану „Р-41“ ушла у састав V армије добивши задатак да одсудно брани око 70 километара дуг гранични фронт према Бугарској на линији Гребен планина (к. 1317) искључно–Нешков вис–Ђурђева глава–село Одоровци–село Славиња–Миџор (к. 2619) закључно. На тај начин је требало да затвори и брани

шевцу“, *Правда*, 21. новембар 1937, 20; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, knjiga 2, Ljubljana, Beograd, Titograd 1984, 123.

¹⁸ „Активирање“ је био новоусвојени термин којим се избегавао израз „мобилизација“ са циљем прикривања стварних војних активности. Под њим се подразумевало позивање на војну вежбу обвезника, стоке и возила са циљем повећања бројног стања јединица, извршења пробне мобилизације ратних јединица или упознавања људства са новим наоружањем. Иако су водили истом циљу, активирање је представљало спорији и сложенији процес од мобилизације (ВА, Пописник 17 [П-17], кутија 4, фасцикла 1, документ 14, лист 18, изјава генерала Љубивоја Благојевића од 30. јуна 1946; ВА, П-17, 4-1-26/25, изјава генерала Петра Косића од 21. јула 1946; V. Terzić, *n. d.*, 206).

¹⁹ Опширније о активирању јединица Југословенске војске у: V. Terzić, *n. d.*, 205–221.

²⁰ ВА, П-17, 83-3-32/1-3, наређење Министарства војске и морнарице Стр. Пов. Ђ. Бр. 10720 од 2. новембра 1940. о активирању извесног броја ратних јединица; *Априлски рат 1941*, *Zbornik dokumenata*, knjiga 1, odg. urednik Fabijan Trgo, Beograd 1969, 908–909; Бранислав Б. Ђекић, *Истина о моме животоу. Треће дојуњено издање*, прир. Ђорђе Петковић, Крушевац 2003, 81–82.

²¹ ВА, П-17, 139-3-4/7, наређење министра војске и морнарице Стр. Пов. Ђ. Бр. 1605 од 5. марта 1941. о активирању извесног броја ратних јединица; *Априлски рат 1941*, *Zbornik dokumenata*, knjiga 2, прир. Antun Miletić, Beograd 1987, 118.

²² Б. Ђекић, *n. d.*, 84–85, 87.

правце који су водили ка Бабушници, Пироту и селу Темска. Кесеровићев пук (без 2. батаљона), ојачан са две батерије топова 80 mm М.28 и мањим бројем противоклопних топова 47 mm, посео је средњи дивизијски одсек (Нешков вис закључно—село Одоровци закључно). Десни дивизијски одсек бранио је 3. пешадијски пук, а леви 2. батаљон 12. пешадијског пука, делови 34. допунског пешадијског пука и делови 329. пешадијског пука резервне војске. Насупрот Топличке дивизије концентрисала се 1. оклопна група немачке 12. армије која је у свом саставу имала 14. армијски корпус са 294. пешадијском, 4. брдском и 5. и 11. оклопном дивизијом.²³

Напад сила Осовине на Краљевину Југославију отпочео је током ноћи 5/6. априла 1941. заузимањем Сипског канала од стране немачких јединица које су прешле Дунав са румунске територије. У међувремену, на фронту Топличке дивизије прва два дана рата протекла су мирно, изузев мањих чарки, да би главни немачки напад уследио 8. априла у 5.30 часова нападом три дивизије 1. оклопне групе. Положаје 3. пешадијског пука нападале су јединице 11. оклопне дивизије и Групе От, док је на леви одсек Топличке дивизије напад изводила 4. брдска дивизија из неколико праваца. Задатак за пробијање фронта који је држао 12. пешадијски пук припао је 294. пешадијској дивизији. На положајима изнад Цариброда (данас Димитровград) био је и Кесеровић са својим 1. батаљоном. Недостатак сачуване архивске грађе како југословенске,²⁴ тако и немачке провенијенције,²⁵ онемогућава нам да детаљније сагледамо жестоке борбе које су се развиле на овом одсеку. Оно што нам је познато јесте да је пук трпео јаку артиљеријску ватру, али да је захваљујући подршци две пољске батерије, као и стрмом и неравном терену пуном дубоких вртача, успешно одбијао више немачких напада, носећи непријатељу значајне губитке. Ипак, угроженост оба пуковска крила услед напредовања 11. оклопне и 4. брдске дивизије, приморала је команданта пука пуковника Илију Исаиловића да око 15.00 часова нареди повлачење. После заузимања Пирота од стране немачких тенкова око 16.30 часова, 12. пук се готово нашао у окружењу. Отпор је пружао до 17.00–18.00²⁶ часова када је његов највећи део заробљен.²⁷

²³ Милош Жикић, „Топличка дивизија у Априлском рату 1941. године“. *Зборник радова са научног скупљања поводом 80 година од ослобођења Пирола у Другом светском рату*, ур. Александар Животић, Пирот 2025, 126–130.

²⁴ Готово сва документа произашла из рада југословенских јединица априла 1941. уништена су током рата како не би пала непријатељу у руке. Мало преосталих докумената сачувано је од стране појединаца или заплењено од стране Немаца приликом заробљавања југословенских официра. Током истраживања нисмо пронашли ниједан документ првог реда о раду 12. пешадијског пука, нити каснију изјаву неког припадника ове јединице о учешћу у Априлском рату.

²⁵ Грађа 294. пешадијске дивизије за период од 26. фебруара до 8. јуна 1941. по свему судећи није сачувана (*Guides to German Records microfilmed at Alexandria, Va. No. 72. Records of German Field Commands: Divisions (292nd – 327th), Part XII*, Washington 1976, 23).

²⁶ О жестини борби вођених код Цариброда и Пирота говоре и обострани губици. Од 47 идентификованих погинулих немачких војника на овом простору, чак 22 су били при-

Ипак, извесни делови 12. пешадијског пука (јачине до батаљона) успели су да се пробију из обруча и преко села Темске и Књажевца прикључе Тимочкој дивизији у околини Соко Бање где су се касније и растурили.²⁸ Није нам познато да ли се у овој групацији налазио и мајор Кесеровић.

У покрету отпора – искушења и контроверзе

После капитулације југословенске војске 12. пук је престао да постоји, људство је разоружано, а велики број војника одведен је у заробљеништво. Шта се тачно дешавало у том периоду, остаје непознаница историје. Као важан и помало необичан податак наводимо да је Кесеровић у списку официра и подофицира Расинског корпуса²⁹ навео да је после капитулације „донео одлуку да пређе у Турску и дође у додир са нашим деловима у Енглеској“. После тога је донео другу одлуку – „да организује народ за борбу против непријатеља“.³⁰

У сваком случају, Кесеровић је избегао заробљавање, дошао је до Крушевца, али нема поузданих сведочанстава о тим данима.³¹ Кесе-

---

падници 294. пешадијске дивизије (резултати истраживања немачких губитака током Априлског рата доступни су на: <https://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/71754-deutsche-milit%C3%A4rische-verluste-im-jugoslawienfeldzug-april-1941/&pageNo=1>, приступљено 6. новембра 2025). Што се тиче југословенских губитака, једино располажемо подацима да су на Нешковом вису погинула 74 југословенска војника (Србислав Златковић, Цветан Васев, Гаврило Видановић, *Димишровић* 1877–1945, Београд 1989, 173).

²⁷ Опширније о борбама Топличке дивизије у: Б. Ђекић, *н. г.*, 88–95; Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини. Пеша армија Југословенске војске у рату 1941*, Београд 2020, 142–148; М. Жикић, „Топличка дивизија у Априлском рату 1941. године“, 132–137; Игор Ракић, „Трећи пешадијски пук у Априлском рату 1941“. *Јухорски запис*, ур. др Ивица Тодоровић, проф. др Голуб Јашовић, др Иван Бецић, др Љубиша Васиљевић, Својново, Крушевац 2018, 126–138.

²⁸ М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, 159–160, 228, 232.

²⁹ Генерал Михаиловић је почетком октобра 1942. од свих корпуса тражио да доставе спискове свих активних и резервних официра, са следећим рубрикама: чин и звање; када је добио последњи чин, предратни распоред, распоред у Априлском рату; „где га је затекао дан капитулације и какву је одлуку донео за даљи рад и шта је урадио“; када је приступио Равногорском покрету и на коју дужност; да ли је 1941. учествовао у борби „као Равногорац“; ко су му биле претпостављене и потчињене старешине у борби „и каква су држања била“; које дужности је вршио од дана ступања у Покрет; која одликовања има; да ли је био хапшен од стране окупатора; да ли је био легализован код Недића, Љотића или Пећанца, „по чијем наређењу или одобрењу и шта је допринео Покрету на тој дужности“. Податке је требало доставити до 15. децембра 1942. године (ВА, Четничка архива [ЧА], 79–5–13).

³⁰ ВА, ЧА, 81–6–42.

³¹ У Крушевцу је после априлског слома био мајор Милован Поповић. Ту је било преко сто активних и резервних официра и подофицира. Код немачке команде они су вођени као „ратни заробљеници на одсуству“. Међу њима је био и Кесеровић. Крајем маја Поповића је посетио капетан Миленко Рељић и обавестио га о постојању покрета отпора на Равној гори. Рељић је био у групи од 26 официра и војника која је из Босне 11. маја дошла на Равну гору. Рекао му је да по „специјалном задатку“ путује по

ровић се у неком тренутку ставио под команду Косте Миловановића Пећанца, старог српског ратника и четничког војводе, предратног председника „Удружења четника за слободу и част отаџбине“, али није најјасније од када.

Пећанац је, непосредно након капитулације, на планини Соколовици, изнад Куршумлије, организовао свој штаб. Своја овлашћења базирао је на наређењима генерала Богољуба Илића, министра војног, и генерала Живка Станисављевића, команданта V армијске области³² од 5. априла којима је постављен за команданта свих четничких одреда Краљевине Југославије. Пећанац је добио овлашћење да у случају рата и повлачења војске остане у позадини непријатеља и организује герилску борбу на рејону Рашка – стара тремеђа (српско-турско-бугарска граница) и по дубини ка северу и југу Србије.³³

Оригинал овог наређења до сада није пронађен, па нам његов тачан садржај остаје непознат. Ипак, поједина сачувана документа указују да је југословенски војни врх рачунао на Пећанца и он је почетком априла 1941. упућен команданту Четничке (Јуришне) команде како би се договорили око организације и сарадње нових јединица.³⁴ Из строго поверљивог деловодног протокола Кабинета министра војске и морнарице сазнајемо да је Пећанцу поверено да организује четнике на подручју од Ртња до Козјака, те да је с тим у вези 5. априла 1941. (без навођења деловодног броја) генералу Станисављевићу наређено да му се „изађе у свему у сусрет“.³⁵ Сачувана сведочанства потврђују да је Пећанац, са министровим наређењем, био код генерала Станисављевића у Нишу, где му је из магацина издато оружје и одело.³⁶

На основу тога може се закључити да је заиста постојало наређење генерала Илића команданту V армијске области о додељивању нао-

---

Србији како би успоставио везу са поверљивим људима који желе да им се прикључе. Поповић је позвао групу официра у свој стан ради договора: „Мајор Драгутин Кесеровић био је најмлађи мајор по рангу, али га нисам лично познавао, због чега га нисам ни звао на састанак“. Милован Поповић, „Мученичка смрт Миленка Рељића“, *Гласник СИКД Њеџош*, 29/1972, 86–87.

³² Станисављевић је ту дужност, према ратном распореду, преузео 3. априла 1941. (ВА, П-17, 5–1–19/10).

³³ Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*, Београд 2003, 172–173.

³⁴ Уредбу о формирању Четничке команде као специјалне герилске јединице донео је 8. маја 1940. генерал Милан Недић, тада министар војни. За команданта је постављен бригадни генерал Михаило С. Михаиловић. На захтев Влатка Мачека, потпредседника владе, команди је 10. јула 1940. промењен назив у Јуришна команда јер је назив „четничка“, по Мачековом мишљењу, асоцирао само на један народ, изражавао „великосрпске аспирације“ и „вређао“ Хрвате. Непосредно пред почетак рата 1. априла, наређењем генерала Илића, Јуришној команди враћен је традиционално укорењен назив Четничка команда. Од тада је седиште команде било у Краљеву. Aleksandar Životiћ, „Četničke jedinice Vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu“, *Istorija 20. veka*, 1 (2011), 40–41.

³⁵ М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, 109.

³⁶ *Исти*, 109–110.

ружања Кости Пећанцу. Остаје међутим отворено питање око тачних инструкција које је добио.

Када се Кесеровић прикључио Пећанцу? Најважнији извор јесте његово писмо Пећанцу од 16. септембра 1941. године. На почетку писма навео је да је Пећанчевом наредбом од 28. јуна³⁷ постављен „и унапређен за народног војводу с тим да као војвода расински извршим организацију четничких јединица у реону среза Копаоничког, Жупског, Крушевачког и једног дела Расинског среза до десне обале реке Расине, укључујући ту и село Гркљан[е] и општину Витановачку. Одмах после наше пропасти почео сам да организујем четнике у означеном реону, и када сам са послом био готов, а када сам дознао где сте са штабом, дошао сам код Вас и изложио Вам цео мој рад на овом пољу и успех који сам постигао, о чему сте се лично уверили приликом Вашег проласка кроз мој реон“. На крају тог писма навео је: „Ступио у Ваш одред 20. априла 1941. године“.³⁸

Кесеровић се са Пећанцем састао на планини Соколовици, у близини Куршумлије. На послератном суђењу 1. августа 1945. изјавио је да је то било „јуна или јула“ месеца: „Дознао сам да се на Соколовици налазио Коста Пећанац са неколико својих људи. Пошао сам заједно са мојим начелником штаба, потпоручником Радивојем Милојевићем,³⁹ и на Соколовици нашао сам Косту Пећанца. Изложио сам му стање на моме рејону и припреме које сам извршио. Он ми је рекао да је врло срећан што има људи који мисле на добро народа и отаџбине и што су одбегли у шуму да поведу борбу против окупатора. Показао ми је том приликом пуномоћје издато од команданта Пете армиске области, генерала Цукавца,⁴⁰ који му је наредио, у име Врховне команде, да у отаџбини продужи четничку акцију. Том приликом поставио ме је за команданта Расинског одреда. [...] Дао ми је нека упутства и директиве, много није имао шта да даје. Ја сам му рекао да и у другим областима има повољног терена за рад. За тај рејон, за околину Сталаћа и Житковца, поставио је за команданта потпуковника Милутина [Радоевића] који се доцније издвојио из организације.“⁴¹ У то време, јун, јул 1941. године, колико

³⁷ Пећанац је на Видовдан 28. јуна на планини Видојевици, на месту званом Два соколова виса, организовао велики збор. Саопштио је да покреће борбу за „чување слободе и независности вере и отаџбине“, а однос према окупационим снагама одредио је на следећи начин: „Немачки и италијански војници докле год се буду пристojно понашали према нашем народу не смеју се нападати или убијати. Ко буде прекршио ову наредбу биће смрћу кажњен“. Запретио је смрћу и свим лицима „која се ставе „у службу непријатеља а против свог народа и своје Отаџбине“ (М. Павловић, Б. Младеновић, *Косић Миловановић Пећанац*, 180–181).

³⁸ ВА, Недићева архива (НДА), 33–13–8/7.

³⁹ О Милојевићу ће касније бити писано.

⁴⁰ Генерал Владимир Цукавац је до 3. априла 1941. био командант V армијске области, када је дужност предао генералу Станисављевићу, а он по ратном распореду постао командант V армије. Претпостављамо да Кесеровић овде погрешно наводи Цукавца, сећајући га се као предратног команданта армијске области.

⁴¹ Милутин Радоевић (Мркоње, Медвеђа, 25. децембар 1894). После завршена четири разреда гимназије у Нишу и Врању, 1911. је ступио у српску војску као доброво-

ја знам, Коста Пећанац није био издајник. За Дражу још нисам знао, ни за његову организацију“.⁴²

Управо у овим данима у Србији је, на изненађење немачке окупационе силе, почео да се разгорева пламен отпора. За опис стања послужићемо се речима Ернста Висхаупта (E. Wisshaupt), историчара и вишег војног саветника немачке команде Југоистока (Kommando Südost). У студији из друге половине 1942. о стању у окупираној Југославији, он је писао: „После беспримерног слома Југославије, већ крајем јуна пробудила се у старој Србији, десно од Дрине, великосрпска мисао. За време брзих операција у Србији нису могле наше трупе умирити земљу и очистити је од најбољих југословенских војника. [...] Убрзо по избијању немачко-руског рата, управо у данима када су се последњи велики транспорти трупа са Балкана кретали на исток, букнули су у Србији први предзнаци устаничког покрета. [...] Распаљивани руском и енглеском пропагандом, које су подземним каналима лако нашле пут у узнемирену земљу, и агитацијом комунистичких и национално-српских партијских вођа, избијали су, час овде час онде, локални немири“.⁴³

Изгледа да је „руски фактор“ утицао и на Пећанца. У једном тренутку он је планирао покретање устанка, о томе је обавестио партизане и понудио им је сарадњу, о чему је Тита 14. августа обавестио Александар Ранковић, уз коментар да треба „повести разговоре“. Потом је Пећанац 18. августа одбио Михаиловићев предлог о заједничком раду.⁴⁴ После тога је преговарао са немачким властима о споразуму о одржавању реда и борби против „бандита“. Од 24. до 27. августа, на планини Букуљи код Аранђеловца, одржао је састанак са свим његовим војводама. Одлучено је да четнички одреди почев од 5. септембра „свим својим снагама допринесу одржању реда у земљи и спрече грађански рат“.⁴⁵

Потом су Пећанац и генерал Милан Недић 27. августа, два дана уочи конституисања „Владе народног спаса“, договорили сарадњу. Пећанац је истога дана издао *Пројлас грађом народу* у коме је саопштио да се „примио свете дужности да у нашој земљи заведем ред, да одбраним животе

љац у 2. пешадијски пук „Књаза Михаила“. Из Балканских ратова изашао је са чином резервног наредника. По избијању Првог светског рата 1914. мобилисан је у 2. прекобројни пешадијски пук Комбиноване дивизије у коме је служио до реорганизације војске на Крфу. Потом је до 1919. служио у 22. пешадијском пуку Вардарске/Југословенске дивизије и у Штабу Граничне трупе до демобилизације 1920. Исте године је активиран у чину пешадијског поручника. Завршио је Пешадијску официрску школу (1923). У чин потпуковника унапређен је 1934. Са супругом Даринком имао је ћерке Радојку (1929) и Вукосаву (1930) и сина Александра (1933) (ВА, ДПП).

⁴² Суђење члановима политичкој и војној руководства организације Драже Михаиловића. Стенографске белешке [Суђење], Београд 1945, 201–203.

⁴³ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Том XII, књига 2. *Dokumenti nemačkog Rajha 1942*, Београд 1976, 992.

⁴⁴ Коста Николић, *Историја Равнојорског покрета 1941–1945*. Књига прва: *Против нацизма, фашизма и комунизма*, Београд 2014, 61–62.

⁴⁵ ВА, НДА, 33–13–7/1. Наредба Косте Пећанца од 12. септембра 1941.

нашег народа, њихову имовину, слободу рада како у пољу, тако и у вароши, уједно и нашу свету традиционалну четничку част". Позвао је „све оне скривене по шумама“ да се у року од осам дана „врате својим кућама и редовном послу“. Казниће се смрћу свако ко буде рушио и уништавао државну и приватну имовину, „као и све што припада окупаторским властима“. ⁴⁶

Почетком септембра, како пише Е. Висхаупт, немачке институције разликовале су три групе четничких јединица: „Јединице Косте Пећанца, које стоје иза владе Недића, група генерала [Љубе] Новаковића, који нагиње комунистима, ⁴⁷ и антикомунистичке јединице генералштабног пуковника Михаиловића. Михаиловић је против Пећанца и Новаковића. У његовој околини су претежно официри. Његова организација је изграђена чисто војнички. Он је одбио комунисте зато што сматра да још није дошло време за општи устанак. Он хоће најпре да организује целу земљу, па тек онда да крене напред“. ⁴⁸

Пећанац је 12. септембра наредио да сви четнички одреди под његовом комадом одмах, „без икаквог преомишљања, предузму акцију и поведу коначну борбу против свих оних који се налазе у шуми [...] без обзира да ли има конкретних доказа о негативној делатности одметнутих лица или група или не. У вођењу борбе против разорних елемената поступати опрезно и избегавати проливање братске крви. Првенствено покушати опкољавањем одметнуте групе и тражити предају. Кад се дотична група или лице преда, онда га разоружати и до мог даљег наређења под јаком стражом чувати. За сва ова лица створиће се на Копаонику концентрациони логор који ће чувати четници, тако да лице предато четницима неће уопште бити предавано полицијским властима. Ако се одметнуто лице неће да преда, онда га свим средствима уништити“. ⁴⁹

⁴⁶ М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац*, 204.

⁴⁷ Љубо Новаковић је рођен 1883. у Новом Селу у околини Даниловграда у Црној Гори. Учествовао је, као официр црногорске војске, у балканским и Првом светском рату. После рата градио је каријеру у Војсци Краљевине Југославије. У Априлском рату, у чину артиљеријског бригадног генерала, командовао је Комским одредом из састава 3. армије и извршио је продор у Албанију преко Проклетија ка Дриму и потом у правцу Скадра. После се склонио у село Лелић, у околини Ваљева, са два нижа официра и одређеном количином новца. У јуну 1941. појавио се на Равној гори. Предлагао је покретање општег устанка, али је тамо веома хладно дочекан, уз примедбе да, као старији по чину, жели да преузме команду над покретом отпора. Касније је отишао са својом групом на Рудник и ушао у организацију Косте Пећанца (Bojan Dimitrijević, „Nastanak nacionalnih pokreta otpora u Srbiji 1941“, *Istorija 20. veka*, 1, (2011), 101). Пећанац је 1. септембра Новаковића именовао за „војводу шумадијског“ и поставио за команданта четничких одреда Шумадије (ВА, НДА, 33–13–46). Новаковић је Пећанцу 8. септембра писао да у Шумадији спроводи четничку организацију са одличним резултатима, да је народ одушевљен, „врши заклетву и приступа нашим четничким редовима“ (ВА, НДА, 33А–1–2).

⁴⁸ *Zbornik NOR-a*, XII–2, 1020–1021. У „Упуту за извршење мобилизације“ од 9. септембра 1941. Михаиловић је истакао: „Треба да се зна да ми остајемо и даље верни положеној заклетви и да ни под којим случајевима нисмо у служби Немаца као што је то случај са Костом Пећанцем и њему сличним“ (К. Николић, *Историја Равногорској покрећа*, I, 70).

⁴⁹ ВА, НДА, 33–13–7/1.

Како се у овим турбулентним данима понашао Драгутин Кесеровић? О томе нема поузданих сведочанстава, а у литератури постоји навод да су Кесеровића, по пријави Милорада Милосављевића, познатог по надимку „Рода“ (због висине), команданта Жељинског четничког одреда лојалног Пећанцу,⁵⁰ ухапсили немачки војници на улазу у село Велика Врбница, а затим одвели у крајскомандатуру у Крушевцу.⁵¹ На саслушању, Кесеровић је изјавио да је радио у договору са Пећанцем, показао је његова пуномоћја и после дужег задржавања спроведен је кроз Крушевац, „да га сви виде“, а затим пуштен на слободу.⁵²

У већ цитираном писму Кости Пећанцу од 16. септембра 1941. Кесеровић је саопштио нешто сасвим друго. Писао је да му „војвода Рода“ ствара велике тешкоће јер намерава да под своју команду стави Жупски срез. О томе је Пећанцу говорио на једном састанку у Прокупљу, „но Ви услед преоптерећености послом у заузетости онога дана у Прокупљу кратко ми одговористе да ћу се лако споразумети са њиме“.⁵³ Кесеровић се „надао“ да ће тако и бити, али Пећанац је потом Милосављевићу издао декрет у коме му је доделио цео Жупски срез, „баш онај срез у коме сам провео најбољу организацију“. Даље је писао да је Милосављевић, по повратку из Пећанчевог штаба, сазвао састанак у Александровцу „на који је позвао среског начелника, жандармериског поручника“ и неколико виђенијих грађана“. На том састанку Милосављевић је рекао да Жупски срез припада њему, да је Кесеровић суспендо-

⁵⁰ Милосављевић је рођен 1895. у селу Велуће код Трстеника, у свештеничкој породици. Био је први председник Удружења четника „Петар Мркоњић“ за Трстеник које је основано 29. децембра 1928. у манастиру Велуће (*Полиџика*, 31. децембар 1928, 11).

⁵¹ Због планираног похода на Совјетски Савез, из Србије су повучене јединице ангажоване у Априлском рату. У оквиру Више команде LXV за посебну употребу, под командом генерала артиљерије Паула Бадера, у јуну су распоређене три пешадијске дивизије: 704, 714. и 717. Под његовом командом била је и 718. дивизија која је размештена у источној Босни. У Крушевцу су се, у оквиру Војне команде округа (Крајскомандатура/Kreiskommandantur) 833, налазили 2. батаљон 749. пешадијског пука (штаб и пет чета) и чета 920. Територијалног заштитног батаљона (Landdesschützenn-Bataillon, формација састављена од људи старијих годишта и слабије обучености) из састава 717. пешадијске дивизије. Крајскокомандант је био капетан Шолдер (Scholder).

⁵² Петар Миладиновић, Александар Динчић, „Зачеци националног покрета у Крушевачком округу 1941“, *Жупски зборник*, 6–7 (2011/12), 158. Кесеровић је на суђењу изјавио да су га Немци ухапсили: „После прогласа Косте Пећанца [27. августа] ухватили су ме Немци на путу у близини Крушевца и спровели ме у затвор. [...] Извукао сам се највише захваљујући издајнику Кости Пећанцу. Коста у то време још није знао да ја више нисам његов војник и да не слушам његова наређења. Немци су питали да ли сам био командант. [...] крајскокомандант је тражио од мене да обећам сарадњу у борби против партизана. Ја сам, наравно, обећао само да бих се извукао. Ништа написмено нисам дао. Приликом пуштања, крајскокомандант је захтевао да се фотографишем. Ја тада нисам о томе много размишљао. Пристао сам, мада сам инсистирао да се не фотографишем. На слици је било још, поред крајскокоманданта, и неколико официра“. На питање да ли је могао да претпостави да ће слика са немачким функционерима „отићи у народ“, одговорио је: „Ја сам у томе моменту мислио само да се што пре извучем“ (*Суђење*, 204–205).

⁵³ Нисмо утврдили на који састанак мисли Кесеровић.

ван, „а да је он, војвода стрела-жељински примио ту дужност и да од сада Александровац има да буде његова база за снабдевање. Поред овога, а када сам му ја написао писмо и позвао у свој штаб ради важних договора, одговорио ми је и написао писмо које прилажем овом мом писму да га Ви лично прочитате.⁵⁴ [...] Његови четници силазе у Александровац и по селима мога реона, напијају се и пуцају. На Вама је да донесете праведан суд“.⁵⁵ Кесеровић је потом писао да су поводом тога 16. септембра код њега дошле све четовође из Жупског среза и саопштили да подносе оставке ако та област буде под командом Милосављевића.⁵⁶

Онда је Кесеровић критички писао и о потпуковнику Радојевићу, војводи сталаћском: ништа није урадио на организацији покрета, „а то се може видети и по томе што на његовом реону има око 200 организованих бандита-комуниста који харају и пљачкају наш миран народ“. Због тога је Кесеровић морао да „врши потеру“ у његовом реону, а „пре неколико дана, обилазећи свој реон имао сам сусрет са 100 Немаца, па сам морао у Крушевац сићи и састати се са немачким командантом, о чему сам Вас усмено известио, а шта о томе пише војвода од Сталаћа видите из приложеног писма“.⁵⁷

На крају је Кесеровић саопштио да под тим условима више не може да врши своју службу „јер је моја одговорност пред Богом и пред народом, Краљем и Отаџбином врло велика. Образ волим изнад свега и као частан желим остати до своје смрти“. Тражио је нову објаву о стављању Жупског среза под његову команду: „У противном, ако се срез Жупски одвоји од мене и да војводи Роди, ја вас молим да ме разрешите дужности војводе Расинског, а дајем Вам моју часну реч да ћу Вам и убудуће бити веран и највернији од свију. [...] Опет Вас молим, многопоштовани господине војводо, решите ову ствар одмах јер је у интересу мира и реда у овом крају, а поред тога решењем овог питања како треба, народ ће бити задовољан и имаће пуно поверење у нашу организацију и вођство“.⁵⁸

Поменуто писмо Милутина Радојевића упућено Кесеровићу поводом његовог сусрета са Немцима било је изузетно оштро интонирано. „Војвода сталачки“ је нагласио да је Кесеровићев долазак у Крушевац

⁵⁴ У писму од 15. септембра Милосављевић је навео да није четовођа како га је Кесеровић освојио у писму којим га је позвао на састанак, већ војвода „и тако ми у декрету пише да самостално управљам под командом војводе Косте Пећанца и никога више“. Писао је да не може да дође код Кесеровића јер „имам састанак са војводом Гочким“ који чува манастир Каленић [у близини Рековца] од комуниста“ (ВА, НДА, 33–13–8/9). „Војвода гочки“ је Богдан Гордић, рођен 11. јануара 1896. у Мостару. Био је добровољац у српској војсци у Првом светском рату. У Трстеник је дошао 1928. године. Био је први старшина организације „Југословенски Соко“ Трстеничког среза и Удружења четника од 1932. Гордић је 1941. био командант Гочког четничког одреда.

⁵⁵ ВА, НДА, 33–13–8/7.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

„под оружјем, кретање са Немцима и возикање као после какве пијанке помрачило углед четника и у народу је убеђење да си са твојим људима издајица из групе петоколониста, а не борац за народну слободу, и другојаче не може ни да се сматра. Мој друже, ако ти тако будеш радио онда слободно подмажи оружје, па распусти те људе кућама да не прљају име српских четника и име Србина, јер четник и непријатељ не могу бити на једном месту сем у борби и ја ти се чудим! Провери каква ти је околина и немој да те воде него води и сети се да си југословенски официр и Србин. Ни Коста ни ма ко сем Бог неће ме приволети да сарађујем са Немцима и да њихов рад помажем у ма ком погледу, без обзира на жртве. Све што се бори противу општег непријатеља, Немаца, добро је, а све што са њима сарађује, ја сам му противник“.⁵⁹

Крушевац, 23. септембар 1941.

О томе зашто су и како Кесеровић и Радојевић организовали напад на Крушевац, и то са партизанима, има мало доступних аутентичних сведочанстава, као и о томе шта је тачно навело Кесеровића да Пећанцу откаже послушност после „писма лојалности“ од 16. септембра. Историја се убрзавала, Србију је захватала устаничка еуфорија, а о последњима нико није много размишљао. Дошло је и до састанка Михаиловића и Тита 19. септембра у Струганику, у породичној кући војводе Живојина Мишића.⁶⁰

Ни генерал Новаковић није одустајао од борбе, па је 18. септембра издао наредбу у којој је позивао на општи устанак и наредио концентрацију четничких одреда по Шумадији и западној Србији која је за главни циљ имала заузимање варошица и градова у овим областима.⁶¹ Због тога је Пећанац 19. септембра Новаковића сменио са положаја четничког војводе шумадијских одреда „јер се огрешио о четничке прописе и правила и прекршио моја наређења и дата упутства као врховног команданата свих четничких одреда“.⁶² Ова наредба до Новаковића је дошла дан касније, а он је на документу оставио следећу напомену: „Наредба са којом ме Пећанац смењује зато што сам Немцима објавио борбу и постигао споразум с партизанима“.⁶³

У питању је споразум који је Новаковић 20. септембра, код манастира Вољавча у Страгарима, склопио са Миланом Благојевићем, ко-

⁵⁹ ВА, НДА, 33–13–8/8.

⁶⁰ Договорена је заједничка борба тамо где она буде била могућа; народ би се слободно опредељивао у које ће формације ступити, а ратни плен би се равноправно делио. Тито је тражио да се, без одлагања, настави фронтална борба против Немаца, а Михаиловић да се борбе наставе као герилске акције и да се партизански одреди ставе под његову команду (К. Николић, *Историја Равнојорској покрећа*, I, 98).

⁶¹ Борис Томанић, *Горња Јасеница у Другом свешком рашу. Аранђеловац и Тойола 1941–1945*, Београд 2019, 80.

⁶² ВА, НДА, 33–13–46.

⁶³ Исто.

мандантом 1. шумадијског партизанског одреда. Текст споразума садржавао је опште форме: заједничка борба против фашизма, обједињавање заједничке команде, реципрочна подела запленог материјала, право народа на слободне изборе после ослобођења, забрана присилне мобилизације и личне освете, сарадници окупатора биће извођени пред народне судове. На крају се испоставило да споразум није поштован ни од једне ни од друге стране.⁶⁴

Знамо и да је Кесеровић требало да дође у Београд, на састанак у Штаб свих четничких одреда за везу за Недићевом владом и немачком командом, али је то одбио. О томе је, вероватно 20. септембра, Пећанца обавестио Радомир Арсенијевић, „војвода Ртањски“, начелник штаба у Београду: „Извештавам Вас да мајор Кесеровић, иако је примио на време Вашу наредбу да има доћи у Београд, исту није хтео извршити већ је дигао људе на устанак против постојећег поретка“.⁶⁵

Према допису Крсте Новаковића, председника Градског поглаварства Крушевац, генералу Недићу од 2. октобра, Кесеровић је 20. септембра упутио распис „многим општинама среза Расинског, Копаоничког и Жупског у коме у име неког ђенерала Љубе Новаковића позива све мушкарце од 18 до 50 година на мобилизацију ради ослобађања од Немаца. [...] Кесеровић се већ дуже времена налази у Јастрепцу и потписује се у својим наређењима као војвода Расински. Свет на селу не знајући о чему се ради, под претњом од стране људи из шуме, на дан 22. септембра у једном броју од 7–10.000 људи купили се у шумама удаљеним три, четири километра од Крушевца. Са том огромном масом, Кесеровић и остали напали су на варош Крушевац у уторак по подне 23. овог месеца, око 6 часова. Главни притисак на Крушевац био је преко Багдале и Кошиског поља [село Кошеви], као и од пута кроз село Дедину који води за Сталаћ“.⁶⁶

Кесеровић је на суђењу изјавио да је са генералом Новаковићем имао везу „од раније“ и да је постојала курирска веза између њих: „Он ми је издао наређење за општи устанак у Шумадији на дан 22. и 23. септембра 1941. године. Присуствовао сам 21. септембра у селу Стрмцу заклетви шест хиљада регрута. По повратку са те заклетве, нашао сам у штабу генерала Новаковића, који ми је издао опште наређење за напад на све градове у којима су Немци. Ја сам имао да извршим организацију и да са својим одредом заузем Крушевац. Расписао сам наређење о мобилизацији да би се прикупиле трупе. На дан 22. увече имало је да се нападне на Крушевац. Том приликом сам команданту жандармериске чете, сматрајући да је националан човек, јавио да ћу извршити напад на Крушевац, и то ноћу између 22. и 23. по наређењу генерала Новаковића. Тражио сам да

⁶⁴ Б. Томанић, *Горња Јасеница у Другом светском рату*, 81–82.

⁶⁵ ВА, НДА, 33–14–23. Кесеровић је на суђењу о томе рекао: „И поред наређења да кренем у Београд, јер сам одређен за начелника свих одреда у Србији, ја нисам одговорио на тај позив, нисам хтео да будем издајник. То је био мој одговор“ (Суђење, 206).

⁶⁶ ВА, НДА, 1–2–14/1.

ме у току напада помогне са својим жандармима, то јест својом борбом у самој вароши. Додао сам да, ако му то није могућно, онда да саопшти жандармима да се пре пола ноћи како ко може удаљи и да дође у област [Пакашничке] шуме. План сам био створио, још нисам ухватио везу са командантом Роћком из сталаћког одреда. [...] Напад је закаснио из разлога што Гочки одред није дошао. Требало је почети у ноћи између 22. и 23, а међутим 23. Немци изврше препад“.⁶⁷

Одред Богдана Гордића је учествовао у нападу на Крушевац, али се у неком тренутку повукао, што знамо из писма Тихомира Топаловића, команданта Љубостињског четничког одреда, Гордићу од 26. септембра: „Хвала Господу Богу да сте обуставили борбу. Ви сте свакако примили наредбу г. Пећанца од 23. овог месеца из које се јасно види да Пећанац ради једно, а г. Новаковић друго. [...] Молим Вас, господине војводи, немојте даље продужавати борбу јер је све ово узалудно, а Пећанчева наређења су у супротности ономе што сте Ви по наређењу Новаковића учинили“.⁶⁸

И Милутин Радојевић је 23. септембра позвао народ у борбу против окупатора коју заједно воде четници и партизани.⁶⁹

Расински партизани су у ову акцију пошли „по природи ствари“, без неког већег ентузијазма.⁷⁰ Став локалних комуниста према Кесеровићу добро илуструје извештај Мирка Томића, члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију од 13. септембра 1941. године: „Четници се већ појављују јавно по овим крајевима. Отворено прете нама. [...] Оно што за сада раде, то је само компромитујуће за њих пред народом. На пример, у једном оближњем селу главни њихов организатор ‘војвода Расински’ мајор Кесеровић ишао је у села и тукао људе, који су продавали скупо, ударао сељацима по 25 батина. Исто је учинио и са једним попом. Народу се то не свиђа. По селима уписују људе на силу. Иду од капије до капије сваке куће. Људи долазе и питају шта је ово и шта треба да раде. Оно што је најгоре по њих, то је да узимају за своје главне људе најгоре у моралном погледу. За нас се поставља као главни циљ да народу објаснимо намере ових ‘црнототинаша’ српских. [...] Ако успемо да раскринкамо намере окупатора и издајника да изазову грађански рат у српском народу, онда народ неће прихватити да пође за овом бандом“.⁷¹

⁶⁷ Суђење, 206–207.

⁶⁸ ВА, НДА, 33–11–21.

⁶⁹ Радојевићев проглас доспео је истог дана до Милоша Добричанина, „војводе Гребачког“. Проглас су он и „војвода Кулински“ 25. септембра послали Пећанцу: „Акт је заплешен од стране војводе Гребачког и лично донет да се Вама преда, да по истом донесете своје решење и најхитнијим путем нама доставите са потребним инструкцијама како да поступимо. Јасно се види из приложеног акта да се позива народ у борбу против Немаца, а у заједници са партизанима“ (ВА, НДА, 33–13–25).

⁷⁰ Расински партизански одред, са 40 бораца, формиран је 22. јула. Први командант био је Михаило Живић, авијатичарски поручник из Дедине. Њега је, због болести, током септембра заменио Милоје Закић „Блихер“.

⁷¹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*. Том I, књига 1. Борбе у Србији 1941, Београд 1949, 124. Томић, предатни студент

Напад на Крушевац почео је 22. септембра запоседањем две државне фабрике за производњу барута и експлозива у околини града, „Равњак“ и „Обилићево“. О овим борбама начелник Војно-привредног штаба за Југоисток известио је Врховну команду Вермахта: „22. септембра 1941. устаници су запосели фабрике. 1. и 2. одељење за евакуацију Врховне команде Вермахта повучени су из фабрика и ангажовани за одбрану града. У циљу протеривања устаника из запоседнутих фабрика употребљени су тенкови, шуке и артиљерија, али до данас није успело да се опет дође у посед фабрика“.⁷²

Дан касније устаници су ушли у град: „Код Крушевца непријатељ је имао 60 мртвих. Сопствени губици: 23 мртва (међу њима командант батаљона и два официра), девет рањених“.⁷³ У тренутку када је ситуација за немачки гарнизон постајала критична, у помоћ је стигло појачање из Краљева, али и четници Косте Пећанца. У Крушевцу су забележене прве немачке одмазде над цивилима у овом крају: 23. септембра стрељани су осумњичени да су током напада пуцали на немачке војнике из својих кућа. Са стрељаним Ромима (то је био први случај у Србији), број убијених се процењује „на близу стотину“.⁷⁴

У извештају за 25. септембар немачка команда Србије је забележила: „Крушевац: сопствени губици: 18 мртвих (међу њима капетан Schierholt, капетан Riel, потпоручник Frei и три лица ван дивизијског састава), девет рањених. 24. IX преки суд је стрељао 14 бандита, а при акцијама (крстарењу кроз варош и околину) убијено је 50–60 бандита. Прошла ноћ била је мирна“.⁷⁵

Коста Пећанац је са својим штабом био у месту Златари, у близини Крушевца. Када је сазнао да је тамо, „војвода Рода“ је 25. септембра после подне послао коњичку патролу са писмом за Пећанца. Обавестио га је о следећем: „У срезу Жупском и Копаоничком влада ред и мир, а четници које је војвода Расински повео са собом постепено се враћају, јављају ми се и предају ми оружје. Овог момента јавио се је телефоном курир војводе Расинског из Горњег Ступња (срез Жуп-

---

Правног факултета у Београду, члан КПЈ од 1932. године. Од јуна 1941. био је инструктор КПЈ за Краљево и Крушевац. Од децембра 1941. до августа 1942. када је смењен, био је командант Главног партизанског штаба за Србију. После тога је илегално живео у Београду, под идентитетом Петар Рогуља, у изолацији, ретко излазећи из стана који му је додељен, чекајући процес пред партијском комисијом због догађаја после слома устанка у Србији (распад Сувоборског одреда). У том стану га је 17. јануара 1943. убила Специјална полиција Управе града Београда (Немања Девих, *За Партију и Тиша. Партизански покрет у Србији 1941–1944*, Београд 2021, 448). Након Томићеве погибије, Главни штаб Србије одлучио је да Расински партизански одред понесе његово име.

⁷² *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom XII, knjiga 1. *Dokumenti nemačkog Rajha 1941*, Beograd 1973, 440.

⁷³ *Isto*. Извештај Обавештајног одељења Команде Југоистока Врховној команди Вермахта од 25. септембра 1941.

⁷⁴ Н. Девих, *Партизански покрет у Србији*, 236.

⁷⁵ *Zbornik NOR-a*, I–1, 637.

ски) и јавља да се војвода Расински са својим штабом налази у селу Липовцу, отприлике шест километара јужно од Крушевца, на путу од Крушевца за Златаре, и тражи помоћ и оружје јер се наводно спрема за поновни напад на Крушевац, али према нашим подацима, постоји вероватноћа да се налази у селу Горњем Ступњу, а ја ћу са своје стране предузети потребно”.⁷⁶

Пећанац је 25. септембра упутио писмо капетану Шолдеру и понудио му помоћ у борби против устаника. То знамо из Шолдеровог одговора: „Примио сам писмо које су ми данас доставили ваши курири. Доставићу идентификациони знак свим немачким трупам и надам се да ће се избећи сви неспоразуми. У сваком случају, молим Вас да и Ви будете изузетно опрезни. Организоваћу да Вас дочекају на путу Горњи Степош–Купци–Златари, који сте назначили као општи правац Вашег приласка Крушевцу. Ни под којим условима нећу напредовати даље од Липовца. Такође је препоручљиво да се што више приближите Крушевцу. Још увек Вам не могу дати прецизан преглед ситуације. Бандити и комунисти се очигледно налазе на висинама изнад Паруновца, на такозваној Росуљи и јужно од ње”.⁷⁷

Пећанац је 26. септембра одговорио: „Лично сам преузео команду над великом групом четника. Идем у правцу Крушевца да успоставим ред и сузбијем устанак. Моји четници су већ у борби. Обавестите немачке војне команданте да се налазим јужно од Крушевца”.⁷⁸ У извештају за тај дан немачка команда Србије је забележила: „Код Крушевца су одбачене банде уз помоћ оклопног воза и четника Косте Пећанца”.⁷⁹

Борбе су вођене до 27. септембра. Под тим датумом немачка команда бележи „Сопствени губици код Крушевца попели су се на 24 мртва и 16 рањених”.⁸⁰ Истога дана Обавештајно одељење Команде Југоистока известило је Врховну команду Вермахта: „Код Крушевца трупе, потпомогнуте четницима (Пећанац), водиле успешну борбу против банди”.⁸¹ Два дана касније исто одељење је известило да су се четници у борбама код Крушевца „показали поузданим”.⁸²

---

⁷⁶ ВА, НДА, 33–13–11.

⁷⁷ ВА, НДА, 33А–1–4.

⁷⁸ К. Николић, *Историја Равнојорској йокреџа*, I, 110.

⁷⁹ *Zbornik NOR-a*, I–1, 466.

⁸⁰ *Исшо*, 467.

⁸¹ *Zbornik NOR-a*, XII–1, 442.

⁸² *Zbornik NOR-a*, XII–1, 449. У дневничкој белешци за 31. децембар 1941. Војно-привредни штаб немачке Команде Југоистока наводи: „У Крушевцу су напади устаника само на тај начин могли да се одбију што су I и II екипа за извлачење, које су тамо смештене, употребљене за одбрану. Један човек из I екипе за извлачење, водник Ото Хенике, при томе је погинуо. Заводи Обилићево и Равњак, где је евакуација била у току, пролазно су заузети од устаника, који се и сада налазе у непосредној близини истих. Ове фабрике су делимично опљачкане од устаника, при чему је и сав алат за спасавање, власништво II екипе, однет. Евакуација машина, која је тренутно заустављена, зависи од даљег развоја ситуације” (*Isto*, 843).

Кесеровић и Радојевић су у прогласу од 28. септембра осудили „издају Косте Пећанца и Милана Недића“, а народ позивали да приступи „национално-ослободилачким четничким одредима“ у борбу за слободу, „за Отаџбину противу окупатора и њихових слугу“. Највише оштрих речи упућено је Пећанцу: „Када смо започели ову свету борбу српског народа припремљена је нова издаја. Издајник четничких традиција и плаћеник Хитлера заједно са Недићем покушао је да стане на пут нашој борби не бирајући средства за то. Убијају се и хватају људи по узору на окупатора. На дан 26. септембра стрељан је председник општине купачке, истакнути национални борац, Станко Милојевић.⁸³ Није им било доста стрељања него је мртав обешен стајао 24 сата.⁸⁴ А то све чини Коста Пећанац са својим злотворима. А да би такав плаћенички немачки задатак извршили, онда истакоше заједничке седељке и разговоре са Немцима у Степошу. Војводе Сталаћског и Расинског четничког одреда и вођу партизанског одреда⁸⁵ осудио је на смрт излапели Пећанац. [...] Издајници хоће братоубилачки рат, а национално ослободилачки одреди хоће устанак противу окупатора. Српски народ уништиће окупатора и издајнике“.⁸⁶

По завршетку борби за Крушевац, Крсто Новаковић је писао: „Напад на срећу целокупног града није успео, али грађанство је било у необичној паници и појединци претрпели су огромне штете: како материјалне, тако и у људству. На овдашњем гробљу, под мојом контролом, сахрањено је 90 невиних изгинулих и стрељаних грађана. Око 30 домаћинстава потпуно је спаљено и изгорело и остало на улици без ичега. Исто тако, око 40 кућа у оближњем селу Паруновцу и Дедини такође је порушено и попаљено“.⁸⁷ Новаковић је писао и да се Кесеровић са „највише 100–150 људи“ 30. септембра код села Јасике пребацио преко Западне Мораве и упутио ка Рековцу: „Надам се да више до оваквог неког масовног напада неће доћи, јер сами сељаци неће више примати ни чија наређења и да готово без оружја учине оно што је било на дан 23. септембра“.⁸⁸

После неуспешног напада на Крушевац, настављена је борбена сарадња Кесеровића и партизана. Немачка команда у Србији наводи да је 4. октобра 1941. у Крушевцу стрељан „курир банде Кесеровић, који је

⁸³ Отац потпоручника Радивоја Милојевића.

⁸⁴ Милојевића су 24. септембра, на путу из Купаца у Златаре, ухапсили Пећанчеви четници. После два дана одведен је у село Велики Купци и тамо стрељан (Дејан Ђерић, Зоран Недељковић, *Вишезови Карађорђевице звезде ЈВУО 1941–1945*, Београд-Крагујевац-Ужице-Пљевља, Бањалука 2025, 215).

⁸⁵ Милоје Закић. Он је рањен, заробљен па стрељан током борби у Куршумлији фебруара 1942. са четничким одредом Косте Пећанца (Н. Девећ, *Партизански јокрећ у Србији*, 416). После рата проглашен је за народног хероја.

⁸⁶ ВА, НДА, 33–13–14. Кесеровић се потписао као „командант Расинског четничког одреда, војвода“.

⁸⁷ ВА, НДА, 1–2–14/1.

⁸⁸ Исто.

учествовао у препаду 1. Х (Мрзеница)“. Стрељање је извршио 2. батаљон 749. пешадијског пука.⁸⁹ Кесеровић, Радојевић и мања група партизана ушли су 7. октобра у Александровац. Пећанац је 10. октобра „војводи Роди“ наредио да их протера, о чему га је Милосављевић обавестио 12. октобра: „Заузео сам Александровац ноћас и разоружао неколико њихових људи, а ресто се разбегло. Трупe генерала Новаковића се повлаче од Краљева у правцу Лесковице и ту се прикупљају. Патролу сам послао да ако крену у правцу Крушевца – нападати их с леђа. Њихову јачину знам као и свима осталим. [...] Известите ме одмах за даљи рад. Шаљем курира и команданту у Крушевац“.⁹⁰

После напуштања Александровца, Кесеровић је кренуо према Краљеву где је учествовао у борбама, али о томе нема превише поузданих података. Један немачки извор од 2. новембра 1941. наводи: „Мајор Кесеровић потпомагао је са 40 људи Вукашиновића.“⁹¹ Већи део некадање Вукашиновићеве групе наводно је прешао Гордићу, четничком војводи из Трстеника“.⁹²

Кесеровић је септембра 1942. на годишњицу напада на Крушевац, Врховној команди ЈВУО послао списак 15 погинулих у борбама код Крушевца и Краљева и предложио да се постхумно одликују златним војничким орденом Карађорђевог звезде са мачевима.⁹³

⁸⁹ *Zbornik NOR-a*, I–1, 668. Мрзеница је насеље у општини Ћићевац, у Расинском округу, на десној обали Западне Мораве. У питању је заједничка акција четника и партизана о којој је почетком октобра известио Недељко Караичић, секретар Окружног комитета КПЈ за Крушевачи округ: „После повлачења направљен је потпун споразум са четницима, а и сад се све акције изводе заједнички. Акције, које су после напада на град извршене јесу: запаљено је на хиљаде килограма барута и сав остали материјал који је могао да служи непријатељу. Минирана је пруга која иде за завод и мостови на Чокотином гробу. Разоружана је жандармер. станица у Шиљеговцу. Тамо је заплењено пушака, писаћа машина и остали материјал, миниран је железнички мост у Мрзеници и запоседнута пруга, нападнут транспорт и убијена четири Немца и више рањено. Уништена су два воза с локомотивом и то потпуно. Тројици Немаца су одузете пушке и бицикли. На истом месту су дочекана два камиона с Немцима и ступили у борбу, при чему су убијена деветорица војника и заплењен материјал, али се нису повукли на време, те је стигло појачање Немцима и наши су били принуђени на повлачење оставивши заплењени материјал“ (*Isto*, 159).

⁹⁰ ВА, НДА, 33–13–8/13.

⁹¹ Вукашин Вуле Вукашиновић, рођен у Нишу, предратни фотограф у Краљеву, командант Ибарског четничког одреда.

⁹² *Zbornik NOR-a*, I–1, 634–635. Богдан Гордић је током јесени 1941. водио борбе против партизана у Шумадији, највише у Рековцу. Одржавао је везу са владиком Николајем Велимировићем који је 12. јула 1941. из Жиче, по наредби немачких власти, премештен у манастир Љубостињу. Гордић је илегално помагао Кесеровића, па је немачка Полиција безбедности 16. децембра 1941. издала налог да се ухапси јер је, како је утврђено, оружјем снабдевао Михаиловићеве људе и прикривао их на терену. У оптужном материјалу наведено је оружје скривао у манастиру, као и да је ту долазио већи број српских избеглица из Македоније, а међу њима је било и Јевреја (Историјски архив Београда [ИАБ], фонд: Заповедник Полиције безбедности и Службе безбедности у Србији [БДС], Г–165).

⁹³ Раде Ристановић, Милутин Живковић, Милош Чорбић, *Радио-дејеше Југословенске војске у Ошацибини 1941–1942*. [Радио-депеше], Београд 2021, 446–447.

Кесеровић је 1. августа 1945. на суђењу изјавио да је током борби код Краљева први пут чуо за Михаиловића и да се тада ставио под његову команду: „После борби на Крушевцу и селу Мрзеници и Јасици, ја сам се повукао ка Краљеву, јер сам сазнао да се тамо воде борбе од стране партизана и од стране Дражиних четника са Немцима. Тамо сам се нашао са мајором Ђурићем, који је био командант операција и опседао Краљево.⁹⁴ Јавио сам се њему и ставио му се под команду. Тада сам сазнао за Дражу Михаиловића. Стављајући се под команду Ђурића, ја сам се ставио и под команду самога Драже. Продужио сам борбу докле год је трајала опсада Краљева“.⁹⁵

Другачије податке налазимо у већ цитираном списку официра и подофицира Расинског корпуса. У њему је Кесеровић навео да је у „организацији“ био од 8. маја 1941, а „у шуми“ од 1. августа 1941. године: „До јануара 1942. командант Расинског четничког одреда. Од тада Расинског корпуса. Био у борби са непријатељем на Крушевцу, Мрзеници, Јасици и Краљеву. Рањен није“.⁹⁶

У овом документу Кесеровић није поменуо да је 1941. био под Пећанчевом командом, па се може претпоставити да су ови подаци „прилагођени за потребе службе“, посебно навод да је у „организацији“ био од 8. маја. Шта је заиста тачно о Кесеровићевом ратном путу од Пећанца ка Михаиловићу, није могуће прецизно утврдити.

О борбама код Краљева сведочио је Предраг Богдановић.⁹⁷ Према његовој изјави, Кесеровић је ка Краљеву отишао са 300 људи „прилич-

⁹⁴ Генералштабни мајор Радослав Ђурић, рођен 22. марта 1906. у Илици, код Сарајева. У чин мајора унапређен је 3. априла 1941 (ВА, ДПП, к. 182, досије 880). За време Априлског рата био је заповедник Оперативног одсека Босанске дивизије (формирана је 1939. у оквиру мобилизационих планова за одбрану земље од нацистичке агресије, са штабом у Сарајеву). Избегао је заробљавање, прикључио се Михаиловићевом покрету и дошао у Београд. Ту је до септембра радио у Београдском штабу па се, када је немачка полиција почела да га прати, склонио на Равну гору. Михаиловић га је крајем септембра упутио на фронт код Краљева.

⁹⁵ Суђење, 208–209.

⁹⁶ ВА, ЧА, 81–6–42.

⁹⁷ Богдановић (1914, село Бзеница, Жупски срез), пре рата био је виноградарски радник, па службеник у Пољопривредној школи у Александровцу. У јуну 1941. се у Александровцу упознао са Радивојем Милојевићем „и он ми је показао пут за Јастребац“. Истог месеца постављен је за четовођу општине Плешке и Плочке где је спровео организацију Кесеровићевог одреда. Од 1942. био је командант Штабне чете Расинског корпуса, па Кесеровићев лични пратилац. Богдановић је преживео рат и 24. јуна 1945. осуђен је на 12 година затвора због „кривичног дела из доба рата“, како стоји у изјави коју је дао 22. јула 1955. у КП дому у Нишу где је издржавао казну као осуђеник број 1182. Изјава је дата Управи државне безбедности, а достављена је полицији у Крушевцу „на проверу и коришћење“. Изјаву узимамо са дозом резерве јер је дата у жељи да обезбеди подношљив третман у затвору. Богдановић је нагласио да је „чистији и вернији социјалиста но многи на служби“ јер се још од детињства питао „зашто неко липсује гладан, а неко сувише има и просипа“. Рекао је и да није заслужио да га у затвору малтретирају и прогањају „уз најпогрдније изразе, називајући ме бандитом, кољачем, лоповом, пљачкашем и курвом, јер сам до свега овога чист. Остајем у нади

но наоружаних и тукли се сваки дан са Немцима“ на десној страни Ибра и Западне Мораве. Богдановић такође износи да је тада први пут успостављена веза између Михаиловића и Кесеровића „и он му се ставио под команду“. Даље је навео да је Михаиловић Кесеровићу наредио да омогући атентатору, послатом од некуд, да ликвидира генерала Новаковића због његове издаје („што је био много присан са партизанима“). Кесеровић је то одбио, обавестио је о томе Новаковића, дао му је радио-станицу, нешто наоружања запленог код Крушевца „и упутио у Шумадију“.⁹⁸

Богдановић је у изјави навео да је после завршених борби код Краљева одржан састанак Кесеровића, његовог начелника штаба (Ради воје Милојевић), Павла Јакшића, команданта Краљевачког партизанског одреда⁹⁹ и његовог заменика „Зеке“.¹⁰⁰ На том састанку био је и Богдановић, па ћемо навести његов опис: „Између нас и партизана било је добро, сложне акције и дружељубље. У другој половини новембра почело је шапутање и код једних и код других да су се код Ужица побили четници и партизани и убрзо је дошло наређење да се раздвајамо“. На том састанку „rekli су сви сложено да братоубилачку борбу неће, него да се лепо растанемо, што је и учињено. Кесеровић је са својим људима отишао преко Столова на Гоч, затим Жељин. Одмах у децембру Немци су са Љотићевцима и Пећанчевим четницима припремали потере. Ми смо се пребацили на Копаоник“.¹⁰¹

Оперативно одељење немачке команде Србије закључило је 20. децембра да су „четници“ разбијени: „Многе Михаиловићеве присталице из-

---

да ће моје претпостављене старешине узети у обзир моја дела и заштити ме“. Богдановић је у изјави дао податке о бројним припадницима Расинског корпуса који су још увек били на слободи.

⁹⁸ Историјски архив Крушевац (ИАК), Изјава Предрага Богдановића од 22. јула 1955. године. Никола Кордић, лични пратилац генерала Михаиловића за време свих ратних година и шифрант у Врховној команди, у мемоарима пише да је Новаковић ухватио и стрељао жандармеријског наредника Ђуру Станковића кога је Михаиловић послао за Београд са важним документима: „Дража је обећао да ће генерал Новаковић бити кажњен за ово“ (Никола Кордић, *Кроз раш са Дражом*, Београд 1998, 33). Током зиме Новаковић је отишао на подручје Романије где се борио против усташа. Крајем јануара 1942. заробили су га партизани и одвели у Фочу. Толерисан је као противтежа четничким снагама у источној Босни. Новаковић је и овде правио планове о стварању сопственог покрета отпора. Касније је отишао у Црну Гору и прикључио се тамошњим четницима. У септембру 1943. стрељали су га партизани, непознатог датума, на непознатом месту.

⁹⁹ Одред је формиран 27. јула. Јакшић је, по повратку са студија из Француске, од јуна 1940. био професор математике у краљевачкој гимназији.

¹⁰⁰ Милан Зека Симовић (рођен 1917. у краљевачком селу Витановац). Пре рата је завршио Ваздухопловну подофицирску школу у Петроварадину, у чину наредник-пилот. У Краљевачком партизанском одреду био је командант батаљона, па заменик команданта одреда. Када је Краљевачки одред децембра 1941. ушао у састав 1. пролетерске дивизије као познати 4. краљевачки батаљон, Симовић је био шеф обавештајне службе дивизије. После рата је похађао ваздухопловну академију у Москви. Био је и директор ЈАТ-а, а од 1970. до 1972, у чину генерал-пуковника, командант Ратног ваздухопловства и Противваздушне обране ЈНА.

¹⁰¹ ИАК, Изјава Предрага Богдановића од 22. јула 1955.

гледа да су побегле у шуме и брда".¹⁰² Герику у животу одржавао је Кесеровић. Срески начелник из Александровца известио је 27. децембра, „шифрованом депешом“, власти Моравске бановине у Нишу да се Кесеровић са преко 100 наоружаних људи налази у атару општине Расинске.¹⁰³

После слома устанка уочљиво је инфилтрирање бивших партизана у одреде ЈВУО, како због сопствене заштите, тако и због рада у корист КПЈ. Већа група партизана управо је код Кесеровића нашла уточиште. Међу њима је било је и некадашњих руководилаца, али и чланова КПЈ. У образложењу Покрајинског комитета КПЈ за Србију, наглашавана је Кесеровићева позитивна улога у борбу против Немаца, као и да су партизани код њега само привремено.¹⁰⁴

Највише критика Кесеровић је претрпео због Михаила И. Кнежевића. Та „сенка“ пратила га је све до краја рата, па ћемо сада размотрити колико у томе има истине. Кнежевић (рођен 1896. у околини Цетиња) је у Првом светском рату био добровољац-болничар у српској војсци, а најдуже је боравио у саставу Ђачког батаљона. После рата је завршио Филозофски факултет у Београду, а први посао био му је у Гимназији у Краљеву. После тога је службовао на Цетињу, у Нишу, па поново у Краљеву, а од 1937. у Гимназији у Крушевцу.¹⁰⁵

Од 1939. Кнежевић је био директор Гимназије у Краљеву. Кнежевића и Кесеровића повезивало је пријатељство са Солунског фронта, а касније из Крушевца. Кнежевић је са ученицима краљевачке Гимназије 27. марта био на демонстрацијама на главном градском тргу. Јуна 1941. успео је да избегне први талас хапшења лица осумњичених да су комунисти. Потом је ступио у Краљевачки партизански одред.

Тамо је дошао у сукоб са Павлом Јакшићем. Јакшић је после рата, као генерал ЈНА, некритички писао о Кнежевићу, са уобичајеним идеолошким дискурсом тог времена. У раду из 1950. писао је да Кнежевић у партизанима није дошао са намером да се бори већ да се склони до

¹⁰² *Zbornik NOR-a*, XII–1, 799. Михаиловић је 15. новембра 1941. покрет отпора преименовао у Југословенска војска у Отаџбини – службено име које је остало до краја рата. Намера је била да се задржи војни и државни континуитет с Краљевином Југославијом, као и да герила прерасте у регуларну војску. Од тада је из службене употребе потпуно нестао термин „четници“ (као војници) и „четнички“ (као покрет), а употребљаван је само појам „четничко ратовање“. Југословенска влада у емиграцији унапредила је 7. децембра 1941. Михаиловића у чин бригадног генерала, а 11. јануара 1942, у чину дивизијског генерала, именован је за министра војске, морнарице и ваздухопловства у новој влади на челу са Слободаном Јовановићем. Стварање нове војне организације завршено је у јуну 1942. Краљ Петар је 10. јуна затражио од Слободана Јовановића да се Врховна команда Југословенске војске пребаци у „окупирану отаџбину“, а да се Михаиловић постави за начелника Штаба Врховне команде. Михаиловић је 17. јуна 1942. унапређен у чин армијског генерала. На дужности „министра војног“ био је до 1. јуна 1944. а начелник Штаба Врховне команде ЈВУО био је до 29. августа исте године

¹⁰³ ВА, НДА, 136–1–2.

¹⁰⁴ Н. Девић, *Партизански покрет у Србији*, 390.

¹⁰⁵ Д. Ђерић, З. Недељковић, *Вишезови Карађорђевог звезде*, 229.

Немаца за време масовног хапшења; својим „грађанским навикама“ ометао је колективни живот у партизанском логору.¹⁰⁶

У мемоарима из 1990. Јакшић је писао да је Кнежевићу тешко падала војна дисциплина, па је за себе и свог сина тражио привилегован положај, „чак и слободно одржавање везе изван контроле одреда“. Кнежевић је због тога, наводно, и „физички насрнуо“ на Јакшића. То је био повод да, са сином, напусти партизана, а Јакшић је сматрао да је узрок „лежао у дилеми: ‘чекање’ и ‘чување главе’ или борба“.¹⁰⁷

Кнежевићев одлазак из партизана имао је дубљи смисао. Он је указивао да су устаници народна, а не партијска војска и да одред мора да спроводи наредбе официра који су одани држави и влади, а не руководству КПЈ. Кнежевић је потом отишао у четнички одред Вулета Вукашиновића.¹⁰⁸

У већ цитираном упитнику за официре ЈВУО из децембра 1942. Кесеровић је навео да је Кнежевић по чину „резервни пешадијски наредник-ћак“, да је тај чин добио 11. маја 1915, да је у Априлском рату, као директор гимназије, био ослобођен војне обавезе и „није се борио нигде“, а да је после тога „донео одлуку да се бори са непријатељем до ослобођења“, да је у „шуми“ од 24. јуна, а у „организацији“ од 30. септембра 1941: „Био организатор Ибарског четничког одреда и заменик команданта одреда. Борио се са непријатељем код Краљева. Од 8. 12. 1941. на служби у Расинском корпусу. Није унапређен. Похваљен армијском похвалницом господина министра од 29. јануара 1942. године. Рањен није“.¹⁰⁹

Преживети

Србија је на крају 1941. остављала слику спаљене земље. Непромишљен устанак довео је до страшних немачких одмазди. Српске варошице и села су горели, а њихови становници немилосрдно убијани. Према извештају генерала Паула Бадера¹¹⁰ од 20. децембра, у Србији је од почетка устанка погинуло 160, а рањено је 378 немачких војника, па је требало стрељати 34.900 талаца. Даље је навео да је „непријатељ“ имао: мртвих у борбама – 3.562, а за одмазду је стрељано 11.164 лица. Закључио је да треба стрељати још 20.174 људи. Бадер је нагласио да извештај

¹⁰⁶ Павле Јакшић, „Развој устанка и борбе око Краљева 1941“, *Војноисторијски гласник*, 2 (1950), 4.

¹⁰⁷ Pavle Jakšić, *Nad uspomenu*, I, Beograd 1990, 120.

¹⁰⁸ Окупациона *Обнова* је 18. децембра 1941. у фељтону под насловом „Професори и учитељи као шумски бандити“ писала да је директор краљевачке гимназије „са малолетним сином отишао у комунистичку чету коју предводи пијани Вуле Вукашиновић, фотограф и полуидиот из Краљева“.

¹⁰⁹ ВА, ЧА, 81–6–42.

¹¹⁰ Наређењем Врховне команде Вермахта од 16. септембра, окупациона власт у Србији је суспендована и предата у руке генералу Францу Бемеу (Franz Böhme), команданту 18. армијског корпуса. После угушења устанка, генерал Бадер је од 5. децембра био „опуномоћени генерал“ у Србији.

није потпун, јер су егзекуције на почетку устанка извршаване без писа-них забелешки, па се тако наведени број може узети као „глобална број-ка“.¹¹¹ Један немачки извор од 7. априла 1942. о извршеним мерама од-мазде саопштава да је од 1. септембра у борби са немачким трупима по-гинуло 11.522 људи, а за одмазду је стрељано 21.809 лица.¹¹²

Ни један ни други покрет отпора никада није јавно говорио о својој одговорности за масовно страдање народа. Историчарима остаје да и даље трагају за одговорима на питање зашто је до тога дошло и да ли се све могло избећи.

Основни циљ немачке окупационе управе од 1942. био је да се по сваку цену спречи нови устанак, мада за његово избијање није било видљивих наговештаја. Партизанска војска била је разбијена, а њено је-згро протерано из Србије; припадници ЈВУО били су или легализовани или дубоко скривени. Најважнију улогу у одржавању поретка добиле су полицијске и СС јединице. Већ 22. јануара Хитлер је наредио увођење функције команданта Вишег вође СС-а и полиције у Србији. За првог ко-манданта постављен је виши генерал СС Аугуст Мајснер (August von Meyszner).¹¹³ У његову надлежност спадале су: полиција за обезбеђење поретка (Ordnungs polizei) и Служба безбедности (Sicherheits dienst) која је руководила и српском специјалном полицијом.¹¹⁴ Важну улогу имао је и руководиоц Полиције безбедности и Службе безбедности (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes – BdS/БДС). Од ја-нуара 1942. командант је био Емануел Шефер (Emanuel Schäfer).

Због ангажованости немачке војске на Источном фронту, немач-ки војни врх је одлучио да бугарска војска прошири своју окупациону зону. Од почетка 1942. у Крушевачком округу¹¹⁵ размештене су и једи-нице 1. бугарског корпуса којим је командовао генерал Асен Николов (штаб је био у Нишкој Бањи). У Крушевцу је био 3. пешадијски пук, а у Трстенику 6. коњички дивизион.¹¹⁶

¹¹¹ К. Николић, *Историја Равнојорској покрећа*, I, 165.

¹¹² *Ист.*

¹¹³ Мајснер је имао дуго искуство полицајца: био је жандармеријски официр у Аустроу-гарској, Републици Аустрији после 1918. и Трећем Рајху после 1938. године. У Србију је стигао 4. фебруара 1942. заједно са четири пука тзв. полиције поретка. Он се обич-но карактерише као „србофоб највишег степена“ који је на Србе гледао као на „нижу расу“. Након рата Мајснер је предат новим југословенским властима. На суђењу пред Врховним војним судом у Београду 22. децембра 1946. је осуђен на смрт. Погубљен је вешањем 24. јануара 1947. године.

¹¹⁴ *Zbornik NOR-a*, XII–2, 59–60.

¹¹⁵ Уредбом Недићеве владе од 26. децембра 1941. бановине су укинуте и територија окупиране Србије административно је подељена на 15 округа. Крушевачки округ је обухватао срезове: Жупски са седиштем у Александровцу, Копаонички са седиштем у Брусу, Ражањски са седиштем у Ражњу, Расински и Крушевачки са седиштем у Кру-шевцу и Трстенички са седиштем у Трстенику.

¹¹⁶ Борис Томанић, „Злочини бугарског окупатора у Жупи александровачкој и околини током Другог светског рата“, *Жупски зборник. Нова истраживања*, бр. 12, ур. Драгомир Бончић, Иван Брборић, Александровац 2023, 89–90.

Наређењем Генералштаба Врховне команде Вермахта од 19. фебруара 1942. команда оружаних снага Југоистока извршила је нову војно-управну реорганизацију у Србији. Од команди опуномоћеног команданта у Србији, Више команде LXV и команданта Србије створена је јединствена установа: Командујући генерал и командант у Србији (Kommandierenden general und befehlshaber in Serbien). Ту функцију је од 1. марта вршио генерал Бадер.¹¹⁷

По одобрењу немачке команде у Србији, уредбом генерала Недића од 3. марта 1942. формирана је *Српска државна стража* (СДС) са задатком да обавља извршну и граничну службу у Србији. Делила се на: 1) градску државну стражу; 2) пољску државну стражу и 3) граничну државну стражу. Први командант СДС-а био је дивизијски генерал Стеван Радовановић (претходно је од 6. септембра 1941. био командант жандармерије). После његовог пензионисања, од 7. јуна 1942. командант СДС-а био је пуковник Боривоје Јонић.¹¹⁸ СДС је номинално била у надлежности председника српске владе, а у реалности под немачком командом.¹¹⁹

Све до краја рата, припадници ЈВУО за Недића ће бити „агенти безумног Лондона и Црвене Москве“, људи који раде на „унесрећивању српског народа“, а Михаиловић непријатељ као и „сваки комуниста“. Недић је 31. марта 1942. јавно позвао Михаиловића и још 14 официра ЈВУО и појединаца који су га подржавали да се предају у року од пет дана јер су својим радом „доводили у опасност живот и имовину невиног становништва, гурајући га у једну нову страховиту несрећу, као што су гурнули Мачву, Рудник, Крагујевац и Краљево“. Међу њима је био и Драгутин Кесеровић.¹²⁰

* * *

Кесеровић је почетком 1942. углавном био у копаоничком крају. У јануару је од Михаиловића добио овлашћење за рад, али оно није сачувано. На суђењу је о томе рекао: „По повратку са Краљева вратио сам се у област среза Жупског одакле сам послао официра-курира Дражи да ухватим везу са њим и изложим му ток операција код Краљева, где сам се налазио, и шта сам на терену постигао. Мислим да је то било у децем-

¹¹⁷ *Zbornik NOR-a*, XII–2, 149–150.

¹¹⁸ ВА, НДА, 144–2–32.

¹¹⁹ Опширније о овој формацији: Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944*, Београд 2021.

¹²⁰ Коста Николић, *Историја Равногорској покрећу 1941–1945*. Књига друга: *Србија по окупацијом*, Београд 2014, 124–125. – У случају да до предавања не дође, за све оно што би они урадили, одговараће чланови њихових породица као таоци: „Сва друга лица која би после овога рока одржавала везе са Михаиловићем или његовим официрима, или им на ма који начин буду пружала помоћ у храни, оружју, муницији, оделу, давањем склоништа, одговараће као саучесници у њиховом послу. Чланови породица таквих лица биће такође одмах похапшени као таоци, а њихова имовина одмах конфискована“ (*Исти*).

бру месецу. Тада ми је донето упутство за организацију на терену и наређење којим ме поставља Дража за команданта Расинског корпуса, а не одреда. То сам наређење добио у јануару. Даје ми се за организацију рејон копаоничког и жупског среза“.¹²¹

Предраг Богдановић у својој изјави наводи исто, са једном разликом – Кесеровић је постављен за командата одреда: „Слати су курири код Драже и успостављена веза са њим. Од њега су добијене заповести за спровођење организације. Сада су постављени команданти села и градова бирањем на скупштинама. Прикупљени су војници и старешински кадар на добровољачкој бази. Ја сам тада постављен за командира штабне чете. Кесеровић је од Драже декретом постављен за команданта Расинског одреда у јануару 1942. године. Од тада смо били Југословенска војска у Отаџбини“.¹²²

Иван Ђорђевић, начелник Крушевачког округа,¹²³ у једном од својих првих извештаја Министарству унутрашњих послова писао је да је ситуација у округу добра јер је „Кесеровићева акција која је крајем септембра довела до крвавих догађаја код Крушевца, а и доцније проносила велики неред кроз срезове крушевачки, расински, жупски, копаонички, данас крахирала“. Известио је да се Кесеровић налази у селу Осредци, општина Милентија, у Копаоничком срезу, са не више од 60 до 80 људи: „Око Божићних празника, он се посвађао са ибарским војводом Вулетом Вукашиновићем из Краљева, па је овај са [...] 13-15 својих четника напустио Осредке и отишао у правцу Ибарске клисуре“.¹²⁴

Ђорђевић је даље писао да Кесеровић „за сада не чини ништа, нити показује знаке ма какве активности. Што успева да се ту одржи, то долази отуда што у овом моменту нема никаквих могућности за његово гоњење. У Брусу има свега 14 жандарма и до 15 четника. [...] И поред тога што Кесеровић не трпи никакав притисак нити је угрожен, може се рећи да је он сада потпуно неактиван у погледу неке политичке или војничке акције, па се овакав његов став може толерисати с обзиром на моментално одсуство расположивих снага за његово гоњење и сачекати повољнији моменат за то“.¹²⁵

Ђорђевић је ипак закључио да Кесеровићево присуство у Копаоничком срезу „представља бомбу која би могла под zgodним условом да експлодира у погледу јавне безбедности“.¹²⁶

¹²¹ Суђење, 209.

¹²² ИАК, Изјава Предрага Богдановића од 22. јула 1955.

¹²³ Ђорђевић, лекар по занимању, од почетка окупације па до децембра 1941. био је бан Моравске бановине. За начелника Крушевачког округа постављен је 27. децембра када је Недић у Београду одржао састанак са свим начелницима округа (ВА, НДА, 1–2–19).

¹²⁴ ВА, НДА, 20–1–53. Извештај за период од 1. до 15. јануара 1942. године. – Вукашиновић је убрзо заробљен од Немаца и одведен у логор Црвени крст у Нишу, где је погинуо 12. фебруара 1942. приликом покушаја бекства.

¹²⁵ ВА, НДА, 20–1–53.

¹²⁶ Исто. Министарство унутрашњих послова бележи да су 16. јануара на Гочу „бандити мајора Кесеровића“ ухватили четника Драгишу Биорца, „разоружали га и одвели са

У наредном извештају Ђорђевић је дао нешто другачију слику. Овога пута је нагласио да је јавна безбедност погоршана због појачане активности „групе мајора Кесеровића“ која је раније била потпуно неактивна: „Међутим, за прошлих 15 дана она је постала активна и 21. јануара упала је у Брус где је провела цело подне и следећу ноћ, па се вратила у Осредке. Други упад је учинила у Александровац 1. фебруара којом приликом је дошло до пушкарања са четницима. Погинуо је један четник и један општински служитељ.¹²⁷ После једног сата нападачи су се повукли“.¹²⁸

Ђорђевић је нагласио да је до ових акција дошло јер су четничке снаге из Бруса и Александровца „које су имале да држе у шаху мајора Кесеровића биле врло алкаве и неактивне“, па нису одговориле својим задацима: „Оне су бројно биле јаче, али су морално биле слабије. Оне нису никада пречистиле са тим да је посреду дубок јаз између њих и мајора Кесеровића, већ су се вазда заносиле да постоји ‘национализам’ мајора Кесеровића преко кога могу прелазити као моста над тим јазом. Они су увек у том ‘национализму’ видели нешто заједничко између једних и других, нешто што их зближава, а никако нешто што је у самој ствари слабило четничку моралну снагу. Отуда је дошло до тога да им мајор Кесеровић није био туђ, стран, најмање противник, па се десило и то да када је пре неколико дана четнички одред у Брусу примио своје тромесечне припадљивости, наједном се распао, а добар део прешао са оружјем Кесеровићу [...]. Иста се појава видела у четничком одреду у Александровцу, где [су се] појединачно извлачили четници из одреда и прелазили Кесеровићу“.¹²⁹

Ђорђевић је закључио да је Кесеровић „духовно загосподарио масама“ и да је спреман да на пролеће покрене једну акцију ширих размера. То је, према Ђорђевићу, могло да изазове интервенцију бугарске војске према Александровцу и Брусу. Чак је и немачка команда тражила интервенцију одреда српске владе против Кесеровића јер би се доласком Бугара „доста народа дигло и пришло Кесеровићу, па се мора то по сваку цену избећи. [...] Јачина Кесеровићеве групе цени се данас на 300 до 400 људи“.¹³⁰

Иван Ђорђевић је о Кесеровићу говорио на састанку окружних начелника са Миланом Аћимовићем, тада министром унутрашњих послова у Недићевој влади, одржаном 5. фебруара у Београду. Истакао је

собом, те се за његову судбину ништа не зна“ (ВА, НДА, 20–1–50. Извештај од 21. јануара 1942).

¹²⁷ Тада је извршен напад на људе Милорада Милосављевића. Убијен је Милосављевићев брат Љубодраг, а син Живорад (стар 15 година) је заробљен и касније ослобођен (Станко Бзенић, *Трстеник у ратној стихији 1942–1945*, приредио Немања Девић, Београд–Трстеник 2024, 62).

¹²⁸ ВА, НДА, 20–7–53. Извештај за период од 16. до 31. јануара 1942.

¹²⁹ Исто.

¹³⁰ Исто.

да Кесеровић „седи у Брусу као код своје куће“ и да Копаонички и Жупски срез држи „потпуно у својој руци, како у погледу духовном, тако и у погледу моралном“. Због тога је тражио да се Кесеровић ликвидира и да се за ту акцију ангажују додатни одреди.¹³¹

После овог састанка уследио је удар на Кесеровића који је имао своје наличје и показао подршку коју је он имао у Недићевим одредима. Акција је вођена од 18. до 26. фебруара у области Бруса, а за њу је био задужен 1. српски оружани одред којим је командовао „капетан Петковић“.¹³² Његов заменик био је „капетан Анђелковић, начелник штаба генерала Бабића“, како је у свом извештају навео капетан Шолдер.¹³³

У селу Шошиће, код Бруса, заробљено је десет Кесеровићевих људи. Међу њима је био и барјактар Живојин Јаковљевић. О тим заробљеницима Шолдер није обавештен, већ је то сазнао од једног „повереника“. Петковић и Анђелковић су намеравали да их ослободе, што је Шолдер спречио. У извештају је саопштио да они неће бити још увек стрељани због даље истраге.¹³⁴ Не знамо каква је била њихова судбина.

Милан Недић није био задовољан борбеним учинцима Пећанчевих одреда у обрачуна са „комунистичком бандом Кесеровића“, како се изразио. Пећанац је реаговао у писму Недићу (писмо није датирано, вероватно је упућено почетком марта). Нагласио је да су носиоци потере били Љотићеви *добровољци*¹³⁵ који су на потезу од Крушевца до Бруса чинили „нечувена тирјанства и пљачке какве ни Арнаути 1915. нису чини-

¹³¹ ВА, НДА, 1–2–21/29. „Прва конференција чланова српске владе са окружним начелницима“.

¹³² Вероватно је у питању Јован С. Петковић.

¹³³ „Генерал Бабић“ је Љубо Бабић, један од главних команданата оружаних одреда Недићеве владе који су гушили устанак. Од 6. септембра 1941. био је командант 6. одреда СДС-а (седиште у Свилајнцу), од октобра 1941. командант „Велико-моравске групе српских оружаних одреда“, а од јануара 1942. командант Државне полиције. „Бабић“ је Албрехт Шиндлер фон Клејстенбург, рођен 1890. у источној Пруској (на територији данашње Пољске) од оца Немца и мајке Пољацине. У Бечу је 1911. завршио Војну академију. Прва служба била му је у Бањалуци где се 1913. оженио Српкињом Јеленом Бућин, прешао у православну веру и узео име Љубо Бабић. Кад је почео Први светски рат мобилисан је у аустроугарску војску. Непосредно пред Церску битку августа 1914. прешао је на српску страну и цео рат провео у српској војсци. (<https://zrtvasvojeljubavi.wordpress.com/ljuba-babic/>). После рата је наставио службу у југословенској војсци. Немци су током акције против Кесеровића открили Бабићев прави идентитет. Ухапшен је у Крушевцу због дезертирања у Првом светском рату и депортован у заробљенички логор Оснабрик. Након рата се укључио у рад српске антикомунистичке емиграције, али су га, обучени у униформе америчке војске, киднаповали припадници југословенске тајне полиције спровели у Београд. Осуђен је на смрт и стрељан 1946. (Небојша Стамболија, „Стварање и организација Српске државне страже 1941/1942“, *Војноисторијски гласник – посебно издање* (2022), 190).

¹³⁴ ИАБ, БДС, А–179.

¹³⁵ *Српска добровољачка команда* формирана је 15. септембра 1941. Њен први командант био је пуковник Коста Мушички, бивши ађутант краља Александра. Априлски рат га је затекао у родном Славонском Броду, а у Србију је избегао августа 1941. године. Касније је унапређен у чин бригадног генерала.

ли". Кесеровић је обавештен о потери, па је Пећанац позвао у помоћ одред Машана Ђуровића.¹³⁶ Али, и та информација је прослеђена Кесеровићу који је успео да побегне: „На жалост, Бабићеви официри су се са Кесеровићем погађали чак и о томе колико ће од заплетење хране да му дозволе да однесе. Војници су као овце вођени по Копаонику. Овоме је доста крива и немачка команда која је издала наређење да се чека на долазак артиљерије која никад није стигла. Распоред је био тако глупо састављен, а команда није била у рукама мојих војвода, а издајство је постојало, не од мојих војвода већ од командних официра, па свака кривица мојих војвода отпада и они се потпуно неоправдано нападају“.¹³⁷

Због учешћа у потери за Кесеровићем, Машан Ђуровић је претрпео критику од генерала Михаиловића путем писма од 27. фебруара (то писмо није сачувано), што знамо на основу Ђуровићевог одговора Михаиловићу од 10. марта. Ђуровић је прво саопштио да је и даље југословенски официр који се заклео на верност краљу и Отаџбини, и да је радио све да би заштитио народ, али да више није могао да подноси „прљав и провокаторски“ рад појединаца међу које је сврстао и Кесеровића. За њега није имао лепших речи: „Свуда истиче да је Србин, а са својом бандом с којом се сељака од места до места, оставља прљаве трагове свога ‘српства’, пљачкајући народ у једном месту да би на другом могао мирније пробавити. Његов једини идеал је ракија. Она му замењује и државу и краља и све! Из свих крајева куда је он пролазио, долази народ да се жали на њега и ми ништа нисмо предузимали, рачунајући да ће једном престати са таквим радом. Али кад смо дознали да у он у своје редове прима и комунисте, међу којима неколико крволока који су побили неколико наших официра, онда сам са својим људима кренуо у потеру за њим. Напомињем да се ми боримо са свим оним елементима, који у овако тешком положају хоће да ниште наш народ, а у првом реду овде спадају комунисти. Стога, уколико Ви не будете наредили мајору

¹³⁶ Машан Ђуровић (7. јул 1912, село Гајтан, општина Медвеђа). Отац му је погинуо 1917. у борби са Бугарима. Подаци о његовој војној служби до почетка рата нису најјаснији. Током Априлског рата налазио се у 38. пешадијском пуку Зетске дивизије који је водио борбе са Италијанима на правцу према Скадру. Вратио се у родни крај, а 10. маја приступио је Кости Пећанцу као „војвода сухопланински“. Током 1941. ратовао је у студеничком и новопазарском крају против албанских и муслиманских банди, али и против партизана. Од краја августа био је у отвореној колаборацији са Немцима, а крајем 1941. или почетком 1942. званично је постао командант легализованог Ибарског четничког одреда са ознаком „Ц-54“. Милутин Живковић, „Ратни пут војводе сухопланинског Машана Ђуровића 1941–1943“, *Лесковачки зборник*, LIX (2019), 305–306, 311.

¹³⁷ ВА, НДА, 33–11–37. Пећанац је писао и да ће „наша коначна пропаст“ доћи због велике инфилтрације Михаиловићевих официра у владиним одредима: „Верујте, Господине Председниче, да ће се нама ово светити исто онако како се Дражи светило што је примио комунисте. Чаша горчине се прелила и ја морам Вама искрено да се исповедам и искрено да Вам све предочим, па Ви радите шта хоћете. И моја и Ваша несрећа лежи у томе што сам већ два месеца непрекидно у постељи, иначе би ја све сам, и све ћу убудуће сам правити планове и радити по моме обичају“ (Исто).

Кесеровићу да нам преда комунисте које држи у својим редовима, ја ћу га и даље неуморно гонити, па ма где он био. [...] Уверавам Вас да у будуће увек можете на мене рачунати као на Србина и заклетог официра Југословенске војске“.¹³⁸

Потом је уследила офанзива против партизана у Топлици. Пећанац је 23. фебруара наредио „чишћење терена“ и низ репресивних мера из којих издвајамо: „Заробљене комунисте без икаквог саслушања убијати одмах на лицу места. Милости и пажње према правим комунистима не сме бити никакве јер се са њиховим потпуним уништењем може очистити терен од њих и народ ослободити ове немани. Комунистичке куће пошто се одузме сва храна одмах спаљивати и уништавати. [...] При уласку у села поставити заседе са свију страна и не дозволити никакав излазак из села никоме ни мушкоме ни женскоме ни малом ни великом и ко год покуша да изађе убити га“.¹³⁹

Кесеровић је на ове догађаје реаговао 9. марта, преко прогласа „Драгом народу јуначке и поносне Топлице“. У њему се потписао као „командант оперативне војске за Топлицу и Расину“. Прво је навео да је у децембру 1941. народу овог краја доставио Михаиловићево наређење „да ступите у редове четничких одреда Југословенске војске у Отаџбини и да напустите народне издајнике који су вас за новац продали и поведоше странпутицом“. Потом је поручио: „Надам се да сте отворили очи и пошли путем којим су ишли јунаци поносне Топлице који својим животима створише нашу драгу и велику отаџбину. Згражам се и велику бол осећам у својој души када чујем да се у нашој јуначкој Топлици пролива братска крв. А зашто? Зато што вас је досадашњи ваш вођа, народни издајник Коста Пећанац, предао непријатељу, ставио вас је у његову службу, а све на штету свог српског имена, на штету наших моћних савезника који се боре за спас целог човечанства“.¹⁴⁰

Кесеровић је народ Топлице позвао да се стави под команду потпуковника Милутина Радојевића¹⁴¹ како би испунио „свету дужност – борбу против нашег вековног непријатеља јер ћете само на такав начин

¹³⁸ ВА, ЧА, 18–5–2.

¹³⁹ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, I–3, Beograd 1953, 347.

¹⁴⁰ ВА, ЧА. Нечитка ознака сигнатуре у оригиналу документа.

¹⁴¹ После сукоба са четницима „војводе Роде“ октобра 1941. у Александровцу, Радојевић се, са малом групом људи, кретао по Копаонику и родном крају. Михаиловићево овлашћење за рад на организацији ЈВУО у Топлици добио је 21. фебруара 1942. године. Формирао је Топлички корпус и од маја 1942. био његов командант. Партизани су према Радојевићу у почетку заузели „став ишчекивања“, а занимљива је и опаска о Кесеровићу: „П.пуковник Радивојевић, звани ‘сталаћки војвода’, прошле године лојално је сарађивао са нашим партизанима у крушевачком крају. Треба да знате да он у то време још није био под Дражином командом. Какав је сада, то треба видети и није искључено да он промени свој став према нама као и Кесеровић. Ако можете да без опасности дођете до њега, треба с њим разговарати, а доцније можда нешто заједнички издати за народ тога краја“ (*Зборник НОР-а*, I–3, 264–265. Писмо ПК Србије Окружном комитету КПЈ за Лесковац од 15. јуна 1942).

одговорити свом узвишеном позиву: Све за Краља и Отаџбину! Издајник Коста Пећанац, Милан Недић, Љотић и други у служби су непријатеља. Не верујте им и не дозволите да и један ступи на тле поносне Топлице“.¹⁴² На крају овог прогласа говорио је и о „комунистима-партизанима“ како се изразио: они воде отворену борбу против окупатора, „али и потајну борбу против нас све са циљем да у погодном моменту узму власт у своје руке и да нам униште оно што нам је најсветије: краља, веру, цркву и славу и да нам одузму целокупно имање које смо ми мученичким крвавим знојем стекли. После [окупатора] они су нам највећа опасност“.¹⁴³

Машан Ђуровић је и даље био у потери за Кесеровићем. То знамо из једног извештаја Ивана Ђорђевића у коме је писао да је Ђуровић, са 150 људи, у периоду од 11. до 14. априла покушао да ликвидира Кесеровића: „Мора се констатовати да овај покушај није одвео ничему стварном“.¹⁴⁴

Командант Расинског корпуса Југословенске војске у Отаџбини

Реорганизација ЈВУО изведена је по територијалном начелу, на основу „Упутства број 5“ које је Михаиловић издао 14. фебруара 1942. године. Основ војне организације биле су оперативне јединице под оружјем: илегални, тзв. шумски одреди, формирани у чете, батаљоне (две до три чете), бригаде (три до пет батаљона) и корпусе (две до пет бригада). Бригаде су покривале срезове, а корпуси округе. Основни задаци јединица били су: старање о миру и поретку на додељеној територији, а у тренутку општег устанка рушење комуникација, техничких објеката и ометање саобраћаја.¹⁴⁵

Организовање гериле било је праћено бројним проблемима. Предратни чин и место у војној хијерархији нису имали већи значај, већ лична амбиција и способност вођења покрета отпора. Због тога су суревњивост и нетрпељивост појединаца остали битна карактеристика, све до краја рата. То није мимоишло ни Кесеровића. Из његовог писма генералу Михаиловићу из средине априла, знамо да је био незадовољан јер му нису додељени Расински и Крушевачки срез, и да је о томе 26. марта послао извештај преко капетана Владислава Додића, Михаиловићевог делегата за ову област.¹⁴⁶ У том извештају саопштио је бројне оштре при-

¹⁴² ВА, ЧА. Нечитка ознака сигнатуре у оригиналу документа.

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ ВА, НДА, 20–8–41. Извештај Министарству унутрашњих послова од 9. маја 1942.

¹⁴⁵ К. Николић, *Историја Равнојорској покрећа*, II, 11–12.

¹⁴⁶ Владислав је син генерала Душана Додића, рођен у Милутовцу, у општини Трстеник. Михаиловићевом покрету прикључио се крајем септембра 1941, а током 1942. био је, у чину мајора, командант Смедеревског корпуса ЈВУО. Био је у групи официра којима је Недићева влада јула 1942. одузела чин: „У шуми код Драже Михаиловића“ (ВА, НДА, 1–2–12). Крајем децембра 1942. ухапсили су га Немци. Стрељан је 25. маја 1943. на масовном губилишту у Јајинцима (Немања Девић, „Мајор Владислав Додић из Милутовца: нетипична судбина официра ЈВУО“, *Жујски зборник. Нова истраживања*, бр. 10, ур. Драгомир Бонџић, Иван Брборић, Александровац 2020, 126).

медбе о раду Додића и „његових другова – народних издајника, о расположењу старешина и војника овог одреда, а и народа овога краја после Вашег наређења којим сте искључили из моје домene срезове Расински и Крушевачки“.¹⁴⁷

Кесеровић је писао да је 8. априла Михаиловићу упутио свог курира, капетана Радована Минцића, како би му лично предао извештај, „а и усмено изложио моје предлоге и врло важна опажања“. Нагласио је да је Додић његов извештај од 26. марта отворио и прочитао, па одмах, са капетаном Весићем,¹⁴⁸ отишао у село Велуће, где су се „састали са војводом Родом – гестаповцем. Да је ту прочитан мој извештај, да су ту донети важни закључци не може бити спора, а да је то тако, доказ је и тај што се после једног дана појављује проглас под мојим потписом који је упућен Немцима и Бугарима. У томе прогласу тобоже ја претим Бугарима и Немцима да ћу их на дан 6. априла, на други дан Ускрса, напасти у Крушевцу. Шта се хтелo са овим прогласом, нису потребни коментари. Ти исти људи-издајници народа желели би да се одред мајора Кесеровића уништи, они би хтели да Ви о мени стекнете рђаво мишљење. Укратко речено, они би хтели власт овог краја, а све у циљу да се код Вас пласирају као јунаци и прави Срби, хтели би да са себе скину издајничко име. Надам се да у томе успети неће. Ти злотвори и издајници успели су да покрену непријатеља, успели су да цела бугарска и немачка дивизија крене ка Кесеровићу. Но, преварили су се у оном другом јер непријатељ није ни дошао близу мог одреда, а нема ни помена о уништењу јунака који се већ годину дана боре са непријатељем и са много других недаћа. Бугари су прошли кроз Александровац, с. Милентију и Брус, а са Немцима заједно кроз Јошаничку Бању, Плочу и Бело Брдо. Ту су остали два дана, па се вратили у своје гарнизоне. Приликом проласка и бављења у означеним местима, према народу су се понашали врло лепо и изјавили су да против мајора Кесеровића неће предузимати никакву акцију, а све из разлога што је мајор Кесеровић прави српски официр и нећемо га дирати све дотле док нас не буде нападао“.¹⁴⁹

Кесеровић је даље писао да је и Пећанац издао један проглас (тај проглас Кесеровић је доставио Михаиловићу, али он није сачуван) у коме се „појављује као неки спасилац, да спаси овај народ на исти начин као и своју Топлицу“. После тог прогласа „народ је прилично забринут, но срећом све се већ стишало, а поготову кад сам издао свој контра проглас и народ обавестио да нећу нападати Крушевац и да је проглас упућен Немцима и Бугарима намерно убачен да се код непријатеља изазове акција и да се народ застраши“.¹⁵⁰ Сад опет живот тече својим током. Народ је сми-

¹⁴⁷ ВА, ЧА, 18–5–3.

¹⁴⁸ Властимир Весић. Током 1941. био је командант Трстеничког четничког одреда који се борио против партизана око Краљева и код Стопање.

¹⁴⁹ ВА, ЧА, 18–5–3.

¹⁵⁰ У питању је проглас „Српским див јунацима среза Копачичког, Расинског, Жупског, Крушевачког, Трстеничког и Жичког“ од 1. априла. У њему је Кесеровић истицао да не-

рен, народ се више не плаши јер је увидео да су то провокације и да је то спремљено од народних издајника, а све у циљу да се одред мајора Кесеровића уништи и онемогући у овом крају. [...] Ових дана дознао сам да је капетан Додић са капетаном Весићем и Вукадиновићем¹⁵¹ прикупљао податке о томе од кога сам ја узимао новац и подговарао је људе да изјаве како је тај новац на силу узиман, а све у циљу да о томе Вас обавесте. Не верујте тим злотворима, не верујте им ништа и слушајте једино и једино мене, Вашег команданта који се са својим људима налази пуну годину дана у планини и који се бори са много непријатеља”.¹⁵²

Као датум формирања Расинског корпуса ЈВУО („Горски штаб број 23”) узима се 15. април 1942. када је Кесеровић, у селу Блажеву на Копаонику, издао „Упутство број 1 за рад на организацији и формирању јединица пре објаве мобилизације”. Упутство је предвиђало да се „сви послови” на формирању јединица изведу у највећој тајности: „За овај посао бирати најповерљивије, најумешније и најагилније људе. У преписци бити врло обазрив и водити је у шифрама и уговореним знацима. Мобилизацијски материјал и сву преписку трајне вредности чувати на сигурном месту. Преписку тренутне вредности одмах уништавати спаљивањем”.¹⁵³

Команданти бригада требало је да формирају штаб, штабну чету и потребан број батаљона, а „уз помоћ најповерљивијих сарадника” израђују потребан мобилизацијски материјал. Требало је формирати обавештајно-пропаганде секције за свако село и обавештајну службу: „За ову службу употребити људе са довољном интелигенцијом. Шеф да буде по могућству официр. Људи треба да су поштени и да су код народа омиљени-виђени”.¹⁵⁴

Кесеровић је потом 18. априла издао „Упутство за рад и поступак старешина на оглас мобилизације”, а два дана касније и „Упутство за

ма разлога да напада непријатеља: „Непријатељ је миран и као таквог нећу га нападати. Ја данас све вас чувам и штитим од других разорних елемената који би својим радом хтели да од вас створе оно што не треба да сте – издајници и слуге непријатеља” (ВА, ЧА, 79–4–8). За Пећанца је навео да је „завио у црно народ у Топлици” а да је сада „упутио једног човека као спасиоца”, а ко је тај човек „не жели да о њему говори”. Мислио је на „војводу Роду” који је 1941. био у Жупи: „Познат вам је, то је разбојник и највећи лопов данашњег доба. Уклоњен је из овог краја. Тај исти злотвор и сада, заједно са Костом Пећанцем, ради противу Вас. Дознајем да скоро свакодневно одлази у Крушевац и по наговору свог војводе ради пуном паром да се Вама, а и мени освети, да доврши оно што је започео. А ја вам, драги јунаци, тврдим да у томе неће успети, приближује се крај њиховог злочиначког рада. Ето, драга браћо, ко су ти људи. Не верујте им и не слушајте их ништа. Будите мирни и спокојни. Ја непријатеља нећу нападати, а и они су људи, нарочито наша браћа Бугари, па ће поштедети и вас јер свака акција изазива реакцију. Не слушајте их, у њима гледајте и даље народне издајнике. Слушајте нас, слушајте глас и наређење ђенерала Драгољуба Михаиловића” (Исто).

¹⁵¹ Капетан Предраг Вукадиновић.

¹⁵² ВА, ЧА, 18–5–3.

¹⁵³ ВА, ЧА, 79–5–4.

¹⁵⁴ Исто. Кесеровићево кодно име у радио комуникацији са Врховном командом било је „Орел”.

рад команданта резервне војске-среског команданта после примењеног наређења за мобилизацију“.¹⁵⁵ То су наређења општег типа, па их нећемо посебно коментарисати. Свештеник Миливоје Мандић био је шеф пропагандно-обавештајног одека Расинског корпуса.¹⁵⁶

Расински корпус је у почетку деловао на територијама Копаоничког и Жупског среза.¹⁵⁷ На простору Трстеничког, Крушевачког и Расинског среза долазило је до преклапања надлежности јер су команданте бригада постављали и Кесеровић, али и мајор Радослав Ђурић¹⁵⁸ и резервни мајор Добривоје Маринковић, командант „Горског штаба 12“.¹⁵⁹ Велики утицај на овом простору имао је и генерал Мирослав Трифуновић, делегат Врховне команде за Србију, преко свог обавештајно-комуникацијског центра на Гочу (кодно име било је „Др Оњо“). Начелник његовог штаба био је мајор Душан Мирић.¹⁶⁰

Током маја 1942. генералштабни мајор Мирко Лалатовић¹⁶¹ је Кесеровићу доставио упутства за рад. Посебно је нагласио да „праве издај-

¹⁵⁵ ВА, ЧА, 79–5–5 и ВА, ЧА, 79–5–6.

¹⁵⁶ У списку официра Расинског корпуса за Мандића је наведено: „На дан мобилизације био је у својој парохији у Александровцу. Није се борио. После капитулације донео одлуку да чува народ и да ради са њим. У организацији од 1. јула, у шуми од 23. септембра 1941. године. По ступању у шуму борио се са непријатељем око Крушевца и Краљева. Похваљен армиском похвалом господина министра од 29. јануара 1942. године. Рањен није“ (ВА, ЧА, 81–6–42).

¹⁵⁷ Командант Копаоничке бригаде био је пешадијски капетан Стеван Влаховић. Погинуо је 2. децембра 1942. у сукобу са Немцима, о чему ће касније бити писано. За команданта Жупске бригаде Врховна команда ЈВУО поставила је већ поменутог капетана Предрага Вукадиновић, са чим се Кесеровић није слагао. Генералу Михаиловићу 11. маја је писао: „Позвао сам га 29. априла да дође код мене да му издам потребна упутства за рад на организацији бригаде. Није дошао, а како ми изгледа неће ни доћи. Састанак је имао са Машаном у Брусу. Сумњам у њега. Молим за наређење шта да радим“ (ВА, ЧА, 278–1–19). Потпуковник Драгослав Павловић, први начелник штаба на Равној гори од маја 1941. па начелник Команде позадине, Михаиловића је 25. јуна обавестио да је Кесеровић сменио Вукадиновића „зато што на његове позиве није дошао већ отишао у Београд на неки Недићев курс. Моли и Вашу сагласност“ (*Радио-дејешје*, 473).

¹⁵⁸ Ђурић је био командант Команде јужне Србије ЈВУО („Горски штаб 110“) формиране наређењем генерала Михаиловића од 24. марта 1942. године. Покривала је југоисточну Србију од Копаоника до Старе Планине, Македонију и Косово и Метохију (ВА, ЧА, 181–6–18).

¹⁵⁹ На основу Михаиловићевог овлашћења од 16. септембра 1941. Маринковић је радио на територијама Расинског, Алексиначког, Ражањског и Моравског среза (ВА, ЧА, 99–1–2).

¹⁶⁰ Генерал Михаиловић је 18. јула 1942. потпуковнику Павловићу писао да Трифуновића уведе и организацију ЈВУО: „Положај ће му се одредити, потребан је, поздравите га“ (ВА, ЧА, 299–1–3). Трифуновићев задатак био је да организује ЈВУО на простору Трстеника и Врњачке Бање. Од 1943. био је командант Команде Србије задужен за организацију и рад свих корпуса. Михаиловић и Трифуновић су били класни другови из 43. класе Ниже школе Војне академије, па се Трифуновић Михаиловићу једини обраћао са „ти“.

¹⁶¹ Лалатовић је током Априлског рата авионом пребегао у иностранство. Распоређен је у савезничку команду у северној Африци. На територију окупиране Југославије дошао је у оквиру прве британске војне мисије „Byllseye“ коју је водио капетан Дужејн

нике Краља и Отаџбине треба ликвидирати без милости“, а да је Машан Ђуровић „и даље сумњив“. Кесеровић је одговорио: „Машан прошао 11. маја кроз Брус, Блаце и Куршумлију. На путу говорио против Дражиних организација. У Куршумлији ухапшен и спроведен за Ниш. Говори се да ће бити пуштен. Предузео сам потребе мере да његове људе одвратим од њега и да их приволим за рад са нама. До сада сам доста успео“.¹⁶²

У овом телеграму Кесеровић је известио и о Пећанцу: „Коста Пећанац и син му Милан налазе се у Луковској Бањи.“¹⁶³ Како дознајем, повукли су се зато што их Немци разоружавају. И даље ради против наших организација са Немцима и наставља са својим злочиначким делима. Затвара и убија људе који припадају нашим организацијама. Дозволите да ове злотворе ликвидирамо. [...] Машан пуштен 18. маја, вратио се у Рашку. Поручник Мирко Томашевић који је под командом Машановом, 22. маја био у мом штабу, ставља се под моју команду и вољан је да ме у сваком погледу помаже.“¹⁶⁴ Машан остао на истој линији“.¹⁶⁵

О стању у Расинском корпусу потпуковник Павловић обавестио је генерала Михаиловића 25. јуна: „Кесеровић без новца, а има под оружјем око 300 људи. У потпуности завршио формирање Жупске и Копаоничке бригаде, свака од по пет батаљона. Моли што пре: оружје, муницију, санитетски материјал и обућу“.¹⁶⁶

Највећи проблем, слично као и у другом крајевима Србије, био је слаб одзив активних официра на службу „Краљу и Отаџбини“. Они су радије бирали легализовани статус у Српској државној стражи а не ризик живот у илегалу, по планинама и шумама Србије. Такав живот иза-

Хадсон (Duane Tyrrel Hudson), предатни саветодавни рударски инжењер у Београду и припадник „Секције Д“ британске тајне службе СОЕ (*The Special Operations Executive*). Мисија је, подморницом „Triumph“, на црногорску обалу, код Петровца, приспела у ноћи између 19. и 20. септембра 1941. (Коста Николић, *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату*, Београд 2018, 41). Лалатовић је у овом периоду био начелник одељења за унутрашњу и спољну службу везе у Михаиловићевом штабу. Од 4. септембра 1943. био је начелник 2. одсека Оперативног одељења Врховне команде задуженог за наоружање и опрему војске и за службу везе у земљи и иностранству

¹⁶² ВА, ЧА, 278–1–19.

¹⁶³ Милан Миловановић, рођен 1911. године. Његова браћа Милован и Иван и сестра Милица преминули су за време Првог светског рата.

¹⁶⁴ Томашевић (селиште код Куршумлије, 1916), активни пешадијски поручник. Током 1941. био је командант Шуматовачког одреда. Прикључио се Машану Ђуровићу који је о њему Пећанцу 13. новембра писао: „Војвода Шуматовски Мирко Томашевић налази се код мене и води једну моју чету и овога пута се показао храбар у борби са комунистима, а нарочито код рудника Баљевац, па је овим заслужио сваку пажњу и препоруку“ (ВА, НДА, 33–13–25). У списку официра Расинског корпуса наведено је да се Томашевић 1941. борио „са Арнаутима код Новог Пазара у легалном одреду“, да је 1942. потпуковник Милутин Радојевић одбио да га прими у састав Топличког корпуса, па је Томашевић „лутао по Топлици са својим војницима и поново се пријавио у Расински корпус када је одређен за начелника штаба 2. расинске бригаде“ (ВА, ЧА, 81–6–42).

¹⁶⁵ ВА, ЧА, 278–1–19.

¹⁶⁶ *Радио-гејеше*, 426.

брао је капетан Ђино Коловић, родом из Охрида. Током Априлског рата је заробљен и интерниран у Немачку. У заробљеништву је оболео од туберкулозе. По пуштању из заробљеништва дошао је на Копаоник и ставио се Кесеровићу „на располагање“. Кесеровић је о томе 8. јула обавестио Врховну команду: „Активни пешадиски капетан II кл. Коловић Ђино пуштен је из ропства као Бугарин. Ступио је у овај корпус својевољно и распоређен је на одговарајућу дужност. Врло добар је официр. Ропство је избегао само да се стави у службу Краља и Отаџбине“.¹⁶⁷

У овом тренутку Расински корпус је у свом саставу имао 13 активних и 37 резервних официра.

За Недићеву владу Кесеровић је и даље представљао „једну огромну препреку“, како је 12. јуна извештавао Иван Ђорђевић. Начелник Крушевачког округа је посебно нагласио да Кесеровићева група „врши притисак на средину у којој дела политички, терајући народ на саботажу према непријатељу, чак и под претњом смртне казне, а уз то се најгоре изражава и о Влади народног спаса. У општинама где се креће, немогућно је спровести ма какво наређење, нити сме ко од органа власти тамо да се појави“.¹⁶⁸ Ђорђевић је известио и да има „несавладиве тешкоће“ у обрачуна са Кесеровићем јер СДС „апсолутно нема снаге за уништење ове групе и без помоћи са стране то је немогуће извести. Свакако да се мора наћи неки добровољачки одред или трупе из неког другог округа које би се довеле ради свршавања овог задатка. Са своје стране напомињем да је крајњи рок да се ова група ликвидира“.¹⁶⁹

О акцији која се припремала против њега, Кесеровић је 27. јуна обавестио Врховну команду: „Примио сам извештаје да се Машан, Љотићевци и Бугари јачине једне дивизије спремају да ме нападну. Још не верујем да ће овај напад уследити, али сам и поред тога предузео потребне мере да избегнем изненађење. Ради знања. 1. јуна Машан ухватио курире потпуковника Радојевића са његовим и мојим извештајем, поручника Цветковића и енглеског капетана Христофера Лоренца и ове предао Немцима у Београд.¹⁷⁰ Раније предао још три Енглеза.¹⁷¹ Ради тога и осталог рада из-

¹⁶⁷ ВА, ЧА, 278–1–19. У списку официра Расинског корпуса наведено је да је Коловић у Априлском рату био командир 9. чете 43. пешадијског пука у Славонској Пожеги: „Пук се није уопште борио са непријатељем, већ се побунио и похапсио све официре, подофицире и војнике Србе којих је било врло мало. Одатле је спроведен у немачко заробљеништво у Нирнберг, где је остао све до краја 1941. године. Пуштен као Бугарин, у Србију прешао илегално 20. марта 1942. године. До 5. маја био у Крушевцу непријављен, а 5. маја ступио у шуму као борац Југословенске војске у Отаџбини. Одмах по одласку у шуму ступио у Расински корпус. Није одликован, похваљиван, ни унапређиван. Рађен није“ (ВА, ЧА, 81–6–42).

¹⁶⁸ ВА, НДА, 21–1–48.

¹⁶⁹ Исто.

¹⁷⁰ Британски поручник Лоренс Кристи (Lawrence Christie, рођен 31. октобра 1915. у Одихаму). Он је заробљен током немачке инвазије на Крит (операција „Меркур“) маја 1941. године. У лето 1941, негде на територији Македоније, побегао је из немачког воза са заробљеницима. Покушао је да се пребаци до Турске како би успоставио контакт са Британцима. Није успео, па се преко Бугарске пешице вратио у Србију. Тешко

дајника Машана, упутио сам тројку да на њега примене слово 'З'. Молим да се од шефа тројки ово одобри и путем Радија Лондон огласи".¹⁷²

Немачка Полиција безбедности наводи да је Машан Ђуровић Кристија и поручника Димитрија Р. Цветковића предао српској полцији, а они Немцима. Знамо и да је Кристи испитиван 12. јула.¹⁷³

„Све за Краља и Отаџбину“

О свом раду Кесеровић је 8. јула Михаиловићу писао: „Ја се са мојим јунацима налазим већ годину дана у нашим слободним планинама, борим се са много потешкоћа, а највеће су материјално снабдевање. [...] Не тражим ништа, никакву славу нити награду. За мене је највећа награда да се избори слобода. Господине министре, ја сам Ваш потчињени. Пошао сам овим путем части и часне борбе и на овоме путу није нико у стању да ми се супротстави. Овим путем ћу ићи све до коначне победе. За мене и моје јунаке живот је ништа. Код нас је највећа светиња Краљ и Отаџбина и за нас сте Ви све. Војници су ми оголели. Оружје неопходно потребно, зато Вас молим да се са дотурањем оружја и спреме пожури. Потребно оружје и материјал навео сам у своме извештају достављеном Вама. Поред овога, потребан ми је експлозив за рушење мостова и осталих објеката. Машан и Рода као народни издајници биће ускоро смакнути. О овоме ћу Вас одмах извести".¹⁷⁴

Кесеровић је 29. јула од генерала Михаиловића поново тражио да му се доделе и Расински и Крушевачки срез, уз примедбу да рад мајора Маринковића и његових сарадника „много штети“ организацији: „Командант штаба бр. 12 мајор Маринковић и раније је радио против

болесног крили су га и неговали сељаци. Упознао је Косту Пећанца који га је формално уписао као једног од својих четника. Пећанац га је послао у штаб генерала Новаковића, а тамо је срео и једну групу партизана. Четнике је описао као „шарено обучене остатке“ славне прошлости, а партизанае као „жилаве и намргођене“, који ћутке „посматрају све оштрим црним очима“. Када је Пећанац склопио споразум са Немцима, Лоренс га је напустио и са Новаковићем кренуо ка Крушевцу, учествовао у нападу 23. септембра, па у борбама код Краљева. Од 1942. био је код Милутина Радојевића. Током априла отишао је на Голију где се срео са Михаиловићем. У повратку су га ухватили Машанови четници и предали Немцима. У мемоарима је записао да га је ухватио „луди српски ратни заповедник који умире од туберкулозе“ и који га је оптужио да је Јеврејин. Депортован је у Немачку. Кристи је преживео рат и 1947. у Лондону објавио књигу *Irregular Adventure* из које смо и навели податке о њему.

¹⁷¹ Ђуровић је 25. априла заробио тројицу енглеских официра на Копаонику. То су Семил Џејмс (Semil James), Сид Пројас (Sida Projas) и Перси Евант (Persi Evend). Већ наредног дана их је послао Немцима у Београд (М. Живковић, „Ратни пут војводе сухопланинског Машана Ђуровића“, 314). У питању су заробљени британски војници из Грчке, спровођени у Немачку, који су побегли из возова и склањали се на територију под контролом ЈВУО.

¹⁷² ВА, ЧА, 278–1–19.

¹⁷³ ИАБ, БДС, Д–334. Машан Ђуровић. – И Димитрије Цветковић је одведен у заробљеништво. После рата ступио је у ЈНА.

¹⁷⁴ ВА, ЧА, 278–1–19.

мене и мојих људи што је Вама добро познато. Ових дана почео издавати наређење појединима пропалим подофицирима да организују чете у Жупском срезу. Ово је мој срез. На основи чега то ради, непознато ми је. У своме реону до сада није ништа урадио, већ само интригира и пише. Хвали се да је командант 10 срезова и да сам ја под његовом командом. Његова наређења за мој реон доставићу Вам [по куриру]”.¹⁷⁵

Даље је навео да је Маринковић за команданта 2. расинске бригаде поставио војног чиновника Александра Петковића, „сада Јасичког војводу, који је за време напада на Крушевац побегао из мог одреда. Он је у селу Купцима псовао Краља и владу у Лондону. О овоме сам Вас раније известио. На организацији о формирању јединица у срезу Расинском и Крушевачком до сада није ништа учињено. Народ не зна за мајора Маринковића и Поповића.”¹⁷⁶ Обвезници ових срезова неће се одазвати њиховом позиву. Ви добро знате на који су начин ова два среза одузета испод моје команде. Ја сам молио да се интригаторима не изађе у сусрет, но нисам успео. Вашу одлуку примио сам на знање. Све ово, а у вези рада мајора Маринковића, може имати недогледних последица по општу ствар. Да не би до овог дошло, мишљења сам да се срезови Крушевачки и Расински поново ставе под моју команду. Будите чврсто убеђени да овде нису болесне амбиције, по среди је општа ствар за позитиван успех у нашем светом послу. Све за Краља и Отаџбину”.¹⁷⁷

Кесеровић је и даље био на мети Недићевих власти. Иван Ђорђевић је, на пример, 9. јула тражио да се „група националних одметника мајора Кесеровића” ликвидира: „Она представља несавладиву тешкоћу за исправно функционисање државног апарата и доиста много штети угледу владе народног спаса”.¹⁷⁸

Да се припремала једна већа акција, постало је јасно када је Кесеровић 1. августа Врховну команду обавестио да Машан Ђуровић тога дана увече „креће са Немцима у Криву Реку да ме нападне. Одлучио сам да борбу избегнем, зато сам се са одредом повукао”.¹⁷⁹ Касније је јавио да је нападнут у ноћи између 2. и 3. августа: „Повукао сам се одредом на Жељин, а једна чета је остала и даље на Копаонику. Заробљено је осам људи. Борбе није било”.¹⁸⁰ Потом је 9. августа известио: „Од осам војника који су ухваћени, тројица су Енглези који су одмах стрељани. За судбину других пет не зна се”.¹⁸¹

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ Мајор Милован Поповић. Он је 1941. и 1942. био командант једног оружаног одреда Недићеве владе, а потом и окружни командант Српске државне страже у Крушевцу. Истовремено је илегално радио за ЈВУО. Када му је запретило хапшење, отишао је у нишки крај и учествовао у формирању Чегарског корпуса којим је командовао од 1944. године.

¹⁷⁷ ВА, ЧА, 278–1–19.

¹⁷⁸ ВА, НДА, 21–3–14.

¹⁷⁹ ВА, ЧА, 278–1–19.

¹⁸⁰ Исто.

¹⁸¹ Исто. Иван Ђорђевић је известио да су Кесеровића тада нападе немачке и бугарске трупе: „Говори се да су стрељали и три енглеска официра и похапсили извесне гра-

Уследио је удар на мајора Маринковића. Бугари су 3. августа 1942. у селу Бољевац код Рибарске Бање заробили Маринковића и цео његов штаб. Ухапшен је и генералштабни капетан I класе Благоје Ђурковић,¹⁸² начелник штаба, и око 40 бораца. У извештају од 12. августа Кесеровић је навео да су Бугари „извршили зором“ опкољавање Маринковића и људства, похватили их и истог дана спровели за Ниш: „Капетан Ђурковић био је 2. августа на сабору у Рибарској бањи и ту је 3. августа такође ухваћен. У камиону је разговарао са Бугарима на бугарском језику. За време разговора био је насмејан. Одред Александра Петковића који је био са Маринковићем, разбегао се. Бугари још не знају да се међу ухваћенима налази мајор Маринковић. О свему осталом известићу накнадно“.¹⁸³

Похапшени су спроведени за Ниш, у немачки логор на Црвеном крсту. Почетком септембра Маринковић, Ђурковић и још 37 њихових сабораца одведени су у логор на Бањици.¹⁸⁴ Маринковић је тамо мучен, да би затим био депортиран у логор Матхаузен. Преминуо је 10. децембра 1942. године.¹⁸⁵

Петковић се прикључио Кесеровићу, што је он прихватио, иако је пре тога, како смо навели, о њему имао негативно мишљење. О томе је 26. септембра обавестио Врховну команду: „Петковић са одредом налази се код мене. Ставио сам га под моју команду“.¹⁸⁶

ђане“. Ђорђевић је оценио да је акција против Кесеровића уследила после доласка нове посаде бугарских трупа: „Још од дана доласка нових трупа, запазила се разлика у њиховом држању јер су прве трупе биле веома коректне, повучене, тихе, чак и са понеким знаком словенске солидарности, док то очигледно недостаје новим трупама. Њихов став је сасвим другачији, они малтретирају људе, понашају се грубо, одбијају свако братство, па се може претпоставити да су у извршењу добијених задатака од 3. августа унели много личног. На почетку августа могло се наједном осетити како је у Крушевцу порастао талас Драже Михајловића. Као нека акутна епидемија, почело се много говорити у том правцу“ (ВА, НДА, 21–4–41. Извештај од 26. августа 1942).

¹⁸² Ђурковић је рођен 23. јануара 1908. Штипу, у Македонији. Уочи Априлског рата био је на служби у штабу Тимочке дивизијске области (ВА, ДПП, к. 183, досије 955).

¹⁸³ ВА, ЧА, 278–1–19.

¹⁸⁴ Капетан Александар Михаиловић, командант београдског штаба ЈВУО, јавио је 28. октобра: „Капетан Ђурковић је још у логору, под лажним именом. Ако се објави из Лондона да је на другом месту био би спасен. Немци би поверовали да он није код њих, пошто он одриче, а и сви његови људи“ (*Радио-дејеше*, 756). Није нам позната даља Ђурковићева судбина.

¹⁸⁵ Милутин Живковић, Раде Ристановић, „Југословенска војска у Отаџбини на простору Крушевачког округа током 1942. године“, *Жујски зборник. Нова истраживања*, бр. 11, ур. Драгомир Бонџић, Иван Брборић, Александровац 2021, 195.

¹⁸⁶ *Радио-дејеше*, 447. У списку официра Расинског корпуса, за Петковића је наведено: „На оглас мобилизације био је руковалац слагалишта муниције на Стражарцу-Крушевац. Борио се није. Одлучио је после капитулације да остане кући. Касније је ступио у Расински четнички одред и после напада на Крушевац ступио у четничке одреде Косте Пећанца, где је остао до поновног ступања у организацију, од када је на положају команданта 2. расинске бригаде“ (ВА, ЧА, 81–6–42).

Хапшење Богдана Гордића

После заробљавања мајора Маринковића, организација ЈВУО у Крушевачком округу нови удар доживела је када је ухапшен Богдан Гордић. Осим што је илегално радио за ЈВУО, Гордић је у свом одреду скривао и партизана. О томе је говорио Милија Диковић, начелник Краљевачког округа, на већ поменутом састанку свих окружних начелника са Миланом Аћимовићем одржаном 5. фебруара 1942. у Београду. Рекао је да је био у манастиру Љубостињи код владике Николаја и да се срео са Гордићем: „Он каже да је за ову владу и признаје да код њега у одреду има комуниста. Он каже: – Ја имам осам зликоваца, али је боље да они седе овде него да иду у противничку страну у шуму. Међутим, ја имам обавештење да таквих комуниста и зликоваца има више“.¹⁸⁷

Гордић је 18. марта са Костом Пећанцем био у Београду, на састанку са генералом Бадером. Пећанац је тражио оружје за његове одреде који се у Босни боре против партизана. У том контексту, Гордић је рекао да је упутио неколико команданата и људи у тамошње крајеве, „али им од сада више не може помоћи, јер им је већ предао задњи сандук муниције којега се могао лишити“.¹⁸⁸

Потом је 26. марта повучен налог за хапшење Гордића издат 16. децембра 1941. како је већ писано.¹⁸⁹ Наређењем генерала Александра Стојановића, начелника Војног одељења при Недићевој влади, од 10. јуна 1942. Богдан Гордић је постављен за окружног војводу за Крушевачки округ: „Окружни војвода је надлежан за четничке одреде војводе Косте Пећанца који су распоређени на територији његовог округа. Ови су дужни да сарађују са надлежним окупаторским властима, командантима Окружне страже и управним властима“.¹⁹⁰

Сада ћемо навести два последња Кесеровићева извештаја о Гордићу. Врховну команду је 9. августа обавестио: „Једно одељење мојих војника водило је борбу 7. овог месеца са Родом у селу Велућу. Том приликом погинуо ми је један војник. Рода је остао неповређен. Рода је заштићен од стране Немаца. Тужио је Бугарима Гордића, а поред тога тужио је још много наших пријатеља, предузео сам потребне мере да се оптужени људи склопе. Гордић је отишао у Београд. За његову судбину не знам ништа“.¹⁹¹

У већ цитираном у извештају о хапшењу мајора Маринковића, Кесеровић је саопштио да је Гордић је отишао у Ниш „и ради да се похватани пусте на слободу“.¹⁹²

¹⁸⁷ ВА, НДА, 1–2–21/21. Диковић је још нагласио да су сви четнички одреди „за Дражу Михајловића“ и да је о томе предао један документ пуковнику Милошу Масаловићу, шефу Недићевог кабинета (Исто).

¹⁸⁸ *Zbornik NOR-a*, XII–2, 221.

¹⁸⁹ ИАБ, БДС, Г–165.

¹⁹⁰ ВА, НДА, 1–2–26.

¹⁹¹ ВА, ЧА, 278–1–19.

¹⁹² Исто.

Даље знамо да је немачка полиција безбедности 18. августа издала нови налог за хапшење Гордића јер је утврђена његова „апсолутна сарадња са Кесеровићем“. Гордића је 22. септембра 1942. у Београду ухапсио Гестапо.¹⁹³ Мајор Душан Смиљанић, командант 2. шумадијског корпуса, у извештају генералу Михаиловићу од 7. октобра писао је да је Гордић ухапшен јер је „одржавао везу са Вама и сарађивао у нашој организацији. По свему изгледа да је крива његова жена која је пре венчања била у служби Гестапоа, као немачка шпијунка.“¹⁹⁴

Наређењем генерала Бадера од 21. децембра 1942. Богдан Гордић је депортован у немачко заробљеништво, у Нирнберг. Није стрељан због „заслуга“ у борби против партизана у јесен и зиму 1941, како је нагласио Бадер.¹⁹⁵ Током јула 1943. београдско одељење Абвера (војна обавештајна служба Вермахта) од Полиције безбедности тражило је податке о Гордићу са намером да га употреби као агента међу српским официрима у заробљеничком логору. Одговорено је да се Гордић може употребити као агент само на линији „против комунизма“, али не и „против националне српске делатности“.¹⁹⁶

„Ја ћу моје свете дужности вршити са највећим вољом“

Краљ Петар је 6. септембра 1942. групу официра ЈВУО, међу њима и Кесеровића, одликовао Карађорђевоом звездом IV реда са мачевима.¹⁹⁷

На основу инструкција генерала Михаиловића, Кесеровић је 12. септембра наредио да се у оквиру Расинског корпуса формира Илегална летећа бригада. Бригада је требало да има два батаљона од по три чете, а свака чета 50 војника, одељење за везу и болничарско одељење са једним до два лекара и шест болничара, под командом лекара Ладислава Дајча. За команданта 1. батаљона постављен је капетан Благоје Блажо Брајовић,¹⁹⁸ а за командата 2. батаљона капетан Ђино Коловић. Накнадно је

¹⁹³ ИАБ, БДС, Г–165.

¹⁹⁴ ВА, ЧА, 119–5–2/1. Прва Богданова супруга Видосава Костић умрла је од туберкулозе 1940. у Трстенику. Богдан се 6. септембра 1942. у манастиру Љубостиња, венчао са учитељицом Видосавом Тодоровић: „Није слутио да Видосава ради за Немце. Око њега се затварао обруч“ (С. Бзенић, *Трстеник у ратној стихији*, 102–103). У Гордићев одред је као немачки обавештајца требало да буде убачена извесна Анка Јовановић која је сопственог брата Александра пријавила као курира ЈВУО. Крајскомандатура Крушевац је међу својим агентима имала и поједине активне припаднике Расинског корпуса, али није наведено које (*Немачка обавештајна служба*, IV, Београд 1959, 173).

¹⁹⁵ ИАБ, БДС, Г–165.

¹⁹⁶ Исто. Није нам позната даља Гордићева судбина. Постоје наводи да се у заробљеништву разболео и да је преминуо.

¹⁹⁷ У телеграму Михаиловићу од 11. октобра 1942. Кесеровић је писао: „Указ о одликовању примио. Хвала на честитци. Вас нашег великог команданта и нашег врховног команданта Њ.В. Краља Петра II поздрављам са: Живели“ (ВА, ЧА, 278–1–19).

¹⁹⁸ У списку официра Расинског корпуса за њега је наведено: „На оглас мобилизације командир 4. батерије 4. армијског пука[4. батерија 81. артиљеријског пука IV армије]. Није се борио са непријатељем. Одлучио је да се не преда и дошао својој кући. Крајем јануара 1942. прешао у Србију и ступио у организацију“ (ВА, ЧА, 81–6–42).

требало формирати и један самостални батаљон. Кесеровић је наредио и формирање Штабне чете корпуса под командом потпоручника Ратка Рогановића. Његов заменик био је потпоручник Павле Лукић.¹⁹⁹

Кесеровић је 23. септембра обележио напад на Крушевац претходне године: „Данас, на дан годишњице напада на Крушевац, почетка акције јунака овога корпуса, одајући дужну пошту својим палим друговима у светој борби за Краља и Отаџбину, ја и моји јунаци са скромне свечаности поздрављамо нашег љубљеног Краља Петра и свога великог команданта Дражу Михајловића са: Живели!“²⁰⁰

У телеграму генералу Михаиловићу од 6. октобра 1942. Кесеровић је писао да за команданте јединица треба постављати људе који се нису компромитовали као „слуге Хитлера“ и да о томе треба посебно водити рачуна: „Народ срезом Трстеничког и народ из осталих крајева обраћа се мени, моли да све њих узмем под своју команду. Спремни су да се под командом Вашом и Ваших команданата сви до једног жртвују. Не верују људима који служе непријатеља, не желе да се ставе под њихову команду и у њима гледају народне издајнике и ништа више. [...] Народ у Вама гледа све. Народ је одушевљен према највернијем сину отаџбине Дражи Михајловићу и према његовим правим и највернијим командантима. Непријатељ ради, раде народни издајници, атентати се спремају пазити се, јер Ви сте нам све. Ја ћу без обзира на све вршити своју свету дужност до краја. За команданте и организаторе постављати људе којима је Краљ, Отаџбина изнад свега. Људе за којима ће народ поћи у смрт. Људе који нису ничим компромитовани“.²⁰¹

На организацију Расинског корпуса утицала је нетрпељивост генерала Трифуновића и Кесеровића, уобичајена за територијални карактер покрета отпора, када су готово сви команданти територију која им је додељена, сматрали „личним поседом“ и признавали само инструкције Врховне команде. Таква ратна стварност утицала је и на однос Кесеровића и Трифуновића.

Њихов први састанак 1. августа није указивао на неспоразуме. Кесеровић је о томе Михаиловића обавестио дан касније: „Генерал Трифуновић довео је мајора [Милована] Поповића са циљем да ухвати

¹⁹⁹ ВА, ЧА, 79–5–10. У списку официра Расинског корпуса за Рогановића је наведено да је „на оглас мобилизације“ априла 1941. био водник у 28. артиљеријском пуку: „Борбу није водио. Био заробљен, а после донео одлуку да се бори са непријатељем. У шуми од 27. фебруара 1942. године. Био командир чете, а после командант Летеће бригаде“ (ВА, ЧА, 81–6–42). У истом документу за Лукића стоји да није мобилисан у Априлском рату („одлучио да остане код своје куће“), да је „у организацију“ ступио 18. августа 1941. а да је у борбама учествовао од 23. септембра исте године. Унапређен у чин потпоручника 6. септембар 1942“ (Исто).

²⁰⁰ ВА, ЧА, 278–1–19. Михаиловић је 27. септембра одговорио: „Храбром команданту Расинског корпуса и његовим јунацима захваљујем на поздравима приликом годишњице напада на Крушевац. Ваш поздрав послао сам нашем врховном команданту. Живео краљ Петар II, живели јунаци Расинског корпуса“ (ВА, ЧА, 278–1–18).

²⁰¹ ВА, ЧА, 278–1–19.

везу са мноштем и да се реше сва питања која су у вези наше опште ствари у чему се потпуно успело”.²⁰² Други пут су се састали 8. септембра, а Кесеровић је Михаиловића известио: „Имам тачне податке да је ђенерал Трифуновић са породицом у врло бедном стању. Деца и жена гладују и голи и боси. О томе ни он није хтео ништа рећи. Овај човек са породицом требао би се материјално помоћи”.²⁰³

Трифунувић је, међутим, 19. септембра Михаиловићу писао да „Орел моја наређења не слуша”.²⁰⁴ Кесеровић је 22. септембра Михаиловићу одговорио: „На знање да сам све жртвовао за Краља и Отаџбину, да све жртвујем за Вас. Нисам Ваш друг већ само Ваш војник. Нисам онај који би хтео да се дигне изнад Вашег имена, то је Дроња. Дроња би хтео остварити неку засебну команду у Србији. Дроња би хтео да се његово име у иностранству чује. Верујте ми све, јер Краљ и Ви за мене сте све”.²⁰⁵ Потом је 26. септембра писао: „Без обзира шта ко ради против мене, ја ћу и надаље моје свете дужности вршити са највећом вољом и до гроба остати најоданији и највернији војник нашем љубљеном Краљу Петру и Вама, нашем великом команданту”.²⁰⁶

Трифунувић је чак предлагао да се Кесеровић пребаци у Босну. Генерал Михаиловић је 26. октобра одговорио: „Кесеровић какав је такав је, морамо га толерисати, утицајући на њега колико год могу да буде послушан. Новаца му нисам довољно дао, зато што га је [трошио] на све стране. Ако га ти будеш снабдевао новцем везаћеш га за себе. Наши људи нису сви потпуно [нормални]. Дао сам ти налог пре [кратког] времена да му исплатиш пола милиона. О његовом шиљењу у Босну није ни мислити. Он је везан за свој крај. О узетом новцу он ће морати да положи рачун”.²⁰⁷

Да би некако стисао сукоб, Михаиловић је 31. октобра и 1. новембра Кесеровићу писао: „Имајте поверења да ће Дроња радити свесрдно за нашу ствар. [...] У погледу Дроње скрећем пажњу: само слога Србина спасава. То Ви знате најбоље. Свима то препоручујем”.²⁰⁸ Кесеровић је 1. новембра одговорио: „Нисам никад посумњао да Дроња неће радити за нашу ствар. Нисам крив што народ зна само за Вас и мајора Кесеровића. Да није то тако, не би било ни интрига”.²⁰⁹

У истој депеши Кесеровић је јавио да је уместо билтена *Виговдан* 1. новембра почео да издаје лист *Слобода или смрт* као званично гласило

²⁰² Исто. Михаиловић је 7. августа одговорио: „Ђенерал Трифуновић наш одличан сарадник. Мило ми је што је дошло до потпуне сагласности” (ВА, ЧА, 278–1–18).

²⁰³ ВА, ЧА, 278–1–19. Михаиловић је 21. септембра Кесеровићу писао: „Наредио сам доктору Дроњи да не упропасти своју породицу. У случају потребе помогните их” (ВА, ЧА, 278–1–18).

²⁰⁴ *Радио-дејеше*, 443.

²⁰⁵ ВА, ЧА, 278–1–19.

²⁰⁶ Исто.

²⁰⁷ *Радио-дејеше*, 456.

²⁰⁸ ВА, ЧА, 278–1–18.

²⁰⁹ ВА, ЧА, 278–1–19.

Расинског корпуса: „Циљ је пропаганда у народу. Први примерак доставићу на увиђај. Молим да ово одобрите“. Уредник листа био је Михаило Кнежевић.

Кесеровић, међутим, више није показивао респект према Трифуновићу. Михаиловићу је почетком новембра љутито писао: „Дроња ме у писмима и наређењима назива саботером, вређа ме свим погрдним именима. Тврди да нисам ни командат Расинског корпуса. Ја нећу и не могу по цену свог живота више трпети Дроњине увреде. Молим Вас да једном решите мој и његов однос. Вама је, господине министре, познат мој рад од првих дана после катастрофе. [...] Прелазим преко свега тим пре што је Ваше наређење за мене највећа светиња. Сва Ваша наређења извршавам и извршаваћу без поговора. Знам да је слога неопходно потребна за успех у светој борби. На томе и радим и када је у питању општа ствар, прелазим преко свега, али никада нећу прећи преко увреда које ми је нанео Дроња“.²¹⁰

Трифунуовић је потом 4. новембра Михаиловићу писао: „Да би се спречио распад организације у крушевачкој области, предлажем да се од Крушевачке и Трстеничке бригаде образује Крушевачки корпус, те да то не буде под Кесеровићем. Овлашћење нисам још дао Кесеровићу, док о овоме не одлучиш. Ово је неопходно учинити. Хитно ми одговори“.²¹¹

Генерал Михаиловић није прихватио Трифуновићев предлог. За команданта Трстеничке бригаде истог дана поставио је капетана Душана Радовића „Кондора“.²¹² Трифуновић је и даље био скептичан, па је

---

²¹⁰ Исто.

²¹¹ *Радио-гејеше*, 460.

²¹² Душан Благоја Радовић је рођен 4. августа 1910. у селу Велимље, у Никшићком срезу. После завршених шест разреда Гимназије у Никшићу, од 12. октобра 1928. до 1. октобра 1931. похађао је Нижу школу Војне академије у Београду. Радовић је два пута осуђиван од стране војног суда: пресудом од 28. марта 1934. осуђен је на 10 месеци затвора, а пресудом од 15. октобра 1934. на четири месеца затвора, највероватније због новчаних преступа. Казну је издржавао у Мостару, а помилован је 6. јануара 1935. Због ових казни у чин поручника унапређен тек 1. априла 1937. Од марта 1938. до маја 1940. био је на служби у 18. артиљеријском пуку. Душан се 1939. венчао са Надеждом, ћерком Милутина Магазиновића, протојереја из Београда. Од 5. маја 1940. до 12. марта 1941. у Београду је похађао курс за чин артиљеријског капетана II класе и био распоређен у 2. артиљеријском пуку (ВА, ДПП, к. 1466, досије 793). Радовић је током 1941. и 1942. био у источној Босни и борио се против усташа, али о томе нема извора. У јулу 1942. дошао је у штаб потпуковника Драгослава Павловића. Када су из Босне стигле поједине негативне вести о Радовићу, Трифуновић је Михаиловићу 16. августа писао да Радовића познаје Мирко Лалатовић, да је Радовић учесник преврата од 27. марта и одважан официр: „Са собом довео из Босне команданте Рогатичког и Прачанског батаљона који о њему кажу све најбоље. Молим да се овај официр који се није предао непријатељу додели мени“ (*Радио-гејеше*, 225). Мајор Душан Мирић је Михаиловићу 18. августа писао да је да Радовића познаје више година: „Сталожен, миран и честит. У Босну отишао као идеалиста. Гарантујем главом за моје наводе“ (*Исшо*, 225). Од септембра 1942. Радовић је био у штабу генерала Трифуновића.

Михаиловића 12. новембра упозорио да питање Расинског корпуса није лично већ много изнад тога: „Орела се плаше, зато ће га слушати привремено. [...] Они из Орелове околине мисле само да се свете својим личним непријатељима, којима још сада много прете, нарочито у Крушевцу, па се одбија народ, разлози због којих си раније одузео Орелу ове бригаде нису престали, већ су појачани“.²¹³

Током 17. и 18. новембра Кесеровић је извршио нову расподелу командних функција. Од јула је командант Жупске бригаде био Спасоје Поповић (резервни поручник), али ни са њим Кесеровић није био задовољан, па је за новог команданта Жупске бригаде 17. новембра поставио капетана Благоја Брајовића. О разлозима са ову промену Врховну команду је обавестио 30. новембра: „Из много оправданих разлога и службене потребе молим да се из овог корпуса премести војни чиновник Спасоје Поповић. Напомињем да није способан за самостални рад“.²¹⁴

Потом је Кесеровић формирао још једну бригаду која је обухватала територију на левој обали реке Расине, у документацији вођену као 1. расинска бригада. За команданта је 17. новембра поставио Радивоја Милојевића.²¹⁵ На територији Крушевачког среза формирана је 1. крушевачка бригада; обухватала је села на левој обали Западне Мораве око Крушевца. За команданта је 18. новембра постављен капетан Ђино Коловић.²¹⁶

Бележимо да је капетан Душан Радовић 25. новембра издао прво наређење о формацији Трстеничке бригаде – четири батаљона са по четири чете. Наређење је одисало бескомпромисним и прилично суровим ставовима, карактеристичним за Радовића све до краја рата: „Издаја организације кажњава се смрћу (камом), а издајство се жигосе путем јавности тако да печат срама носе и потомци“; команданти батаљона сnose „пуну одговорност пред својим претпостављеним старешинама Југословенске војске у Отаџбини, пред Богом и пред српским народом за тачност, савесност и преданост у раду на послу националног ослобођења. Лабав и невојнички рад кажњава се по кратком поступку. Све за Краља и слободу Отаџбине. С вером у Бога, храбро и смело напред јер је час слободе и одмазде на помолу“.²¹⁷

²¹³ *Рагио-гејеше*, 461–462.

²¹⁴ ВА, ЧА, 278–1–19.

²¹⁵ Милојевић је јуна 1942. унапређен у чин ваздухопловног поручника. У списку официра Расинског корпуса за њега је наведено да је у Априлском рату био мобилисан у 6. ескадрили 2. ваздухопловног пука: „Није се борио нигде. По капитулацији одлучио да иде у шуму да се бори против непријатеља. Учествовао у борби са непријатељем на Крушевцу, Мрзеници, Јасици и Краљеву. Рањен није. У Расинском корпусу начелник штаба до 17. новембра 1942. године. Од тада командант 1. Расинске бригаде. Одликован Белим орлом са мачевима“ (ВА, ЧА, 81–6–42). Генерал Трифуновић је 15. децембра Михаиловићу јавио: „Капетану Петковићу Орел је одузео Расинску бригаду и упутио поручника Милојевића, свог досадашњег начелника. То је добро“ (*Рагио-гејеше*, 422).

²¹⁶ ВА, ЧА, 81–6–42. Списак официра Расинског корпуса.

²¹⁷ ВА, ЧА, 80А–1–15.

Трифуновић је потом 29. новембра Михаиловићу писао да мајор Ђурић „полаже право“ на Расински срез, а да је мајор Мирић Кесеровићу доставио наређење да тај срез не спада у Расински корпус: „Орелу треба предати декрет. Ако се овај срез унесе у Расински корпус, настаће жалбе као и прошли пут и молим да се ово реши“.²¹⁸ Како би смирио стање између посвађаних команданта, Михаиловић је у децембру наредио да се у Трстеничком срезу формирају две бригаде: прва под Радовићевом командом, а друга под командом Николе Гордића, Богдановог брата од стрица.²¹⁹

Радовић је намеравао да територију којом је командовао прошири и на Расински срез, чему се противио Кесеровић. Генерал Михаиловић је 9. децембра Кесеровићу одговорио: „Срез Расински припашће Вашем корпусу кад будем наредио“.²²⁰

Убрзо су под Кесеровићеву команду формално стављени Расински и Трстенички срез. То је изазвало нову реакцију капетана Радовића, вероватно и генерала Трифуновића, што је уочљиво из Кесеровићевог телеграма Михаиловићу од 14. децембра: „У народ је убачена крилатица да сам ја избачен из организације. Молим да се ово демантује путем радија“.²²¹ Михаиловић је два дана касније одговорио: „Што се тиче крилатица у народу противу Вас, довољно је да их сами оповргава. Народ зна да до сада ни једна шумска јединица није избачена из наших редова, јер су само у њима прави борци“.²²²

Михаиловић је потом Кесеровића и генерала Трифуновића 3. јануара 1943. обавестио да Радовић није добио никакву команду у Расинском срезу већ да је постављен само за команданта 1. трстеничке бригаде: „Мојим наређењем 1546 постављен је за команданта Трстеничке бригаде капетан Радовић, на месту ухапшеног Гордића. Трстенички срез има две бригаде, и то прва бригада Радовић, друга бригада [Никола] Гордић. Према овоме, препис мог наређења 1546 који је послао Радовић није истинит. Радовић је слагао. Нека [генерал Трифуновић] узме одговор од Радовића што ствара намерно забуне мењајући моја наређења. Ваљда је Радовић мислио да ћу само због њега образовати посебан корпус“?²²³

---

²¹⁸ *Радио-гејеше*, 466.

²¹⁹ Никола је рођен у Мостару. Учествовао је у Првом светском рату као добровољац у српској војсци. После рата живео је у Лозници. Као резервни наредник учествовао је у борбама током 1941. код Лознице и Шапца. Почетком 1942. склонио се на Гоч и организовао илегални одред који је оружјем снабдевао Богдан. Генерал Трифуновић је 9. новембра генералу Михаиловићу писао да Николу треба унапредити у чин потпоручника: „У нашој организацији од прошле године са мајором [Драгославом] Рачићем. Врло дисциплинован и способан. Цео крај за њега“ (*Радио-гејеше*, 863). Никола Гордић је унапређен 15. децембра 1942. године.

²²⁰ ВА, ЧА, 278–1–18.

²²¹ ВА, ЧА, 278–1–19.

²²² ВА, ЧА, 278–1–18.

²²³ Исто.

Тако је почетком 1943. зона одговорности Расинског корпуса проширена на цео Крушевачки округ, осим Ражањског среза који је стављен под команду Делиградског корпуса. Расинском корпусу прикључена је и општина Лепосавић, преко људства Дукађинске бригаде, под командом поручника Светислава Миленковића („војвода дукађински“).²²⁴ Ова бригада била је састављена од српских избеглица са Косова и Метохије. Деловала је на простору Копаоника, у општини Брус. Тада је у саставу корпуса било десет бригада: Жупска, Копаоничка, 1. и 2. крушевачка,²²⁵ Расинска, 1. и 2. трстеничка, 1. и 2. летећа и Дукађинска бригада.

У саставу Расинског корпуса на крају године било је 84 официра и подофицира.²²⁶ Број војника може се проценити на 2.500 до 3.000 сталног састава и са могућношћу мобилизације до око 8.000 бораца.

„Подухват Копаоник“

У октобру 1942. Кесеровић се нашао на удару немачке СС дивизије „Принц Еуген“.²²⁷ Детаљи операције, вођене под кодним именом „Подухват Копаоник“, испланирани су на дводневном састанку у команди Србије одржаном 28. и 29. августа. Тада је у Београд допутовао генерал Александер фон Лер (Alexander Löhr, непосредни командант ваздушног напада на Београд 6. априла 1941), нови заповедник команде Југостока (Oberbefehlshaber Südost).²²⁸

²²⁴ М. Живковић, Р. Ристановић, „Југословенска војска у Отаџбини на простору Крушевачког округа током 1942“, 175–176.

²²⁵ Друга крушевачка бригада (обухватала је села на десној обали Западне Мораве) формирана је почетком фебруара 1943. године. Генерал Михаиловић је 4. фебруара 1943. одобрио Кесеровићев предлог да се за команданта бригаде постави поручник (капетан) Василије Васовић (ВА, ЧА, 278–1–18). Дан касније Кесеровић је издао следећу наредбу: „За команданта 2. крушевачке бригаде одређујем активног пешадијског поручника Василија Васовића, до сада на служби у 1. трстеничкој бригади. Поручник Васовић јавиће се команданту 1. крушевачке бригаде капетану Ђини Коловићу од кога ће примати цео мобилизацијски елаборат и потребна упутства за рад“ (ВА, ЧА, 79–6–21).

²²⁶ ВА, ЧА, 81–6–42. Списак официра Расинског корпуса. У списак нису укључене старешине 1. и 2. трстеничке бригаде. Кесеровић је генерала Михаиловића 6. фебруара 1943. обавестио да није добио њихов списак „иако сам благовремено тражио. Ове спискове ћу доставити накнадно“ (ВА, ЧА, 79–6–22).

²²⁷ Генерал Мајснер је вршио и функцију Комесара за учвршћивање немачке народности (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums). У том својству је од Хајнриха Химлера (Heinrich Himmler, командант Гестапоа и СС-а, један од најмоћнијих људи Трећег рајха, идејни творац холокауста) добио задатак да од фолксдојчера из Србије формира једну СС дивизију. До јесени 1942. Мајснер је од банатских и београдских Немаца формирао 7. СС добровољачку брдску дивизију „Принц Еуген“ која је била једна од најзлогласнијих немачких војних формација у Србији. Пребацивање дивизије из Баната у рејон Ужице–Чачак–Краљево–Рашка–Косовска Митровица завршено је у току септембра 1942. Први командант дивизије био је „SS gruppenfirer“ („вођа групе“), генерал-потпуковник СС-а Артур Флепс (Artur Martin Phleps).

²²⁸ *Zbornik NOR-a*, XII–2, 673.

Основни задатак дивизије „Принц Еуген“ одредио је генерал Бадер 4. септембра: обезбеђење привредног подручја око Косовске Митровице, железничке пруге Лапово–Краљево–Митровица–Скопље и југозападне границе Србије од упада партизанских јединица и „припрема једне акције против четника Драже Михаиловића на планини Копаонику и Голији“.²²⁹ Допунски задаци одређени су Бадеровом наредбом од 24. септембра: „СС дивизија Принц Еуген ће преузети и контролу области планине Рудника и Равне горе, обрађајући посебну пажњу на манастире: Благовештење (17 км северно и североисточно од Горњег Милановца), Вољавчу (19 км североисточно од Горњег Милановца) и Вујан (5 км јужно од Горњег Милановца). Овим областима придаје се посебан значај због тога што су то организацијски и наставни центри устаничких група у југозападној Србији“.²³⁰

Кесеровићев штаб налазио се у копаоничком селу Крива Река, код Бруса. Ту се налазио и импровизовани аеродром за спуштање ратног материјала. Генерал Флепс је нагласио да становништво Криве Реке и околине треба посматрати као лојално Кесеровићу: противника је требало ударити тако да више „не подигне главу“ и то у широком луку – на Копаонику, Жељину и Гочу.²³¹

Расински корпус се повукао без већих сукоба са немачким снагама. У телеграму генералу Михаиловићу од 9. октобра Кесеровић је јавио: „Немци и Бугари врше концентрацију јачих снага у циљу напада на Копаоник, Жељин и Гоч. Из ширег обруча извукао сам се у току ноћи“.²³²

Немачке снаге су 11. октобра стигле до Криве Реке и блокирале место и околину. Масовна егзекуција становништва почела је 12. октобра. Немачки и бугарски војници из 36. пешадијског пука запалили су преко 70 мештана у сеоској цркви Светих Петра и Павла, а укупно је страдало око 300 до 320 људи, укључујући и становнике околних села који су се склонили у Криву Реку. На списку жртава уклесаном на споменик који се данас налази у Кривој Реци, налазе се имена 311 жртава. И материјална штета била је велика – 120 попаљених кућа (рачунајући и оближњи Мачковац), уништене зграде цркве и општине, и опљачканих 3.800 грла стоке.²³³

Злочин у Кривој Реци представљен је и на Нирнбершком процесу 1946. у склопу оптужног материјала југословенске делегације.²³⁴

Колика је одговорност Расинског корпуса због непружања отпора казненој експедицији? Остало је упамћено да је народ од Кесерови-

²²⁹ Isto, 735.

²³⁰ Isto, 735–736.

²³¹ Милутин Живковић, „Немилосрдни и бескрупулозни СС тип“. Оберфирер Рихард Касерер и ратни злочин у Кривој Реци октобра 1942“, *Жупски зборник. Нова истраживања*, бр. 12, ур. Драгомир Бонцић, Иван Брборић, Александровац 2023, 129.

²³² ВА, ЧА, 278–1–19.

²³³ М. Живковић, „Немилосрдни и бескрупулозни СС тип“. Оберфирер Рихард Касерер и ратни злочин у Кривој Реци октобра 1942“, 132.

²³⁴ Б. Томанић, „Злочини бугарског окупатора у Жупи александровачкој и околини током Другог светског рата“, 93.

ћа очекивао да ступи у борбу са окупатором који разара села и уништава породице, пљачка њихову ионако оскудну имовину и убија невино становништво, док наоружани борци ЈВУО то немо посматрају из неприступачних шума.²³⁵

У извештајима од 12. и 13. октобра Кесеровић је јављао о злочинима према народу: „Бугари и Немци пљачкају и убијају невинне људе. [Генерала Трифуновића] нема. Где му је штаб био, попаљено је све. Казнена експедиција на терену. Циљ уништење мајора Кесеровића и народа у овом крају. Ово се не може трпети даље. Потребно је примити борбу. Овако се више не може“.²³⁶

Извештај од 15. октобра: „Непријатељска казнена експедиција вратила се. Зверства према народу су: [село] Гоч, срез Трстенички, спаљено, убијено људи, жена и деце око 30. У селу Рогавчини, срез Жупски, запаљено неколико кућа, опљачкано све, силоване три девојке. У селу Кривој Реци све спаљено, у цркви побијено бомбама преко 70 особа. Сватови од 14 чланова искасапљени су у кући домаћина. Људима, женама и деци вађене очи. У кућама спаљиване целе породице. У зверствима учествују Немци, Бугари, а њима предњаче Хрвати. Народу прете истребљењем Срба. Они који су остали живи преплашено лутају, међу њима има и полуделих за изгубљеним својим најмилијим. Народ гледа у нама кривце за ово. Ово се не сме више дозволити јер и остале ће као и ове снаћи грозна смрт. Непријатељ се мора казнити, а нарочито највећи злочињаци Хрвати“.²³⁷

У току операције у Краљево је 18. октобра допутовао и Хајнрих Химлер. У извештају Команде Југоистока од 25. октобра забележено је: „Пред снагама СС дивизије Принц Еуген које су повеле акцију чишћења на планини Копаонику, јаке снаге су се повукле у Црну Гору. Треба се надати да ће се после разарања њихових склоништа у рејону Криве Реке ту одржати мир за извесно време“.²³⁸

Мира није било. Упркос великом страдању народа, Кесеровић је наставио са антисовинским акцијама мањег обима. Спроводио је и наређење о грађанској непослушности.²³⁹ Врховну команду је 21. новем-

²³⁵ Д. Бзенић, *Трстеник у рашној стихији*, 122. Генерал Трифуновић је 12. новембра Михаиловића известио да „Орела овамо не маре, нарочито после трагедије Рогавчине и Криве Реке, на које се ослањао“ (*Радио-гејеше*, 461–462).

²³⁶ ВА, ЧА, 278–1–19.

²³⁷ Исто. Михаиловић је 17. октобра одговорио: „Да ли су то стварно Хрвати или пречанске Швабе? Дајте ми ближе податке о тим зверствима. Веома ми је тешко кад чујем о зверствима непријатеља. Народ не може у нама гледати кривце. Мислим да би сваки наш отпор само повећао зверства“ (ВА, ЧА, 278–1–18).

²³⁸ *Zbornik NOR-a*, XII–2, 819.

²³⁹ Михаиловић је 7. новембра народ у Србији позвао на општу грађанску непослушност према немачким властима: „Власт по селима да узму у руке војници ЈВУО; сеоске власти да поднесу оставке; нико не сме више да се прими ма какве службе за Недића и Немце; окупатору се не смеју дати ни трунке намирница или стока; презрите непријатеља и све издајнике; за неизвршење предњег – казна је смрт“ (ВА, ЧА, 79–5–15).

бра известио: „Наређења за грађанску непослушност и све врсте саботажа на мом реону упорно се извршавају. Подземно се ради све што се може. Имајте на уму брбљивост нашег народа. Предузео сам све да се народ спаси. Суседни реони нису добили наређења, или нису поступали по њима. Пример је Расински срез. Ово је веома опасно за становнике мога реона где се Ваша наређења стриктно извршавају, а неповољно утиче на њихов морал“.²⁴⁰

„Присталице Драже Михајловића“ убили су 17. и 22. новембра Саву Ђорђевића, начелника Жупског среза,²⁴¹ и председника Макрешанске општине у Крушевачком округу: „Ради одмазде, стрељано је 20 присталица Драже Михаиловића“, саопштио је генерал Мајснер.²⁴² Кесеровић је Врховну команду 24. новембра обавестио да је убијен срески начелник из Александровца: „Радио је потпуно предано за Немце, а против наше организације“.²⁴³

Саботаже су настављене. Ноћу између 23. и 24. новембра порушена су два железничка моста (дужине 30 и 50 м) на прузи Краљево–Крушевац, код села Почековине и Стопање.²⁴⁴ Кесеровић је Врховну команду 24. новембра обавестио: „Рушени су објекти између Крушевца и Трстеника од мојих тројки“.²⁴⁵ Михаиловић је онда 26. новембра питао да ли је предузета нека акција против „комуниста који узимају маха“ и против Ивана Ђорђевића.²⁴⁶ Кесеровић је дан касније јавио је да је председник општине Макрешани убијен „јер је предао Немцима нашег курира са наређењем о грађанској непослушности“.²⁴⁷

Потом је Кесеровић 28. новембра тражио наређење „какве мере треба предузети“ против Ивана Ђорђевића. Јавио је и да је Шеф испоставе у Блацима Димитрије Миливојевић убијен „јер је радио активно противу народа, а у корист Немаца“. Дан касније известио је да легализовани официри из Крушевца одбијају позиве на сарадњу: „Саботирају наређења за грађанску непослушност, народу говоре да је ово изашло прерано и да није са меродавног места. Окружни начелник др. Ђорђевић ради противу нас“.²⁴⁸

²⁴⁰ ВА, ЧА, 278–1–19.

²⁴¹ Од марта 1942. начелник Жупског среза био је Светомир Поповић. Сава Ђорђевић је за начелника постављен октобра 1942. године. Немачка полиција безбедности о њему је забележила: „Око 50 година, по струци учитељ, алкохоличар. Убијен 22. новембра од непознатог лица“ (ИАБ, БДС, Д–594).

²⁴² Коста Николић, *Немачки райни илакаш у Србији 1941–1944*, Београд 2012, 228.

²⁴³ ВА, ЧА, 278–1–19.

²⁴⁴ Исто. Због ове диверзије генерал Трифуновић је, страхујући од нових немачких репресалија, упутио протест генералу Михаиловићу. Он је почетком децембра одговорио: „Орелу нисам наредио да руши пругу Крушевац–Краљево. Он је то чинио на своју руку. То се не да поправити. Ђути па трпи“ (*Радио-гејеше*, 467–468).

²⁴⁵ ВА, ЧА, 278–1–19.

²⁴⁶ ВА, ЧА, 278–1–18.

²⁴⁷ ВА, ЧА, 278–1–19.

²⁴⁸ Исто. Иван Ђорђевић је већ крајем новембра смењен. Наследио га је Алексије Шошкић, полицијски инспектор из Београда. О томе је Кесеровић 3. децембра известио Врховну

Немци су 2. децембра, у атару села Блажево на обронцима Копаоника, напали Копаоничку бригаду. Кесеровић је о томе 8. децембра известио Врховну команду: „Другог ноћу, команданта Копаоничке бригаде капетана Стевана Влаховића са штабом у селу Блажеву Немци блокирали. Борбу је примио и водио [3. децембра] до једанаест сати. Погинули: Влаховић, поручник Благоје Ковачевић, наредник Бирач и редови Будимир Бенић и Радивоје Радивојевић. Потпоручник Боривој Михаиловић са три редова се спасао. Немаца погинуло један официр и двадесет војника. Од ових редов Радоје Максимовић убио седам. Немци спалили у Блажеву цркву, школу, општину, амбуланту и 10 кућа у селу Шумици. Стрељали 15 особа из села Домишевине. Село опљачкали“.²⁴⁹

Немачки извори наводе да је Милан Недић 11. децембра, на састанку са једном делегацијом српских сељака говорио и о Кесеровићу. Пре објављивања у српској штампи, Недићев говор је цензурисан на предлог Пропагандног одељења Југоисток (Propagand abteilung Südost), па ћемо навести и те делове: „*Министар председник је погосејшио присујне да и у Расини има неразумних људи, који нису слушали њега нејо некој Кесеровића, који је прошле године завио у црно Крушевац, ја сада жели и Расину да баца у пројаси. Он је наласио да ће страдаши и жене и деца и друји невини људи, али онај злочинац ће ојеш побећи у шуму, као и прошле године, када је најустио Крушевац.* Део од ‘него’ је избачен, због наговештаја да ће невини морати да страдају. [...] После одговора из редова сељака, завршио је министар председник манифестацију кратком завршном речју, из које је српско пропагандно одељење брисало само једну једину реч, истина, најважнију реч. Ово место гласи: *Када се враћаше кућама, пренесиће Расини мој поздрав и рећиће јој да ће генерал Недић учиниши за њу све, да она буде ојеш што је била: слободна, најредна и поносна.* Српско пропагандно одељење брисало је реч ‘слободна’“.²⁵⁰

У Крушевцу је 12. децембра стрељано „10 присталица Драже Михаиловића“ због диверзије коју су у ноћи између 9. и 10. децембра „четнички бандити“ извели у железничкој станици у Почековини на прузи Краљево–Крушевац: „Пошто су затворили цивилна лица која су чувала станицу, бандити су опљачкали железничку касу, уништили телефонска постројења и ставили у покрет једну локомотиву“.²⁵¹

команду: „За окружног начелника у Крушевцу постављен је Шошкић, а за среског Трипковић. Оба Љотићевци и наши противници. У Крушевцу ухапшено 100 лица, оглашени за таоце“ (Исто). Партизански преки ратни суд Војног округа Крушевац осудио је новембра 1944. Ивана Ђорђевића на смрт као „сарадника окупатора“. Стрељан је на Багдали.

²⁴⁹ *Радио-дејеше*, 468 и 471. Михаиловић је 19. децембра одобрио Кесеровићев предлог да се за новог команданта Копаоничке бригаде постави артиљеријски капетан Велимир Павловић (*Исто*, 472). У списку официра Расинског корпуса наведено је да се Павловић после капитулације априла 1941. бавио приватним послом „ради издржавања, као машински бравар и обућар у Београду и Трстенику“, а да је у Расински корпус ступио 10. децембра 1942 (ВА, ЧА, 81–6–42).

²⁵⁰ *Немачка обавештајна служба*, Београд 1956, VIII, 539–540.

²⁵¹ К. Николић, *Немачки ратни плакати у Србији*, 229.

Кесеровић је 25. децембра о овоме известио Врховну команду ЈВУО, с тим што је стрељање погрешно датирао са 15. децембром: „15. XII стрељано је десет лица у Крушевцу наших присталица, међу њима претседнике општина Драгомира Плочића из Мешева и Велисава из Витановца, среза Расинског. Шеснаестог ухапшено у срезу Трстеничком и Жичком 200 људи, наших присталица. Тридесет одведено за Краљево, са Николајем Велимировићем“.²⁵²

Стрељања талаца у Крушевцу било је и на крају 1942. године. Због рањавања једног немачког војника 24. децембра, у Крушевцу је три дана касније стрељано „25 комуниста и присталица Драже Михаиловића“.²⁵³

Тако је завршена ратна 1942. у животу Драгутина Кесеровића. Следила су нова искушења.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Војни архив, Београд
  - Досијеа персоналних података официра, подофицира и војних службеника Војске Краљевине Југославије
  - Пописник 17
  - Недићева архива
  - Четничка архива
- Историјски архив Београда
  - Заповедник Полиције безбедности и Службе безбедности у Србији – БДС

Објављени извори:

- *Војни кривични зборник*. друго издање, Београд 1921.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*. I–3, Београд 1953.
- *Радио-дејеше Југословенске војске у Ошацибини 1941–1942*. Приредили: Раде Ристановић, Милутин Живковић и Милош Чорбић, Београд 2021.
- *Распоред официра и војних чиновника за 1914. год.*, Београд 1914.
- *Суђење члановима политичкој и војној руководства организације Драже Михаиловића*. Стенографске белешке, Београд 1945.

²⁵² ВА, ЧА, 279–1–19. Владика Николај је ухапшен у манастиру Љубостиња. Са њим су ухапшени ђакон Валеријан Лекић, архимандрит Василије Костић (владика Жички, па Бањалучки после Другог светског рата) и Николајев синовац Јован (после Другог светског рата професор и ректор богословије у Београду, а од 1960. до смрти 1989. епископ шабачко-ваљевски). Николај је пребачен у манастир Раковица код Београда где је био интерниран и патријарх Гаврило Дожић.

²⁵³ К. Николић, *Немачки ратни плакат у Србији*, 234.

- *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata. knjiga 1, odg. urednik Fabijan Trgo, Beograd 1969.
- *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata, knjiga 2, prir. Antun Miletić, Beograd 1987.
- *Guides to German Records microfilmed at Alexandria, Va. No. 72. Records of German Field Commands: Divisions (292nd – 327th), Part XII*, Washington 1976.
- *Nemačka obaveštajna služba*, VIII, Beograd 1956.
- *Nemačka obaveštajna služba*, IV, Beograd 1959.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*. Tom I, knjiga 1. Borbe u Srbiji 1941, Beograd 1949.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom rata naroda Jugoslavije*. Tom XII, knjiga 1. *Dokumenti nemačkog Rajha 1941*, Beograd 1973.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom rata naroda Jugoslavije*. Tom XII, knjiga 2. *Dokumenti nemačkog Rajha 1942*, Beograd 1976.

Периодика

- *Полишика*
- *Правда*,
- *Службени војни лист*

Литература

- Бзенић Станко, *Трстеник у ратној стихији 1942–1945*, приредио Немања Девећ, Београд–Трстеник 2024.
- Ђелажас Миле, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Beograd 1988.
- Ђелажас Миле, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004.
- Влаховић Томислав С., *Вишезови Карађорђевог звезде са мачевима. Најхрабрији међу храбрима*. I том, Београд 1989.
- Девећ Немања, „Мајор Владислав Додић из Милутовца: нетипична судбина официра ЈВУО“, *Жујски зборник. Нова истраживања*, бр. 10, ур. Драгомир Бонцић и Иван Брборић, Александровац 2020, 116–130.
- Девећ Немања, *За Партију и Тито. Партизански покрет у Србији 1941–1944*, Београд 2021.
- Dimitrijević Bojan, „Nastanak nacionalnih pokreta otpora u Srbiji 1941“, *Istorija 20. veka*, 1 (2011), 87–102.
- Ђекић Бранислав Б., *Истина о моме животној*. Треће допуњено издање, приредио Ђорђе Петковић. Крушевац 2003.
- Ђерић Дејан, Недељковић Зоран, *Вишезови Карађорђевог звезде ЈВУО 1941–1945*. Београд–Крагујевац–Ужице–Пљевља, Бањалука 2025.

- Живановић Тома Р., *Кривични (казнени) законик и Законик о постојућу судском у кривичним делима Краљевине Србије. С краћким објашњењем (с обзиром на одлуке Касационог Суда)*, Београд 1925.
- Живковић Милутин, „Ратни пут војводе сухопланинског Машана Ђуровића 1941–1943“, *Лесковачки зборник*, LIX (2019), 305–324.
- Живковић, Милутин. „‘Немилосрдни и бескрупулозни СС тип’. Оберфирер Рихард Касерер и ратни злочин у Кривој Реци октобра 1942“, *Жупски зборник. Нова истраживања*, бр. 12, ур. Драгомир Бонцић и Иван Брборић, Александровац 2023, 127–142.
- Životić Aleksandar, „Četničke jedinice Vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu“, *Istorija 20. veka*, 1 (2011), 39–47.
- Жикић Милош, *Априлски рат у Моравској бановини. Пеша армија Југословенске војске у рату 1941*, Београд 2020.
- Жикић Милош, „Топличка дивизија у Априлском рату 1941. године“, *Зборник радова са научног скупа поводом 80 година од ослобођења Пирота у Другом светском рату*, ур. Александар Животић, Пирот 2025, 126–140.
- Златковић Србислав, Васев Цветан, Видановић Гаврило, *Димитровград 1877–1945*, Београд 1989.
- Јакшић Павле, „Развој устанка и борбе око Краљева 1941“, *Војноисторијски гласник*, 2 (1950), 3–17.
- Jakšić Pavle, *Nad uspomenaма*, I, Београд 1990.
- Кордић Никола, *Кроз рат са Дражом*, Београд 1998.
- Лукић Ђорђе, *Бишка на Дрини 1914*, Београд 1966.
- Миладиновић Петар, Динчић Александар, „Зачеци националног покрета у Крушевачком округу 1941“, *Жупски зборник*, бр. 6–7 (2011/12), 151–167.
- Николић Коста, *Немачки ратни планови у Србији 1941–1944*, Београд 2012.
- Николић Коста, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, I–II, Београд 2015.
- Николић Коста, *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату*, Београд 2018.
- Павловић Момчило, Младеновић Божица, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*, Београд 2003.
- Петровић Живан М., *Подофицири наше војске*, Београд 1938.
- Поповић Милован, „Мученичка смрт Миленка Рељића“, *Гласник СИКД Његош*, 29/1972, 86–89.
- Раденковић Милан, *Церска операција 1914*, Београд 1953.
- Раденковић Милан, *Колубарска бишка*, Београд 1959.
- Ракић Игор, „Трећи пешадијски пук у Априлском рату 1941“. *Јухорски запис*, ур. Ивица Тодоровић, Голуб Јашовић, Иван Бецић и Љубиша Васиљевић, Својново, Крушевац 2018, 126–138.

- Стамболија Небојша, *Српска државна стража 1942–1944*, Београд 2021.
- Стамболија Небојша, „Стварање и организација Српске државне страже 1941/1942“, *Војноисторијски гласник – посебно издање* (2022), 187–205.
- Strugar Vlado, „Srpska vojska u zaštiti jugoslovenskog prostora krajem 1918. godine“. *Stvaranje jugoslovenske države 1918. Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u lloku od 16. do 19. maja 1979*, urednik Nikola B. Popović, Beograd 1983, 135–152.
- Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, knjiga 2, Ljubljana, Beograd, Titograd 1984.
- Томанић Борис, *Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Тојола 1941–1945*, Београд 2019.
- Томанић Борис, „Злочини бугарског окупатора у Жупи алекسانдровачкој и околини током Другог светског рата“, *Жупски зборник. Нова истраживања*, бр. 12, ур. Драгомир Бонцић и Иван Брборић, Аександровац 2023, 87–104.

KOSTA NIKOLIĆ, PhD, Principal Research Fellow
Institute for Contemporary History, Belgrade
kostasnikolic@yahoo.com

MILOŠ ŽIKIĆ, PhD, Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade
zikic90@gmail.com

DRAGUTIN KESEROVIĆ – CONTRIBUTIONS TO THE BIOGRAPHY (UNTIL THE END OF 1942)

Summary

Dragutin Keserović decided at a young age to devote himself to a military career, and at just under 18 years old, in April 1914, he enrolled in the Belgrade Infantry NCO School. However, his education was soon interrupted by the outbreak of World War I, and he was sent to his wartime unit. Promotions to the ranks of corporal and sergeant soon followed, and he finished the war holding the rank of sergeant. For his merits in combat, he was awarded the Gold Medal for Bravery. In 1919, he was promoted to the rank of sergeant major, and in 1920 he took part in the “Albanian Rebellion”, where he was awarded the Gold Medal for Bravery for the second time. He was promoted to the rank of second lieutenant in 1921 and then continued his officer career. During his service, he changed several garrisons, eventually settling in Kruševac in 1937, where he remained until the beginning of the April War in 1941. In that war, holding the rank of major,

he served as commander of the 1st Battalion of the 12th Infantry Regiment "Tsar Lazar", with which he participated in the fighting near Caribrod. After the capitulation of the Yugoslav Army, he avoided capture. He did not accept the occupation and organized a resistance movement in the territory of the Kruševac district. Initially, he joined Kosta Pećanac's Chetnik movement and was also connected with General Ljuba Novaković. In the second half of September 1941, he left Pećanac and organized and led the attack on Kruševac on September 23. He then also took part in the battles around Kraljevo. During those battles, he joined the resistance movement led by Colonel/General Dragoljub Mihailović and remained in it until the end of the war. During 1942, he formed the Rasina Corps of the Yugoslav Army in the Homeland and worked on strengthening it through constant clashes with the units of Milan Nedić's government. The corps also carried out sabotage of limited scope against German lines of communication. In October, Keserović came under attack by the SS Division "Prinz Eugen". At that time, the civilian population suffered the most.

KEYWORDS: Dragutin Keserović, biography, military career, World War I, World War II, occupation, Yugoslav Army in the Homeland, Rasina Corps

Др МИЛУТИН ЖИВКОВИЋ, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
mzivkovickv@gmail.com

Др РАДЕ РИСТАНОВИЋ, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
rade.ristanovic@isi.ac.rs

СКИЦА ЗА БИОГРАФИЈУ ЈЕДНОГ ОФИЦИРА. МИРКО ТОМАШЕВИЋ (1916–1945)

АПСТРАКТ: Чланак настоји да у што већој мери реконструише биографију кайетана I класе Мирка Томашевића и дојуни постојећа сазнања о животној овој официра. Акцента је стављена на време окупације Србије у Другом светском рату и на његово тадашње свестрано деловање. Рад је писан на основу архивске грађе која се чува у: Војном архиву, Историјском архиву града Београда, Државном архиву Србије, Архиву Југославије и Историјском архиву у Краљеву, односно на достапној научној литератури и мемоаристици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Мирко Томашевић, Драгутин Кесеровић, Милош Глишић, Машан Ђуровић, Расинска бригада, Расински корпус, четници, партизани, комунисти, борбе

Одломци из приватног живота и војне каријере

Биографски подаци нам говоре да је Мирко Томашевић рођен 17. децембра 1916. у Селишту, општина Куршумлија (Косанички срез), у дому Рада и Браниславе Томашевић. Породица је водила порекло из Црне Горе у коју се доселила после 1878. и протеривања албанског становништва из Топлице и Јабланице. Затим се род Томашевића проширио на оближња села Вукојевац и Дабиновац. У сваком случају, Мирко је основну школу завршио у Прокупљу, а четири разреда гимназије у Београду.¹ Имао је брата Милутина, а до 1943. се, могуће је, и оженио.²

Војну каријеру започео је 1931. када одлази у Нижу школу Војне академије. Свршио ју је пет година касније. На дан 1. октобра 1936.

---

¹ Дејан Ђерић, Зоран Недељковић, *Вишезови Карађорђевог звезде ЈВуО 1941–1945*, Београд, Крагујевац, Ужице, Пљевља, Бања Лука 2025, 245; Вујадин Б. Рудић, *Сјановништво Топлице*, Београд 1978, 45.

² Историјски архив Београда (ИАБ), Картотека житеља Београда и Земунa, док. (умент) Потерница за Мирком Томашевићем.

произведен је у чин пешадијског потпоручника. Затим је постављен на место водника у елитном 1. планинском пешадијском пуку 4. армијске у Дравској бановини, једној од само две такве јединице у целој Југословенској војсци. Томашевић је овде служио до 1940. борећи у Шкофја Локи и Бохињској Бели. Затим је по сопственој молби прекомандован у 1. пешадијски пук „Књаз Милош“ 5. армијске области, са седиштем у Врању. Овде му је поверена команда над митраљеским водом.³

Што се тиче напредовања у служби, редовним путем је 1. октобра 1940. произведен у поручника. Међутим, следеће унапређење крајем 1941. или почетком 1942, у капетана II класе, није му признато, будући да га је добио док се налазио у редовима одреда Косте Пећанца.⁴ Због тога је право на унапређење стекао тек 1. априла 1944, док је чин капетана II класе добио крајем јуна. Децембра исте године постаје капетан I класе.⁵

Ратни пут започео је априла 1941. борећи се на албанском фронту. Избегаво је заробљавање и са неколико пратилаца отишао у близину завичаја. Убрзо се ставио под команду војводе Косте Миловановића Пећанца, добио титулу војводе шуматовачког и стао на чело тзв. „Шуматовачког четничког одреда“.⁶ Служио је касније у Ибарском четничком одреду и на кратко у Санџачком војно-четничком одреду, пре него што се отприлике половином 1942. ставио на располагање снагама генерала Драгољуба Михаиловића.⁷

Томашевић ступа у Расински корпус који је покривао знатне делове Крушевачког округа⁸ са базом на Копаонику и Жељину. Овде га током 1943. затичемо на месту к-та 2. Расинске бригаде (Горски штаб 132).⁹ До извесних промена долази у пролеће следеће године. Врховна команда (ВК) ЈВуО је због интензивирања сукоба са партизанима одлучила да крајем априла преформира четничке снаге у крушевачком крају. Прво је настао нови, Јастребачки корпус коме је припала и Томашевићева бригада (одлука донета 30. априла, а спроведена у дело 12. маја), да би неколико дана касније корпус постао део Расинско-топличке групе корпуса.¹⁰

³ Војни архив (ВА), Досијеа персоналних података (ДПП), кут.(ија) 1856, дос.(ије) 196; *Службени војни лисџ*, 1. октобар 1936; *Службени војни лисџ*, 8. октобар 1936.

⁴ ВА, Четничка архива (ЧА), кут. 81, ф.(асцикла) 6, док. 42, 3; Државни архив Србије (ДАС), Ж-30, Збирка фотографија (ЗФ), кут. 206, сн.(имак) 94.

⁵ ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 4, деп.(еша) 4476; Исто, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 932; Д. Ђерић, З. Недељковић, н. г., 246.

⁶ ВА, ЧА, кут. 81, ф. 6, док. 42, 3.

⁷ Исто; Исто, кут. 288, ф. 1, док. 2, деп. 45.

⁸ Према систему поделе земље на округе чинили су га срезови: Жупски (Александровац), Копаонички (Брус), Крушевачки (Крушевац), Расински (Крушевац), Ражањски (Ражањ) и Трстенички (Трстеник) („Уредба о административној подели земље“, *Службене новине*, 26. децембар 1941).

⁹ Д. Ђерић, З. Недељковић, н. г., 246

¹⁰ ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 4, деп. 5403; Исто, кут. 276, ф. 1, док. 5, деп. 571; Коста Николић, *Историја равнојорској јокреџа 1941–1945*, II, Београд 2014, 347.

Са овом формацијом Томашевић креће на запад у јесен 1944, извлачећи се из окупиране Србије са главнином снага Команде Србије ЈВуО према Босни. Током прве половине новембра затекао се у Пријепољу.¹¹ Одатле је одлуком генерала Михаиловића враћен на матични терен да би водио анти-комунистичку герилу, а као заповедник Расинско-топличке групе герилских одреда. Због великог притиска безбедносних снага комунистичког режима, разматрао је извлачење према Грчкој.¹² Погинуо је новембра 1945. недалеко од Александровца.¹³

„На себи је имао зелену немачку војничку блузу[на сачуваним фотографијама се ипак појављује у енглеској униформи, прим. аутора], на чијем је рукаву био пришивен југословенски грб... Сељачке панталоне и лаки опанци употпуњавали су његову одећу...Кратка црна и коврџава брада...велики родољуб“. Овако су о појави капетана Томашевића писали савременици који су га видели током 1945. године.¹⁴ Други опет, говорећи о његовом карактеру сведоче да је био „храбар официр“ који се увек кретао у „првим борбеним линијама“, па пошто је преживео толике окршаје, међу саборцима се појавило сујеверје да га није „хтео метак“. Према истом извору, „имао је велику популарност код народа“, па је рат преживела успомена на „прослављеног [Кесеровићевог, прим. аутора] команданта“. Наводно и у најтежим ситуацијама у којима се нашао током 1945. није био клонуо духом.¹⁵

Потврду да се радило о реалним проценама Томашевићевог држања, проналазимо у архивској документацији. Крајем 1941. Коста Пећанац је обавештен да се овај „показао храбар у борби са комунистима“, те да је „заслужио сваку пажњу и препоруку“.¹⁶ Нешто више од две године касније и генерал Михаиловић добија информацију о томе како Томашевић има „велике ратне заслуге“ стечене кроз номенклатуру ЈВуО.¹⁷ Последица овога било је одликовање престижним „Орденом Карађорђевог звезде IV реда са мачевима“ почетком 1945, а за „показану храброст, пожртвовање, залагање и истрајност у вођеним борбама“ те умешност „у вођењу својих јединица“.¹⁸ Овај готово беспрекорни утицај, донекле кваре одлука Војног дисциплинског суда из 1940. о једномесечном удаљавању из службе,¹⁹ као и неколико пријава о почињеним ратним злочинима при ДКРЗ, о којима ће још бити речи.

¹¹ Milutin Živković, *Ratnici sa granice. Staroraski muslimani u nemačkoj vojsci, SS-u i policiji (1941–1945)*, Beograd 2025, 105.

¹² Д. Ђерић, З. Недељковић, *н. г.*, 247.

¹³ Архив Југославије (АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ДКРЗ), кут. 108, 123; ВА, НОВЈ, кут. 773а, ф. 1, док. 5.

¹⁴ *Зайиси из добровољачке борбе*, I, Минхен 1954, 115, 117.

¹⁵ Петар Миладиновић, Александар Динчић, *Расински корџус српских четника Равне Горе*, Крушевац 2011, 27; Станко Бзенић, *Трстеник у ратној стихији 1942–1945*, приредио Немања Девић, Београд 2024, 666; *Зайиси из добровољачке борбе...*, 111.

¹⁶ ВА, Недићева архива (НДА), кут. 33, ф. 1, док. 25.

¹⁷ ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 4, деп. 4477.

¹⁸ Д. Ђерић, З. Недељковић, *н. г.*, 247.

¹⁹ ВА, ДПП, кут. 1856, дос. 196.

Војвода Косте Пећанца и командант Драгољуба Михаиловића

У време капитулације Југославије Томашевића затичемо на Копаонику. Бежећи од немачке војске убрзо се пребациује у Косаницу. Тамо се повезао са групом од 30 бораца и формирао одред, који одлази на границу окупираних Србије ради борбе са косовским Албанцима. Затим приступа снагама Косте Пећанца.²⁰ У новембру 1941. га лоцирамо у долини Ибра, на потезу Рашка-Нови Пазар где су се водиле борбе између Срба, Албанаца и муслимана, као и ништа мање сурови обрачун ројалиста и комуниста. Томашевић се придружује одреду војводе сухопланинског Машана Ђуровића,²¹ који је покривао делове Студеничког (Рашка), Косовскомитровичког и Дежевског (Нови Пазар) среза.²² На тај начин је међутим, ступио у снаге које су биле у колаборацији са Немцима.

Томашевић се код војводе Ђуровића јавља у својству командира чете, а у литератури се може наћи податак да је децембра 1941. био у његовом штабу у Рашки. Будући да је прошао сва бојишта са Ђуровићем на овом простору крајем 1941, склони смо да прихватимо и вест да је по оснивању легализованог Ибарског четничког одреда,²³ постао један од Ђуровићевих „заменика“.²⁴ У прилог овоме наводимо чињеницу да су двојица војвода делила исти завичај и била сличног порекла.

²⁰ П. Миладиновић, А. Динчић, *н. г.*, 26.

²¹ Рођен у околини Медвеђе. Гимназију свршио у Лесковцу. У Билећи 1934. завршио школу резервних официра. Почетком Априлског рата распоређен у 38. пешадијски пук у Подгорици. После краха Југославије враћа се у Јабланицу и прилази Кости Пећанцу. Једно време је био у његовом штабу, после чега, као војвода сухопланински, одлази у долину Ибра. Учествовао у готово свим борбама на овом простору у јесен 1941. и добио орден за храброст од генерала Недића. Коста Пећанац га је називао својим најбољим војводом и „великим витезом“. Од августа исте године у отвореној колаборацији са окупатором. Међутим, одржавао везе са командантима Драгољуба Михаиловића. Када су Немци почетком марта 1943. покушали да разоружају његов Ибарски четнички одред, бежи у илегалу. Иако је био одређен од стране ВК ЈВУО за ликвидацију, Михаиловић га је помиловао и послао у долину Лима. Тамо је требало да узме учешћа у борбама са партизанима. Када је дезертирао, ухапшен је и стрељан недалеко од Нове Вароши 17. маја 1943, а од стране к-та Расинског корпуса Драгутина Кесеровића. (Милутин Живковић, *Између 'Велике Албаније' и окупираних Србије. Нови Пазар, Тушин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, Лепосавић 2018, 400–401; ВА, ЧА, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 501).

²² ВА, НДА, кут. 33, ф. 1, док. 25.

²³ Уз залагање генерала Недића према немачким властима одред је до краја 1941. располагао са 520 официра, подофицира и војника, добро наоружаних, храњених и плаћених. Штаб јединице био је у Рашки, а она је добила ознаку „Ц-54“. Ђуровић је тако „потчињено“ већи број Пећанчевих војвода – колашинског, неродимског, лапског, брвеничког, дукађинског, грачаничког, шуматовачког, али и неке старешине које су припадале покрету Драгољуба Михаиловића. Себе је стога називао заповедником „Рашке групе војвода“. До августа 1942. је коначно устројио одред који је бројао тачно 1.000 четника – 90 официра и 910 подофицира и војника. Милутин Живковић, „Ратни пут војводе сухопланинског Машана Ђуровића (1941–1943)“, *Лесковачки зборник*, LIX, (2019), 311.

²⁴ Деса Пешић, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944*, Београд 1977, 179.

Било како било, војвода Ђуровић је почетком 1942. имао нови задатак за Томашевића. Покушавајући да прошири свој одред, а преко тога и његов утицај (али и Косте Пећанца), на италијанску окупациону зону, Ђуровић га шаље у Сјенички срез. Исти је, као и већи део Старе Рашке, припадао италијанском Гувернаторату Црна Гора. Најкасније до марта 1942. Томашевић прелази границу и то у својству к-та Голијско-сјеничког четничког одреда, који је у ствари био 5. батаљон Ибарског четничког одреда. Штаб је сместио у село Брњицу, општина Штаваљ, источно од Сјенице. Задатак му је био да под својим заповедништвом обједини неколико одреда попуњених Србима у Сјеничком срезу (поготово онај у Штављу), а ослањајући се на помоћ Италијана.²⁵

Овај план је од старта наишао на проблеме. Сјенички срез је већ, као и Нововарошки, Прибојски и део Милешевског среза (Пријепоље), био организовао мајор Милош Глишић,²⁶ командант Санџачког војно-четничког одреда са штабом у Новој Вароши. Иако легализован као и Томашевић, Глишић је одржавао тесне везе са Михаиловићем и илегалним старешинама ЈВуО широм Старе Рашке.²⁷ Стога је 26. марта писао Томашевићу позивајући га да не прави паралелну организацију у Сјеничком срезу, да се народ, услед опасности од локалних муслиманских снага, не би „цепао“ и по њему, водио „у директну пропаст“. Писмо је завршио позивом да га посети у Новој Вароши. Апел сличне садржине Глишић је проследио и Ђуровићу ургирајући да повуче Томашевића.²⁸

Глишић изгледа није претеривао. На простору општине Штаваљ Томашевић је наишао на чврст став локалних Срба, који су подршку дава-

²⁵ М. Живковић, „Ратни пут војводе сухопланинског Машана Ђуровића (1941–1943)“, 313.

²⁶ Рођен 1910. у Пожеги. Нижу школу Војне академије завршио 1930, Вишу школу 1936, а Генералштабну припрему 1940. Почетком јуна 1941. одлази у родни крај и успоставља контакт са Драгољубом Михаиловићем. Октобра исте године је на функцији начелника штаба Пожешког четничког одреда. Учествоје у сукобима са партизанима током октобра и новембра у Пожеги и Ужицу. Половином новембра се легализовао и ступио под команду генерала Недића. После уласка Пожешког четничког одреда у Нову Варош (5. фебруара 1942), бива постављен за к-та Санџачког војно-четничког одреда. Отворено је сарађивао са италијанским и немачким окупационим властима. Током маја и јуна 1942. одиграо истакнуту улогу у офанзиви Недићевих јединица и снага ЈВуО против партизанских одреда у Црној Гори. Под оптужбом да одржава везе са Михаиловићем окупатор га хапси 2. августа. Сprovedен у Ратни дом у Београду, где бива саслушаван и мучен. Послат у Матхаузен 18. октобра 1942. Неколико месеци касније, тачније јуна 1943, пребачен у испоставу логора у Штајерској, одакле бежи почетком марта 1945. Не враћа се у земљу, већ се задржава у Аустрији. Почетком јануара 1946. илегално се убацује у Југославију, али бива заробљен од стране службе безбедности. Осуђен на смрт 15. јула 1946. Године. *Српски биографски речник*, том 2, ур. Чedomир Попов, Нови Сад 2006, 710–711; Милутин Живковић, „Извештај италијанске дивизије ‘Пустерија’ о окупацији Нове Вароши крајем јуна 1942. године и о војним, политичким и економским приликама у граду и околини“, *Баштина*, бр. 36 (2014), 260–261.

²⁷ М. Живковић, „Ратни пут војводе сухопланинског Машана Ђуровића (1941–1943)“, 313.

²⁸ ДАС, Ж-30, ЗФ, кут. 206, сн. 14–15, 94.

ли њиховом старешини – свештенику Селимиру Поповићу. Председавајући једном збору 30. марта овај је Томашевићу, као и било ком другом „странцу“, оспорио право на команду. Истовремено га је оштро критиковао код Глишића.²⁹ Убрзо је међутим, уследио састанак Глишић-Томашевић у Новој Вароши. Иако нам је детаљан ток разговора непознат, могуће је да је током њега посејана клица Томашевићеве одлуке да промени ратну страну. Он је наиме, напустио Нову Варош као командант Штаваљског четничког одреда и то унутар Санџачког војно-четничког одреда. Дакле, Томашевић се ставио под Глишићеву команду, а индиректно, свесно или не, и под команду генерала Драгољуба Михаиловића.

Ову одлуку ипак није прихватио Селимир Поповић, кога су борци Штаваљског четничког одреда изгласали за к-та, одбацујући Томашевићеву команду.³⁰ Овај је одговорио контра-оптужбама, на очајање самог Глишића, мада одлуку о Томашевићевом намештењу није повукао. Свештеник је морао да се задовољи једино Глишићевим извињењем.³¹ Случај раздора снага у Сјеничком срезу стигао је половином априла и до врха ЈВуО, тј. до мајора Захарија Остојића. Он је 12. априла наредио Глишићу да се Томашевић уклони, обзиром да није могао „остати у Сјеничком срезу, јер га народ“ није хтео, те је тако подржао Поповића.³²

Да ли пратећи ово наређење или не, тек Томашевић се 23. априла са „целим V батаљоном [Ибарској четничкој одреда, прим. аутора] у јачини од 50 пушака и 3 пушкомитраљеза, одметнуо у шуму и прикључио акцији Драже Михајловића“.³³ У илегалу је изгледа отишао у добром тренутку, с обзиром да су Немци десетак дана касније упали у Штаваљ и саслушавали Поповића, односно да је његов надређени Машан Ђуровић упорно заоштравао односе са ЈВуО, што ће га довести на њихову листу за одстрел.³⁴

Око датума Томашевићевог приступања ЈВуО има извесних недоумица које је изазвао мајор Драгутин Кесеровић,³⁵ његов будући ко-

²⁹ Исто, сн. 13; ВА, ЧА, кут. 149, ф. 4, док. 1, 1.

³⁰ ДАС, Ж-30, 3Ф, кут. 206, сн. 86–90.

³¹ Исто, сн. 93, 95.

³² ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 1, деп. 13.

³³ IAB, BDS, Ђ-334, Mašan Đurović, 1.

³⁴ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 2, 28; М. Живковић, „Ратни пут војводе сухопланинског Машана Ђуровића (1941–1943)“, 315.

³⁵ Рођен 1896. у околини Обреновца. У Првом светском рату борио се као подофицир, а у чин потпоручника унапређен 1922. Током међуратног периода службовао у Мостару, Невесињу, Котору и Крушевцу. У Априлском рату к-т батаљона 12. пешадијског пука у Крушевцу, са чином мајора. Одлази у илегалу и придружује се Кости Пећанцу. Стаје на чело Расинског четничког одреда. У лето 1941. се разилазе и убрзо прелази у редове Драгољуба Михаиловића. Бори се против немачких посада у Крушевцу и Краљеву. У првим месецима 1942. постаје к-т Расинског корпуса. Крајем године против његових снага покренута велика немачка офанзива („Копаоник“), ватрено крштење СС дивизије „Принц Еуген“. Током маја 1943. нашао се у долини Лима, где је непланирано, бранио одступницу ВК ЈВуО услед нове немачке офанзиве („Шварц“). До краја године његове снаге воде низ борби против партизана, Бугара, „Љотићеваца“ и

мандант. Наиме, он прво, у једној депеши обавештава надређене да му се 22. маја 1942. Томашевић ставио на расположење („вољан да ме у сваком погледу помаже“). Али касније, у прегледу формације официра наводи да је „у организацију“ ступио, односно био „у шуми“, од 1. јула исте године, уз опаску да му се поменути официр „поново пријавио“. На другој страни, Кесеровић додаје да је Томашевић, могуће управо у међувремену, био „командант Луковског батаљона [у *Луковској бањи*, прим. аутора]“ те да се „као такав пријавио... Команданту Топличког корпуса [*иошћуковнику Милушину Радојевићу*, прим. аутора] који га није примио“. Због тога је, наводно, једно време „лутао по Топлици са својим војницима“. Иначе, прво наређење Кесеровића за Томашевића у које смо имали увид, датира од 9–14. јула 1942. године.³⁶

Дакле, ступивши у редове Расинског корпуса јунак ове приче се нашао, према речима Драгољуба Михаиловића, у једној од најбољих јединица ЈВуО („од свих старешина Ви [*Драћушин Кесеровић*, прим. аутора] и још неколицина радите потпуно војнички“),³⁷ где су се дани углавном проводили у илегалу и, за разлику од многих других корпуса, у сталној борби. Ако је веровати литератури, Томашевић је изгледа првобитно био заменик команданта једног од батаљона Летеће бригаде (септембар 1942). Свакако је, пре него што је дошао на чело 2. Расинске бригаде, био начелник њеног штаба, будући да се ово види из списка официра Расинског корпуса.³⁸

Када је у питању његово намештење за команданта бригаде, у литератури наилазимо на датум 30. јун 1943. године. И овде се међутим, сусрећемо са недоумицом. Речју, на челу поменуте бригаде половином новембра 1942. био је капетан Петковић. Тада му је Кесеровић одузео јединицу и ставио је под команду потпоручника Милојевића (касније, када срез постане терен две бригаде, јавља се као командант на командном положају, али сада 2. Расинске бригаде. Из ауторима непознатих разлога, Кесеровић почетком марта за ову позицију предлаже капетана Душана Радовића, али је он није преузео. Из података ДКРЗ на другој

Немаца, уз бројне атентате и саботаже на терену Расинског корпуса. Наредног пролећа постављен на чело Расинско-топличке групе корпуса. Октобра 1944. његове снаге ослободиле Крушевац од Немаца, али га убрзо потискује Црвена армија, а за рачун партизана. Са већином снага ЈВуО из Србије се повлачи током јесени за Босну, пратећи немачке јединице. У међувремену, учествује у бројним сукобима са НОВЈ. Приликом покушаја пробоја у Србију заробљен у Јагоштини на Дрини јуна 1945. године. Два месеца касније у Београду осуђен на смрт. *Српски биографски речник*, том 5, ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2011, 42–43; Сима Ц. Ђирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији: лексикон личности: слика заборављене епохе*, Београд 2009, 259–260; Милорад Сијић, *Значајни људи Крушевца (1833–1944)*, Крушевац 2012, 313–314.

³⁶ Остаје питање и шта је Томашевић радио између 23. априла и 22. маја 1942, односно да ли се у овај период може сврстати оно „лутање“ по Топлици о којем пише Кесеровић (ВА, ЧА, кут. 81, ф. 6, док. 42, 3; Исто, кут. 288, ф. 1, док. 2, деп. 43, 45; Исто, док. 3; П. Миладиновић, А. Динчић, *н. г.*, 27).

³⁷ ВА, ЧА, кут. 278, ф. 1, док. 18, деп. 413.

³⁸ Исто, кут. 81, ф. 6, док. 42, 3; П. Миладиновић, А. Динчић, *н. г.*, 18.

страни, може се закључити да је Томашевић водио јединицу управо од марта 1943. Други документ исте провенијенције ипак каже да је био у звању команданта најкасније до 28. јуна, што се поклапа са подацима из литературе.³⁹ Дакле, иако је вероватнији јунски датум, не би требало искључити ни нешто ранији термин.

Томашевић се међутим, још једном нашао на „врућем терену“. Чак и за стандарде територије коју је покривао Расински корпус. Поред тога што је био на сталној рути кретања партизанских снага из јужне Србије према централним деловима земље, о чему ћемо говорити у наставку, Расински срез је представљао организациони проблем у врху Југословенске војске у отаџбини. Још од августа 1942. око командовања над овим подручјем трајао је спор између делегата (касније команданта) ВК ЈВуО за Србију генерала Мирослав Трифуновића, команданта Јужне Србије мајора Радослава Ђурића и мајора Кесеровића. Како се година ближила крају њихово гложење прерасло је у отворени сукоб. Генерал Михаиловић је на пример, половином новембра критиковао Кесеровића што је уређивао Расински срез, „иако му срез и даље није био додељен“. Нешто касније убијен је под мистериозним околностима Ђурићев теренски делегат, док су Кесеровић и Трифуновић размењивали тешке оптужбе и увреде. Генерал Михаиловић је коначно преломио крајем 1942. и доделио Расински срез Кесеровићу.⁴⁰ Ситуација се овом интервенцијом само привремено смирила. Већ у марту 1943. Кесеровић се жали на капетана Радовића и жели да га доведе у Расински срез, не би ли га одвојио од генерала Трифуновића. Затим је издејствовао код ВК ЈВуО да се Радовић „због непослушности“ уклони из Расинског корпуса. Но, чим је овај отишао, на простору 2. Расинске бригаде појавио се нови проблем за Кесеровића, а у виду извесног потпоручника Матића. Он је ишао по срезу и деловао самостално, представљајући се као „експерт Врховне команде“.⁴¹

Када се 2. Расинска бригада нашла под командом Мирка Томашевића имала је пет батаљона (од септембра 1944, шест) и покривала је десну обалу реке Расине. Начелник штаба био је потпоручник Чедомир Живковић, док је Мирков брат Милутин заузео место команданта 3. батаљона. Јуна 1943. јединица је имала 150 бораца на терену, од укупно 1.320 колико је имао цео корпус.⁴² Томашевић је изгледа агилно приступио улози команданта јединице, на једном турском подручју. Томе у

³⁹ ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 4, деп. 3849; Исто, кут. 299, ф. 1, док. 15, деп. 2158; Исто, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 511, 589; АЈ, ДКРЗ, 110, кут. 108, 127–128.

⁴⁰ ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 22, деп. 3914–3916; Милутин Живковић, Раде Ристановић, „Југословенска војска у отаџбини на простору Крушевачког округа током 1942. године“, *Жупски зборник. Нова истраживања*, бр. 11, ур. Драгомир Бончић и Иван Брборић, Александровац 2021, 176; Раде Ристановић, Милутин Живковић, Милош Чорбић, *Радио дейеше Југословенске војске у отаџбини 1941–1942*, Београд 2021, 447–448.

⁴¹ ВА, ЧА, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 399, 411, 486.

⁴² Исто, деп. 531; П. Миладиновић, А. Динчић, *н. г.*, 18.

прилог говори похвала Драгутина Кесеровића да комунисти у Расинском срезу „немају никаквог успеха, јер је терен [био, прим. аутора] обрађен“, а за разлику од суседног Топличког и(ли) Моравског среза. У већем делу среза су били формирани и Равногорски одбори.⁴³

На другој страни, Томашевићев рад у Расинском корпусу привукао је пажњу немачких обавештајних служби. За њега се превасходно заинтересовала институција Заповедника полиције безбедности и службе безбедности (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst/BdS/БДС). Још децембра 1942. њихов „повереник“ под кодним именом „Маск“, пише центри у Београду о Томашевићу, о његовом кретању по Копаоничком срезу и акцијама паљења „општинских архива“. Агент га је ипак погрешно дефинисао као вођу „неког партизанског одреда“. Неколико месеци касније, јуна 1943, агенти БДС му поново улазе у траг (на 12 км од Куршумлије). Но, поново се погрешно доводио у везу са комунистима.⁴⁴ У то време и IV одељење Специјалне полиције расписује потерницу за Томашевићем са прецизнијим биографским подацима, а да би, наводно, „одговарао због комунизма“.⁴⁵

Реорганизација четничких снага у Округу крушевачком почела је крајем априла 1944. године. Тада, прво, генерал Михаиловић претпочињава и Моравски срез (Житковац) у зону надлежности Расинског корпуса, односно започиње дијалог са његовим заповедником око формирања групе корпуса. Једна од одлука које су убрзо уследиле дотицала се бригаде Мирка Томашевића. Наиме, када је Кесеровић 12. маја формирао Јастребачки корпус у њега улазе делови Расинског, Топличког и Делиградског корпуса. Са њима и 1. и 2. Расинска бригада. Корпус затим постаје део Расинско-топличке групе корпуса, чији командант постаје Кесеровић.⁴⁶ Томашевићу је сада први надређени био к-т Јастребачког корпуса мајор Димитрије Антоновић. Но, остаје питање у коликој мери је заиста био на дистанци од његовог дотадашњег команданта Кесеровића, с обзиром да је последњи писао, у духу наређења ВК ЈВуО, да ће Антоновића држати „под строгим контролом“.⁴⁷

У сваком случају, Томашевић се током октобра 1944. покренуо са осталим јединицама Команде Србије ЈВуО, још једном према Сјеничком срезу, и то као један од, могуће, више од 2.000 бораца Расинско-топличке групе корпуса.⁴⁸ Стигавши у околину Пријепоља међутим, он према наређењима генерала Михаиловића бива враћен назад, да би

⁴³ ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 4, деп. 5238; Исто, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 989.

⁴⁴ ИАБ, БДС, регистри, кут. 63, Ток-Ту.

⁴⁵ Исто, УГБ, Специјална полиција IV пг, кут. 158, „Полицијски гласник“, 13. мај 1943, насловна страна.

⁴⁶ ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 6, деп. 6240; Исто, кут. 276, ф. 1, док. 4, деп. 422; Исто, деп. 423; П. Миладиновић, А. Динчић, *н. д.*, 45; Милан Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од прводецембарској акцији до Мајској референдуму*, Београд 2023, 435.

⁴⁷ ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 6, деп. 6551.

⁴⁸ Никола Јовановић, *Расински корпус 1941–1944*, необјављени мастер рад, Филозофски факултет, Ниш 2021, 63.

прикупио заостало људство и оспособио га за диверзантске акције против нових комунистичких власти. Могуће је да су га за овај задатак препоручили, између осталог: дуг боравак у илегалу, познавање терена, специјална обука стечена у међуратном периоду, упућеност у систем војно-политичке организације партизанских снага и искуство стечено у борби са њима.⁴⁹

Из Полимља, тако, новембра 1944. са групом од „шест наоружаних четника, радио станицом и телеграфистом“, Томашевић креће на свој терен. О његовом повратку у крушевачки крај се одмах прочуло и по народу се причало да се на „Јастрепцу и Копаонику налазе Томашевићеви командоси који припремају устанак против Тита“.⁵⁰ Још једном се такође, чинило да је у правом тренутку променио терен.⁵¹ Но, његова голгота ће бити једнака оној коју је већина четника проживела у Босни.

Томашевић је са јачом групом људи примећен почетком 1945. на обронцима Копаоника према Косовскомитровичком срезу. Овде се налазио ради одржавања везе са 2. Косовским корпусом и албанским националистима у тим деловима Косова.⁵² Према извештају 24. дивизије Југословенске армије (ЈА) на подручју „Копаоничког, Жупског и Јастребачког среза“ било је „укупно 60 наоружаних бандита под командом“ Томашевића, који су уживали подршку локалног живља. То потврђује и генерал Михаиловић.⁵³

Затим му је људство ојачано диверзантима припадницима Српског добровољачког корпуса (СДК), иако је Томашевићева јединица била „једна од првих која је дошла у сукоб са добровољцима“. Они су немачким авионима из Аустрије бачени током марта 1945. на подручје Копаоника и код Подујева. Томашевићево седиште било је иначе, на Лепој Гори, између Куршумлије и Бруса.⁵⁴ Обавештајни органи комунистичког режима писали су током јуна да на простору Крушевачког окру-

⁴⁹ ВА, ЧА, кут. 81, ф. 6, док. 12, 1–5.

⁵⁰ Добривоје Секулић Малиша, *Жуја у народноослободилачкој борби 1941–1945*, Александаровац 1995, 221–222; С. Бзенић, н. г., 666.

⁵¹ Драгутин Кесеровић о ситуацији међу његовим људством пише: „Рањеника и болесника има много. Лечење немогуће услед сталних кретања и борби. Санитетског материјала нема... Војници остали голи и боси“ (М. Гулић, н. г., 463). У стопу их је такође, пратила савезничка авијација. О бомбардовању Пријепоља 7–8. новембра очевици су прибележили: „Куће до темеља срушене, а околне зграде скроз уништене. Носе се многи рањеници страшно унакажени... [Пријеоље је, прим. аутора] пусто и скроз мртво место“ (М. Živković, *Ratnici sa granice*, 102–103).

⁵² Веза је ишла преко жандармеријског официра Михаила Закића, који је и сам страдао током 1945. године. Радило се иначе о бившем заповеднику код Машана Ђуровића, као и о лицу које је 1943. мајор Кесеровић оквалификовао као „српског изрода“ и тражио да се ликвидира (ВА, ЧА, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 616; Исто, НОВЈ, кут. 773а, ф. 2, док. 2; *Kosovska Mitrovica i okolina*, Београд 1979, 413).

⁵³ ВА, НОВЈ, кут. 1080, ф. 13; Милан Миладиновић, *13. српска бригада*, Београд 1991, 274–285; *Зайиси из добровољачке борбе...*, 109.

⁵⁴ *Зайиси из добровољачке борбе...*, 111–114, 116; Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд 1986, 258–259; Предраг Миленковић, *17. српска бригада*, Београд 1989, 281–282.

га има око 20 четничких група „чији је вођа [био, прим. аутора] Мирко Томашевић“ (само око Бруса је било 18 четника у илегалу). Оне су напале „одборнике, убијале борце народне милиције“ и шириле пропаганду о „повратку краља Петра и о слободним изборима“. Нешто касније, команда 1. армије проценила је да су од око 1.200 Михаиловићевих четника који су се тада кретали на терену Србије, најактивније управо биле Томашевићеве групе.

Интензивна диверзантска активност изазвала је реакцију у виду бројних потера војске и милиције. Према сведочанству бораца 2. Косовског корпуса послатих на Копаноник да ухвате везу са Томашевићем, комунистичке власти су биле похапсиле све оне јатаке „код којих је Мирко долазио“, а „неке који су били са Мирком пострељали“ су тих дана. Стога се ова група необављеног посла вратила у Ибарски Колашин.⁵⁵ А одагле је њихов надређени узалуд позивао у помоћ због стања које је било „рђаво, крајње рђаво“ (убрзо је к-т 2. Косовског корпуса убијен).⁵⁶

Због тога Томашевић подиже степен конспиративности на максимум. Један „Љотићевац“ оставио је следеће сведочанство о томе. Курир који их је водио „целим путем је ћутао“, па када је дошао до тајног одредишта, „пошто је извесно време ослушкивао, принео је руке устима и почео пуштати гласове верице. Негде из стране чуло се одзивање. Ова церемонија је поновљена неколико пута“, пре него што су ушли у Томашевићев табор.⁵⁷ Ради тајности се чак, проносила вест да је „Томашевић погинуо“.⁵⁸ Но и поред све предострожности обруч око њега се стезао. Када се на јесен људство поново упустило у шире диверзантске активности због „избора за уставотворну скупштину“, Томашевићев ратни, али и животни пут, привео се крају. Страдао је у селу Тржац код Александровца 11. новембра 1945. године.⁵⁹

Оружјем против албанско-муслиманских снага, „Љотићеваца“ и Бугара

Томашевић је готово цео Други светски рат провео у борби. У зависности од тренутка, више или мање интензивној. Прва већа искушења после Априлског рата, доживео је у ибарској долини у јесен 1941. године. Са приличном сигурношћу можемо констатовати да је током новембра учествовао не само у борбама са партизанима око Рашке, већ и у њеној одбрани од албанско-муслиманског напада из правца Новог Пазара и Косовске Митровице. Машан Ђуровић пише 13. новембра да је То-

⁵⁵ ВА, НОВЈ, кут, 773а, ф. 1, док. 2; С. Бзенић, *н. г.*, 755, 758, 761; Младен Максимовић, *Четнички одреди и Други косовски корпус 1941–1944–1946*, Пајн Ајланд 2001, 66–67, 73.

⁵⁶ „Преостале четничке вође са Косова и Метохије признају да су изоловани и презрени од народа“, *Борба*, 1. јул 1945.

⁵⁷ *Закиси из добровољачке борбе...*, 114.

⁵⁸ М. Максимовић, *н. г.*, 73.

⁵⁹ Д. Секулић, *н. г.*, 233.

машевић код њега у одреду, да води једну чету и да је до тада већ био ступио у дејства у долини Ибра.⁶⁰ Будући да је поменути напад на Рашку уследио само три дана касније и да је приморао све снаге локалних Срба да ступе у одбрану вароши, тешко да је Томашевић могао да избегне битку. Прилажемо податак да је мајор Кесеровић прибележио да се овај борио „са Арнаутима код Новог Пазара у легалном одреду“.

Дакле, напад на Рашку се одиграо 16. и 17. новембра 1941. Град је напало око 2.600 бораца, међу којима су $\frac{3}{4}$ чинили Албанци са Косова и Метохије. Већ крајем првог дана нападачи су, уз велику пљачку по српским селима Дежевског и Студеничког среза, стигли на прилазе Рашки. До раних јутарњих часова 17. новембра на супротној страни фронта скупило се око 2.000 Срба на челу са Машаном Ђуровићем. После два сата борбе напад је одбијен. Албанско-муслиманска страна имала је 106, а српска 34 погинула. Разарања су била таква да је очевидац из Новог Пазара прибележио: „Друмови ће пожелети Срба, али Срба више бити неће“.⁶¹

А њихов одговор уследио је у наредним данима. Војвода Ђуровић и капетан Радомир Цветић, касније командант Јаворског корпуса ЈВУО, разрадили су план напада на Нови Пазар. Почетак акције је одређен за 21. новембар. Око 1.500 бораца било је распоређено у четири колоне. Свака је добила задатак да са различите стране упадне у варош. Томашевић је имао да предводи четврту колону са правца истока и југа. Чинили су је: Колашински четнички одред, Косовска чета, Врачевско-николачка чета и чета Васе Поповића. Напад је према замисли почео 21. новембра рано ујутру и трајао је неколико сати. Срби су ипак доживели тежак пораз. Томашевићева колона, или барем један њен део, успела је да се под борбом пробије до северо-источних прилаза Новом Пазару, пре него што је била опкољена и одбачена. Међу Србима је тада било 42 мртва борца, а у одбрани међу муслиманима и Албанцима, њих 26.⁶²

Наредне окршаје са муслиманским снагама Томашевић је имао на пролеће 1942. у Сјеничком срезу. Оне су на овом простору биле изузетно снажне и бројале су око 3.000 људи, рачунајући ту и легалне и илегалне одреде.⁶³ Томашевић је њихову моћ осетио почетком априла када га је локална муслиманска милиција опколила са тројицом пратилаца у селу Багачиће источно од Сјенице. Затим је заробљен. Муслимани су намеравали да га стражарно спроведу за Сјеницу. Убрзо се међутим, око села скупила већа група Срба из Штавља, односно четника са Голије. И муслиманима су стигла појачања. Већи сукоб је избегнут Глишићевом интервенцијом, па је Томашевић ослобођен.

Паралелно са тиме муслимани су извршили и два напада на српско село Буђево на Пештеру, које се, после Томашевићевог споразума

⁶⁰ ВА, НДа, кут. 33, ф. 1, док. 25; Д. Пешић, *н. г.*, 135.

⁶¹ М. Живковић, *Између 'Велике Албаније' и окупиране Србије*, 112–115.

⁶² *Исшо*, 120–123.

⁶³ ДАС, Ж-30, 3Ф, кут. 206, сн. 8, 11.

са Глишићем, нашло под његовом надлежношћу. Он им ипак није дозволио да направе испад из села ради освете. Затим је добио информацију да ће Муслиманска милиција 7. априла напасти и село Шушуре, али нам није познато како је реаговао на ову претњу.⁶⁴

Са Томашевићевим преласком у Расински корпус на врх листе равнгорских непријатеља долазе, прво, „Љотићевци“, па онда Бугари. Ради сузбијања утицаја ЈВуО у Крушевачком округу овде је током прве половине 1943. размештен 3. батаљон Српског добровољачког корпуса.⁶⁵ У борбама са четницима су им често асистирали Бугари, припадници Српске државне страже (СДС) или Немци. Игром судбине управо је случај Томашевића и његовог људства покренуо лавину сукоба током којих су „и једна и друга страна имале велике жртве у најбољим људима“.⁶⁶

Све је почело када је Томашевић у својству к-та 2. Расинске бригаде обилазио матични терен прикупљајући људе и 18. јула упао у заседу „Љотићеваца“ код села Велики Шиљеговац, југо-источно од Крушевца. Развила се жестока борба која је трајала од 13:00 до 21:00, током којег периода су нападачима стигле као подршка снаге СДС и Бугара. Томашевић је имао осам мртвих и 17 рањених бораца, уз пет мртвих и три рањена добровољца.⁶⁷ Услед оваквих губитака, по крушевачком крају се пронела вест да је Томашевић изгубио живот.⁶⁸

Мајор Кесеровић је припремио освету за 28. јул. Тог дана је у селу Богдању недалеко од Трстеника, убијен капетан Душан Марковић, командант 3. батаљона и начелник Округа Крушевачког. Поред њега је погинуло још 19 лица, припадника СДК и цивила. На попришту ове заседе остали су само „крв, месо и гвожђурија“. Одмах затим су делови Расинског корпуса прихватили борбу са „Љотићевцима“ око Велике Дренове, која је трајала све до 2. августа. Због свега овога, у Крушевачком округу је било „проглашено опсадно стање“ и уследила су масовна хапшења присталица ЈВуО, али и неутралних лица.⁶⁹ Тек је међутим, предстојала кулминација сукоба.

До ње је дошло 26. августа у бици која се одиграла код железничке станице у Стопањи и у атару оближњег села Глободера. Око 600 бораца Расинског корпуса сукобило се са удруженим снагама СДК, Бугара и Немаца. После осам сати борбе четници су одступили остављајући за собом 12 мртвих, укључујући и команданта Жупске бригаде. Но, губици међу добровољцима били су, барем према Кесеровићевом извештају, већи.⁷⁰

⁶⁴ Исто, сн. 93–94.

⁶⁵ П. Миладиновић, А. Динчић, *н. г.*, 43.

⁶⁶ *Зайиси из добровољачке борбе...*, 116.

⁶⁷ ВА, ЧА, кут. 278, ф. 1, док. 9, деп. 589; Исто, деп. 603.

⁶⁸ Н. Јовановић, *н. г.*, 46.

⁶⁹ ВА, ЧА, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 599–600; Исто, деп. 610; К. Николић, *н. г.*, 206–207.

⁷⁰ ВА, ЧА, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 629–630; М. Гулић, *н. г.*, 410–411.

Што се тиче Томашевића он је имао још један сукоб са припадницима СДК крајем октобра 1943. код села Дворана, јужно до Крушевца. Такође, одмерио је снаге и са Бугарима, прво почетком августа исте године испод Јастрепца, а затим и месец дана касније код Рибарске бање. У другом окршају окупатор је имао чак 11 војника избачених из строја.⁷¹

Главни непријатељ – комунизам

Томашевић је био „изразити антикомуниста“ читамо у литератури. Да је наводно имао јасан поглед „на комунистичку опасност“, те да је у комунистима видео „главне противнике“ и желео да се бори „против њих до коначног обрачуна“, видимо из сећања савременика.⁷² Томашевић све то донекле потврђује у једном реферату о комунистичкој организацији и партизанским одредима на простору Јабланице, Топлице и Расине, писаним вероватно током друге половине 1944. године. У њему се између осталог, може прочитати да „партизански одреди служе искључиво за постизање циљева“ КПЈ, која је своју вољу остваривала преко агилног и строгог рада политичких комесара. Говорећи о феномену „полит-кома“ наводи да је он стварао од „људи аутомате који не смеју ништа друго мислити осим на оно што им они предају и читају“. Закључује да се ратни циљеви КПЈ нису у многоме разликовали од предратних, те да јој је главни задатак била револуција и преузимање власти.⁷³

Официр са оваквим ставом био је погодан за рад у Расинском срезу, терену који је, наслањајући се на Јастребац и даље, Косаницу и Топлицу, био често на удару партизанских снага. Посебно је незгодна била десна обала Расине, на којој је управо боравио Томашевић. О каквом се притиску радило, поготово од 1943. па до уласка партизанских снага у Србију, говоре следећи подаци. Крајем јануара 1943. група партизана напала је штаб 2. Расинске бригаде и убила тројицу њених припадника, укључујући и једног официра. Затим је крајем јуна „група комуниста обучена у немачке униформе“ у Расинском срезу разоружала неколико припадника СДС и потом их ликвидирала. Капетана Миленковића кога је у октобру генерал Михаиловић послао са „специјалним задатком на реон 2. Расинске бригаде“, напали су комунисти приликом повратка у штаб корпуса. Притом су га заробили и одузели му важну документацију.⁷⁴ Колике су снаге биле у питању најбоље говори податак да су српске власти у Београду располагале информацијама да је крајем године у источним деловима Расинског среза боравило око 700 партизана.⁷⁵

Од тог тренутка, њихови упади на ову територију постају чешћи. Тако се почетком фебруара 1944. на простору 2. Расинске бригаде пре-

⁷¹ Д. Ђерић, З. Недељковић, *н. г.*, 246.

⁷² *Исто*, 247; *Зайиси из добровољачке борбе...*, 115.

⁷³ ВА, ЧА, кут. 81, ф. 6, док. 12, 1.

⁷⁴ Исто кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 511; Исто, деп. 560; Исто, деп. 697–698.

⁷⁵ ВА, НДа, кут. 1, ф. 1, док. 1, 2.

бацило чак, 1.200 партизана (лоцирани код Гаглова недалеко од Крушевца), што је изазвало мобилизацију читавог Расинског корпуса.⁷⁶ Месеца дана касније, група комуниста са Јастрепца је упала у село Штитаре, где су „тукли сељаке“ симпатизере „равногораца“. Истог дана су у оближњем селу Наупаре, такође на територији 2. Расинске бригаде, убили четничког к-та места. Наредни атентат је уследио половином маја када су партизани ликвидирали и председника Рибарске општине.⁷⁷ Пошто су током априла комунисти овладали Топлицом и на потезу према Јастрепцу имали око 2.000 људи, Расинским срезом проширила се општа несигурност.⁷⁸ Како је година одмицала ситуација је постајала све неповољнија за Томашевића и његове људе, па су почела дезертирања, а и сељаци су ускраћивали подршку.⁷⁹

Прва борбена искуства са комунистима међутим, Томашевић није стекао у Расинском, већ у Студеничком срезу. Истакао се на име, у окршају са њима код Баљевца средином новембра.⁸⁰ До наредног одмеравања снага чекао је неколико месеци. Јуна 1942. на Јастрепцу је обновљен Копаонички партизански одред, управо онај који се раније борио у долини Ибра са Машаном Ђуровићем. Задатак му је био да се домогне Копаоника и Голије и угрози пругу Краљево-Приштина. Првих дана јула се стога, затекао утаборен испод Сувог рудишта на врху Копаоника.⁸¹ Присуство стотину и више партизана дубоко на територији Расинског корпуса није прошло непримећено. Мајор Кесеровић је у том правцу послао одред „војводе Топузлије [Милан Ђорђевић, војвода жуйски, прим. аутора] са поручником Томашевићем“. До битке је дошло 18. јула, али су се партизани извукли према Голији.⁸² Цео подухват је међутим, дао слабе резултате. Почетком јула наредне године, Томашевић је имао још три сукоба са око 200 партизана на свом терену. Коштали су га живота двојице његових бораца.⁸³

Герилске активности четника и партизана јачају после капитулације Италије у септембру 1943. године. Такође, распламсале су се ватре грађанског рата. Расински срез није представљао изузетак. Током октобра цео Расински корпус био је на територији овог среза гонећи мање партизанске групе. У акцији чишћења Јастрепца учествовало је и људство 2. Расинске бригаде.⁸⁴

За Томашевића село Велики Шиљеговац није остало у лепом сећању. После заседе коју су му овде поставили „Љотићевци“, половином

⁷⁶ Исто, док. 7, 2; ВА, ЧА, кут. 278, ф. 1, док. 18, деп. 57-5; Исто, док. 19, деп. 812.

⁷⁷ ВА, НДА, кут. 1, ф. 1, док. 12, 2; Исто, док. 13, 1; Исто, док. 16, 1.

⁷⁸ ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 4, деп. 4836.

⁷⁹ Исто, кут. 278, ф. 1, док. 18, деп. 186; АЈ, ДКРЗ, 110, кут. 108, 129.

⁸⁰ ВА, НДА, кут. 33, ф. 1, док. 25.

⁸¹ Драгољуб Динић Мића, *Топлички народноослободилачки партизански одред*, Београд 1989, 171, 173.

⁸² ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 3; Д. Ђерић, З. Недељковић, *н. г.*, 247.

⁸³ ВА, ЧА, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 563.

⁸⁴ Исто, деп. 703; Исто, деп. 711.

новембра 1943. уследило је ново искушење. Наиме, на путу према Шумадији новоформирана партизанска 1. јужноморавска бригада наишла је у овом селу на око 300 бораца његове бригаде. „До тешке и крваве борбе“ дошло је 16. и 17. новембра. Томашевић се са људством забарикадирао у згради сеоске школе. После 27 сати борбе успео је да се извуче из обруча. Подаци о губицима се очекивано, драстично разликују. Кесеровић је писао о три мртва, седам рањених и око 50 заробљених четника, док партизанска страна наводи чак, 50 убијених – могуће услед евентуалног стрељања заробљених четника. Недићева администрација износи бројку о „20 погинулих четника“. Још једном је борба коју је водио Томашевић изазвала општи сукоб. Већ 18. новембра Кесеровић се са око 1.000 људи из правца Топлице појавио на попришту сукоба и напао партизане у оближњем селу Здравинју. После 10 часова борбе комунистичке снаге су одступиле. Била је ово „Пирова победа“ за Расински корпус, плаћена животима 17 његових бораца, уз чак, 81 рањеног.⁸⁵

Томашевић се изгледа брзо опоравио од овог пораза, с обзиром да га крајем децембра поново затичемо у борби са једном партизанском јединицом код села Петина. Комунисти су узвратили половином јануара када су још једном упали у Расински срез и напали „четнички одред капетана Томашевића“ код Каоника (13 км источно од Крушевца). Томашевић је претрпео још један пораз, а наводно „погинуло је 28 четника“.⁸⁶ Сада је дошао ред на Томашевића да узврати ударац. Код Мале Реке близу Великог Шиљеговца потиснуо је 12. марта партизане после борбе која „је трајала скоро целог дана и идућег дана“.⁸⁷

Проблем јачања комуниста у Топлици и њихових све смелијих упада на подручје Расинског корпуса, Драгутин Кесеровић је, на подстицај генерала Михаиловића, покушао да реши свеобухватним нападом. Упад Расинског корпуса у Топлицу фебруара 1944. пратили су бројни окршаји са партизанима, па је до 24. фебруара Кесеровић морао да пријави око 40 погинулих бораца.⁸⁸ Више од 1.800 припадника Расинског корпуса наставило је „крваве борбе“ у Топлици, али и Јабланици, у току наредног месеца, углавном без значајније подршке⁸⁹ околних корпуса Југословенске војске у отаџбини. До краја месеца Кесеровић је сто-

⁸⁵ Исто, кут. 276, ф. 1, док. 7, деп. 11.347–11.349; Живојин Николић-Брка, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1979, 404–405; С. Бзенић, н. г., 439; П. Миладиновић, А. Динчић, н. г., 44.

⁸⁶ Број је вероватно непрецизан (ВА, НДа, кут. 1, ф. 1, док. 1, 5; Исто, док. 2, 4).

⁸⁷ Исто, док. 13, 2; Исто, док. 14, 3.

⁸⁸ ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 1, деп. 104; Исто, деп. 718.

⁸⁹ Почетком априла Кесеровић се жалио на држање Великоморавске групе корпуса на Томашевићевом реону, док се његов корпус борио на југу. Изнео је оптужбе да су припадници ове јединице нанели „велику штету општој ствари“, јер су „тукли кога су стигли“ и вршили „незапамћене пљачке... пијанчили су и блудничили“, док је током борби са партизанима „бежања било до миле воље“. Исто, док. 4, деп. 4662.

га, имао више од 200 људи избачених из строја.⁹⁰ Када је коначно, крајем марта Расински корпус повучен на матични терен, његов командант је од ВК ЈВуО добио наређење да се хитно пребаци на Ибар. Ка левој обали реке надирало је неколико хиљада партизана из Црне Горе и Старе Рашке. У овој исцрпљујућој игри живаца, није била реткост да борци, па и поједини официри, ментално оболе.⁹¹

Ситуација се по ЈВуО погоршала у наредним месецима. Крајем априла партизани су овладали Топлицом, а до краја јуна и Копаоником и делом Жупе. Простор, сада Расинско-топличке групе корпуса, био је „ухваћен“ између јаких партизанских снага пристиглих из Црне Горе, те оних из јужне Србије. У таквој ситуацији Кесеровићево људство ратује на линији Копаоник-Јастребац-Топлица-Јабланица. Речју, после дугих борби на падинама Копаоника, јединица се почетком августа сели у Јабланицу, док је средином месеца затичемо на Јастрепцу. Потом се поново обрела на Копаонику. Пораз у грађанском рату деловао је све реалније.⁹² Ова чињеница Кесеровића приближава Немцима и он отвара сарадњу са њима, углавном ради опскрбе војним материјалом.⁹³

Што се тиче Томашевића и његове улоге у овим завршним операцијама на матичном терену корпуса, иако нисмо успели да пронађемо потврду у изворној грађи, можемо претпоставити да је био њихов активни учесник. Ако не у свим, а онда барем у неким од поменутих кампања Расинско-топличке групе корпуса, будући да је борбу са комунистичким снагама било све теже избећи. У сваком случају, располажемо информацијом да је 9. маја имао жесток окршај са партизанима у Расинском срезу, на правцу према Јастрепцу. Притом је заробио и стрељао двојицу „сарадника партизана“ из Здравина. Крајем августа је, даље, 2. Расинска бригада издржала напад партизана на позицијама у Жупском срезу.⁹⁴ Такође, у овим борбама током лета гине му брат Милутин.⁹⁵

⁹⁰ „Много изнурено [људство, прим. аутора], услед великих напора, борбе, хладноће и слабе исхране. У моралном погледу људство попустило зато што је остављено да се само бори са надмоћним непријатељом“, пише Кесеровић. Исто, док. 3, деп. 618; Исто, деп. 694.

⁹¹ Исто, док. 4, деп. 4604; Исто, кут. 291, ф. 1, док. 7, деп. 291; Исто, деп. 294.

⁹² О каквим се бојевима радило можда најбоље говори судбина Томашевићевог колеге официра, поручника Милојевића, к-та 1. Расинске бригаде. Он је првих дана августа рањен у борбама са партизанима око Медвеђе, после чега је био извучен према Лебану. Транспорт је упао у заседу приликом које је Милојевић још једном рањен и затим био приморан да изврши самоубиство. Његов начелник штаба потпоручник Станковић је извучен до болнице у Лесковцу, али је тамо подлегао повредама. Исто, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 965; Исто, деп. 124–125; Исто, деп. 272–273.

⁹³ Само неколико месеци раније то је било незамисливо, барем је Кесеровић тако тврдио. Он је новембра 1943. обавестио Михаиловића да су Немци на све начине покушавали да ступе у везу са њим, али да их је он „категорички“ одбио. Исто, деп. 275; Исто, деп. 282; Исто, кут. 276, ф. 1, док. 7, деп. 11.463.

⁹⁴ ВА, ЧА, кут. 278, ф. 1, док. 19, деп. 296; Исто, кут. 276, ф. 1, док. 2, деп. 6048–6050; АЈ, ДКРЗ, 110, кут. 108, 126.

⁹⁵ Д. Ђерић, З. Недељковић, *н. г.*, 247.

Додатни биографски подаци

У овом поглављу груписаћемо податке које сматрамо битним за Томашевићеву биографију, а који не одговарају у потпуности контексту претходних делова рада. Био тога свестан или не, Томашевић је својим присуством у Сјеничком срезу почетком 1942, био укључен у гео-политичке планове о проширењу „Недићеве“ Србије према Старој Рашки и Црној Гори.⁹⁶ Иницијална каписла за дипломатску акцију Милана Недића било је присуство снага Санџачког војно-четничког и Пожешког четничког одреда у Новој Вароши (дакле, изван граничне линије окупиране Србије). Такође и држање муслимана са десне обале Лима који су у то време били „развили велику политичку акцију“ за улазак ових крајева унутар Албаније.⁹⁷ Присуство Томашевића у Сјеничком срезу значило је и присуство Ибарског четничког одреда, тј. још једне формације везане за српске власти у Београду на терену Старе Рашке.

Акција генерала Недића добија на интензитету током друге половине марта. Тада је у Београду разговарао са италијанским војним аташеом пуковником Бонфатијем (Bonfatti), понудивши му помоћ и садејство у борби против комуниста на целом Балкану, а поготово на територији Старе Рашке. Недићев предлог је стигао и до Мусолинија (Mussolini), који је дозволио његово спровођење, али под условом да остане у границама војне сарадње.⁹⁸ Недић је отишао и корак даље. На новом састанку са Бонфатијем он је током дискусије о уласку његових снага управо у Сјенички срез, предложио да се званично призна „италијанско-српска окупација“ целе Старе Рашке.⁹⁹ Недић је био оптимистичан по овом питању, пишући Глишићу 21. априла да очекује да се оно реши у виду „најповољније користи за нас“.¹⁰⁰ Његове наде се ипак нису обистиниле. Прво су Немци одбацили план, а затим су и Италијани, када су искористили легализоване четничке одреде да потисну партизане из Старе Раше и Црне Горе, преузели поново окупацију Нове Вароши крајем јуна 1942. године.

На другој страни, Томашевићево присуство у сјеничком крају је такође, имало да послужи плановима Косте Пећанца о ширењу његове организације у Старој Рашки. Темељи овог пројекта положени су у јесен 1941. Преговори су почели у новембру и то са командом у Пљевљима.

⁹⁶ Питање проширења граница окупиране Србије поставио је још јуна 1941. Савет комесара, тражећи од Немаца да јој припоје Црну Гору, Косово, Метохију, Стару Рашку и део Македоније. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939–1945*, Beograd 1992, 138.

⁹⁷ ДАС, Ж-30, ЗФ, кут. 206.

⁹⁸ Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), Roma, Divisione „Pusteria“, busta N-4/706, Governatorato Montenegro, Azione politico-militare nel Sangiacato, Nr. 3262, 2. 4. 1942.

⁹⁹ *Zbornik NOR-a*, tom XIII, knj. 2, 473.

¹⁰⁰ ДАС, Ж-30, ЗФ, кут. 206, сн. 148.

Пећанац је имао сталну везу са Италијанима преко свог делегата Ратка Ђуровића. Већ почетком децембра окупаторске власти су, уз дозволу виших инстанци из Рима, поставиле основе за једну легализовану четничку организацију у Старој Рашки, тзв. „Санџачки четнички одред“ са штабом у Пљевљима. Неповерење Италијана према Пећанцу и његовом људству било је међутим, велико, док су са друге стране и Михаиловићеви људи почели да га потискују. Првих месеци 1942. стога, пројекат запада у кризу. Када Томашевић ступа у италијанску окупациону зону, утицај људи лојалних Кости Пећанцу свео се на Пљеваљски и део Прибојског среза. Мисија Томашевића је изгледа требало то да промени,¹⁰¹ али је доживела неуспех. Из сличног угла ширих војно-политичких планова, даље, може се посматрати долазак припадника СДК на Копаоник у пролеће 1945, те њихово ступање у контакт са Томашевићем.

На крају, док је Драгутин Кесеровић половином октобра 1944. ослобађао Крушевац, Томашевић се већ борио против партизана и совјетских војника у широј околини града. Глас о томе стигао је све до Рашке, на чијим се улицама говорило да су „партизани напали поручника Томашевића“ и то заједно са „црвеноармејцима“. У окршају су по овом извору страдала „два руска војника“, а према дугом чак 18.¹⁰² Било како било, у Томашевићевој каријери остао је забележен један сукоб са његовим саборцима из редова ЈВуО. Он се одиграо половином априла 1942. на Голији. Тада је Томашевићево људство напало Јаворски корпус и то само неколико дана пошто је сам генерал Михаиловић стигао на овај простор.¹⁰³ Учествовао је, такође, у спасавању савезничких ваздухопловаца током 1944, а у 2. Расинску бригаду је примао и совјетске ратне заробљенике.¹⁰⁴

С обзиром на Томашевићево држање према комунистима, не чуди појава оптужнице за ратне злочине на његово име после рата. Државна комисија за утврђивање ратних злочина теретила га је за: „Принудно регрутовање становништва окупиране територије, захтевање незаконитих и несразмерно великих реквизиција, убиства и покоље“. Иако је доказни материјал почео да се скупља најкасније до лета 1945, у Томашевићевом досијеу при ДРКЗ, исти недостаје, па је предмет мањкав.¹⁰⁵

Постоје барем две верзије његове смрти. Према једној од њих Томашевић је страдао игром случаја када се 11. новембра 1945. затекао

¹⁰¹ Милутин Живковић, „Покушај ширења четничке организације Косте Пећанца у Старој Рашкој (1941–1942)“, *Лесковачки зборник*, LX (2020), 308, 312–314.

¹⁰² Историјски архив Краљево (ИАК), Лични фонд Тихомира Ђорђевића (ТЂ), кут. 4, Дневници, 1944–1945, 19.10.1944; П. Миладиновић, А. Динчић, *н. г.*, 49; Д. Ђерић, З. Недељковић, *н. г.*, 247.

¹⁰³ ИАК, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1.1. 1942–29.4.1942, 75.

¹⁰⁴ Д. Ђерић, З. Недељковић, *н. г.*, 247.

¹⁰⁵ АЈ, ДКРЗ, 110, кут. 108, 124–125. Могуће је да се материјал налази при Земаљској комисији Србије чији је фонд похрањен у Државном архиву Србије у Железнику и стога је, у време писања овог рада, био недоступан ауторима услед техничких проблема.

у месту Тржац код Александровца. Наводно, услед покушаја да насилно уђе у једну од сеоских кућа.¹⁰⁶ „Мирко Томашевић и преживели одметници, те исте ноћи [11. новембра, прим. аутора] покушали су да уђу у селу Тржац у кућу Добривоја Мијајловића. Добривојев син Миодраг запретио им је да ће их побити из ловачке пушке, ако се не склоне од његове куће. Они су навалили на врата ... Миодраг је пуцао... Ујутру, недалеко од куће, Миодраг је нашао мртвог Мирка Томашевића“, пише локални хроничар.¹⁰⁷ Други хроничар подробније описује Миркову смрт. Још 7. новембра он је са пет пратилаца дошао у Тржац код јатака. Дана 11. новембра, у недељу, на дан избора, јатак их је одвео кући једног од чланова бирачког одбора и чувара гласачких кутија. Томашевић је са још два човека желео да уђе, али је дошло до пуцњаве и један од укућана га је погодио у груди. Но, Томашевић није нађен на лицу места, већ је изгледа, издахнуо даље, у неком јарку. После неколико дана тело му је јавно било изложено у Крушевцу, док су његови пратиоци ликвидирали нешто касније, уз сурову одмазду над јатацима.¹⁰⁸

Друга верзија овог догађаја говори о планској припреми Томашевићеве ликвидације од стране органа безбедности, која је најпре подразумевала убацивање „агената-провокаatora“ у његово непосредно окружење. Извештај са терена, временски близак описаном догађају, између осталог, наводи: „Једна јединица II сектора у контакту са Мирком Томашевићем. Надамо се успеху“.¹⁰⁹ И у литератури наилазимо на податак да је Томашевић у Тршцу „намамљен у клопку и убијен из заседе“. Јер, после сељака који је испалио фатални хитац из куће, припуцало се и из других објеката у домаћинству. Локална хроника чак, кривицу сваљује на поменутог јатака, наводно, пошто је проневерио извесну количину злата добијену од Томашевића (иако је јатак убрзо ухапшен).¹¹⁰ У сваком случају, обрађујући се посланицима југословенске скупштине Александар Ранковић је марта 1946, међу 22 пострадалих четничка команданта навео и име – „поручник Мирко Томашевић“.¹¹¹

¹⁰⁶ Д. Секулић, *н. г.*, 233.

¹⁰⁷ Томислав Милетић, *Обрачун: 'Озна све дозна'*, Крушевац 2012, 102–103.

¹⁰⁸ Драгиша Милосављевић, *Дренча и Тржац*, Александровац 2014, 283–284, 286.

¹⁰⁹ Бојан Димитријевић, Немања Девић, Никола Калабић и Горска краљева тврда. *Историја и миш*, Београд 2025, 422–423.

¹¹⁰ Д. Милосављевић, *н. г.*, 283–284, 286; С. Бзенић, *н. г.*, 769.

¹¹¹ *The Debate on the Budget for 1946*, Beograd 1946, 37–40.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Архив Југославије
  - Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)
- Војни архив
  - Досијеа персоналних података
  - Недићева архива
  - Народноослободилачка војска Југославије
  - Четничка архива
- Државни архив Србије
  - Фонд Збирка фотографија (Ж-30)
- Историјски архив Београда
  - Полиција безбедности и служба безбедности
  - Управа града Београда
- Историјски архив Краљево
  - Лични фонд Тихомира Ђорђевића
- Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma
  - Divisione „Pusteria“

Објављени извори

- *Zbornik NOR-a*, tom XIII, knj. 2.
- *The Debate on the Budget for 1946*, Beograd 1946.

Периодика

- *Борба*
- *Службене новине*
- *Службени војни листи*

Мемоаристика

- *Записи из добровољачке борбе*, I, Минхен 1954.
- Максимовић Младен, *Четнички одреди и Дрући косовски корпус 1941–1944–1946*, Пајн Ајланд 2001.

Литература

- Бзенић Станко, *Трешеник у ратној стихији 1942–1945*, приредио Немања Девић, Београд 2024.

- Гулић Милан, *Југословенска држава 1918–2006. Од прводецембарској акцији до Мајској референдуму*, Београд 2023.
- Димитријевић Бојан, Девећ Немања, Никола Калабић и Горска краљева тврђава. *Историја и миш*, Београд 2025.
- Динић Драгољуб Мића, *Топлички народноослободилачки партизански одред*, Београд 1989.
- Ђаковић Спасоје, *Сукоби на Косову*, Београд 1986.
- Ђерић Дејан, Недељковић Зоран, Вишезови Карађорђевице звезде ЈВУО 1941–1945, Београд, Крагујевац, Ужице, Пљевља, Бања Лука 2025.
- Живковић Милутин, *Између 'Велике Албаније' и окупиране Србије. Нови Пазар, Тушин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, Лепосавић 2018.
- Живковић Милутин, „Извештај италијанске дивизије 'Пустерија' о окупацији Нове Вароши крајем јуна 1942. године и о војним, политичким и економским приликама у граду и околини“, *Баштина*, бр. 36, (2014), 243–273.
- Живковић Милутин, „Покушај ширења четничке организације Косте Пећанца у Старој Рашкој (1941–1942)“, *Лесковачки зборник*, LX, (2020), 307–323.
- Живковић Милутин, „Ратни пут војводе сухопланинског Машана Ђуровића (1941–1943)“, *Лесковачки зборник*, LIX, (2019), 305–325.
- Živković Milutin, *Ratnici sa granice. Staroraski muslimani u nemačkoj vojsci, SS-u i policiji (1941–1945)*, Beograd 2025.
- Живковић Милутин, Ристановић Раде, „Југословенска војска у отаџбини на простору Крушевачког округа током 1942. године“, *Жупски зборник. Нова истраживања*, бр. 11, ур. Драгомир Бонџић и Иван Брборић, Александровац 2021, 171–205.
- Миладиновић Милан, *13. српска бригада*, Београд 1991.
- Миладиновић Петар, Динчић Александар, *Расински корпус српских четника Равне Горе*, Крушевац 2011.
- Миленковић Предраг, *17. српска бригада*, Београд 1989.
- Милетић Томислав, *Обрачун: 'Озна све дозна'*, Крушевац 2012.
- Милосављевић Драгиша, *Дренча и Тржац*, Александровац 2014.
- Николић Живојин-Брка, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1979.
- Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939–1945*, Beograd 1992.
- Пешић Деса, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944*, Београд 1977.
- Ристановић Раде, Живковић Милутин, Чорбић Милош, *Радио дејеше Југословенске војске у отаџбини 1941–1942*, Београд 2021.
- Рудић Б. Вујадин, *Становништво Топлице*, Београд 1978.

- Секулић Добривоје Малиша, *Жуја у народноослободилачкој борби 1941–1945*, Александравац 1995.
- Сијић Милорад, *Значајни људи Крушевца (1833–1944)*, Крушевац 2012.
- *Српски биографски речник*, том 2, Нови Сад 2006.
- *Српски биографски речник*, том 5, Нови Сад 2011.
- Ћирковић Ц. Сима, *Ко је ко у Недићевој Србији: лексикон личности: слика заборављене епохе*, Београд 2009.

MILUTIN ŽIVKOVIĆ, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade
mzivkovickv@gmail.com

RADE RISTANOVIĆ, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade
rade.ristanovic@isi.ac.rs

SKETCH FOR THE BIOGRAPHY OF AN OFFICER.
CAPTAIN JVuO MIRKO TOMAŠEVIĆ (1916–1945)

Summary

The course of Mirko Tomašević's life had several stages, which, in less than 30 years, led this Toplica native across Serbia and Yugoslavia. The relatively peaceful interwar period spent on the Prokuplje-Belgrade-Slovenia-Vranje route was replaced in 1941 by the era of occupation, permeated with poverty, existential uncertainty, and constant armed conflicts. Following orders, Tomašević cruises through an area that can be roughly limited by Toplica and Jablanica in the east, Kosovska Mitrovica in the south, Kopaonik mountain in the north, and Prijepolje and Nova Varoš in the west. Through his mostly illegal activities in the Chetnik movements of Kosta Pećanac and especially Dragoljub Mihailović, he went from an anonymous lieutenant in 1941 to one of the most wanted people in Serbia in the fall of 1945. The tragic death, therefore, did not erase the mark that Tomašević left in the Kruševac area during the war, so his memory is still alive today.

KEYWORDS: Mirko Tomašević, Dragutin Keserović, Miloš Glišić, Mašan Đurović, Rasina Brigade, Rasina Corps, Chetniks, Partisans, Communists, battles

---

УДК 94(497.11)"1941/1944"
355.48(497.11)"1942/1944"

Др БОРИС ТОМАНИЋ, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
borisbox62@gmail.com

ОД ВИТКОВЦА ДО ЦЕРОВА: ОБИМ, СТРУКТУРА И КАРАКТЕР ЗЛОЧИНА БУГАРСКИХ ОКУПАЦИОНИХ СНАГА У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Чланак анализира злочине који су извршени над сџановницима Расинској, Моравској, Алексиначкој и околних срезова у Церову (Ражањски срез) и другим оближњим местима и срезовима од стране припадника 1. бугарској окупационој корпусу. У уводном делу даје краћи преглед распарчавања Југославије после немачке агресије на Балкану, са посебним освртом на остваривање бугарских територијалних аспирација. Други део текста приказује долазак, деловање и размештај бугарских јединица на територији окупираних Србије (1942–1944). Главни део рада посвећен је анализи злочина, са фокусом на обим и интензитет извршења, идентификацију жртава и починилаца, хронолошке и просторне оквире догађаја, као и сведочанства преживелих у циљу утврђивања нивоа меморијализације. Закључак доноси сумирање наведених података и њихову критичку валоризацију. Рад је настао на архивској грађи, објављеним изворима и литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, окупација, Југославија, Србија, Бугарска, ратни злочини, Крушевац, Алексинац, Ражањ

Увод – распарчавање Југославије, немачко осигуравање позиција и бугарска анексија југоисточних делова земље

Немачка као водећа сила осовине и најзаинтересованија за простор југоисточне Европе, давала је иницијативу за деобу и државно уништење Краљевине Југославије. Тако је у установама Трећег рајха 6. априла 1941. донет тзв. „Генерални план“ („Опште смернице“), а 12. априла 1941. донесене су према Хитлеровој директиви „Привремене смернице“ којима је предвиђено да територија југословенске Македоније припадне Бугарској.¹ Бугарска влада је још 9. априла, одобрила Хитлеров предлог о уласку њених трупа на југословенску територију због

---

¹ Видети: Dušan Lukač, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Treći deo. 1941–1945*, Beograd 1987, 18–24; Slobodan Milošević, „Okupatorska podela Jugoslavije 1941–1945“, *Istorija 20. veka*, X, 1–2, (1992), 125–143.

очувања „реда и спокојства“.² Ипак, након Бечке конференције од краја априла 1941, на којој је спроведено комадање Југославије и споразума који је постигнут у Софији између бугарског министра иностраних послова Ивана Попова и специјалног немачког изасланика Карла Клодијуса, Бугарска је остала донекле незадовољна. Њене аспирације косиле су се са немачким привредним и италијанским територијалним жељама, па је остала ускраћена за одређене територије на које је претендовала. Уз то, Немачка је обезбедила експлоатацију свих привредних добара на територијама које су припале Бугарској, као и привредни примат у „старим“ границама.³

Бугарска је, уз мање измене током окупације, добила већи део Македоније (изузев градова Дебар, Струга, Тетово), тзв. „западне покрајине“ (Царибродски и Босиљградски срез), део југоисточне Србије са местима Пирот и Врање, као и неколико села у источној Србији са десне стране Тимока и делове на истоку Косова. Коначном поделом Бугарска је посела 28.250 km² што је чинило 11,4% југословенске територије. На тој територији живело је 1.260.000 становника, што је, по немачким проценама из 1941. било 7,9% од укупног становништва Југославије.⁴ Иако Бугарска никада није формално, одлуком свог парламента, озваничила припајање ових области, као ни Трећи рајх, који је коначно одређивање граница својих савезника и сателитских држава које су окупирале делове Југославије остављао за период након завршетка рата, југословенски источни сусед је доношењем низа закона, административних мера и практичних корака фактички интегрисао ову територију у државноправни оквир Бугарске.⁵

До краја априла запоседнуте су у војном смислу све области која је Бугарска добила. За војним јединицама, из Бугарске је дошао и огроман административни, полицијски и судски апарат. Крајем истог месеца издате су наредбе којима су уведени сви цивилни и управни закони Краљевине Бугарске. Након отпочињања операције „Барбароса“ и отварања Источног фронта крајем јула 1941, Бугарска је добила једну од главних улога у заштити немачких и, шире гледано, осовинских интереса на Балкану. Заштита успостављеног стања на Балкану може се сагледавати у промени регионалне политике која се пре свега спроводила путем пацификације. Да би удовољила захтевима Трећег рајха, бугарска Врховна

² Dimităr Sirkov, „Bulgaria's National Territorial Problem during the Second World War“, *Bulgarian Historical Review*, XIX, 3, (1991), 9; Витка Тошкова, *България и Третият райх (1941–1944)*, (политически отношения), София 1975, 52.

³ Konstantin Pavlović, „Iz ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1986), 317–318.

⁴ S. Milošević, n. d., 125–127; Miroslav Stojiljković, „Bugaraska kao saveznica sila Osovine u okupaciji Srbije 1941–1944“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova* 2, ur. Živko Avramovski, Beograd 1982, 249.

⁵ Видети: Boris Tomanić, „The Relations between Yugoslavia and Bulgaria during the Second World War (1939–1945): general reviews and analyses“, *Istorija 20. veka*, XLI, 2, (2023), 325–327.

команда мобилисала је нове снаге и у јулу и августу реорганизовала постојеће јединице. У том смислу формиран је „мирнодопски“ војни састав 5. армије од 14. и 15. пешадијске дивизије и 1. коњичке бригаде који је упућен на југословенску територију мењајући дотадашње јединице (6. и 7. пешадијска дивизија и 1. брза дивизија). Ова бугарска армија је током окупације претрпела додатна проширења и то у јесен 1943. када је армији додељена 17. пешадијска дивизија и априла 1944. када је придодата још једна новоформирана 29. пешадијска дивизија. У источним деловима Југославије, око Пирота, стационарали су се делови 1. пешадијске дивизије 1. армије. Поред тога, формирана је читава мрежа пропагандних, просветних, научних, омладинских, културних, полицијских, црквених и војних установа које су имале као основни циљ што бржу асимилацију становништва на анектираној територији.⁶

Окрњена Србија била је под директном немачком војном управом. Обухватала је територију мању од преткумановске Србије, будући да су делове око Враћа и Пирота анектирали Бугари, уз додатак Баната (који је само формално био у њеном саставу, пошто су њиме управљали домаћи Немци) и косовскомитровачког округа (којим су управљали Албанци).⁷

Немачка осигурања на овом подручју огледала су се у успоставању разгранате и строге бирократске, војне, управне и економске контроле. Оваква врста контроле представљала је испреплетаност и сударање компетенција различитих центара власти, а оличена је углавном у деловању: 1) војноуправног команданта Србије;⁸ 2) генералног опуномоћеника за привреду; 3) војнообавештајне службе Абвер; и 4) Службе Главног уреда безбедности РСХА.⁹ Војно-управна организација земље спроведена је преко мреже фелдкомандантура, крајскокомандантура и ортскокомандантура.

У току маја у циљу попуње трупа и припрема за напад на СССР повучене су снаге Вермахта које су учествовале у агресији на Југосла-

⁶ Више: Борис Томанић, „Носиоци бугаризације на југословенском простору током Другог светског рата“, у: *Концепти национализма и њихових варијација у српском политичком дискурсу: Средњи век, нови век, Савремено доба. Књига друга*, прир: Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић, Београд 2025, 665–682.

⁷ Више: Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Zagreb 1970; S. Milošević, *n. d.*, 125–143.

⁸ Војни заповедник Србије био је потчињен Вишој команди сувоземне војске, а од почетка јуна 1941. године Команданту Југоистока, под чију су команду долазиле све редовне трупе и војнопозадински органи на Балкану. Тада је промењен и назив функције у Командант Србије. До доласка изванредног команданта за Србију Франца Бемеа, који је послат са циљем да угуши устанак који се распламсао у Србији, на овој позицији су се, сменили генерал Хелмут Ферстер, генерал Лудвиг фон Шредер и генерал Хајнрих Данкелман. Касније су ову функцију обављали генерали Паул Бадер и Ханс Фелбер. Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2014, 24; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 136.

⁹ Војнообавештајна служба Абвер и Служба Главног уреда безбедности РСХА спадале су у обавештајне и полицијске службе Трећег рајха. B. Petranović, *n. d.*, 137.

вију, а на њихово место дошле су посадне дивизије које је требало да се старају о очувању реда и мира у земљи. Замена трупа трајала је од 7. до 24. маја када су 704, 714. и 717. дивизија заузеле своје позиције у Србији, а 718. дивизија своју позицију у НДХ. На територију војноуправног команданта Србије је средином јуна стигла и Виша команда 65 под чију команду су стављене дивизије. Она је пак, била под командом 12. армије стациониране у Атини. Тако су се и места која су предмет анализе у овом раду нашла под немачком окупацијом у окупираној Србији у којој је ускоро формиран Савет комесара, а касније влада народног спаса предвођена генералом Миланом Недићем, састављена од колаборационистичких снага. Немци су овим начином давали привидан вид самосталности окупираној Србији и преко њих повећавали ниво контроле и остваривали главне окупационе задатке. У административном смислу преузет је управни апарат који је постојао у међуратном периоду, с тим што је био под оперативним руководством немачких војно-управних органа. Без немачке провере није се могао поставити ниједан срески начелник.¹⁰

Административном поделом од 26. децембра 1941. коју је донела влада Милана Недића територија Србије, односно подручје војноуправног команданта Србије подељено је на 14 округа и то: банатски, београдски, ваљевски, зајечарски, крагујевачки, краљевачки, крушевачки, лесковачки, митровички, моравски, нишки, пожаревачки, ужички, шабачки. Тада су делимично реорганизоване фелдкомандантуре како би се поклопиле са новоствореним окрузима.¹¹

Први бугарски окупациони корпус у Србији

Већа ангажованост Немачке на Источном фронту и све веће акције покрета отпора на југословенској територији довеле су до војне реорганизације на југоистоку Европе. Пошто није успевао да врши обезбеђивање на територији војноуправног команданта Србије, чак и са колаборационистичким јединицама, немачки војни врх донео је одлуку у договору са бугарским Штабом војске да се одређене бугарске јединице пошаљу на територију окупиране Србије. Ова одлука морала је да се спроведе без поговора, пошто бугарска војска није била ангажована на Источном фронту. Прве јединице појавиле су се још средином новембра и имале су задатак да обезбеђују пругу од Ниша према Софији и од Ниша према Солуну. Поред обезбеђивања пруге, Немци су од средине новембра 1941. користили бугарске трупе у борбама са покретима отпора користећи их самостално или у садејству са деловима 717. пешадијске дивизије.¹²

¹⁰ Isto, 111–113, 134–137.

¹¹ „Уредба о административној подели земље“, *Службене новине*, 26. децембар 1941, 1–4.

¹² Видети: Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1989, 70–78.

Немачки генералштаб је у својој директиви од 16. децембра 1941. донео одлуку да за обезбеђење југословенског простора долазе у обзир бугарске снаге за Србију и италијанска 2. армија за Хрватску.¹³ Неколико дана касније, немачки командант Југоистока предложио је 20. децембра 1941. немачкој Врховној команди да би бугарске трупе биле најпогодније да дођу у Србију, па је тражио да оне преузму осигуравање југоисточне Србије „од старе српске границе до линије која води од Приштине (закључно), преко Митровице (закључно), затим источно од Ибарске долине, преко Трстеника на Крагујевац (закључно), Лапово (искључно) и даље источно преко Златибора и Рготине“.¹⁴

Дана 27. децембра 1941, издата је наредба начелника 1. одељења при бугарском Штабу војске начелнику 2. дивизијске области у Пловдиву за формирање штаба и окупационих јединица које треба да се стационирају у Србији и да уђу у новоформирани 1. (армијски) окупациони корпус.¹⁵ Копије су послате начелнику 2. армијске области и начелницима 2. и 3. одељења Штаба војске. Назначен је командни кадар окупационе војске, а за команданта је именован генерал Асен Николов. Остали састав имао се наименовати од чланства штаба 2. армије и штаба 2. пешадијске дивизије. За датум окупљања означен је 3. јануар 1942, а за датум покрета 7. јануар 1942. године.¹⁶

Два дана касније, 29. децембра немачки војноуправни командант Србије саопштио је генералу Милану Недићу да предстоји запоседање југоисточне Србије, која је до тада била под немачком војном окупацијом, од стране бугарских трупа.¹⁷ Дана 31. децембра, немачки командант на Југоистоку саопштио је војноуправном команданту Србије да се споразумео са бугарским војним властима о транспорту бугарских јединица и заузимању позиција.¹⁸ Истог дана, стигло је обавештење управног штаба војноуправног команданта Србије потчињеним фелдкомандантурама и крајскокомандантурама да бугарске јединице треба да заузму подручје оивичено линијом: Стара граница – Рготина – Лапово (искључно) – Крагујевац (закључно) – ж. завој источно од Краљева (искључно) – Ибарска долина (искључно) – Косовска Митровица (искључно) – Приштина (закључно).¹⁹

¹³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom XII. Knjiga 1*, Beograd 1973 (даље: *Zbornik XII/1*), 786. Нетачни наводи: Boro Mitrovski, Venceslav Glišić, Tomo Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 1971, 37–38. Видети: *Hitler's War Directives 1939–1945*, ed. H. R. Trevor-Roper, London 1966, 165–170.

¹⁴ Војин Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, *Војноисторијски гласник*, 3, (1952), 36–37.

¹⁵ У бугарским изворима устаљен је назив 1. армијски корпус, док је у југословенској историографији одомаћен назив 1. окупациони корпус. Како не би долазило до забуне у раду смо користили други назив ове јединице.

¹⁶ Државен военоисторически архив (ДВИА), фонд 318 (Първи български окупационен корпус), опис 1, архивна единица. 2, лист 1.

¹⁷ *Zbornik I/1*, Beograd 1949, 650–651.

¹⁸ *Zbornik XII/1*, 815.

¹⁹ Бугарске јединице биле су потчињене војноуправном команданту Србије и морале су да поштују заповести фелдкомандантура и крајскокомандантура које су се односиле на

Од 7. јануара покрет су требале да изврше главни делови 6, 17. и 21. пешадијске дивизије. Наређено је да 21. дивизија заузме положај Рготина – Злот – Луково – к. 1482 – јужно од Ниша – Бела Паланка; 6. дивизија требала је да се распореди северозападно од нове бугарске територије у околини Крушевца; 17. пешадијска дивизија имала је задатак да запоседне рејон јужно од нове бугарске територије, јужно од линије Јошаничка Бања – Разбојна – к. 1482, даље дуж јужне границе 21. дивизије. Такође су бугарске јединице које су до тада биле ангажоване на заштити пруге ојачане доласком батаљона у Јагодину, Ћуприју, Лесковац и Књажевац, специјално за ову намену. Њихов долазак и смештај протекао је без сметњи.²⁰ Пребацавање бугарских јединица трајало је од 27. децембра 1941. до 20. јануара 1942. године.²¹

Коначно одређивање граница запоседнутог подручја, организација командовања, задаци и однос са немачким и домаћим, колаборационистичким војним и управним органима на територији Србије налазили су се у наређењу војноуправног команданта Србије генерала Паула Бадера од 16. јануара 1942. бугарском 1. окупационом корпусу. На основу утврђеног споразума између бугарског Министарства војног и немачког команданта Југоистока од 27. децембра 1941. бугарске трупе у јачини од три дивизије преузимале су војно обезбеђење на следећем подручју: *на истоку*: немачко-бугарска демаркациона линија; *на северу*: река Тимок код Вражогрнца (искључно) – 257 Рујиште – 454 – 445 – 376 – 542 Руђина – 526 – 909 Котол – Кот – 878 – 910 – 822 – 1040 Лучјак – 998 Лабред – поток Ресава до Свилајнца (искључно); *на западу*: Морава до Лепенице – железничка пруга (укључно) – Ресник (укључно) – Десимировац (укључно) – 320 северно од Дивостина – узвишење 486 – Рујевица (6,5 км северно од Мајдана) – ланац висова непосредно источно од цесте и пруге Крагујевац – Краљево (искључно висови) – до Мораве код железничке кривине Чукојевац – планински гребен 1237 – Љуктен (19 km јужно од Чукојевца) – 1100 Лисац – 1399 Нерађе – 1599 Палез – 1456 Огледна – 1139 – 1341 – 1626 – 1624 – 1789 – Оштро Копље – Качандол – цеста за Приштину (укључно); *на југу*: границе немачког интересног подручја према Италији.²² За нашу тему нарочито треба обратити пажњу да је овом линијом обухваћен троугао ограничен великим местима Крушевцом, Параћином и Алексинцом у којем су се налазила насељена места која су предмет нашег истраживања.

Средином јануара око половине бугарских јединица стигло је у југоисточну Србију. Ускоро, немачке надлежне установе одлучиле су да

управне односе, као и немачке и српске законе и одредбе издате немачким одобрењем. *Zbornik XII/1*, 818. Видети: *Zbornik XII/2*, Beograd 1976, 1055, 1058.

²⁰ *Zbornik XII/1*, 815–816, 821; *Zbornik XII/2*, 1060.

²¹ Војни архив (ВА), Немачка архива (НМА), кутија 70-А/VI, фасцикла 1, документ 2.

²² *Zbornik XII/2*, 41–42. Видети и наређење генерала Бадера од 24. септембра 1942. потчињеним дивизијама о одређивању граница дивизијских зона у Србији и НДХ које је потврдило зону деловања 1. окупационог корпуса. *Isto*, 737.

бугарске трупе неће проширити своју окупациону зону.²³ Након дола-ска Штаб 1. окупационог корпуса био је смештен у вили „Ристић“ у Ни-шкој Бањи.²⁴ Уследио је размештај јединица бугарског 1. окупационог корпуса.²⁵ Треба истаћи да је поред многобројних помоћних одељења која су се налазила директно под Штабом 1. окупационог корпуса или у саставу дивизија, свака дивизија у свом саставу имала по три пеша-дијска пука и по један артиљеријски пук. Међутим, због мањка људ-ства, неке од дивизија имале су по два пешадијска пука. Баш због мањ-ка људства, бугарска је прибегла мобилизацији старијих годишта, тзв. другопозиваца. Пукови су у свом саставу имали по три батаљона, а ба-таљони су у свом саставу имали по три пешадијске и једну пратећу че-ту. У саставу штабова бугарских дивизија и пукова биле су и штабне је-динице за везу, за снабдевање, за извиђања, као и полицијске и за-штитне штабне јединице. Ради што бољег одговора на герилски начин ратовања покрета отпора, команда 1. окупационог корпуса издала је наређење за формирање „ловне роте“ (потерне чете) при свакој од ди-визија. Свака „ловна рота“ била је потчињена команданту дивизије.²⁶ Средином марта 1942. бугарски окупациони корпус је добио појачања у виду једног пешадијског пука, једног моторизованог батаљона војне жандармерије и два вода за везу. Јединице су пристигле у Србију 16. марта 1942. године.²⁷

У разговору на конференцији немачких генерала у Сарајеву 6. маја 1942. о војно-политичкој ситуацији дата је кратка и врло јасна кон-статација у вези бугарских трупа и владе: „Најбољи пример су Бугари. Беспрекорна сарадња“.²⁸ С тим у вези, планирано је проширивање са-радње у Србији, па су током јула 1942. немачке и бугарске јединице претрпеле дислоцирања. Бугарски 1. окупациони корпус задржао је сво-ју зону дејствовања, с тим што су смењене 6. и 17. пешадијска дивизија, а на њихово место дошле су 9. и 7. пешадијска дивизија. Девета пеша-дијска дивизија заузела је позиције 6. пешадијске дивизије (штаб у Ћу-прији, а од краја године у Краљеву), док је 7. пешадијска дивизија заузела позиције 17. пешадијске дивизије (штаб у Прокупљу).²⁹

²³ Isto, 106, 178.

²⁴ Архив Југославије (АЈ) фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупато-ра и њихових помагача, фасцикла 81, фолијација 790–791, одлука за Николова, ф. бр. 481; Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941–1944. Злочини јеноцида Пр-вог бугарског окупационог корпуса у Србији. Том групи*, Београд 1993, 55; М. Stojiljković, n. d., 124.

²⁵ Zbornik XII/2, 197–201.

²⁶ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...шом групи*, 61–65.

²⁷ Zbornik XII/2, 232, 254, 259.

²⁸ Zbornik XII/2, 391. Видети супротна мишљења: Isto, 674; Konstantin Pavlović, „Dnev-ник Vrhovne komande Vermahta (1–31. novembar 1943)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1991), 295.

²⁹ Zbornik XII/2, 588–589, 602, 674; Војин Поповић, „Бугарска војска у окупираној Срби-ји 1941–1944. (крај)“, *Војноисторијски гласник*, 4, (1952), 37–38.

Веће операције које су немачке јединице спроводиле против партизанског покрета у западној Југославији условиле су и ангажованост немачких јединица на простору НДХ. Са тим у вези, уследило је наређење војно-управног команданта Србије од 2. јануара 1943. потчињеним установама за премештање бугарске 9. пешадијске дивизије у југозападну Србију. Извршну власт у деловима Србије које су окупирале бугарске снаге и даље је вршио командант Југоистока, како је наглашено у упутствима од 17. јануара 1942. године. Делови бугарске 9. пешадијске дивизије требали су да на нове положаје стигну до 7. јануара, односно 10. јануара 1943. године.³⁰ Бугарски 1. окупациони корпус није могао са својим јединицама да држи под окупацијом оволики део територије, па је 11. марта 1943. поново извршена смена дивизија и реорганизација корпуса: 22. дивизија сменила је 21 дивизију; 24. дивизија сменила је 9. дивизију, а 27. дивизија сменила је 7. дивизију.³¹ Поред редовних активности, бугарске дивизије добиле су специјалне задатке обезбеђивања железничког транспорта и пруга и то две главне линије: Софија—Београд и Солун—Београд.³² Уз то, свака дивизија морала је да изврши обезбеђење „војнички важних субјеката“ у свом рејону (рудници, фабрике, мостови).³³ Такође, у случају већих саботажа или напада свака дивизија морала је да ангажује оперативне резерве.³⁴

У лето 1943. очекивао се слом немачког најважнијег савезника — Италије. Због тога се као главни проблем појавило питање војног попуњавања ранијег италијанског окупационог простора. У прегруписавању снага на Балкану главну улогу одиграле су бугарске јединице. У том смислу договор је постигнут између немачких и бугарских војних представника у Софији 25. јуна 1943. године. Према постигнутом договору бугарска 25. пешадијска дивизија требало је да изврши смену. У наређењу војноуправног команданта Србије од 29. јуна 1943. стајало је да ће од 6. јула 1943. бугарска дивизија сменити немачке јединице које су се налазиле у централним и источним деловима Србије и то до следеће линије: ток Колубаре (Обреновац искључно), ток Љига до моста западно од железничке станице Кадина Лука — 700 — Грађеник — 857 — Рајац — 816 — 529 — 703 — Галић — 628. Бугарска дивизија преузимала је задатке немачких јединица у овом сектору, са изузетком обезбеђења Бора, и стављала се под команду бугарског 1. окупационог корпуса.³⁵ Бугарске јединице у Србији још једном су претрпеле реорганизацију када је 65. пешадијски пук са једним брдским артиљеријским батаљоном стигао маја 1944. и ушао у састав 27. дивизије, а потом августа 1944. када је 6. бу-

³⁰ *Zbornik XII/3*, Beograd 1978, 12–13, 98, 100

³¹ Kaloyan Matev, *Red Wind over the Balkans. The Soviet offensive south of the Danube, Spetember – October 1944*, Warwick 2019, 75; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, n. d., 48.

³² ДВИА, ф. 318, оп. 2, а.е. 7, л. 14–15.

³³ ДВИА, ф. 318, оп. 2, а.е. 7, л. 15–16.

³⁴ ДВИА, ф. 318, оп. 2, а.е. 7, л. 17.

³⁵ Видети: *Zbornik XII/3*, 508–509.

гарска дивизија упућена у рејон Прокупља и ушла у састав 1. окупационог корпуса.³⁶ Бугарске дивизије претрпеле су тада померања због доласка 6. дивизије па је 27. пешадијска дивизија померена у рејон Ниш, Клисуре (Грделица), Лесковац.³⁷ Овакво стање остало је све до повлачења 1. бугарског окупационог корпуса августа 1944. године.

Извршавање злочина

За злочине који су предмет наше анализе одговорне су биле бугарске јединице које су се у том тренутку налазиле у Крушевцу и у Параћину, па у наредном пасусу доносимо податке у бугарским јединицама у овим градовима, али и у непосредној близини, током бугарске војне окупације овог подручја.

Током прве расподеле бугарских трупа у окупираној Србији почетком 1942, у Крушевцу се сместио Штаб 3. пешадијског пука 6. пешадијске дивизије; 1/3 пешадијског пука; два вода минобацача; један пт вод; пекарско и месарско одељење; једно одељење дивизијске болнице; један вод везе и једна радио станица. У оближњем Параћину сместио се штаб 35. пешадијског пука, 6. дивизије; хируршка болница 6. дивизије; један пт вод; 6. транспортни вод; 6. пешадијски батаљон без једне чете; једно одељење дивизијске болнице; 6. интендантски батаљон без три пекарска вода, штаб месарске чете и три месарска одељења; 25. армијска база за снабдевање. Између, у Сталаћу, налазили су се: 3. батаљон 35. пешадијског пука; један вод минобацача; једна чета и један митраљески вод за обезбеђење пруге Параћин – Браљина. У Церову, где се касније и догодио главни злочин који ћемо описати, налазила се једна чета 35. пешадијског пука и један митраљески вод за обезбеђење пруге Браљина–Корман.³⁸ Током јула 1942, 9. пешадијска дивизија заменила је 6. пешадијску дивизију. Према истраживањима Војноисторијског института из 1952. 34. пешадијски пук ове дивизије сместио се у Параћину, 36. се налазио у Крушевцу, док су поједини батаљони били дислоцирани у зони дејствовања, а један од њих се налазио у Сталаћу.³⁹ Када је јануара

³⁶ K. Matev, *n. d.*, 75; B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *n. d.*, 58.

³⁷ В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 68.

³⁸ *Zbornik XII/2*, 197–201. Из сумарног прегледа који је Војноисторијски институт урадио 1952. сазнајемо како су дивизије биле распоређене. Међутим, постоје неслагања са горе наведеним подацима. У прегледу стоји да се у Крушевцу стационирао 15. пешадијски пук, а не 3. пешадијски пук. „Mađarske i bugarske snage na teritoriji Jugoslavije u toku rata. 1942. godina“, *Vojnoistoriski glasnik*, 4, (1952), 76; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, 38. Видети још: Државни архив Србије (ДАС), фонд Безбедносно информативна агенција (БИА), досије I/60; ДАС, БИА, IV/42; ДАС, БИА, IV/44.

³⁹ „Mađarske i bugarske snage...“, 77; В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 38. Према одлуци за Асена Николова 9. дивизија је у свом саставу имала 4, 33. и 34. пук, а не 4, 34. и 36. пешадијски пук и 9. артиљеријски пук. АЈ, 110–81–790–791, Одлука за Николова, ф. бр. 481.

1943. проширена бугарска окупациона зона и када су током марта исте године дошле друге јединице које су замениле претходне, простор нашег истраживања покривен је од стране делова 27. дивизије и то на тај начин што се у Крушевцу налазио штаб 122. пука поменуте дивизије.⁴⁰ У случају већих саботажа и борби 27. дивизија била је дужна да ангажује оперативне резерве које су биле издвојене на следећи начин: 2/67. пешадијског батаљона, три чете (које су се скидале са обезбеђења пруге Дољевац – Куршумлија) и једна батерија из Крушевца.⁴¹ Каснијом реорганизацијом 1. бугарског окупационог корпуса од јула 1943. рејон у доњем сливу Јужне Мораве и горњем сливу Велике Мораве покривале су јединице из 25. и 27. дивизије.⁴²

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (Државна комисија), као најрелевантнија установа нових власти која је радила на евидентирању злочина и злочинаца за време и након Другог светског рата од 1943. до 1948. утврдила је да је најодговорнији за почињене злочине био пуковник Михаило Атанасов који је означен као командант једне бугарске јединице у Крушевцу, највероватније према изнетим подацима то је био 36. пешадијски пук или нека мања јединица овог пука 9. пешадијске дивизије 1. окупационог корпуса. Поред њега, ова установа је као злочинца који је учествовао у овим злочинима евидентирала још потпоручника Ивана Димитрова који је вероватно припадао истој јединици и био подређени пуковнику Атанасову. Повод извршења низа злочина, који су се десили на самом крају 1942. и почетком 1943, била је погибија три бугарска војника код Витковца (Моравски срез) на прузи Ниш–Сталаћ и каснији напад на немачки транспорт код Трубарева (Расински срез).⁴³ Бугарски војници убијени су из припремљене заседе коју су направили партизани. Одмах су реаговали бугарски војници из Крушевца који су ступили у акцију претреса терена, похватавши неколико стотина сељака из села Моравског, Ражањског, Расинског и Алексиначког среза, која су се налазила око Витковца и на путу од Крушевца ка овом месту.

Срески начелник Параћинског среза јављао је окружном начелнику у Јагодини да су Бугари 2. децембра 1942. дотерали у Параћин око 90 лица из Ражањског и Алексиначког среза због убиства три бугарска војника на прузи код Ђуниса (Расински срез) у близини Витковца, наглашавајући да се половина ухапшених налазила у затвору среског начел-

⁴⁰ В. Поповић, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, 51.

⁴¹ ДВИА, ф. 318, оп. 2, а.е. 7, л. 17.

⁴² Видети: *Зборник I/11*, Београд 1955, 32–35; *Zbornik XII/4*, Beograd 1979, 543.

⁴³ Узимајући у обзир када су се десили ови напади сматрамо да је пуковник Михаило Атанасов свакако био командант јединице која је припадала 9. пешадијској дивизији, а не 27. пешадијској дивизији како стоји у документима Државне комисије. У Крушевцу су се делови 27. пешадијске дивизије налазили од марта 1943, док су од јула 1942. на овом простору боравили делови 9. пешадијске дивизије. АЈ, 110, одлука за Михајла Атанасова ф. бр. 13838; АЈ, 110, одлука за Ивана Димитрова ф. бр. 21671.

ства.⁴⁴ Постављало се питање шта се заиста догодило на прузи код Витковца. Наиме, ноћу 30 новембра, пола сата иза поноћи, два „бандита“ наоружани митраљезом спустили су се на железничку пругу код Витковца, успели да изненаде стражаре-сељаке који су чували пругу и успели да их заробе. Ови људи послужили су двојици партизана као „мамац“. Они су наиме, када су бугарски војници наилазили на заседу, поручили њима да је пролаз слободан и да немају због чега да се брину. Тако су бугарски војници директно упали у заседу када су наишли на чистину, отворена је митраљеска ватра; двојица Бугара су на месту остала мртва, а трећи тешко рањен убрзо је умро у Ћунису. Затим су партизани опљачкали бугарске војнике, скинувши им чизме и шињеле, притом им узевши и пушке и са једним стражаром-сељаком повукли су у правцу Расинског среза. Око 3 часа иза поноћи, из Ћуниса је стигла једна локомотива по два погинула и једног тешко рањеног бугарског војника. Затим је око 7 часова ујутру из Ћуниса стигла комисија ради увиђаја. Два сата касније, транспортним возом Ниш – Београд одведени су сви стражари за Ћунис, који су те ноћи били на стражи. Окружни начелник Нишког округа сумњао је да су стражари-сељаци знали за ову акцију и заједнички са „бандитима“ поставили заседу. То су, по њему, највероватније урадили, јер су бугарски војници често малтретирали стражаре.⁴⁵ Акцију је извршио Озренски партизански одред.⁴⁶ Овај догађај потврђен је и у извештају обавештајне службе штаба 1. бугарског окупационог корпуса од 1. децембра 1942. у коме се каже да је група од око 10–15 лица напала патролу бугарске страже код Ћуниса, при чему су убили једног водника и два редова. Са убијених је скинуто оружје, опрема и шлемови, а једном од војника и одело.⁴⁷

Случај је кренуо да се „одмотава“, а бугарске репресалије постајале су све веће, па су се у акцију укључили и друге бугарске јединице стациониране у другим градовима. Срески начелник Алексиначког среза јавио је 1. децембра окружном начелнику у Нишу да су бугарски војници који су дошли из Параћина у Делиград (Алексиначки срез) истог дана разоружали 20 сеоских милиционера и повели их са собом у Параћин. Са собом су повели још „пет угледних грађана“. „Униформисано људство није разоружано“, стајало је у извештају. Веће репресалије спречила је немачка фелдјандармерија која се ту „случајно затекла“. У селу Рутевцу (Алексиначки срез) и Вукашиновцу (Алексиначки срез) где су Бугари извршили претрес станова угрожено становништво из ових села кренуло је да бежи источно ка селу Мозгову (Алексиначки срез).⁴⁸ Из Витковца, Бугари су 30. новембра око 15 часова одвели 30 сељака у правцу Ћуниса (Расински срез), а затим за

⁴⁴ ВА, Недићева архива (НДА), к. 24А, ф. 3, д. 33.

⁴⁵ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 37.

⁴⁶ *Зборник 1/4*, Београд 1954, 211.

⁴⁷ *Исшо*, 302.

⁴⁸ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 34.

Крушевац. Увече око 20 часова један мали део је пуштен кућама, док је 25 људи, укључујући сеоског кмета и стражаре—чуваре железничке пруге, остао у затвору. Стражари-сељаци из Доњег Љубеша (Моравски срез), које се налазило јужније од Витковца, такође су се налазили на саслушању, али у самом селу.⁴⁹ Становништво из села Витковца и оближњег Доњег Љубеша, плашећи се горих репресалија, почело је да бежи на десну обалу Мораве према Алексинцу и околним селима. Бугари, мислећи од њих да су партизани, отворили су ватру на њих, али срећом никог нису успели да погоде.⁵⁰ Бугари су такође ухапсили старешину среске испоставе у Великом Шиљеговцу (Расински срез), управника поште, председника општине, једног свештеника и преко 100 грађана из Великог Шиљеговца и околних села.⁵¹ Уследила је објава да ће због убиства три бугарска војника бити стрељано 125 лица са територије Крушевачког округа.

Ова објава наишла је на велику забринутост локалних колаборационистичких власти. Окружни начелник Крушевачког округа хитно је реаговао 4. децембра 1942. тражећи од војноуправног команданта Србије да се „одложи стрељање“. У телефонској депеши стајало је између осталог следеће: „Узети таоци, међу којима има и полицијских чиновника (полицијски комесар у Великом Шиљеговцу), свештеника и учитеља итд немају никакве везе са убиствима ових бугарских војника, које се десило на територији Лесковачког округа (Нишког округа – Б. Т). Сем ових 125 талаца узето је са територије Лесковачког округа 175 талаца, свега 300“.⁵² Претрес бугарских војника је настављен и по селима у околини Ниша. Приликом претреса Горњег Матејевца (Нишки срез) 8. децембра 1942. рањена је једна особа која је убрзо умрла, јер није хтела да стане на наредбу бугарског војника.⁵³

У међувремену, у Параћину, у самом граду, 3. децембра око 9 часова избило је пушкарање у којем су учествовали бугарски војници, припадници Српске државне страже (СДС) и непознато лице које је отворило ватру. У размени ватре, не знајући се ко на кога пуца, један бугарски војник је рањен. Патрола СДС која је учествовала у овом пушкарању оптужена је да је напала Бугаре, па су три стражара, заједно са још пет грађана Параћина те вечери притворени у импровизовани бугарски затвор некадашње касарне 12. пешадијског пука. Затвореници су потом наизменично извођени из затвора и немилосрдно тучени на улици. Само реакцијом команданата СДС у Параћину који су се жалили код локалних немачких власти спречено је даље мучење ових лица и сви су убрзо пуштени на слободу следећег дана. Неколико дана касније, бугар-

⁴⁹ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 35; ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 37.

⁵⁰ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 37.

⁵¹ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 38; ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 39.

⁵² ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 36; ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 39.

⁵³ Том приликом убијен је Александар Николић (18) из Горњег Матејевца. ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 41.

ски војници су отворили ватру по кућама у селу Дреновцу (Параћински срез); срећом није било жртава.⁵⁴

Због убиства тројице бугарских војника на железничкој прузи код Витковца многи стражари из Јагодине и из Беличког среза који су били распоређени на дежурства на железничкој прузи жалили су се на поступке бугарских војника према њима.⁵⁵ Њихове оптужбе пристизале су у окружно начелство Моравског округа током читавог децембра 1942. године.⁵⁶ У ствари сви стражари који су били одређени за чување пруге Београд–Ниш, од села Дреновца (Параћински срез) па до више Параћина били су из дана у дан малтретирани од стране бугарских војника и подофицира. У Параћину је забележено и неколико инцидента премлаћивања и хапшења сељака-стражара од стране Бугара. Окружни начелник Моравског округа извештавао је Шефа Српске државне безбедности 10. децембра о следећем: „Стражари одређени за чување железничке пруге Ниш – Београд (од с.[села] Дреновца па до више Параћина) бивају из дана у дан малтретирани од бугарских подофицира и војника, често их без разлога туку и наређују им да лежу у бару и блато: једни их јуре са железничке пруге и наређују им да остану преко целе ноћи у земуницама дуж пруге, док други, кад их нађу у земуницама, туку их зато што нису на прузи; бугарски подофицир на служби у Дреновцу врши претрес у појединим кућама и наређује да се о томе уопште не сме никоме ништа говорити; неки пак иду кроз села у напитом стању и траже од општина да им дају кола за возњу (случај у Сикирици); насрћу на куће по селима, у којима су жене без мужева и томе слично...” Пишући о катастрофалним односима између бугарских војника и припадника оружаних формација српске колаборационистичке владе, окружни начелник је даље извештавао: „...Ако овакав поступак бугарских војника не престане у најкраћем времену може доћи до катастрофалних последица по наш народ. Малтретирање, туча, насртање на жене и сл. ствара велико незадовољство код нашег света, па се треба бојати тешких последица које су неминовне ако се са овим продужи...” У том смислу окружни начелник посетио је, са осталим званичницима 9. децембра бугарског команданта батаљона у Параћину који је неодређено одговорио да ће се позабавити овим питањима у најкраћем могућем року. Нажалост, реакција бугарских команди је изостала, па се терор над локалним животом наставио.⁵⁷

Становници Витковца су након овог догађаја и даље трпели бугарски терор. Злочини који су започели одмах након напада партизана на бугарске војнике, настављени су у првим данима децембра. Неколико дана након акције партизана, убијено је од стране Бугара једно ли-

⁵⁴ ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 86.

⁵⁵ ВА, НДА, к. 24А, ф. 3, д. 42.

⁵⁶ ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 91.

⁵⁷ ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 86. Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...шом гру-пи*, 494–495.

це из Витковца 3. децембра.⁵⁸ Дана 9. децембра 1942. Бугари су узели као путовођу једно лице из Кормана (Моравски срез) и на крају дана га убили, масакриравши га у атару села Велики Шиљеговац. Ту су убили још једно лице из Горњег Љубеша.⁵⁹ Такође је приликом ове акције извршено још неколико хапшења и пљачки. Неколико дана касније 11. децембра пустили су из затвора пет лица из Доњег Љубеша и седам из Витковца (од тога двојица испребијани да су једва остали у животу).⁶⁰ Према извештају пуштених Бугари су тражили 10.000 динара и свилу да би били пуштени.⁶¹

Репресалије због овог злочина вршене су током читавог децембра. Бугарска војска је 22. децембра 1942. блокирала села Балајнац и Градиште (оба места у Добричком срезу). Сакупили су све сељаке у општинску канцеларију, па су многе тукли, а тројицу су издвојили и повели са собом. Једно лице је успело да побегне, а преосталу двојицу стрељали су у близини Александровца.⁶² У извештају Окружног начелства Моравског округа од децембра 1942. који је упућен шефу СДС стајало је, између осталог, следеће: „После погибије три бугарска војника на железничкој станици код села Витковац...држање бугарских посадних трупа у овом селу се у многим изменило. До тога момента Бугари су се без мало држали коректно према нашем варошком и сеоском живљу, али од тада се њихово држање толико изменило на штету нашег живља, да прети озбиљна опасност, ако се са овим настави, да за све нас у овом срезу наступи катастрофа...” У извештају је стајало да су бугарски војници из чисте обести пуцали на сељаке у Дреновцу и узнемиравали сељаке и пљачкали их. У извештају је даље стајало: „... Бугарске патроле често употребљавају од сељака по свим селима среза Параћинског њихова превозна средства, иду из села у село, по селима пију и сељаке узнемиравају, нарочито породице и жене наших заробљеника, којима лупају под прозор, те изазивају врисак, па се по селима ствара паника...”⁶³

Према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача укупно је 119 лица пријавило да су ухапшена и мучена током ове акције, а пет лица је пријавило да су опљачкана. Из села Трубарева и Мојсиње (Расински срез) било је ухапшено 30 лица (28 из

⁵⁸ Овом приликом убијен је Никола Стевановић (45), АЈ, 179, фасцикла 13. Видети: Мића Милојевић и др, *Страдање народа алексиначкој ђоморавља од 1941. до 1945. године*, Алексинац 2022, 160.

⁵⁹ Овом приликом убијена су следећа лица: Радивоје Алексић из Витковца и Чедомир Стојадиновић из Горњег Љубеша. Леш Радивоја Алексића који је узет као путовођа из Кормана био је унакажен. Језик пресечен, обе руке одсечене и врат пререзан. ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 85. Упоредити: АЈ, 179, фасцикла 13.

⁶⁰ У питању су били Живорад Младеновић и Јован Младеновић, обојица из Витковца. ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 85.

⁶¹ ВА, НДА, к. 24А, ф. 5, д. 85.

⁶² Том приликом су убијена следећа лица: Живко Рајковић из Балајнца и Живко Мекић из Градишта. ВА, НДА, к. 116, ф. 1, д. 29.

⁶³ Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...шом груји*, 492–493.

Трубарева и 2 из Мојсиња). Прво су ови заточеници провели једну ноћ затворени у Ђунису. Њих 13 је пуштено следећег дана,⁶⁴ а остатак је премештен у Крушевац, где су их Бугари задржали између две и три недеље уз константна испитивања и мучења (стављање на струју, пребијање моткама и кундацима).⁶⁵ Истог дана, 1. децембра 1942, кад су Бугари кренули из Ђуниса за Крушевац поведена су и два лица из тог места која су имала сличну судбину у крушевачком затвору.⁶⁶ Највише људи Бугари су ухапсили из села Велики Шиљеговац, укупно 79. Хапшења су вршена у првој половини децембра 1942. године. Од тога је 25 људи тучено на лицу места у Великом Шиљеговцу и ти људи су након батина пуштени кућама,⁶⁷ (једно лице је подлегло повредама)⁶⁸ док је 50 лица спроведено за Крушевац где су боравила између недељу дана и три недеље уз константна испитивања, батинања и мучења.⁶⁹ Један од затвореника је био толико тучен да је по-

⁶⁴ Пуштени су према подацима Државне комисије следећа лица (године старости или година рођења су у загради): Вукосав Благојевић (48), Станојло Станојловић (60), Радомир Павловић (45), Радослав Павловић (24), Живота Милосављевић (44), Крстивоје Милосављевић (24), Мирољуб Јоцић (33), Светомир Илић (42), Хранислав Јоцић (35), Живко Милићевић (43), Витомир Стајковић (44), сви из Трубарева и Антоније Милић (51) и Радослав Милић (41), обојица из Мојсиња. АЈ, 110–173–341; АЈ, 110–426–877; АЈ, 110–426–895; АЈ, 110–426–896.

⁶⁵ Задржана и одведена у Крушевац према подацима Државне комисије била су следећа лица: Боривоје Стевановић (33), Живомир Милићевић (33), Станојло Миладиновић (44), Крстивоје Миладиновић (22), Ненад Благојевић (22), Душан Јевтић (20), Србољуб Миладиновић (27), Драгослав Аћимовић (30), Бранко Јоцић (28), Вукадин Илић (35), Милорад Срејић (36), Богоје Милић (42), Добромир Милић (28), Радојко Миленовић (35), Радивоје Алексић (24), Александар Крстић (34), Боривоје Стојковић (24), сви из Трубарева. АЈ, 110–173–341; АЈ, 110–426–877; АЈ, 110–426–895.

⁶⁶ Лица која су из Ђуниса поведена за Крушевац према подацима Државне комисије била су следећа: Александар Марјановић (38) и Драгослав Милић (25), обојица из Ђуниса. АЈ, 110–173–341.

⁶⁷ Лица из Великог Шиљеговца која су тучена приликом претреса села, па пуштена кућама, према подацима Државне комисије, била су следећа: Драгољуб Динић (70), Обрен Динић (23), Љубодраг Додић (28), Мијајло Ружић (55), Србољуб Ружић (27), Сретен Николић (33), Негосав Панић (34), Живојин Алексић (43), Миладин Алексић (34), Радивоје Панић (20), Обрад Марковић (70), Славко Марковић (25), Радивоје Марковић (50), Александар Ристић (54), Милун Ристић (23), Љубодраг Стошић (29), Милутин Панић (33), Милун Динић (18), Чедомир Мигрић (32), Милан Динић (80), Најдан Минић (43), Светомир Панић (42), Вукоје Динић (52), Миливоје Цивић (42), Марко Алексић (X), сви из Великог Шиљеговца. АЈ, 110–173–341; АЈ, 110–426–884; 110–426–885; 110–426–886; 110–426–887; АЈ, 110–426–888.

⁶⁸ Према подацима Државне комисије Марко Алексић из Великог Шиљеговца је толико тучен да је после шест месеци подлегао повредама. АЈ, 110–426–900.

⁶⁹ Лица која су из Великог Шиљеговца спроведена за Крушевац, према подацима Државне комисије, била су следећа: Тома Мишић (56), Нестор Урошевић (59), Миодраг С. Станојевић (34), Тихомир Стефановић (60), Божидар Ђорђевић (70), Јован Игњатовић (62), Светислав Јовановић (50), Живадин Ђорђевић (60), Обрад Милић (52), Добросав Ђорђевић (45), Милан Алексић (70), Бошко Ђорђевић (55), Живојин Велимировић (70), Живко Ђорђевић (60), Станисав Ђорђевић (52), Милан Урошевић (60), Душан Урошевић (40), Мика Урошевић (40), Душан Анђелковић (48), Љубодраг Анђелковић (22), Светислав Спасић (58), Милутин Симоновић (37), Драга Петровић (52), Миливоје Николић (27), Љубисав Панић (60), Божидар Милошевић (62), Светозар Канић (46), Добри-

сле 15 дана пребачен у болницу у Београду где је и умро од задобијених повреда.⁷⁰ Још четворо лица је са овом групом допремљено у Крушевац, али су они накнадно пребачени у Параћин, па у Церово где су убијени. О њима ће касније бити више речи. У претресању села, бугарски војници су у селу Пољацима, јужно од Крушевца, 10. децембра ухватили једно лице код његове куће и почели страховито да га туку. Потом су га спровели мало даље у намери да га стрељају, али је жртви успело да побегне. Хајка на овог несрећника је почела и трајала је неколико сати све док га Бугари нису пронашли у оближњем потоку. Ту су га и ухватили и изболи бајонетима по грудима. Тако искасапљеног утоварили су га у једна кола и довели до оближњег села Дворане (Расински срез) где су га и оставили. Жртва је преживела злочин и оставила драгоцено сведочење које ћемо у даљем делу текста и изнети.⁷¹ Истог дана, у Дворану, Пољацима и Петини (Расински срез) је ухапшено троје људи. Они су спроведени у Крушевац, а након тога за Ниш. Ови мученици су након тога пребачени у Церово, где су као и ухапшеници из Великог Шиљеговца тамо и стрељани. Дан раније, 9. децембра ухваћено је шест лица из села Трмчара (Расински срез). Сви су пребачени у Крушевац где су током боравка у затвору били испитивани, тучени и мучени. Потом је издвојено троје људи из ове групе и њихова судбина је запечаћена у Церову, док је осталих троје пуштено кућама. Убијени у Церову су прво пребачени у Ниш, па су одатле доведени до Церовачког моста где су стрељани.⁷² Током децембра бугарски војници извршили су и претрес села Каоник (Расински срез) где су ухватили 11 лица. Сви су спроведени за Крушевац. После неколико дана седам људи је пуштено кућама, док је осталих четворо поведено за Ниш, а одатле враћено до Церова и стрељано код Церовачког моста.⁷³ Поред тога, Државна комисија је евидентирала да је пљачка извршена у пет домаћинстава.⁷⁴

воје Мартић (25), Љубодраг Чабрић (34), Босиљка Петровић (40), Стојан Анђелковић (22), Милан Вељковић (32), Адам Петровић (32), Златимир Јевтић (33), Александар Митић (33), Душан Радосављевић (33), Радомир Стефановић (52), Радослав Милосављевић (21), Живојин Велимировић (65), Радомир Обрадовић (60), Душан Маринковић (46), Вукоје Динић (54), Светомир Динић (46), Светислав Савић (67), Живадин Мигрић (55), Милорад Јовановић (32), Владислав Кукец (25), Јожеф Куковец (22), Јоже Зупан (30), Душан Милошевић (50), сви из Великог Шиљеговца. АЈ, 110–173–341; АЈ, 110–426–884; 110–426–885; 110–426–886; 110–426–887; 110–426–888.

⁷⁰ Радило се о Миливоју Николићу (27) из Великог Шиљеговца. АЈ, 110–173–341.

⁷¹ Према подацима Државне комисије радило се о Стојану Милорадовићу (47) из Пољака. АЈ, 110–426–881. Упоредити: АЈ, 110–173–341.

⁷² АЈ, 110–426–882. Према подацима Државне комисије лица која су пуштена кућама била су следећа: Љубомир Марковић (27), Милисав Живковић (20) и Божин Милосављевић (40), сви из Трмчара. АЈ, 110–173–341; АЈ, 110–173–342.

⁷³ Према подацима Државне комисије лица која су пуштена кућама била су следећа: Стеван Стевановић (32), Милутин Илић (42), Драгић Здравковић (30), Коста Минић (53), Радослав Стојадиновић (22), Радомир Митровић (53) и Јеврем Илић (62), сви из Каоника. АЈ, 110–173–341; АЈ, 110–173–342; АЈ, 110–426–892.

⁷⁴ Видети: АЈ, 110–173–339–343, одлука за Михајла Атанасова ф. бр. 13838; АЈ, 110–217–341–345, одлука за Ивана Димитрова ф. бр. 21671. Упоредити: Д. Кулић, *Бугар-*

Почетком јануара Бугари су почели да убијају становништво. У једном извештају СДС стајало је да је 3. јануара 1943. од стране једног рибара пронађено осам лешева на речном острву на Морави, у атару Прасковачке општине (Ражањски срез). Жртве су после убиства на том месту затрпане. Утврђено је да је убијено шест људи из Витковца, а двоје људи из Ђуниса. У извештају је стајало: „...Сви су припадали сеоској милицији и постоји вероватноћа да су убијени од стране Бугара...Сахрана лешева извршена је 8. овог месеца (8. јануара 1943)“.⁷⁵ Слично, према извештају општинске управе у Доњем Љубешу од 4. јануара 1943. претпостављало се да је бугарска патрола на железничкој станици у овом месту инсценирала напад партизана, па је због наводног помагања, купила шест стражара-сељака и поубијала их, правдајући овај поступак да су они хтели да се придруже партизанима. Поубијане људе Бугари су закопали у песак испод моста у атару села Доњи Љубеш, а уједно нису дозволили породицама да се лешеве пренесу и сахране у породичним гробницама.⁷⁶ Сагледавајући ова два извештаја претпостављамо да се радило о истом злочину. Поготово ако консултујемо волуминозан попис жртава рата који је спроведен 1964. године. Вршећи анализу и компарацију овог списка дошли смо до закључка да је злочин над овим људима највероватније извршен 28. децембра 1942. године и да је у њему убијено шест људи из Витковца и двоје из Ђуниса како се и наводи у извештају СДС од 3. јануара 1942. године.⁷⁷ Злочини убијања цивила нису се на овом завршили. О томе говори и извештај државног тужиоца у Алексинцу од 13. јануара 1943. у којем се види да је државно тужилаштво извршило обдукцију леша који је нађен у близини железничке пруге; идентитет жртве није могао да се утврди.⁷⁸

У међувремену, припадници Расинског партизанског одреда поставили су експлозив на прузи код церовачког моста, у близини Трубарева. Из непосредне близине извршен је напад на немачки транспорт 8. јануара око 21 часа. Према партизанским изворима, број погинулих немачких војника кретао се између 70 и 80, што је с обзиром на константна претеривања у партизанским извештајима, било превише. Ипак, сигурно је да је било погинулих, па су над локалним становништвом одмах

ска окупација Србије...*шом групи*, 489. Према подацима Државне комисије, опљачкана су следећа лица: Божидар Милосављевић (42) из Крушевца, Тома Мишић, уједно и у затвору у Крушевцу (56), Милосав Петровић (44), Милорад Николић (44), Светозар Ружић (50), сви из Великог Шиљеговца. АЈ, 110–173–342; АЈ, 110–426–876; АЈ, 110–426–889; АЈ, 110–426–890.

⁷⁵ Д. Кулић, *Бујарска окупација Србије...шом групи*, 505.

⁷⁶ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 13.

⁷⁷ Према овим попису успели смо да утврдимо седам имена, док једна жртва за сада остаје анонимна. Убијена су следећа лица: Љубодраг Гајић (1922), Миодраг Гајић (1915), Борисав Давидовић (1913), Ђорђе Јоксимовић (1915), Богомир Матић (40), Радослав Милић (1923), сви из Витковца; Радослав Величковић (1922) из Ђуниса. АЈ, 179, фасцикле 13, 727.

⁷⁸ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 14.

примењене мере одмазде. Пошто је терен на коме је извршен напад на немачки транспорт већ био под сталним бугарским терором услед напада који се десио мало више од месец дана раније, мере одмазде биле су извршене одмах са великом жестином.⁷⁹

Према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Бугари су из групе ухваћених сељака, које су похапсили током децембра, издвојили 33 и стрељали их код Церовачког места. Злочин се према извештају Државне комисије догодио 9. јануара 1943. године. Према партизанским извештајима стрељано је око 100 лица. Све пострелане Бугари су затим бацили у јаму и затрпали их. Претеривање у партизанским изворима може се потврдити провером већ поменутог пописа жртава рата из 1964. из кога можемо закључити да се скоро сигурно радило о 33 стрељаних лица, али и то да се стрељање догодило 9. јануара 1943, иако се на пар места у овом списку наводи датум 10. јануар 1943. године.⁸⁰

⁷⁹ Анђоније Маринковић. *Расински народноослободилачки партизански одред*, прир. Томислав Милетић, Снежана Милетић, Крушевац 2011, 170–171.

⁸⁰ Државна комисија успела је да идентификује само 14 убијених и то: Живомир Маринковић (18), Радојко Маринковић (19), Борисав Минић (22), Станоје Канић (50), сви из Великог Шиљеговца; Драгољуб Радичевић (45) из Петине, Стојан Благојевић (36) из Пољака, Владимир Ђирић (40) из Дворана; Борисав Васиљевић (43), Живојин Васиљевић (39), Љубомир Живковић (23), сви из Трмчара; Станоје Панић (35), Миодраг С. Максић (32), Радослав Стевановић (32), Драгић Ранђеловић (43), сви из Каоника. АЈ, 110–173–341; АЈ, 110–426–878; АЈ, 110–426–882; АЈ, 110–426–892.

Према подацима Савезне комисије за попис жртава рата успели смо да евидентирамо 31 жртву: Трифун Алексић (1904), Чедомир Васић (1889), Божидар Гајић (1912), Живомир Давидовић (1912), Радослав Давидовић (1904), Драгољуб Марјановић (1903), Живојин Марковић (43), Драгослав Милутиновић (1920), Десимир Михајловић (1907), Живорад Младеновић (1917), Јован Младеновић (1905), Љубомир Младеновић (1908), Чедомир Младеновић (50), Драгољуб Симоновић (1916), Драгутин Симоновић (45), Светолик Станковић (35), сви из Витковца; Станоје Канић (1900), Живомир Маринковић (1919), Радојко Маринковић (1921), Борисав Минић (1920), сви из Великог Шиљеговца; Драгољуб Радичевић (1895) из Петине; Стојан Благојевић из Пољака (1910); Владимир Ђирић (40) и Владимир Алексић, обојица из Дворана; Борисав (Борислав) Васиљевић (1902), Живојин Васиљевић (1907), Љубомир (Љубиша) Живковић (1918), сви из Трмчара; Станоје Панић (1907), Миодраг Максић (1911), Радослав Стевановић (1910), Драгић Ранђеловић (1902), сви из Каоника. Видети: АЈ, 179, фасцикле 13, 264, 618, 652, 727, 728; М. Милојевић и др, *н. г.* Сматрамо да је овај списак који смо донели у комбинацији са другим изворима и литературом најтачнији. Поред архивске грађе идентитете стрељаних можемо наћи и у литератури, али изнети подаци доста варирају и нису поуздани. У монографији Димитрија Кулића помиње се осам имена, с тим што се као ново име помиње једино Драгољуб Марјановић из Витковца. Станоје Панић је унет као Зелхо Панић; Радослав Стевановић као Радомир Стефановић (грешка); а Живомир Маринковић као Живојин Маринковић (грешка). Упоредити: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...шом групи*, 489, 510–511. У монографском издању грађе коју су приредили Томислав Милетић и Снежана Милетић налазимо на још нових имена: Зелко Панић из Каоника је потврђен (грешка), Радомир Стефановић је такође потврђен (грешка), као и Драгољуб Марјановић. Остали идентитети жртава су идентични као и подаци које доноси Државна комисија. Анђоније Маринковић, 171.

Злочини бугарских јединица настављени су и током фебруара. Према извештају окружног начелника у Нишу од 4. фебруара 1943, бугарски војници у Витковцу су у сеоској цркви поцепали и побацали црквене књиге по поду, као и одежде, јеванђеље и друге светиње. Поред тога, забранили су свештеницима да улазе у цркву, а сељацима су претили да ће је запалити. Након интервенције органа српске владе код бугарског окупационог корпуса издато је наређење да се бугарска јединица смени у Витковцу, а да се извршиоци скрнављења цркве „најстрожије казне“.⁸¹ О овим злочинима обавештени су и емигрантски кругови. Генерал Драгољуб Михаиловић је обавестио Југословенску владу. У једној краткој реченици стајало је следеће: „У селу Витковцу код Ђуниса Бугари убили 9. јануара (1943) шест сељака због освете за рушење пруге“.⁸²

Разна сведочења оштећеника и преживелих говоре о овој групи злочина које су бугарске окупаторске јединице вршиле током читавог децембра и у првој половини јануара. Стојан Милорадовић из Пољака који је 10. децембра преживео бугарско касапљење бајонетима сведочио је пред среским повереништвом комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Расинског среза 24. новембра 1944. године износећи следеће податке: „На дан 10. децембра 1942. г(одине) једна група бугарских војника на челу са поручником Иваном Димитровим по народности Бугарином чије је седиште било тада у Крушевцу, дошли су у село Пољаци, па су ме том приликом ухватили код куће и без да сам им ја дао ма каквог повода отпочели да ме страховито туку по целом телу, па кад им је то мало било одвели су ме мало ван куће са намером да ме стрељају. Одатле, односно са тог места где су ме одвели да ме стрељају, ја сам успео да побегнем. Како сам био испребијан, те ни сам могао далеко да им умакнем, већ сам се одмах у оближњем потоку сакрио, али су ме убрзо бугарски војници састигли и пронашли и ту изболи ножевима (бајонетима) на пет места по грудном кошу. Тако измрцвареног утоварили су ме у једна кола и отерали у село Дворане где су ме оставили вративши се за Крушевац. Од туче и рана нанетих бајонетом боловао сам месец и по дана, а био сам неспособан за теже физичке радове читаву годину...“⁸³

Драгослав Милић из Ђуниса био је мучен у среском затвору у Параћину. При среском повереништву комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача расинског среза изјавио је 3. марта 1945. следеће: „На дан 1. децембра 1942. г(одине) један одред бугарске коњице са седиштем у Крушевцу дошао је у село Ђунис као казнена експедиција ради саслушања сељана и лишавања слободе због убијених три војника бугарска код Витковца. Тог момента када су војници дошли,

⁸¹ ВА, НДА, к. 26, ф. 10, д. 39, стр. 15.

⁸² АЈ, 371, Посланство Краљевине Југославије у САД – Вашингтон, фасцикла 22, јединицаописа 32, Jovanović Kraljevskoj jugoslovenskoj ambasadi Vašington, London, 12. mart 1943, pov. br. 1372.

⁸³ АЈ, 110–426–881.

ја сам са осталима био на стражи на прузи и ту су ме исти Бугари ухватили и отерали код бункера у Ћунису. Сутрадан, пошто су сакупљени и остали сељани, исти Бугари утоварили су ме у камион и отерали ме за Крушевац. Ту у Крушевцу затворен сам у бугарском затвору у касарни 12. пешадијског пука где су ме држали 21 дан. За време затвора био сам мучен тиме што сам стављен на електричну струју и том приликом тражили од мене где се налазе партизани и да ли сам од кога чуо где се исти налазе. Како ја нисам казао где се они налазе, то сам више пута стављен на струју и тако мучен. Од оваквог злостављања и мучења, задобио сам живчано обољење тако да се и сада налазим као болестан и неспособан за сваки привредни рад...⁸⁴

Око 120 бугарских војника блокирало је село Прасковче (Ражањски срез) у циљу трагања за партизанима који су побили бугарске војнике у Витковцу. Према сведочењу Драгомира Михаиловића то се десило 30. новембра 1942. године. По његовом казивању бугарски војници су око 25 сељака одвојили и затворили у један кош, где се сушило жито. Сутрадан су их везане стрпали у камионе и спровели за Параћин. У Параћину су стрпани у један мали и прљав подрум у коме затвореници нису добијали ни хране ни воде. Мучење које су бугарски иследници и њихови помоћници вршили над овим људима било је према Михаиловићевом сведочењу „страшно“: „...Пошто ништа нисмо могли рећи о партизанима и о погибији њихових војника, почели су да нас стављају на струју и тражили да признамо псовајући нам мају српску...Када су све јаче почели да пуштају струју, ми нисмо могли ништа да говоримо, тек кад смо почели да падамо у несвест не знајући ништа за себе, они су на главачке избацивали напоље и узимали друге на испитивање... После ислеђивања и ових мучења од 21 дана пуштени смо из бугарског затвора“. Ови људи су најзад пуштени само из разлога што су успели да поткупе бугарског капетана који је руководио овим „испитивањем“.⁸⁵

Постоје сведочења, додуше малобројна, да су Бугари 33 страдалника живе закопали. Момир Богичевић из Велике Ломнице (Расински срез) сведочио је априла 1949: „Моја мајка је чула од сељака из Трубаревца (Трубарева – прим. аутора) да их Бугари нису убили, већ да су их живе затрпали и да су они викали на сав глас. Селом се пронео глас да су они сами ископали рупе у некој ранијој кречани, где су их Бугари тукли, да су они запомагали и да се најзад чуо пригушен крик људи. Моја мајка је одмах после ослобођења 1944. године заједно са мном, са Миловановић Светомиром из Ломнице и са још двојицом из села Трмчара, пошла да ископамо јаму. Када смо јаму откопали, стварно, видели смо унутра људе који су били помешани као да су живи затрпани, па су се живи комешали. Лешеви се нису распали, вероватно због тога што је ту

⁸⁴ АЈ, 110–426–898.

⁸⁵ Видети и друга сведочења сличног типа: Д. Кулић, *Бугарска окупација Србије...шом групи*, 390–392.

некада била кречана. Ми смо познали очев леш и извадили га. Он је био потпуно читав, само су му уши биле отпале или су му биле одсечене. Мој отац није метком убијен, јер на лешу није било трагова убиства нити је имао какву озледу на телу од хладног оружја. Једино, остаје да се мисли да је жив закопан, или да су га нечим лупили по глави. Ту је сељак Милорад из села Трмчара нашао два своја сина који су почели да се распадају, а видело се да су оба брата била везана конопцем за руке, један за другог“.

Сведочење Милице Васиљевић из Трмчара надовезивало се на претходну изјаву: „Када смо их раскопавали (мужа Живојина и девера Борисава – прим. аутора) нашли смо одело на њима и њих још нераспаднуте. На руци мог мужа било је троструко уже. Одело на њима није било поцепано, нити пробушено мецима или ножем. Само су главе мога мужа и девера биле подвојене, те једино могу да посумњам да су их Бугари заклали или да су их моткама убили“.⁸⁶

Закључак

Одмах након напада Озренског партизанског одреда на бугарске војнике увече 30. новембра 1942. на железничкој прузи у близини места Витковац, у којем су живот изгубила три бугарска војника, бугарске посаде из околних градова, од којих су предњачиле јединице 36. пешадијског пука 9. дивизије 1. корпуса које су биле стациониране у Крушевцу, кренуле су по околним местима да хапсе, малтретирају, туку, муче и злостављају локално становништво. Репресалије које су трајале током читавог децембра 1942. и у првој половини јануара 1943. погодиле су насељена места Моравског, Расинског, Алексиначког, Ражањског, Нишког, Параћинског, Беличког и Добричког среза и углавном су се односиле на села дуж доњег слива Јужне Мораве и горњег слива Велике Мораве, односно на насељена места која су се налазила дуж железничке пруге Београд – Ниш. Приликом ових акција ухапшено је и злостављано више од 100 људи, а веће одмазде спречене су од стране немачке војне и српске колаборационистичке цивилне управе. Дана 8. јануара увече партизани из Расинског одреда извршили су напад на немачки транспорт, на железничкој прузи код Трубарева, неколико десетина километара узводно од места на којем су месец дана раније партизани из Озренског одреда убили три бугарска војника. То је био повод да бугарски војници, који су већ вршили злочине по околним селима изведу највећи злочин до тад. Код церовачког места, у атару истоименог села стрељано је 33 људи, који

---

⁸⁶ *Истио*, 510–511. Упоредити са изјавом Милице Васиљевић од 25. јуна 1945. при средњом повереништву комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача расинског среза. У овој изјави, пуној општих места, Милица Васиљевић је изјавила да су њен муж и његов брат отерани за Крушевац преко Модрице. Ту су боравили 25 дана одакле су отерани за Ниш, а онда за Церово где су и стрељани. *АЈ*, 110–426–883.

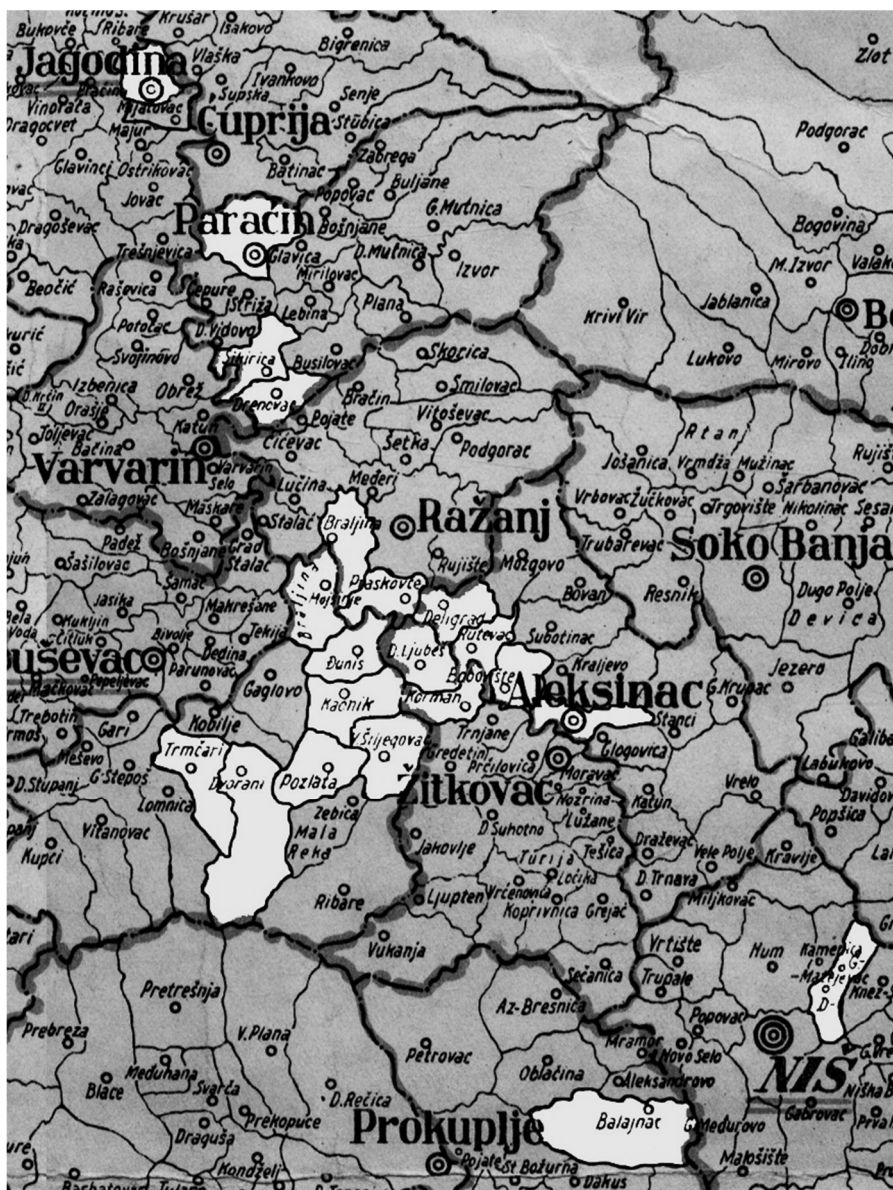
су током ранијих недеља похапшени. Након тога, евидентирани су само појединачни злочини бугарских војника и њихова амплитуда је врло брзо опала. Укупан број цивила који је убијен током децембра 1942. и у првој половини јануара 1943. од стране бугарских војника износи 50. Међутим, с обзиром на велики број ухапшених, мучених и премлаћених који уопште нису ни евидентирани, те на мањак историјских извора, можемо констатовати да ова бројка представља доњу границу и да је број убијених свакако био већи. Бугарски злочини почињени овом приликом свакако не представљају њихове највеће злочине по обиму и интензитету на подручју окупиране Србије, али хетерогеност, обим и слојевитост њиховог извођења показују нам сву снагу бугарског окупаторског апарата приликом његовог деловања на подручју окупиране и распарчане Југославије.

У следећој табели дат је број убијених цивила по местима у којима су бугарски војници вршили злочине.

УБИЈЕНИ ЦИВИЛИ ПО МЕСТИМА БОРАВКА	
Алексинач (Алексиначки срез)	1
Балајнац (Добрички срез)	1
Велики Шиљеговац (Расински срез)	6
Витковац (Моравски срез)	24
Горњи Љубеш (Моравски срез)	1
Горњи Матејевац (Нишки срез)	1
Градиште (Добрички срез)	1
Дворане (Расински срез)	2
Ћунис (Расински срез)	2
Каоник (Расински срез)	4
Петина (Расински срез)	1
Пољаци (Расински срез)	1
Трмчаре (Расински срез)	3
Непознато	2
УКУПНО	50

Табела 1: Број убијених цивила приликом бугарских акција током децембра 1942. и јануара 1943. у селима Крушевачкој и Нишкој округа.

На следећој мапи (у белом) приказане су општине у којима су бугарске јединице вршиле злочине:

Мапа 1: Олишине постојеће бујарским злочинима током децембра 1942. и јануара 1943.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Архив Југославије (АЈ)
  - Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)
  - Савезна комисија за попис жртава рата (179)

- Посланство Краљевине Југославије у САД – Вашингтон (371)
- Војни архив (ВА)
  - Недићева архива
  - Немачка архива
- Државни архив Србије (ДАС)
  - Безбедносно информативна агенција (ДВИА)
- Државен военноисторически архив
  - Први български окупационен корпус (318)

Објављени извори

- *Zbornik I/1*, Београд 1949.
- *Зборник I/4*, Београд 1954.
- *Зборник I/11*, Београд 1955.
- *Zbornik XII/1*, Београд 1973.
- *Zbornik XII/2*, Београд 1976.
- *Zbornik XII/3*, Београд 1978.
- *Zbornik XII/4*, Београд 1979.
- *Hitler's War Directives 1939–1945*, ed. H. R. Trevor-Roper, London 1966.
- Pavlović Konstantin, „Dnevnik Vrhovne komande Vermahta (1–31. novembar 1943)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1991), 279–296.
- Pavlović Konstantin, „Iz ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, (1986), 293–334.

Периодика

- *Службене новине*, Београд 1941.

Литература

- Анђоније Маринковић. *Расински народноослободилачки партизански одред*, прир. Томислав Милетић, Снежана Милетић, Крушевац 2011.
- Димитријевић Бојан, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2014.
- Кулић Димитрије, *Бујарска окупација Србије 1941–1944. Злочини геноцида Првој бујарској окупационој корпусу у Србији. Том други*, Београд 1993.
- Лукач Душан, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Treći deo. 1941–1945*, Београд 1987.
- „Мађарске и бугарске снаге на територији Југославије у току rata. 1942. godina“, *Vojnoistorijski glasnik*, 4, (1952), 75–77.
- Matev Kaloyan, *Red Wind over the Balkans. The Soviet offensive south of the Danube, Spetember – October 1944*, Warwick 2019.
- Милојевић Мића и др, *Страдање народа алексиначкој ђоморавља од 1941. до 1945. године*, Алексинац 2022.

- Milošević Slobodan, „Okupatorska podela Jugoslavije 1941–1945“, *Istorija 20. veka*, X, 1–2, (1992), 125–143.
- Mitrovski Boro, Glišić Venceslav, Ristovski Tomo, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 1971.
- Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
- Поповић Војин, „Бугарска војска у окупираној Србији (1941–1944)“, *Војноисторијски гласник*, 3, (1952), 22–57.
- Поповић Војин, „Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944. (крај)“, *Војноисторијски гласник*, 4, (1952), 37–74.
- Sirkov Dimităr, „Bulgaria’s National Territorial Problem during the Second World War“, *Bulgarian Historical Review*, XIX, 3, (1991), 3–19.
- Stojiljković Miroslav, „Bugarska kao saveznica sila Osovine u okupaciji Srbije 1941–1944“, u: *Jugoslovensko–bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova 2*, ur. Živko Avramovski, Beograd 1982, 249–311.
- Stojiljković Miroslav, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1989.
- Томанић Борис, „Носиоци бугаризације на југословенском простору током Другог светског рата“, у: *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу: Средњи век, нови век, Савремено доба. Књижа друџа*, прир: Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић, Београд 2025, 665–682.
- Tomanić Boris, „The Relations between Yugoslavia and Bulgaria during the Second World War (1939–1945): general reviews and analyses“, *Istorija 20. veka*, XLI, 2, (2023), 323–344.
- Тошкова Витка, *България и Третият райх (1941–1944)*, (политически отношения), София 1975.
- Čulinović Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Zagreb 1970.

Dr BORIS TOMANIĆ, Senior Research Associate
 Institute for Contemporary History, Belgrade
 borisbox62@gmail.com

FROM VITKOVAC TO CEROVO: THE SCOPE, STRUCTURE, AND NATURE OF CRIMES COMMITTED BY BULGARIAN OCCUPATION FORCES IN SERBIA DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary

Immediately after the attack by the Ozren Partisan Detachment on Bulgarian soldiers on the evening of 30 November 1942, on the railway line near the village of Vitkovac (an attack in which three Bulgarian soldiers were killed), Bulgarian units from surrounding towns, led by forces of

the 36th Infantry Regiment of the 9th Division of the 1st Corps, stationed in Kruševac, began operations in nearby settlements to arrest, harass, beat, torture, and abuse the local population. The reprisals, which continued throughout December 1942 and into the first half of January 1943, affected settlements in the Morava, Rasina, Aleksinac, Ražanj, Niš, Paraćin, Bešlić, and Dobrič counties and primarily targeted villages along the lower course of the South Morava and the upper course of the Great Morava, that is, settlements located along the Belgrade–Niš railway line. During these operations, more than one hundred individuals were arrested and subjected to abuse, while larger-scale retaliations were prevented by the German military and the Serbian collaborationist civil administration. On the evening of 8 January, partisans from the Rasina Detachment carried out an attack on a German transport on the railway near Trubarevo village, several dozen kilometres upstream from the site where, a month earlier, partisans from the Ozren Detachment had killed three Bulgarian soldiers. This incident prompted the Bulgarian soldiers, already committing crimes in surrounding villages, to carry out their most severe atrocity. In the vicinity of Cerovac, 33 people who had been arrested during the preceding weeks were executed by shooting. Thereafter, only isolated crimes by Bulgarian soldiers were recorded, and their frequency quickly diminished. The total number of civilians killed by Bulgarian soldiers during December 1942 and the first half of January 1943 amounted to fifty. However, considering the large number of individuals who were arrested, tortured, and beaten but never officially recorded, as well as the deficit of historical sources, this figure represents a minimum estimate, and the actual number of those killed was certainly higher. While the crimes committed by the Bulgarians on this occasion do not represent their largest-scale or most intense atrocities in occupied Serbia, the heterogeneity, scope, and layering of their actions demonstrate the full strength of the Bulgarian occupational apparatus in the conduct of operations within occupied and partitioned Yugoslavia.

KEYWORDS: Second World War, occupation, Yugoslavia, Serbia, Bulgaria, war crimes, Kruševac, Aleksinac, Ražanj

---

УДК 94(497.11 Жупа)"1941/1944"
323.23:070(497.11)"1942"
070НОВО ВРЕМЕ

Др НЕБОЈША В. СТАМБОЛИЈА, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
nstambolija@yahoo.com

ЖУПСКИ СРЕЗ У ЛИСТУ „НОВО ВРЕМЕ“ 1942. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У чланку се анализира писање дневног листа „Ново време“ о Александровцу и Жупском срезу током 1942. године. Лист „Ново време“ је био најзначајније јавно гласило и главно пројатандно средство колаборационистичког апарата, најпре Комесарске управе којом је председавао Милан Аћимовић, а поштом и Владе народног саса под председништвом генерала Милана Недића. Иако су извештаји са ратишта доминантне теме о којима се пише у овом листу, вести о Жупском срезу су углавном пољопривредне, односно виноградарске тематике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: окупирана Србија, Жупски срез, Александровац, виноградарство, Други светски рат, колаборационисти, лист „Ново време“

Након пропасти Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године и комадања државе, које је уследило после тога, територија окупљене Србије је остала под директном немачком војном управом. Обухватала је територију која је била мања од предкумановске, будући да су врањски и пиротски округ окупирали Бугари, са додатком Баната (који је само званично био у саставу пошто су њиме управљали домаћи Немци) и косовскомитровачког округа (којим су управљали Албанци). Према немачким проценама из маја 1941. године тај је простор обухватао 60.876 км² и на њему је живело 4.450.000 становника, од чега се Банат простирао на 9.776 км² са 640.000 становника, а „остатак Србије“ на 51.100 км² са 3.810.000 становника.¹

Да би се обезбедила привидност домаће управе, почетком маја 1941. године у напуштена министарства Краљевине Југославије именовани су комесари, са ограниченом одговорношћу и ингеренцијом само на територију под контролом немачког Војноуправног команданта. На челу овог „Савета комесара“ био је Милан Аћимовић, предратни министар унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића, а у остала министарства именовани су предратни политичари из владајућих грађанских странака.²

---

¹ Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије, том XII, књ. 1 (даље: Зборник НОР-а), Београд 1973, 140; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 161–167.

² Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998, 86–88; Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979, 81–82.

Распламсавање устанка крајем августа и почетком септембра 1941. натерало је немачке окупационе власти да појачају активности на његовом сузбијању. Једна од предвиђених мера подразумевала је стварање снажнијег и ауторитативнијег домаћег управног апарата који би заменио Савет комесара. У српским колаборационистичким круговима се почиње појављивати име генерала Милана Недића, као погодне особе за преузимање одговорности и ступање на чело једног тела које би заменило Савет комесара. Према послератним сведочењима, иницијатива за именовање генерала Недића потекла је од председника Збора Димитрија Љотића, а подржао ју је и Милан Аћимовић. Након консултација са представницима београдске политичке и привредне елите и немачке окупационе управе Недић је 27. августа посетио немачког Војноуправног команданта генерала Хајнриха Данкелмана и предао листу услова за прихватање положаја. Након прихватања неких, и обећања генерала Данкелмана и шефа Управног штаба Харалда Турнера да ће се код владе Рајха заложити за прихватање осталих услова, Недић је прихватио понуду да буде на челу „Владе народног спаса“. Два дана касније, 29. августа, нова влада добила је мандат од генерала Данкелмана у згради Народне скупштине.³

Контрола информација и усмеравање становништва окупиране Србије на лојалност, био је један од главних задатака и окупаторских и колаборационистичких власти. У склопу немачке окупационе управе, као кровна цензорска установа, постојало је Пропагандно одељење „Југоисток“, а цензуром и контролом писања штампе бавили су се и органи Савета комесара, а касније и Владе народног спаса. У оквиру Недићеве владе формирано је Одељење државне пропаганде, на чијем челу је стајао Ђорђе Перић. Ово одељење је примало директне инструкције од председника владе генерала Недића, али и окупаторске управе.⁴

Један од најважнијих медија који је служио ширењу пропаганде, био је дневни лист „Ново време“. Покренут је већ средином маја 1941. године. У уредничком уводу првог броја наведено је да „Ново време има задатак да попуни празнину која је настала у нашој штампи престанком излажења београдских листа Политике, Времена и Правде“. Један од главних разлога покретања листа била је и потреба „да

³ О околностима приликом формирања владе на челу са Миланом Недићем, више у: Милан Борковић, *Коншрареволюција у Србији. Квислиншка ујрава 1941–1944*, књ. I, Београд 1979, 87–105; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ. I, Београд 2008, 135–148; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд 2011, 39–44.

⁴ Александар Стојановић, Маријана Мраовић, „Информисање у тоталитарним друштвима, ратна пропаганда и Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, Београд 2015, 61–67. Детаљно о структури Одељења државне пропаганде у: Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*, Београд 2019, 161–182.

српска јавност у садашњим приликама добије свој лист који ће јој верно тумачити све потребе нове стварности и уједно бити одани тумач њених потреба у тој стварности“. Уредништво је било уверено да ће лист „на тај начин најбоље допринети сређивању прилика код нас, како би наш народ што пре заузео одговарајуће место под окриљем Великог Немачког Рајха“. Лист је покренуло новоосновано „Српско издавачко предузеће А. Д.“, чији је директор био Драгомир Стојадиновић, брат бившег председника владе Милана Стојадиновића, а редакцију су чинили пређашњи новинари угашених београдских дневних новина, „Политике“, „Времена“ и „Правде“.⁵ „Ново време“ је излазило сваког дана, осим понедељком, а тим даном је иста редакција издавала недељне новине под називом „Понедељак“. Редакција се налазила у Дечанској улици, у бившој згради листа „Време“.⁶

Поред општих вести са ратишта и стања у земљи, за које су биле резервисане уводне стране листа, „Ново време“ је у средишњим страницама доносило и многе вести из остатка окупиране Србије. Географски оквир који смо узели за анализу јесте Жупски срез, који се налазио у оквиру Крушевачког округа.⁷ Жупски срез је, по подацима из маја 1941. године имао 27.752 становника, а припадајуће општине: Александровац 1.524, Витково 2.621, Доброљупци 2.124, Трнавци 4.137, Горњи Ступањ 1.673, Ратаје 4.395, Дренча 1.480, Латковац 3.662, Плеш 3.878 и Плоча 2.259 становника.⁸ Хронолошки оквир узет за анализу је 1942. година, чиме се настављамо на рад др Драгомира Бонџића, који је анализирао писање „Новог времена“ у 1941. години.⁹

Прва вест из 1942. године у којој се помиње Жупски срез, управо је вест о формирању Крушевачког округа, који су сачињавали Жупски, Копаонички, Крушевачки, Ражањски и Трстенички срез. У истој вести стоји да је први постављени окружни начелник др Иван Ђорђевић, дота-

⁵ „Ново време“, *Ново време*, 16. мај 1941, 4.

⁶ М. Мраовић, *н. г.*, 199–200. Анализом колаборационистичке штампе српска историографија се бавила врло детаљно у последњих десетак година. Група млађих српских историчара који се баве проучавањем Другог светског рата, на челу са колегом Александром Стојановићем као уредником, изнела је три књиге под називом „Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944“, у којима је веома студиозно анализирано писање штампе по многим темама (*Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књига 1, Београд 2015; *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књига 2, Београд 2017; *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књига 3, Београд 2023).

⁷ Уредбом од 26. децембра 1941. године Србија је подељена на 14 управних округа. Тада су и прецизиране дужности и обавезе окружних начелника, којима су дата широка овлашћења. У новоформирани Крушевачки округ ушло је шест срезова: Жупски (Александровац), Копаонички (Брус), Крушевачки (Крушевац), Ражањски (Ражањ), Расински (Крушевац) и Трстенички (Трстеник). – *Службене новине*, 26. децембар 1941, 1–2.

⁸ Добривоје Секуловић Малиша, *Жуја у Народноослободилачкој борби 1941–1945*, Александровац 1995, 53–54.

⁹ Драгомир Бонџић, „Жупа у листу Ново време 1941. године“, *Жупски зборник. Нова истраживања: шематски зборник*, бр. 10, Александровац 2020, 73–92.

дашњи бан Моравске бановине, док је за његовог помоћника постављен Светомир Ђ. Поповић, саветник Министарства унутрашњих послова.¹⁰

Карта 1: Жупски срез са припадајућим оштинама 1941–1944.

Следећа вест је тек из марта. У корпусу вести из Крушевачког округа, прва вест је везана за Жупски срез. У тој вести стоји да је према спроведеном попису „који је извршен због рационирања животних намирница“ констатовано да Жупски срез има 29.628 становника.¹¹

У следећој вести, такође из марта, проналазимо информацију о суђењу „лоповској дружини“, која је извршила многа разбојништва и крађе на простору целог Крушевачког округа у току 1940. и почетком 1941. године. Њихове жртве су углавном били трговци. Међу оштећенима су били и Чедомир Јовановић, трговац из Александровца, Мирко Лапчевић, трговац из Шљивова, Милен Кнежевић, трговац из Виткова, Божидар Поповић, трговац из Александровца и Жупска привредна банка у Александровцу. У вести стоји и да су ловци трговцу Божидару Поповићу „однели 120.000 динара“.¹²

У чланку са краја марта, проналазимо четири кратке вести из Жупског среза. У првој сазнајемо да је према „најновијем попису“ утврђено да у Александровцу живи 1.968 становника, што је за преко 400 становника више него у мају 1941. године. Ово повећање становништва се може образложити доласком знатног броја избеглица, међу којима је било и Словенаца.¹³ У следећој вести се наводи промена на месту сре-

¹⁰ М. Ј., „Крушевљани су задовољни административном поделом Србије“, *Ново време*, 1. јануар 1942, 4.

¹¹ М. Ј., „Срез жупски има око 30.000 становника“, *Ново време*, 3. март 1942, 3.

¹² М. Ј., „Суђење великој лововској дружини. Она је оперисала у пет срезова“, *Ново време*, 14. март 1942, 3.

¹³ Више о избеглицама у Жупи: Д. Секуловић, *н. г.*, 55–58.

ског начелника. Дотадашњи начелник Петар Здравковић је одлуком Недићеве владе постављен за предстојника Градске полиције у Лесковцу, а нови срески начелник је постао Светомир Поповић. Са новим среским начелником дошло је и до промене на месту референта за исхрану у среском начелству. За новог референта постављен је Ананије Милутиновић, дотадашњи референт за исхрану у Трстеничком срезу. Коначно, у последњој вести сазнајемо и информацију о броју избеглица у срезу. Како се наводи, у Жупском срезу је до тог тренутка било регистровано 190 избегличких породица са 595 чланова.¹⁴

Следеће вести су из средине априла. Најпре се наводи да је 30.000 килограма соли подељено становништву Жупског среза по следовању за март месец. По тој формули сваком становнику је следовало 750 грама, крупном грлу стоке 400, а ситне стоке по 200 грама. За школског надзорника постављен је Петар Ристић, који је раније био на истој дужности у Крушевачком срезу. Такође, сазнајемо и колико је било следовање шећера за месец март. Сваком становнику Александровца следовало је пола килограма, а сеоском становништву среза 250 грама. У последњој вести из овог издања „Новог времена“ сазнајемо да су за реонске пољопривредне економије у срезу постављени инжењер Миодраг Кнежевић, срески пољопривредни референт, Десимир Петровић, Милош Срећковић и Никола Пљакић.¹⁵

Настава у Нижој пољопривредној школи је текла нормално у априлу 1942, што се констатује на страницама анализiranог листа. У истој вести наилазимо на информацију да те школске године није вршен упис првог разреда, док су други и трећи разред похађала 33 ученика. Директор школе је био инжењер Предраг Николић. У последњем ставу у оквиру ове вести сазнајемо да су „геометри Среза жупског упутили преко Црвеног крста у Крушевцу својим заробљеним колегама у Немачкој три богато опремљена пакета“.¹⁶

Крајем априла месеца „Ново време“ доноси две врло опширне вести из Жупе. У првој се наводе проблеми око набавке плавог камена, супстанце за убијање паразита на виновој лози: *„Када је реч о пољопривреди у Жупи, не може се говорити о жишарицама и другим биљкама, које рађају у осталим деловима Србије, већ само о виновој лози. Центар нашег виноградарства, Жупа на свом терену има 24 милиона чокоћа винове лозе. То је крај који не производи хлеб, али има у изобиљу вина и ракије. Зашто и данас Жупа остаје искључиво виноградарски крај. Пре месец дана становници жупских села били су ушучени. Разговарали смо са виђенијим домаћинима. Један нам је рекао: - Народ у Жупи је миран и у пошћуности извршује наредбе владе. Хоћемо да радимо и да мирно живимо, али, ево, наш рад и животи зависе искључиво од винове лозе, која за нас значи све. Пошребан нам*

¹⁴ М. Ј., „Александровац има 1.968 становника“, *Ново време*, 31. март 1942, 4.

¹⁵ М. Ј., „30.000 килограма соли добио Срез жупски“, *Ново време*, 16. април 1942, 4.

¹⁶ М. Ј., „Рад ниже Пољопривредне школе у Алексинцу“, *Ново време*, 21. април 1942, 3.

је плави камен, и ако га не будемо имали наши виногради ће пројасити за велика времена, а са виноградима пројасио би и народ у Жупи. - Плавој камена има довољно, одговорили смо познавајући право стање ствари, и добићеш га, јер Влада води рачуна о свима деловима Србије. Буди стрпљив, обављај своје послове, за плави камен наћи ће се решење. - Дај Боже, рекао је сељак прекрстивши се. Док смо пре месец дана виноградаре гледали забринуће по њиховим домовима, данас је већ друштво: размислили су се по виноградима весели и раздрагани. Раде ужурбано, јер сваки чокош мора да се прегледа и пошкреше. Док једни раде у виноградима, остали претресају све просторије по кућама, не би ли нашли још неку бакарну ствар. Овај метал игра данас судбоносну улогу у опстанку жупских виноградара, јер се за килограм бакра добијају три килограма плавој камена, са чиме се може пошкрести око 1.000 чокоша. Како по сеоским кућама има доста бакарних предмета, то је лако доћи до плавој камена: - Та добра трампа спасла нас је - каже нам један виноградар из села Стубла. Плавој камена сад имамо доста, па како ће код нас бити и реда и мира, то ће јесенас ојети да се зачује песма берача и муљача, као и ранијих година. За то време одлазе ка Крушевицу чишаве поворке кола са бакарним стварима: шейсијама, лонцима, шерпама, казанима, а понегде се види и чишав апарат за џечење ракије. Пошто је тако Жупа дошла до плавој камена, биће и трошја, а са њим вина и ракије па и хлеба за вредне сељаке наше Шампање".¹⁷

Стари бакар спасао Жупу

За килограм старог бакра виноградари добијају три килограма плавој камена

Александровац (Жупа), 25 априла

Када је реч о пољопривреди у Жупи, не може се говорити о житарицама и другим биљкама, које рађају у осталим деловима Србије, већ само о виновој лози. Центар нашег виноградарства, Жупа на свом терену гаји 24 милиона чокоша винове лозе. То је крај који не производи хлеб, али има у изобиљу вина и ракије. Зато и данас Жупа остаје искључиво виноградарски крај.

Жупа пре месец дана

Пре месец дана становници жупских села били су утучени. Разговарали смо са вишењим домаћинима. Један нам је рекао:

— Народ у Жупи је миран и у потпуности извршује наредбе владе. Хоћемо да радимо и да мирно живимо, али, ето, наш рад и живот зависе не-

— Дај Боже, рекао је сељак прекрстивши се.

Док смо пре месец дана виноградаре гледали забринуће по њиховим домовима, данас је већ друштво: размислили су се по виноградима весели и раздрагани. Раде ужурбано, јер сваки чокош мора да се прегледа и поткрене. Док једни раде у виноградима, остали претресају све просторије по кућама, не би ли нашли још неку бакарну ствар. Овај метал игра данас судбоносну улогу у опстанку жупских виноградара, јер се за килограм бакра добијају три килограма плавој камена, са чиме се може пошкрести око 1000 чокоша. Како по сеоским кућама има доста бакарних предмета, то је лако доћи до плавој камена:

— Та добра трампа спасла нас је — каже нам један виноградар из села Стубла. Плавој камена сад имамо доста

¹⁷ М. Ј., „Стари бакар спасао Жупу. За килограм старог бакра виноградари добијају три килограма плавој камена“, Ново време, 26. април 1942, 4.

У другој вести се описује како су Жупљани решили проблем житарица, будући да у том винородном крају није било много услова за њихово узгајање: „Винородна Жупа сада у погледу житарица у најјасније срезове не само у крушевачком округу, већ вероватно и у целој Србији. Због тога је сасвим разумљиво што народ, и поред старања власи, и сам предузима кораке да сопственим средствима помогне себи у набављању житовних намирница, у првом реду пшенице и кукуруза. Тако је ових дана, на позив виђенијих грађана, одржана у општинској већници конференција на којој се решавало о овом важном питању. Иницијатори овог састанка, Чедо Јовановић, Милош Стамболић, Јован Луковић, Никиша Петровић, Божидар Пойовић, Драг. Вучковић, Светиолик Вучковић и Душан Милић, штировци из Александровца, присућнима су изложили потребу образовања једног одбора највиђенијих људи за цео срез, који би се старао о снабдевању хлебом 30.000 становника Жупе. Средства за рад овог одбора створиће се из добровољних дозајмица, на које су чланови одбора дали присејанак. Даље су говорили срески начелник Павловић, четнички војвода Милан Тојузлија и командант места капетан Милан Миленковић, који су исказали своју тошовост да помогну одбор, похваливши у исто време иницијативу грађана Александровца и целе Жупе, који су правилно схватили данашње стање и тешкоће око снабдевања. Четнички војвода Тојузлија нагласио је да ће одбор помоћи не само у сировођењу ове акције, већ и материјално. На крају конференције решено је да се дозову највиђенији људи из свих општина: они ће образовати одбор и извршити упис оних грађана који хоће да му ставе на расположење своја новчана средства. Решавано је такође и о начину на који ће се делићи намирнице, које ће набављати одбор, па је закључено да се овај део посла упути среском начелнику, пошто он већ врши расподелу монополисаних артикала. По одржаној конференцији извршен је упис дозајмица, да би се обезбедила средства која ће се одбору ставити на расположење. Одзив је био велик: уписано је 1.300.000 динара. Рачуна се да ће у целој Жупи бити уписано око 5.000.000 динара, пошто је и сеоско становништво ову акцију примило са одушевљењем“.¹⁸

У следећој вести из средине маја сазнајемо да је Жељински четнички одред имао окршај са „пет наоружаних бандита“ код села Ботуње. У вести даље стоји да су тројица живи ухваћени са оружјем, а један је рањен.¹⁹

У компилацији кратких вести са краја маја из Жупског среза сазнајемо да су Јован Луковић и Милош Стамболић, трговци из Александровца, откупили од власти у Крушевцу 5.000 кг кукуруза за сиромашно становништво на територији среза. Расподелу овог кукуруза, који се делио бесплатно, вршио је срески начелник Светомир Поповић. Становништву среза је подељено осам тонашећера, по формули која је

¹⁸ М. Ј., „Жупа решава проблем жита. Упис зајма за куповину брашна“, *Ново време*, 29. април 1942, 3.

¹⁹ Л. О., „Ухваћена три бандита“, *Ново време*, 17. мај 1942, 3.

важила и у претходном месецу – на сваког члана домаћинства у вароши издавано је по 500, а у селима по 250 грама. Према извештају Петра Ристића, локалног школског надзорника, у том тренутку се настава у свим школама на простору среза одвијала нормално. У последњој информацији сазнајемо да је Зарије Иришанин из села Дашнице, погинуо несрећним случајем, док је зидао бунар Мирославу Ђурићу, из села Суботице.²⁰

Да осмомесечни буџет Крушевачког округа износи нешто више од 12,5 милиона динара, сазнајемо у вести са почетка јуна. Од ове суме за издржавање окружне болнице у Александровцу предвиђено је 228.784 динара.²¹

У следећој вести детаљно је описана посета Жупи окружног начелника: „Др. Иван Ђорђевић, начелник Округа Крушевачког, пројашљивао је ових дана кроз Срез жупски и извршио инспекцију надлежности и контролу обрађивања земље. Са начелником Ђорђевићем пошљивали су: изасланик министра пољопривреде и исхране Вукашин Тоскић, професор Универзитета, и Миодраг Тојић, помоћник команданта Српске државне страже Округа крушевачког. Начелник др. Ђорђевић нарочио се интересовао за прилике у виноградарству и одржао у општинској дворани конференцију, на којој је узело учешћа 17 представника кружних виноградарара. Саветовано је кружним виноградарима да пруже помоћ сиромашнијим на тај начин што ће их помаћи не само у храни већ и у старању за опстанак њихових винограда. Зашто је потребно да бољши виноградарари набаве сџари бакар за оне који немају, како не би остали без потребне количине плавог камена. Представници виноградарара обећали су да ће се одазвати овим саветима начелника Ђорђевића, најоминући да у томе правцу они већ сами раде. У селима Рађаји и Трнавци начелник др. Ђорђевић одржао је такође сасџанке са виноградарима“.²²

Тешке ратне прилике и оскудица натерала је становнике многих предела у окупираној Србији да максимално искоришћавају земљиште. Тако је обрађивана и она земља на којој раније није било исплативо засађивање пољопривредних култура. Жупски срез је веома успешно искористио „сеоске утрине“. На око 30 хектара утрина засађени су кукуруз, кромпир и остало поврће. У истом издању „Новог времена“ сазнајемо да је за среског пољопривредног референта постављен Слободан Џамић, који је пре тога радио у начелству Жичког среза.²³

Из јуна 1942. проналазимо још две кратке вести. У првој је наведено да је на одржаној лицитацији за оправку пута Крушевац-Александровац, која је била главна саобраћајна артерија Жупе, радове преузео инжењер Милан Мишић, предузимач из Крушевца и да ће оправка коштати око 2,5 милиона динара.²⁴ У другој се наводи да је начелнику Жупског

²⁰ М. Ј., „Поклонили кукуруз сиротињи“, *Ново време*, 30. мај 1942, 4.

²¹ М. Ј., „Буџет Округа крушевачког“, *Ново време*, 3. јун 1942, 3.

²² М. Ј., „Сарадња виноградарара у Жупи“, *Ново време*, 11. јун 1942, 4.

²³ М. Ј., „У срезу жупском искоришћено 30 хектара утрине“, *Ново време*, 17. јун 1942, 4.

²⁴ „Оправка пута“, *Ново време*, 24. јун 1942, 3.

среза Светомиру Поповићу додељено 2.500 килограма плавог камена, који је требало да се подели сиромашним виноградарима у Жупи.²⁵

У компилацији вести из Крушевачког округа са почетка јула, са знајемо да је, за сиромашне заробљенике из Жупе, на простору овог среза заузимањем среског начелника Светомира Поповића и управе Црвеног крста у Александровцу, сакупљено десет хиљада динара, тридесет килограма шећера и 30 килограма сланине.²⁶

У вести која је објављена 10. јула, наводе се детаљни подаци новог пописа становништва Крушевачког округа. По тим подацима, у округу је живело 253.549 становника, од чега у Жупском срезу 28.877. Жупски срез је садржао 44 села, 10 општина и 4.315 домаћинстава, а простирао се на 367,5 квадратних километара, што значи да је густина насељености била 78 становника по квадратном километру.²⁷ У истом издању листа проналазимо и информацију да је за избеглице насељене у Бајиној Башти становништво Жупског среза прикупило 50.000 динара, а да су најистакнутији у прикупљању били срески начелник Светомир Поповић и шеф Финансијске контроле Петар Вучетић.²⁸

Дан касније, у вести која је из Трстеничког среза, наводи се да је војвода Гордић сакупио знатну количину животних намирница, обуће и одеће, као и готовине за помоћ избеглицама, а становништво Жупског среза је приложило додатно преко 60 хиљада динара.²⁹ Из средине јула, у компилацији вести из Крушевачког округа, налазимо и кратку цртицу из Жупе, у којој се наводи да је Тома Видаковић, дотадашњи управник радника у Жичком срезу, постављен на исту дужност у Жупском срезу.³⁰

Крајем јула, у једној за ратне услове лепој вести, која је ипак искоришћена у пропагандне сврхе, сазнајемо да је земљорадник Лука Бабић из села Плоча, из Жупског среза, постао отац деветог сина. Како стоји у вести, он се обратио генералу Милану Недићу да буде кум том детету, што је овај прихватио. Не могавши да сам дође, послао је као своје изасланике окружног начелника Ивана Ђорђевића и команданта СДС у Крушевачком округу мајора Милована Поповића, да у његово име кумују. Као дар, Недић је свом кумчету послао 5.000 динара, које је окружни начелник предао оцу детета.³¹

Из августа се издавају само две кратке информације из Жупе, које се налазе у ширем извештају из Крушевачког округа. У првој стоји да је Светомир Поповић, срески начелник, сиромашним породицама из

²⁵ М. Ј., „Подељен плави камен сиромашним виноградарима у Жупи“, *Ново време*, 26. јун 1942, 4.

²⁶ М. Ј., „Подела брашна заробљеничким породицама“, *Ново време*, 2. јул 1942, 4.

²⁷ М. Ј., „Округ крушевачки има 253.549 становника“, *Ново време*, 10. јул 1942, 3.

²⁸ М. Ј., „Отворена је филијала Д. Х. Б.“, *Ново време*, 10. јул 1942, 3.

²⁹ М. Ј., „Нови прилози за избеглице“, *Ново време*, 11. јул 1942, 4.

³⁰ М. Ј., „Лекари одлазе у село и лече сељаке“, *Ново време*, 16. јул 1942, 4.

³¹ М. Ј., „Претседник владе Милан Недић крстио деветог сина сељаку Луки Бабићу“, *Ново време*, 28. јул 1942, 3.

Жупског среза поделио 1.500 килограма кукуруза, што је био поклон имућних сељака општине Ратаје.³² У другој сазнајемо да је у том тренутку у Жупском срезу било 20 народних школа са 54 одељења, које је похађало 1.965 ученика. Од овог броја разред су положила 1.592, а понављала 373 ученика. Овакав успех је био задовољавајући, према изјави среског школског надзорника, Петра Ристића.³³

Почетком септембра 1942. село Трнавци у Жупском срезу је добило одељак Финансијске контроле. „Ново време“ нас информише и да је за шефа одељка постављен Живојин Илић, прегледник Финансијске контроле из Крушевца. Такође, у истом извештају стоји и да је Светомир Кнежевић, трговац из Горњег Ступња, кажњен са пет дана затвора и 5.000 динара казне зато што је продавао ђонове лошег квалитета.³⁴ У следећем броју листа сазнајемо и да је „због продаје робе изнад одређене цене“ са 20.000 динара кажњен и Светолик Величковић, гвожђарски трговац из Александровца.³⁵

У посети Брусу и Александровцу, 12. септембра, био је окружни начелник Иван Ђорђевић, у друштву са Димитријем Перовићем, начелником Министарства пољопривреде и мајором Милованом Поповићем, окружним командантом СДС-а. Окружни начелник се састао са локалним представницима власти са којима је разговарао о откупу жита, а са грађанима је разговарао и о ситуацији у земљи.³⁶

У последњој вести у септембру из Жупског среза, сазнајемо да је 22. септембра у Александровцу одржана конференција, којој је присуствовало око 300 грађана. На конференцији су адвокат Добросав Нинић и трговац Милош Петковић причали о ситуацији у земљи и о програму и смерницама Владе народног спаса генерала Милана Недића. Главна њихова порука је била „да народ треба да се посвети раду и да одржи по сваку цену мир у земљи од чега зависи даља будућност српског народа“.³⁷

Са почетка месеца октобра проналазимо неколико кратких информација у чланцима „Новог времена“. Дотадашњи „старешина“ Финансијске контроле у Александровцу, Петар Вучетић, премештен је на исту дужност у Чачку.³⁸ У Нижој пољопривредној школи отпочела су редовна предавања 1. октобра, а школу је похађало 27 ученика.³⁹ На упражњено место „старешине“ Финансијске контроле у Александровцу постављен је Стеван Иванић, чиновник Министарства финансија.⁴⁰ Окружни начелник Иван Ђорђевић је 7. октобра поново боравио у инспекци-

³² М. Ј., „Трстеник за заробљенике“, *Ново време*, 2. август 1942, 3.

³³ М. Ј., „У току јула у Крушевцу је кажњено 90 црноберзијанаца“, *Ново време*, 11. август 1942, 4.

³⁴ „Духовни концерт у Крушевцу“, *Ново време*, 8. септембар 1942, 4.

³⁵ М. Ј., „Настава у крушевачким гимназијама почела“, *Ново време*, 9. септембар 1942, 4.

³⁶ „Начелник Ђорђевић у Брусу и Александровцу“, *Ново време*, 16. септембар 1942, 4.

³⁷ „Смернице српске владе“, *Ново време*, 24. септембар 1942, 4.

³⁸ М. Ј., „Велики духовни концерт у Крушевцу“, *Ново време*, 1. октобар 1942, 4.

³⁹ М. Ј., „Рад пољопривредне школе у Александровцу“, *Ново време*, 2. октобар 1942, 4.

⁴⁰ М. Ј., „У Срезу крушевачком затворене 43 кафане“, *Ново време*, 7. октобар 1942, 3.

ји по округу, обишавши Жупски, Копаонички и Ражањски срез. Он је „саслушао жеље и потребе становништва тих срезова“, али истовремено захтевајући „да се народ одазива позивима власти, а пре свега да се води рачуна о неопходној потреби одржавања реда и мира“.⁴¹

Просветна акција у Жупи

Александровац (Жупа),
10 октобра

У Срезу жупском успешно се изводи акција на просветно-културном подизању народа. У овој акцији нарочито предњаче управитељи и учитељи основних школа, као и остали интелектуалци вароши и села који честим и корисним предавањима подвлаче потребу одржавања реда и мира.

У селу Дренчи говорио је народу Петар Ђукић, учитељ, а у Ратајима Милан Гојковић. Поред излагања данашње ситуације они су народу говорили и о радовима који ове јесени претстоје. Искупљени сељаци са сивањем и одобравањем саслушали су предаваче, увиђајући да користи може имати само онај који ради.

И у другим селима Среза жупског одржана су слична предавања. Тако је у Трнавцима говорио Лазар Марјановић, у Дашници Светозар Јовановић, у Горњем Злегињу Милутин Ђорђевић, у Гаревници Војислав Бојић, у Горњем Ступњу Владимир Максимовић, у Плешу Арсеније Костић, у Јелакцима Миодраг Костић, у Лесковци Властимир Жигић и у Латковцу Ненад Ковачевић. Спроводи се увелико и акција на оснивању аналфабетских и просветних течајева, који ће отпочети са радом чим се покупи овогодишња летина.

У селима: Гаревници, Трнавцима, Тулешу и Шљивову увелико се ради на организовању сеоских позоришта, која ће отпочети са радом још у току ове јесени.

Исто тако завршени су у овом срезу и течајеви за конзервисање воћа и поврћа, који су одржани у селима: Горњем Ступњу, Ратајима, Трнавцима, Дренчи, Великој Врбници, Плешу и Виткову. На овим течајевима држали су предавања: Милија Кнежевић, референт за пољопривреду, Душан Миланковић, наставник ниже пољопривредне школе, Слободан Џамић и Никола Пљакић, реонски економ.

— МЈ

У „Новом времену“ од 11. октобра 1942. објављен је опширнији чланак о обављеној просветној акцији у целој Жупи: „У Срезу жупском успешно се изводи акција на просветно-културном подизању народа. У овој акцији нарочито предњаче управитељи и учитељи основних школа, као и остали интелектуалци вароши и села који честима и корисним предавањима подвлаче потребу одржавања реда и мира. У селу Дренчи говорио је народу Петар Ђукић, учитељ, а у Ратајима Милан Гојковић. Поред излагања данашње си-

⁴¹ „Инспекција начелника др. Ђорђевића“, Ново време, 8. октобар 1942, 4.

швацације они су народу говорили и о радовима који ове јесени претстоје. Искушени сељаци са схватањем и одобравањем саслушали су предаваче, увиђајући да користи може имати само онај који ради. И у другим селима Среза жупској одржана су слична предавања. Тако је у Трнавцима говорио Лазар Марјановић, у Дашници Светозар Јовановић, у Горњем Злећу Милушин Ђорђевић, у Гаревини Божидар Бојић, у Горњем Служу Владими́р Максимовић, у Плешу Арсеније Костић, у Јелакцима Миодраг Костић, у Лесковици Властимир Житић и у Лашковцу Ненад Ковачевић. Спроводи се увелико и акција на оснивању аналфабетских и просветних шечајева, који ће општећи са радом чим се покупи овогодишња летина. У селима: Гаревини, Трнавцима, Тулешу и Шљивову увелико се ради на организовању сеоских позоришта, која ће општећи са радом још у току ове јесени. Исто тако завршени су у овом срезу и шечајеви за конзервисање воћа и поврћа, који су одржани у селима: Горњем Служу, Рађајима, Трнавцима, Дренчи, Великој Врбници, Плешу и Вишкову. На овим шечајевима држали су предавања: Милија Кнежевић, референт за пољопривреду, Душан Миленковић, наставник ниже пољопривредне школе, Слободан Џамић и Никола Пљакић, реонски економи.⁴²

Наравно, о главној жупској привредној делатности, виноградарству односно обављеној берби, објављен је крајем октобра веома опширан чланак: „Жупски виногради премашају 24 милиона, а штршенички 16 милиона чокоћа. Око 3.000 хектара налази се овде под виноградима. Није зашто чудо да је Жупа добила назив Српска Шампања и да је целокупно интересовање овдашње светла концентрисано на принос винограда. Претпрошле године берба винограда у Жупи била је осредња, због недовољних временских прилика, а и прошле године била је исто тако слаба, заправо једна од најслабијих. Узроци за овај слаб принос леже углавном у рђавим временским приликама и недовољним количинама плавог камена. Берба у прошлој години била је слаба и зато што је после резања лозе, крајем марта и почетком априла, пао снег. Искусство ових година наштерало је жупске виноградаре да још више пажње посвете својим виноградима, како би са већим трудом постигли и бољи принос. Томе је допринео и ајел Српске владе. Зато су се жупски виноградаре заложиле ове године предано и обрадили своје винограде као ретко када. Лето време ишло им је на руку и крунисало њихов труд. Резање лозе извршено је благовремено, а прикупљање старог бакра, ради добијања плавог камена, обављено је такође са успехом. Организација издавања плавог камена није била најповољније решена, па је стога био напуну извешан заседој. Фабрика плавог камена Жупа не може у том погледу сносити никакву одговорност, јер је она заиста даноноћно радила јуним темпом, уложивши сав напор да би се виноградаре снабдели довољним количинама плавог камена. Ова фабрика није се само старала за 40 милиона чокоћа жупској и штршеничкој краја, већ и за винограде осталих крајева Србије. Овогодишњи рад може корисно послужити као искуство за идущу годину. Набавку плавог камена треба вршити искључиво преко власни и виногра-

⁴² М. Ј., „Просветна акција у Жупи“, Ново време, 11. октобар 1942, 4.

дарских задруга, а у местима где нема ових задруга преко земљорадничко-набављачких задруга. На тај начин нестале би оне бескрајне колоне људи пред вратима фабрике и уштедео би се огроман број радних часова који се овде изгубе. Поред тога, особље фабрике могло би се тада посветити искључиво производњи плавог камена. Али, и поред свега жупски виноградари довијали су се на разне начине, иако да је прскање обављено негде благовремено а понегде са мањим задоцњењем. Лоза је најпредовала одлично благодарети добрим атмосферским приликама, и грожђе је приликом зрења добило не само у квантитету већ и у квалитету. Због тога ће овогодишњи принос бити какав се не памти за последњих двадесет година. Берба у Жупи отпочела је већ 15 овог месеца. Све сорте, почевши од прокупца и старог рскавца, који су у овом крају претежно заступљени, па до сорти које се употребљавају за добијање најбољих вина, одлично су понеле“.⁴³

Најбоља берба у Српској Шампањи

Жупски виногради понели су ове године као ретко када

Крушевац, 21 октобра

Жупски виногради премашују 24 милиона, а трстенички 16 милиона чокота. Око 3.000 хектара налази се овде под виноградама. Није зато чудо да је Жупа добила назив Српска Шампања и да је целокупно интересовање оваквог света концентрисано на принос винограда.

Претпрошле године берба винограда у Жупи била је ослепља, због неповољних временских прилика, а и прошле године била је исто тако слаба, заправо једна од најслабијих. Узроци за овај слаб принос леже углавном у рђавим временским приликама и недовољним количинама плавог камена. Берба у прошлој години била је слаба и зато што је после резања лозе, крајем марта и почетком априла, нао снет.

Борба за плави камен

Искуство ових година натерало је жупске виноградаре да још више пажње посвете својим виноградама, како би са већим трудом постигли и бољи принос. Томе је допринео и апел Српске владе. Зато су се жупски виноградари заложили ове године предано и обрадили своје винограде као ретко када. Лепо време ишло им је на руку и крунисало њихов труд. Резање лозе извршено је благовремено, а прикупљање старог бакра, ради добијања плавог камена, обављено је такође са успехом. Организација издавања плавог камена није била најповољније решена, па је стога био напустно извештај вастој. Фабрика плавог камена „Жупа“ не може у том погледу спосити никакву одговорност, јер је она једна даноноћно радила брзим темпом, уложивши сав напор да би се виноградарима снабдели довољним количи-

нама плавог камена. Ова фабрика није се само старала за 40 милиона чокота жупског и трстеничког краја, већ и за винограде осталих крајева Србије.

Овогодишњи рад може корисно послужити као искуство за наредну годину. Набавку плавог камена треба вршити искључиво преко власти и виноградарских задруга, а у местима где нема ових задруга преко земљорадничко - набављачких задруга. На тај начин нестале би оне бескрајне колоне људи пред вратима фабрике и уштедео би се огроман број радних часова који се овде изгубе. Поред тога, особље фабрике могло би се тада посветити искључиво производњи плавог камена.

Одличан род

Али, и поред свега жупски виноградари довијали су се на разне начине, тако да је прскање обављено негде благовремено а понегде са мањим задоцњењем. Лоза је најпредовала одлично благодарети добрим атмосферским приликама, и грожђе је приликом зрења добило не само у квантитету већ и у квалитету. Због тога ће овогодишњи принос бити какав се не

памти за последњих двадесет година. Берба у Жупи отпочела је већ 15 овог месеца. Све сорте, почевши од прокупца и старог рскавца, који су у овом крају претежно заступљени, па до сорти које се употребљавају за добијање најбољих вина, одлично су понеле. — МЈ.

⁴³ М. Ј., „Најбоља берба у Српској Шампањи. Жупски виногради понели су ове године као ретко када“, Ново време, 22. октобар 1942, 4.

Из октобра бележимо још три кратке цртице са информацијама из Жупског среза. Из прве сазнајемо да у срезу ради 20 народних школа са 50 одељења које похађа 4.064 ученика и да рад у свим школама „тече нормално“.⁴⁴ Из друге сазнајемо да је Радомир Милошевић, реонски економ из Александровца, премештен за реонског економа у Трстенику.⁴⁵ У последњој информацији стоји да у Жупском срезу у том тренутку постоји 12 земљорадничко-набављачких задруга са 9.630 задругара. По обиму чланова и пословања прво место је заузимала задруга у селу Трнавцима.⁴⁶

У новембру 1942. има знатно мање информација из Жупског среза него у претходном месецу. Најпре сазнајемо да је обновљен аутобуски саобраћај на линији Крушевац-Александровац.⁴⁷ Потом смо пронашли информацију да је у Александровцу на Свету Петку одржан годишњи вашар (Петковица) и да је успех био осредњи.⁴⁸ Последња вест из Жупског среза из новембра и уопште из 1942. године је о промени на месту среског начелника. Нови начелник Жупског среза постао је Сава Ђорђевић, који је пре тога био начелник Власотиначког среза.⁴⁹

* * *

Као главно пропагандно средство колаборационистичке управе у Србији за време Другог светског рата, лист „Ново време“ је својим писањем углавном служио потребама окупатора, доносећи вести са ратишта и утврђујући место „Нове Србије“ у „Новој Европи“ под доминацијом „Великог Немачког Рајха“. Ипак, информације из унутрашњости земље могу бити добар извор за реконструкцију свакодневног живота обичног становништва. Виноградарска Жупа је у овом погледу добра студија случаја. Како је истакнуто и у ранијим радовима на сличну тему, док је у многим деловима Србије беснео устанак, а окупаторске репресалије, чак и у оближњем Крушевцу, односиле стотине невиних живота, становници Жупе су стално водили рачуна да се не запусте виногради. Њихова главна борба је борба за „плави камен“, а главни непријатељ паразити. Плодна берба је тријумфална победа, како можемо видети из опширних чланака који су објављивани у „Новом времену“. Иако рат није заобишао ни Жупу, чак напротив, њихова вековна борба са природом, у којој су били врло искусни борци, учинила је ратна страдања и братоубилачке борбе бар донекле сношљивијим. У 1942. години, структурално доминирају виноградарске, пољопривредне и просветне вести, док се о борбама са „бандитима“ провукла тек понека вест везана за овај крај.

⁴⁴ М. Ј., „Нови полициски час у Крушевцу“, *Ново време*, 21. октобар 1942, 4.

⁴⁵ М. Ј., „Пшеница за грађане Трстеника“, *Ново време*, 23. октобар 1942, 4.

⁴⁶ М. Ј., „Сељаци организују помоћ сиромашним заробљеницима“, *Ново време*, 31. октобар 1942, 3.

⁴⁷ М. Ј., „Задругарство у Срезу расинском“, *Ново време*, 4. новембар 1942, 4.

⁴⁸ М. Ј., „Успех акције за помоћ радничким породицама у Крушевцу“, *Ново време*, 5. новембар 1942, 3.

⁴⁹ М. Ј., „Школске прилике у Округу крушевачком“, *Ново време*, 8. новембар 1942, 3.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Периодика

- *Ново време*, 1942.

Литература

- Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
- Божовић Бранислав, *Београд под немачком окупацијом 1941*, Београд 1998.
- Бончић Драгомир, „Жупа у листу Ново време 1941. године“, *Жупски зборник. Нова истраживања: шемањски зборник*, бр. 10, Александровац 2020, 73–92.
- Борковић Милан, *Конспиративна ситуација у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, књ. I, Београд 1979.
- Димитријевић Бојан, *Војска Недићеве Србије*, Београд 2011.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, том XII, књ. 1 Београд 1973.
- *Колаборационистичка шемања у Србији 1941–1944*, књига 1, приредио Александар Стојановић, Београд 2015.
- *Колаборационистичка шемања у Србији 1941–1944*, књига 2, приредио Александар Стојановић Београд 2017.
- *Колаборационистичка шемања у Србији 1941–1944*, књига 3, приредио Александар Стојановић Београд 2023.
- Краков Станислав, *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа*, књ. I, Београд 2008.
- Kreso Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979.
- Мраовић Маријана, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пројекат владе Милана Недића 1941–1944*, Београд 2019.
- Секуловић Добривоје Малиша, *Жупа у Народноослободилачкој борби 1941–1945*, Александровац 1995.
- Стојановић Александар и Маријана Мраовић, „Информисање у тоталитарним друштвима, ратна пропаганда и Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату“, *Колаборационистичка шемања у Србији 1941–1944*, Београд 2015, 61–67.

NEBOJŠA STAMBOLIJA, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade
nstambolija@yahoo.com

ŽUPA COUNTY IN THE NEWSPAPER "NOVO VREME" IN 1942

Summary

As the main propaganda tool of the collaborationist administration in Serbia during World War II, the newspaper "Novo Vreme" primarily served the occupiers' interests, reporting news from the battlefield and promoting the position of "New Serbia" within the "New Europe" dominated by the "Greater German Reich." However, information from within the country can be a valuable source for reconstructing the everyday lives of ordinary people. Viticultural Župa serves as a good case study in this regard. As noted in previous works on similar topics, while uprisings raged in many parts of Serbia and occupation reprisals – even in nearby Kruševac – claimed hundreds of innocent lives, the inhabitants of Župa consistently ensured that the vineyards were not abandoned. Their main struggle was for the "blue stone", and their primary enemy was parasites. A fruitful harvest was considered a triumphant victory, as reflected in the extensive articles published in "Novo Vreme". Although the war did not spare Župa – on the contrary, their centuries-old struggle with nature, in which they were highly experienced, made the suffering of war and fratricidal battles at least somewhat more bearable. In 1942, viticulture, agricultural, and educational news structurally dominated, while only a few reports from this region mentioned battles with the "bandits".

KEYWORDS: occupied Serbia, Župa County, Aleksandrovac, viticulture, World War II, collaborators, newspaper "Novo vreme"

УДК 94:797.5(497.11)"1954/1966"
050АЕРОСВЕТ"1954/1966"

Др ИЛИЈА КУКОБАТ, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
ilija.kukobat@isi.ac.rs

АЕРО-КЛУБ И АЕРОДРОМ ТРСТЕНИК НА СТРАНИЦАМА ВАЗДУХОПЛОВНОГ ЛИСТА АЕРОСВЕТ 1954–1966.

АПСТРАКТ: Сјорџски аеродром код Трстеника представљао је један од значајнијих аеродрома своје врсте у Југославији, те је о њему писала и оновремена ваздухопловна периодика. Циљ овог рада биће да представи начин на који је лист Аеросвет, главно тласило Ваздухопловног савеза Југославије од 1951. до 1966, писао о активностима на овом аеродрому, као и о организацијама које су га користиле.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Трстеник, ваздухопловство, Ваздухопловни савез Југославије, Ваздухопловни савез Србије, аеродром, Аеросвет

Организовани ваздухопловни спорт на територији Србије има традицију која сеже до оснивања Српског аеро-клуба 1921. године. Његов наследник био је Аеро-клуб *Наша крила* Краљевине Југославије, који је угашен под немачком окупацијом током Другог светског рата. По завршетку рата, његову улогу преузео је Савезни одбор за спортско ваздухопловство, који је 1948. прерастао у Ваздухопловни савез Југославије. У његовом оквиру функционисале су установе попут Савезне пилотске школе и Савезног једриличарског центра и посебни ваздухопловни савези за сваку југословенску републику, у које су били окупљени локални аеро-клубови. Главни начин информисања јавности о дешавањима у Ваздухопловном савезу Југославије била је штампа, оличена у часописима попут *Народних крила* (1947–1951, 1953–1954) и *Аеросвета* (1951–1966). Док је први био у већој мери посвећен техничком просвећивању, други је имао изразито информативну улогу, доносећи вести о ваздухопловним дешавањима и новитетима у земљи и свету. Тематика њихових чланака била је разнолика и обухватала је развој свих грана ваздухопловне технике (касније и космонаутике), резултате са такмичења у земљи и свету, репортаже о организацијама Ваздухопловног савеза и њиховим истакнутим члановима, вести са светских ратишта и о развоју ваздухопловства у појединим земљама, подсећања на епизоде из историје ваздухопловства, фељтоне, стрипове са ваздухопловном тематиком и изве-

штаје о обележавању важних датума попут Дана Југословенске народне армије, Дана Југословенског ратног ваздухопловства и Дана младости.¹

Циљ овог рада биће да представи начин на који је *Аеросвет* обавештавао заинтересовану јавност о организацијама смештеним на трстеничком аеродрому (локални аеро-клуб је основан 1954. године), као и о ваздухопловним дешавањима (аеро-митинзима, такмичењима) која су се тамо одржавала. Као хронолошке одреднице рада узете су 1954. година, када је у Трстенику формирана ваздухопловна организација и када се овај град по први пут нашао у *Аеросвету*, и 1966. година, када је *Аеросвет* престао да излази, а није замењен новим гласилом Савезног одбора Ваздухопловног савеза Југославије.

* * *

Аеро-клуб у Трстенику први пут је поменут на страницама *Аеросвета* 4. априла 1954. године. Организација се уз помоћ аеро-клуба у Ранковићеву (Краљево) припремала за почетак летачке сезоне и прве летове на једрилицама, обезбедивши једну једрилицу за почетну обуку типа *Poga*. На другој страни, примећено је да на зонском такмичењу падобранаца западног дела Србије, одржаном од 25. до 29. августа 1954. у Смедеревској Паланци као припрема за републичко такмичење, није било учесника из аеро-клубова у Ваљеву, Краљеву, Чачку и Трстенику. Тих дана одржан је и аеро-митинг у Трстенику, на ком су многи посетиоци по први пут видели хеликоптере, недавно уведене у употребу у Југословенском ратном ваздухопловству. Током јесени, екипа аеро-клуба из Краљева вршила је испитивање могућности за једрење у околини Трстеника и упркос лошем времену постигла резултате који су захтевали да се испитивање настави. Јавност је обавештена да су чланови трстеничког аеро-клуба извели 40 падобранских скокова током године, да је уз помоћ краљевачког аеро-клуба обучено пет једриличара, да су вршене припреме за формирање ваздухопловне школе, да аеродром има перспективу за организовање такмичења, али и за организацију помоћи иницијативним одборима за формирање аеро-клубова у Сјеници и Новом Пазару.²

¹ Више у: Група аутора: *Ратно ваздухопловство и противваздушна одбрана*, Београд 1989, 367–402; Чедомир Јанић и Огњан Петровић, *Крашка историја ваздухопловства у Србији*, Београд 2011; Bojan B. Dimitrijević, Milan Micevski i Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo: vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*, Београд 2012, 187–189, 259–262, 328–329, 403–404; Čedomir Krunic, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije: knjiga druga*, Београд 2013; Илија Кукобат, „Ваздухопловни савез Југославије 1945–1953: скица за историју једне друштвене и спортске организације у социјалистичкој Југославији“, *Војноисторијски гласник*, год. 68, бр. 2 (2018), 159–188.

² „Изградња једрилица“, *Aerosvet*, 4. април 1954, 3; „Зонско такмичење падобранаца Србије“, *Aerosvet*, 5. септембар 1954, 3; „Sa aeromitinga u Trsteniku“, *Aerosvet*, 3. октобар 1954, 2; „Испитивање у околини Трстеника“, „Четрдесет падобранаца у Трстенику“, *Aerosvet*, 7. новембар 1954, 2, 4.

Годишња скупштина Аеро-клуба Трстеник одржана је 13. фебруара 1955. и том приликом сумирани су резултати из прве године рада. У новинском извештају о овом догађају изнети су значајно другачији бројеви од оних објављених крајем 1954, па је тако наведено да је обучено дванаест једриличара уз помоћ Аеро-клуба Краљево и да је извршено 380 падобранских скокова. Моделарска радионица окупљала је преко шездесет пионира и помагала моделарске клубове у Милутовцу и Медвеђи, а очекивало се отварање ваздухопловне школе у мају те године и усвојен предлог да се преузме обавеза организовања републичких такмичења за падобранце и моделаре, ако се са тиме сложи Главни одбор Ваздухопловног савеза Србије. Ипак, ниједно од ових такмичења напослетку није одржано у Трстенику. У септембру је у Параћину, Ћуприји, Крушевцу и Трстенику организовано избацивање падобранаца, током ког је обављено укупно 105 скокова, а истакнуто је и да је међу њима било и неколико омладинки.³ У 1956. години Аеро-клуб Трстеник учествовао је на падобранском првенству Србије и заузео пето место у екипном пласману. Интересантно је да је, уз Зрењанин, само Трстеник послао једну такмичарку, Братиславу Јеремић, која је заузела једанаесто место у појединачном пласману. *Аеросвет* је по први пут те године посветио и једну дужу репортажу трстеничком аеро-клубу, из које сазнајемо да је у то време носио име генерала Зденка Улепича, тадашњег команданта Југословенског ратног ваздухопловства. Аеродром је описан као модеран и удобан до те мере да су посетиоци са стране мислили да то уопште није аеродром, него нека нова фабрика, али и да је био недовољно искоришћен. Даље је истакнуто да су се чланови аеро-клуба суочавали са неверицом и „паланачком скепсом“ старијих суграђана, али да су се против тога борили показујући своје летачке способности на делу. У трећем делу репортаже истакнуто је да је аеро-клуб прошао кроз велике недаће од оснивања, да је први пут основан „пре шест година“ (1950. године), угашен због слабе везе са омладинском организацијом, затим обновљен и наставио да се развија захваљујући ентузијастичним појединцима, али и подршци фабрике *Прва њешолејка* и шире друштвене заједнице.⁴

Већ почетком наредне, 1957. године, поводом годишње скупштине аеро-клуба, *Аеросвет* је писао да су управни одбор аеро-клуба и управа ваздухопловне школе, која је прорадила 1956, постигли завидне резултате у раду са омладином. Посебно је истакнуто да су са мештанима Оцака, на чијој земљи је подигнут аеродром и који су због тога изражавали незадовољство, низом акција (предавања, филмске пројекције, упућивање моделарске екипе) изграђени позитивни односи и да је у селу формиран клуб ваздухопловног подмлатка. Убрзо су у аеро-клубу

³ B. Višnjić, „U Trsteniku se vrše pripreme za otvaranje škole“, *Aerosvet*, 20. februar 1955, 3; „Сто пет падобранских скокова у четири аероклуба дуж Мораве“, *Aerosvet*, 2. октобар 1955, 2.

⁴ „Ekipa Prištine osvojila pehar Izvršnog veća Srbije“, *Aerosvet*, 9. septembar 1956, 1, 3; Vane Marinović, „Tri priče iz aerokluba u Trsteniku“, *Aerosvet*, 4. novembar 1956, 5.

формирани и кружоци ваздухопловних филателиста и сакупљача ваздухопловних значака, што су биле корисне иницијативе за даљу афирмацију ваздухопловства у Трстенику. На Седмом падобранском првенству Србије, одржаном од 7. до 12. јула у Пожеги, здружена сениорска екипа Ниша, Краљева и Трстеника остварила је највећи број бодова и дала два такмичара за екипу Србије на савезном првенству.⁵

Година 1958. донела је измене у тематици чланака у *Аеросвету*. Знатно већи простор добиле су теме попут ваздухопловне метеорологије и вести из иностранства (такмичења, рекорди, нове технологије), а нарочито тада потпуно нова област – космонаутика. Смањен је број вести о појединачним југословенским аеро-клубовима, па тако трстенички током те године није поменут ниједном. Слична ситуација поновила се и 1960, 1965. и 1966. године. Ово наравно не значи да у Трстенику није било активности на пољу ваздухопловства, већ да су се променили приоритети у извештавању, као и организациона форма те активности. Током лета 1959. је обука једриличара-почетника из читаве Србије спроведена у Феријалном центру Ваздухопловног савеза Србије у Трстенику уместо у локалним аеро-клубовима. Током сезоне је вршено преко 100 летова дневно са укупно 6.000 полетања и 500 часова налета, а обучено је преко 100 летача без иједног удеса. Овакав систем обуке је значајно скратио трајање (са шест месеци на три) и смањио трошкове школовања једриличара (са 145.000 на 23.000 динара). Мада је наведено да је ово била друга година вршења централизоване обуке за почетнике по принципу феријалног центра, у претходној години она није поменута, али се може претпоставити да је већ тада вршена управо у Трстенику.⁶

Једна репортажа из 1961. године била је посвећена лику управника Феријалног центра у Трстенику. Био је то Стјепан Ћери, рођен у околини Вировитице, који је после завршене индустријске школе у Борову почео да ради у *Првој џетшолетки* у Трстенику. Ваздухопловством је почео да се бави још као ученик, поставши најпре моделар, затим падобранац, па једриличар и на крају пилот авиона. До 1961. је већ остварио 600 сати налета на једрилицама и 300 на авионима. Својим највећим успехом сматрао је уношење што више педагошких елемената у обуку летача. Као наставник обучио је преко 100 младића и девојака, од којих су неки из различитих разлога морали да одустану од ваздухопловства, а други су остали активни у својим аеро-клубовима. Неки од бивших ученика су му се јављали са молбама да им састави карактеристике ради уписивања на Ваздухопловну војну академију. Преко лета је и даље радио са младим ваздухопловцима, а у слободно време одлазио на курсеве за усавршавање наставника у Савезном ваздухопловном центру у Вр-

⁵ „Sve veći uspesi aerokluba u Trsteniku“, *Aerosvet*, 10. februar 1957, 5; „Korisna inicijativa u Trsteniku“, *Aerosvet*, 24. februar 1957, 5; „Dragoljub Jevtić pobednik sa 806,8 bod.“, *Aerosvet*, 28. jul 1957, 4.

⁶ „Srednja ocena: dobro“, *Aerosvet*, 18. oktobar 1959, 2.

шцу. Исте године је учествовао и на 6. југословенском аеро-релију за прелазни пехар маршала Тита, на ком је заузео 20. место. На курсу организованом од 20. јуна до 15. јула у Феријалном центру је организован курс за једриличаре-почетнике који је похађало 28 слушалаца без претходног искуства, као и четири моторна пилота. Сви моторни пилоти и 26 ученика су положили испите, а поред теоретске наставе и укупно 2.600 летова на једрилицама типова *Poga* и *Чавка* развијен је и активан спортски и друштвени живот. Током јула је у Трстенику организовано и логоровање за групу селенита, односно чланова клуба ваздухопловног подмлатка из Црвенке, који су тиме добили прилику да се изблиза упознају са животом и радом на једном спортском аеродрому.⁷

Година 1962. донела је квалитативну промену у обуци вршеној у Трстенику. Једрилице типа *Poga* замењене су модернијим Летов-22, на којима су будући једриличари могли да се обучавају и за полетања у аеро-запреди, односно са авионом-реморкером. До тада су полетања вршена искључиво помоћу ауто-витла. Прва група од 12 једриличара (три из Краљева, пет из Зрењанина и четири из Панчева) је прошла овај вид обуке од 20. маја до 30. јуна, а друга, од 18 полазника, је требало да почне са обуком између 20. и 25. јуна.⁸

У периоду од 23. до 25. августа 1963. трстенички аеродром био је домаћин 1. републичког аеро-релија Ваздухопловног савеза Србије. Ово такмичење осмишљено је као припрема за предстојећи савезни аеро-рели и обухватало је тачност времена доласка у Трстеник и прецизно слетање са коректуром гаса првог дана и маршрутни лет са извиђачким задацима и прецизно слетање са висине од 300 метара без коректуре гаса. На такмичењу је учествовало укупно осам пилота из Београда, Краљева, Ниша и Зрењанина, а победу је однео Мијат Јовановић из Аеро-клуба Краљево. Пет првопласираних је наставило са припремама за савезни аеро-рели. Успех овог такмичења сматран је подстреком да се оно поново организује, с тим да је требало укључити и млађе пилоте који би тиме стекли значајно искуство. На 8. југословенском аеро-релију, одржаном у Београду од 29. до 31. августа 1963, победник републичког такмичења Јовановић је био тек десети, док је Стјепан Ђери први дан завршио као другопласирани, али је на крају заузео четврто место. Касније спортске резултате је остваривао као члан Аеро-клуба Осијек.⁹

Стјепан Ђери је и у каснијем периоду наставио да се бави ваздухопловством, али као пилот привредне авијације. У септембру 1969. је био један од чланова екипе од седам пилота и три механичара предузе-

⁷ „Metalostrugar, nastavnik – pedagog“, *Aerosvet*, 5. mart 1961, 3; „2.600 letova u Trsteniku“, *Aerosvet*, 23. jul 1961, 2; R. Kačanski, „Seleniti u Trsteniku“, *Aerosvet*, 6. avgust 1961, 4; „Iskušenje dugačko 1.000 kilometara“, *Aerosvet*, 1. oktobar 1961, 1, 4.

⁸ „U nekoliko redaka“, *Aerosvet*, 10. jun 1962, 2.

⁹ „Pripreme za Jugoslovenski aeroreli u Trsteniku“, *Aerosvet*, 15. avgust 1963, 5; „Jedno uspelo takmičenje“, *Aerosvet*, 15. septembar 1963, 7; „Pehar je ostao u Zagrebu“, *Aerosvet*, 15. septembar 1963, 12.

ћа *Ајро-Војводина* послате да са шест авиона типа *Пајпер Пони* учествује у третирању пољопривредних површина у Судану. Прелет из Југославије преко Грчке, Средоземног мора и Египта започет је 2. септембра 1969. године (још једна *Цесна* са осмим пилотом је била на челу формације током прелета), да би 11. стигли у Картум. Два авиона, у којима су се налазили Ђери, пилот Золтан Пап и авио-механичар Лазар Станковић, нестала су 12. септембра приликом прелета из Картума на истурено летиште са ког је требало да се врши запрашивање плантажа памука. Летели су над непознатим тереном у авионима опремљеним само магнетним компасима, а суданске власти нису дозволиле да авиони лете у формацији предвођеној *Цесном*, што је довело до губитка оријентације. Када су остали скоро сасвим без горива, пилоти су се одлучили да принудно слете у долину реке Рахад, где су пронађени после дванаест дана потраге у којој су учествовале суданске власти и остатак југословенске експедиције. Са собом су имали извесне резерве хране, воде и потрештина за преживљавање, а успели су да приземље авионе без оштећења. Првих шест дана су Ђери, Пап и Станковић остали уз авионе и покушавали да успоставе радио-везу са светом, после чега су одлучили да прате ток реке Рахад. Посада суданског хеликоптера их је приметилa дванаестог дана потраге. Савезна управа за цивилну ваздушну пловидбу СФРЈ установила је да за принудно слетање кривицу снесе шеф пилота Марјан Книвалд и Стјепан Ђери због неадекватне навигационе припреме лета. Ђери, Пап и Станковић су се после опоравка успешно вратили на задатак, а читава експедиција се ваздушним путем вратила у Југославију по обављеном послу у фебруару 1970. Ђери је и 1970. учествовао у сличном подухвату у Судану, али овог пута без несрећних случајева.¹⁰

У 1963. години, Феријални центар у Трстенику се нашао на страницама *Аеросветша* и једним необичним поводом. Једанаест расходаних авионских мотора који су у једном ранијем обиласку инспектора Ваздухопловног савеза Србије затечени на београдском спортском аеродрому у Лисичијем Јарку, а требало је да буду продати као отпадни метал, уклоњено је оданде, да би их инспектор затим затекао у Трстенику.¹¹

Трстеник се 1964. године нашао у *Аеросветшу* као невољни актер приче о незадовољавајућем раду краљевачког аеро-клуба. Вишегодишње несугласице међу члановима аеро-клуба и недовољна подршка заједнице, друштвено-политичких организација и предузећа довели су некада успешан аеро-клуб на ивицу опстанка. Хангар на аеродрому је

¹⁰ Д. Дражић, „И даље тајна – шта се догодило с нашим пилотима“, *Борба*, 23. 9. 1969, 6; Д. Дражић, „Југословенски пилоти живи!“, *Борба*, 30. 9. 1969, 6; Д. Дражић, „Авиони су се принудно спустили“, *Борба*, 1. 10. 1969, 5; Душан Дражић, „Дванаест дана неизвесности“, *Борба*, 4. 10. 1969, 5; „Грешка у навигацији – одговорни пилоти“, *Борба*, 18. 10. 1969, 5; Д. Дражић, „Стигли 'пајпери'“, *Борба*, 10. 2. 1970, 6; А. Вачић, „Наши авиони поново у Судану“, *Борба*, 1. 9. 1970, 6.

¹¹ „Тато-ато по Србији“, *Aerosvet*, 15. новембар 1963, 2.

изнајмљен предузећу *Мајнохром* за складиштење сировина, ваздухопловна школа је измештена у Трстеник, а цео клуб је имао само 36 чланова. На састанку представника аеро-клуба и општинских организација Савеза социјалистичког радног народа Југославије и Савеза организација за физичку културу Југославије пронео се глас да краљевачки аеро-клуб треба спојити са трстеничким. Тамошњи аеродром и капацитети Феријалног центра Ваздухопловног савеза Србије већ су били стављени на располагање краљевачким ваздухопловцима. Друштвене организације из Краљева се нису противиле измештању, али под условом да даље финансирање падне на терет трстеничке општине. Даље се дискусија претворила у међусобно оптуживање присутних за тешко стање аеро-клуба.¹²

Са позитивније стране, од 5. јула до 10. августа 1964. је у Феријалном центру боравило 36 младих једриличара из аеро-клубова из читаве Србије. Извршено је око 4.000 летова на по две једрилице типова Летов-22 и *Јасшреб*, а летело се скоро свакодневно од 4 до 19 сати. Курс је успешно завршило 34 полазника, од чега је њих 30 оспособљено и за летење у аеро-запрези. Нови курс је био предвиђен за период од 18. августа до краја септембра. Трстеник је поново требало да буде домаћин републичког аеро-релија Србије од 14. до 17. августа 1964. са три дисциплине: прецизно слетање са 300 и 600 метара и „пилотажна зона“, односно извођење акробација на висинама између 600 и 1.000 метара. Нажалост, резултати овог такмичења нису објављени у *Аеросвету*. Успешна обука једриличара вршена је и током 1965. године. Феријални центар Ваздухопловног савеза Србије обучио је 23 уместо планираних 20 једриличара-почетника, али је забележен и један удес услед „недоучености пилота и непридржавања издатих задатака“. За разлику од претходних година, 3. аеро-рели Србије 1965. године није одржан у Трстенику, већ у Краљеву.¹³

Треба поменути да је трстенички аеродром током 1965. године имао и краткотрајну улогу у редовном ваздушном саобраћају. У летњој сезони те године, национална авио-компанија Југословенски аеротранспорт (ЈАТ) отворила је авионску линију Београд – Врњачка Бања. Авиони из Београда су слетали на аеродром код Трстеника, а затим су путници аутобусом превожени до Врњачке Бање. Обављено је укупно 158 летова у оба правца којима је 885 путника допутовало у Врњачку Бању, а 549 отпутовало за Београд (укупно 1.434). Имајући у виду да су коришћени авиони типа Даглас ДЦ-3 са 21 путничким седиштем, просечна попуњеност кабине је износила око 43%, односно 9 путника по лету. Већ 1966. године није било оваквог саобраћаја, за шта у изворима нема об-

¹² „Kraljevački rašomon“, *Aerosvet*, 15. jul 1964, 3.

¹³ „Uspeh u Trsteniku“, „Teže i atraktivnije“, *Aerosvet*, 15. avgust 1964, 10, 13; N. Vojvodić, „Obuka jedriličara u 1965“, *Aerosvet*, 15. oktobar 1965, 2; „Mladi piloti u većini“, *Aerosvet*, 15. novembar 1965, 11.

јашњења. Стога се мора претпоставити да је ова линија укинута као неисплатива, посебно имајући у виду да је ЈАТ у склопу привредне реформе покренуте у Југославији те године настојао да своје пословање постави на тржишним основама и да се окрене што рентабилнијем пословању појачавањем међународног саобраћаја. Линија између Београда и Врњачке Бање са слетањем у Трстенику поново је успостављена током лета 1974, када је ЈАТ користио аеро-такси авионе Цесна 402 са осам седишта, али нема података о броју превезених путника.¹⁴

* * *

Трстенички аеро-клуб и аеродром су у више прилика били предмет извештавања *Аеросветла* током постојања овог листа. Чланци о њима су варирали по тематици и дужини, од кратких информација о резултатима рада организације до репортажа посвећених такмичењима на којима су учествовали трстенички ваздухопловци или су организована на тамошњем аеродрому, као и о животу и раду аеро-клуба. Ови чланци, иако малобројни, пружају одређени увид у живот и рад једне ваздухопловне организације смештене ван неког од већих југословенских градских центара, али и у њен рад на подизању опште техничке културе у својој средини и пажњу која је држава поклањала таквим активностима.

---

¹⁴ *Direkcija za civilnu vazдушnu plovību: godišnji bilten 1965*, br. 12, Beograd 1966, 14, 24; *Direkcija za civilnu vazдушnu plovību: godišnji bilten 1966*, br. 13, Beograd 1967, 14–15, 25; *Savezna uprava za civilnu vazдушnu plovību: godišnji bilten 1974*, Beograd 1975, 77, 79; Илија Кукобат, *Југословенски ваздушни саобраћај 1945–1992*, Београд 2024, 264–266, 293–295; Јово Симишић, *Bio jedan JAT*, 2. izdanje, Beograd 2025, 102–105, 74, 147.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Периодика

- *Aerosvet*
- *Борба*

Објављени извори

- *Direkcija za civilnu vazdušnu plovību: godišnji bilten 1965*, br. 12, Beograd 1966.
- *Direkcija za civilnu vazdušnu plovību: godišnji bilten 1966*, br. 13, Beograd 1967.
- *Savezna uprava za civilnu vazdušnu plovību: godišnji bilten 1974*, Beograd 1975.

Литература

- Група аутора, *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, Beograd 1989.
- Dimitrijević Bojan B., Milan Micevski i Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo: vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*, Beograd 2012.
- Јанић Чедомир и Огњан Петровић, *Краљка историја ваздухопловства у Србији*, Београд 2011.
- Krunić Čedomir, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije: knjiga druga*, Beograd 2013.
- Кукобат Илија, „Ваздухопловни савез Југославије 1945–1953: скица за историју једне друштвене и спортске организације у социјалистичкој Југославији“, *Војноисторијски гласник*, год. 68, бр. 2 (2018), 159–188
- Кукобат Илија, *Југословенски ваздушни саобраћај 1945–1992*, Београд 2024.
- Simišić Jovo, *Bio jedan JAT*, 2. izdanje, Beograd 2025.

ILIJA KUKOBAT, PhD, Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade
ilija.kukobat@isi.ac.rs

TRSTENIK AERO-CLUB AND AIRFIELD ON THE PAGES OF *AEROSVET*
AVIATION MAGAZINE 1954–1966

Summary

Since its founding in 1954, the Trstenik airfield has been used by the local aeroclub, but also as one of the main training centres for sports aviators in Serbia and for many competitions organised by the aeronautical unions of Serbia and Yugoslavia. Naturally, such activities attracted the attention of aviation press, mainly the *Aerosvet* magazine, published from 1951 to 1966 by the Aeronautical Union of Yugoslavia. Articles published in this magazine about the Trstenik Aeroclub, and its airfield varied in form and length, from short informative pieces to full-page reports on competitions and stories from the life of the organisation. They provide a good insight into the life of an aviation organisation outside of the largest Yugoslav cities and its aviation activities, but also its influence on the general technical education of the local population.

KEYWORDS: Trstenik, aviation, Aeronautical Union of Yugoslavia, Aeronautical Union of Serbia, airfield, *Aerosvet*

Мср НЕМАЊА ВУЈИЋ, истраживач-приправник
Институт за савремену историју, Београд
vujic.nemanja037@gmail.com

ХУМАНИТАРНА ПОМОЋ ИЗ РАСИНСКОГ ОКРУГА ВОЈСЦИ И НАРОДУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 1992–1995.

АПСТРАКТ: *Један од предуслова за релативно нормално функционисање војске и народа Републике Српске током Грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992–1995, било је снабдијевање храном, одјећом, обућом, санитарним материјалом, дозама крви, нафтном и другим неопходним, често недоступним, пошрејштинама. Видове помоћи представљали су и прихваћени избјеглици лица, њихова рањеника и организовање екскурзија за дјецу са ратној просјори. Једна од адреса на којој су хуманитарне акције неријетко организоване био је Расински округ у Републици Србији, са центром у Крушевцу. На основу извора и релевантне литературе, највише наглашава се крушевачкој невољници Победа, предочен је преглед хуманитарних активно-сти организованих од стране народа, удружења, предузећа и институција Расинског округа, кроз које је могуће сагледавати и хуманитарни аспект босанскохерцеговачке ратне драме.*

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Расински округ, Крушевац, Победа, Република Српска, Грађански рат у Босни и Херцеговини 1992–1995, рањеници, хуманитарна помоћ

„Енормно висока инфлација, која просто разара све што је иоле вредно у систему националне економије, рат у суседству, страдања Срба ван матице, растуће сиромаштво у матици, санкције којима се не зна ни циљ ни дужина – то је свакодневица са превише искушења, а са мало могућности да се одговори на све ово што притиска људе, који су далеко од сваке политике али врло близу безнађа и резигнације, јер су се многе залихе оног најнеопходнијег већ истопиле, продавнице и даље стравично празне, а црноберзијанци све немилосрднији.“¹ Овим ријечима, у једном тексту крушевачке *Победе*², крајем 1993. године, описана је ту-

---

¹ Миомир Ристовић, „Видокруг“, *Победа*, 16. новембар 1993, 3.

² *Победа* је настала као гласило Округног одбора Јединственог народноослободилачког фронта за Крушевачки округ. Доносила је вијести о политичким, економским и културним активностима из крушевачког и околних срезова, те је представљала значајно пропагандно гласило тадашње Комунистичке партије Југославије у том крају. Од првог броја, 16. новембра 1944, излазила је у континуитету до 3. октобра 2014. године, да би 2019. њен рад био обновљен. (Драгомир Бонџић, „Жупски срез 1945–

робна свакодневица и изазови са којима су се током периода санкција³ суочили грађани Расинског округа.⁴ Истовремено, и поред евидентних тешкоћа у „свом дворишту“ – народ, колективи, организације и институције крушевачког краја нису без одговора посматрали развој ситуације у најближем сусједству – ратом захваћенима Републици Српској и Босни и Херцеговини (БиХ).

Босна и Херцеговина од политичке кризе до грађанског рата

Резултат првих вишестраначких избора у БиХ, одржаних 18. новембра 1990. године, била је побједа националних странака три конститутивна народа – Странке демократске акције, Српске демократске странке (СДС) и Хрватске демократске заједнице. Првобитно успостављена коалиција ова три својеврсна национална покрета није имала велике изгледе за трајан успјех, имајући у виду суштинске разлике у њиховим визијама будућности БиХ и Југославије. Убрзо настало хрватско-муслиманско политичко савезништво, уз подршку дијела међународне заједнице, водило је радикализацији политичког живота у БиХ и, испоставило се, грађанском рату. Тај процес био је обиљежен активностима муслиманских и хрватских политичких представника, најприје чланова Предсједништва и народних посланика, који су, користећи бројчану надмоћ, прегласавањем Срба, дјеловали у правцу независности БиХ. Тиме се заобилазио уставни статус српског као конститутивног, сувереног и једнакоправног народа.⁵

Врхунац политичког сукоба десио се на сједници Парламента БиХ, одржаној 11. и 12. октобра 1991. године, када су хрватски и муслимански посланици, кршећи Устав и пословник о раду, у касним ноћним сатима наставили већ завршену сједницу и усвојили акте о „реафирмацији суверености БиХ“, у одсуству српских посланика. Одговор српских политичких представника, на челу са предсједником СДС-а др Радова-

---

1949. (преглед активности политичких и друштвених организација)“, *Жупски зборник*, бр. 3, (2008), 47; „О Pobedi“, <https://www.listpobeda.rs>, приступљено 17. октобра 2025. године).

³ Санкције Савезној Републици Југославији (СРЈ), свега неколико недјеља након њеног проглашења, уведене су од Савјета безбједности Уједињених Нација (СБ УН), због наводног учешћа у рату у Босни и Херцеговини. Оне су знатно отежале економску ситуацију, утицале на раст инфлације и драстичан пад животног стандарда у Србији, а посредно и у Републици Српској. (Бојан Димитријевић, *Генерал Младић и Војска Републике Српске*, Београд 2019, 104).

⁴ Расински округ је један од 29 округа у Републици Србији. Састоји се од општина: Варварин, Трстеник, Ћићевац, Александровац, Брус и Крушевац (сједиште округа). Његова територија и надлежности у периоду који је предмет овог истраживања, дефинисане су биле *Уредбом о начину вршења послова министарства и поседних организација ван њиховог седишта* (Службени гласник Републике Србије, бр. 3/1992, 36/1992, 52/1992).

⁵ Немања Вујић, *Генерал Младић у српској јавности*, Нови Сад 2025, 22–23.

ном Караџићем⁶, била је далекосежна *Одлука о оснивању Скупштинe српског народа у Босни и Херцеговини*, 24. октобра 1991. године. Њен предсједник, Момчило Крајишник⁷, појаснио је да узрок ове одлуке „лежи у озбиљном покушају нарушавања националног суверенитета српског народа у БиХ и његовог уставно-правног положаја у Југославији, а тиме и угрожавања опстанка на територијама у БиХ на којима живи од памтвијека“. Односно, према његовим ријечима, радило се о потреби „да српски народ у БиХ, као државотворан народ, на демократски и одговоран начин одлучи о својој националној судбини, односно о свом положају у заједничкој држави“.⁸ Најзначајнија одлука новоформиране Скупштине био јеостанак српског народа БиХ у „заједничкој држави Југославији, са Србијом, Црном Гором, САО⁹ Крајином, САО Славонијом, Барањом и Западним Сремом, те другим који се за тајостанак изјасне“. Такво расположење потврђено је плебисцитом, одржаним 9. и 10. новембра исте године, када се, према подацима СДС-а, од 1.211.374 изашлих грађана, заостанак у Југославији изјаснило чак 1.210.041 њих. Влада у Сарајеву није признала резултате плебисцита, те су оцијењени као неуставни, неважећи и кривотворени.¹⁰ Предсједништво БиХ, и поред противљења српских чланова, 21. децембра 1991. затражило је од Европске заједнице признање независности. Српска реакција на тај чин била је *Декларација о пројашењу Републике Српског народа Босне и Херцеговине*, донесена на скупштинском засједању 9. јануара 1992. године.¹¹

Предсједништво БиХ, опет без српских чланова, већ дан послије, и ову одлуку оцијенило је као „противуставни акт који не производи правне посљедице“. Десет дана касније, Скупштини је поднијет захтјев да се распише референдум о независности, што је гласовима муслиманских и хрватских посланика и учињено. Била је то посљедња сједница Парламента БиХ у мирнодопским условима. Њена одлука јесте водила БиХ ка (једнострано проглашеној) самосталности, али и ка рату.¹² Док су

⁶ Радован Караџић (Петњица, 1945), српски политичар, пјесник и психијатар. Први предсједник Српске демократске странке (1990–1996) и Републике Српске (1992–1996). (Коста Николић, *Југославија, њоследњи дани: 1989–1992. Књига 1: „Срви Срби у једној држави“*, Београд 2018, 220).

⁷ Момчило Крајишник (Сарајево, 1945 – Бања Лука, 2020), српски политичар и привредник. Први предсједник вишестраначке Скупштине Социјалистичке Републике (СР) БиХ и Народне скупштине Републике Српске. (*Истио*, 230).

⁸ Коста Николић, *Југославија, њоследњи дани: 1989–1992. Књига 3, Разарање државе, стварање држава*, Београд 2022, 269–271; *Грађа о историји Републике Српске I: Документи о стварању Републике Српске*, приредио Георгије Вулић, Источно Сарајево 2025, 26, 29.

⁹ Српска аутономна област.

¹⁰ Jovan Divjak, „Prva faza rata 1992–1993: borba za opstanak i nastavak Armije RBiH“, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb-Sarajevo 1999, 182; К. Николић, *Југославија, њоследњи дани: 1989–1992. Књ. 3*, 277–280.

¹¹ К. Николић, *Југославија, њоследњи дани: 1989–1992. Књ. 3*, 289; Н. Вујић, *Генерал Младич у српској јавности*, 27.

¹² К. Николић, *Југославија, њоследњи дани: 1989–1992. Књ. 3*, 313.

са српске стране овај чин одбацили као неуставан и неважећи, муслимански представници отишли су корак даље, па је 25. фебруара објављена *Директива за одбрану суверенитета Републике Босне и Херцеговине*, односно, „директива“ за оружану борбу против оних који су виђени као „непријатељи Босне“. Референдум о независности, без учешћа већине српског народа, одржан је 29. фебруара и 1. марта 1992. године. Велика већина изашлих бирача гласала је за независност, али ужарена атмосфера која је у том периоду захватила већи дио земље, ескалирала је управо другог референдумског дана, и то у самом њеном центру – сарајевској Башчаршији, када је од стране припадника муслиманске паравојне формације „Зелене беретке“ убијен српски сват, Никола Гардовић.¹³

На плану о мирном рјешењу кризе, током фебруара и марта 1992, радила је и међународна заједница, односно група на челу са португалским дипломатом Жозеом Кутиљером (пор. José Cutileiro) и британским политичарем Питером Карингтоном (енгл. Peter Carington). Они су предложили једно компромисно рјешење, начињено са циљем да задовољи минимум националних интереса свих народа. Предвиђена је независна БиХ, али састављена од три територијалне јединице, које би биле у конфедералном статусу. Иако су све стране најприје прихватиле план, муслимански представник Алија Изетбеговић¹⁴ накнадно је повукао свој потпис. Таква одлука, имајући у виду озбиљност ситуације, значила је свјестан пут у рат.¹⁵ Недуго потом, 5. априла 1992, Предсједништво БиХ је, уз противљење српских чланова, званично прогласило независност БиХ, а српска Скупштина је два дана касније прогласила одвајање од БиХ иостанак у Југославији.¹⁶

Двије године од обнове вишестраначја, БиХ се налазила на прагу општег оружаног сукоба – грађанског рата. Конфликти различитог интензитета, са и без жртава на њеној територији, спорадично су се дешавали и узбуђивали јавност још од половине 1991. године, те су углавном били везани за ратне сукобе у сусједној Хрватској или се радило о нападима паравојних група на транспорте Југословенске народне армије (ЈНА). Такви сукоби, између осталих, десили су се 18. септембра 1991. у близини Посушја, а двије недјеље касније и код села Равно у Поповом пољу, те су неријетко виђени као „први знак рата“.¹⁷ Оружани инциден-

¹³ Н. Вујић, *Генерал Младић у српској јавности*, 28.

¹⁴ Алија Изетбеговић (Шамац, 1925 – Сарајево, 2003) муслимански, односно бошњачки политичар. Први предсједник Странке демократске акције (1990–2001) и Предсједништва Социјалистичке Републике БиХ (1990–1992), предсједник Предсједништва Републике БиХ (1992–1996) и члан Предсједништва БиХ (1996–2000). („Биографија: Alija Izetbegović“, <https://muzejaliyizetbegovic.ba/biografija/>, приступљено 16. октобра 2025.)

¹⁵ Saša Mrduljaš, „Doprinos vladajućih bosansko-hercegovačkih stranaka izbijanju rata u Bosni i Hercegovini“, *Suvremene teme*, br. 4, (2011), 54–55.

¹⁶ К. Николић, *Југославија, последњи дани: 1989–1992*. Књ. 3, 371, 375.

¹⁷ Н. Вујић, *Генерал Младић у српској јавности*, 30.

ти, често са смртним исходима, наставили су да се нижу широм земље, и из њих је прољећа 1992. дефинитивно изникао отворени грађански рат, који је потрајао до пред крај 1995. године.

Хуманитарне акције у Расинском округу за Републику Српску

По избијању грађанског рата, положај већине цивилног становништва, на свим зараћеним странама, постао је изузетно тежак. Нагло погоршање безбједносних и животних услова произвело је несташницу основних намирница, лијекова, медицинске опреме, енергената, преоптерећеност здравствених установа, као и велики број расељених и повријеђених лица. Такве околности захтијевале су хитно ангажовање хуманитарних и друштвених ресурса, а питање снабдијевања и организовања помоћи добило је прворазредни значај. За српску страну, односно војску и народ Републике Српске, хуманитарна подршка из Србије представљала је један од кључних аспеката опстанка у ратним условима. Једна од адреса на којој су хуманитарне акције неријетко организоване био је Расински округ, са центром у Крушевцу.

Управо у данима када је политичка криза у БиХ добијала карактер отвореног оружаног сукоба, 4. априла 1992. године, у Крушевцу је основана подружница Удружења Срба из Босне и Херцеговине у Србији (у даљем тексту: Удружење). На оснивачкој свечаности је истакнуто да се оно формира на основу идеје која је настала крајем претходне године, у периоду када су се крушевачки Срби поријеклом из БиХ изјашњавали на помињаном новембарском плебисциту о питању останка БиХ у Југославији. Када је у питању мотив, речено је да се Удружење не оснива „зарад носталгије већ због нужде“ и да је његов задатак успостављање „мостова међу Србима“ и борба „за опстанак нашег народа“. У свом говору, предсједник Удружења, Гојко Ђого,¹⁸ оцијенио је да српски народ само јединствен, без „Срба првог и другог реда“, има шансу да не остане само „у београдском пашалуку“. За крај је најављено да ће Удружење, као „родољубива, завичајна, хуманитарна организација, а не политичка странка“, на основу својих програмских опредјељења, морално и материјално помагати српски народ и да је низ конкретних акција већ испланиран.¹⁹

И заиста, ово удружење било је окосница већег броја хуманитарних акција организованих у Расинском округу. Прве вијести о њима евидентирамо већ 8. маја 1992. године, када су, у организацији Скупштине

¹⁸ Гојко Ђого (Влаховићи код Љубиња, 1940), српски књижевник, члан Академије наука и умјетности Републике Српске. Аутор је већег броја пјесничких књига и есеја, за које је добио значајне књижевне награде (Јелена Марићевић Балаћ и Жарко Миленковић, „Уводне напомене“, *Гојко Ђого: Надахнућа, феномени, законешке: зборник радова*, Грачаница 2023, 7–8).

¹⁹ Јасмина Милановић, „У Крушевцу основано Удружење Срба са пореклом из БиХ: Не дозволимо да нас униште“, *Победа*, 10. април 1992, 4.

општине и овог Удружења, у Невесиње из Крушевца послата два камиона, са око десет тона намирница, обезбјеђених из општинских материјалних резерви. Истом приликом, помоћ је слата и у Републику Српску Крајину, у виду опреме за дјечији вртић у Борову код Вуковара. У извјештају, након посјете организатора ове акције Херцеговини, истичу се изрази захвалности, поруке „да се браћа помажу када је најтеже“ и „да ће доживотно памтити овај гест“, али и похвале за Крушевљане у јединицама ЈНА, која је у том периоду и даље била присутна на простору Републике Српске и БиХ.²⁰

О годишњици постојања Удружења, његов тадашњи потпредседник, Рајко Кецман, сумирао је постигнуте резултате: „У прошлој и првих пет месеци ове године, на ратом захваћеним подручјима Босне и Херцеговине упућено је око 800 тона помоћи у намирницама, лековима и санитарном материјалу. Наш приоритетан задатак био је слање хуманитарне помоћи угроженој браћи у Босни“. Том приликом, апострофирао је кључан допринос народа, мјесних заједница, друштвених и приватних предузећа, основних и средњих школа, синдикалних организација, црква и радио-клуба „Багдала“.²¹

Још једна посјета у њиховој организацији реализована је крајем 1993. године, када је крушевачка делегација културних радника и привредника боравила у Фочи,²² Гацку, Невесињу и Требињу. Уручили су пригодне поклоне ученицима и помоћ болницама, у виду материјала и доза крви, те су приредили културне догађаје.²³ Два мјесеца касније, организовали су и акцију прикупљања хране и одјеће за војску и народ Републике Српске на подручју Љубиња, Србиња, Гацка и Невесиња, заједно са организацијом Црвеног крста и мјесном заједницом Град Сталаћ. Истиче се да су учешће у акцији узела готово сва домаћинства у насељима Лучина, Град Сталаћ и Мрзеница.²⁴ У мају 1994. године, на позив Удружења, акцију прикупљања сјемена за поврће, организовали су ученици Основне школе „Брана Павловић“ у крушевачком селу Коњух, са циљем да се обезбједи довољна количина за домаћинства на тим просторима.²⁵ Њихова нова акција, у сарадњи са општинским Црвеним крстом и Одељењем одбране, спроведена је у крушевачким насељима Глободер, Мачковац,

²⁰ Предраг Петровић, „Са херцеговачког ратишта: Бехар спржен барутом“, *Победа*, 8. мај 1992, 9.

²¹ Јасмина Милановић, „Хуманитарна помоћ браћи – прва брига“, *Победа*, 11. јун 1993, 28.

²² Делегација Србиња (Фоче) посјетила је Крушевац и захвалила се на помоћи која је у тај град више пута стизала управо из Расинског округа. Стога је предсједник Скупштине општине Србиње Петко Чанчар изјавио: „Ми искрено дугујемо велику захвалност Крушевљанима на несебичној помоћи коју су нам пружили а и даље пружају. Овде код наше браће наишли смо на топла и отворена срца и наши грађани, од најмлађих до најстаријих, то добро знају и биће им вечно захвални“ (Р. Стевановић, „Пружили сте нам велику помоћ“, *Победа*, 11. фебруар 1994, 5).

²³ Драгољуб Миладиновић, „Срби своји на своме“, *Победа*, 3. децембар 1993, 21.

²⁴ Н. Ј. С. „Летопис: Сталаћ“, *Победа*, 11. фебруар 1994, 4.

²⁵ С. Гилић, „Солидарност: Семе за Крајине“, *Победа*, 20. мај 1994, 25.

Бела Вода, Јасика, Коњух, Купци, Велики Шиљеговац, Беласица, Мала Река, Витановац, Нада Марковић, Уједињене Нације, те је сакупљено око 80 тона хране, лијекови, санитарски материјал и око 20 милијарди динара.²⁶ Током септембра исте године, Удружење је наставило са акцијама помоћи, чији је резултат био конвој са стотинама прикупљених ћебади, лијековима, тонама хране и средствима за хигијену, који је упућен српским цивилима у избјегличком кампу на Озрену, у селу Пањик. Поред многих донатора, значајан допринос дали су и ученици и колективи основних школа „Доситеј Обрадовић“ у Крушевцу и „Велизар Станковић Корчагин“ у Великом Шиљеговцу. У оквиру исте акције, прикупљене су и књиге и школски материјал за студенте факултета у Србињу.²⁷

На који начин је ово Удружење сакупљало лијекове за потребе болница у Републици Српској, интересантно свједочанство оставила је тадашња начелница хемијско-токсиколошке лабораторије у крушевачком Заводу за здравствену заштиту, Ђурђица Ђидић: „Кренула сам са сакупљањем санитарског материјала преко школа и установа. Лекове сам додуше прикупљала на помало чудан начин. С обзиром на тешку ситуацију у којој живимо, молила сам људе да се макар одрекну оних лекова који им више нису потребни. Имали смо пуно успеха и велике количине су сакупљене.“ Такође, поименце је истакла многе значајне донаторе, уз чију је помоћ, до фебруара 1994, за Републику Српску послато укупно 79 камиона са храном, лијековима, санитарним материјалом и одјећом: „Пре свих морам да поменем Милицу Кнежевић, Босанку, једину млинарку у Србији. Слала је на тоне брашна, Мишу Јањића, изузетног ентузијасту. Непрестано ради, везује удружења и у стању је, уколико чује да неке нешто треба, шаље и појединачне пошиљке. Пера Аксентијевић, млади техничар из ‘14. октобра’ редовно прати камионе. Милан Крстевски је на десетине пута ишао у Босну. Велика је помоћ Херцеговца, Драгана Даниловића, инжењера из ‘Мериме’, такође инжењера Кнежевића из ‘Жупе’, Жике Милићевића из Јасике... Да не говорим о нашем моравском сељаку који је и душу и срце поклатио Босни и Херцеговини. Он је Удружење, исто као и крушевачка привреда. Где год смо до сада покуцали, одазвали су се колико су могли.“ Докторка Ђидић се присјетила да је у Невесиње, захваљујући Крушевљанима, стигао први хируршки сто, док су операције раније извођене на кухињском. Такође, истакла је да помоћ из овог Удружења иде „директно на угрожено подручје“ – „у праве руке“. Односно, да акције функционишу без посредника, у директној сарадњи са командом Војске Републике Српске (ВРС), закључујући: „Помоћ одлази војној апотеци, а затим стиже у болнице, на ратиште. На тај начин имамо увид, сатисфакцију да радимо за оног коме је најпотребније“.²⁸

²⁶ Р. С. „Помоћ за српско становништво“, *Победа*, 3. септембар 1993, 6.

²⁷ Драган Ж. Петровић, „Помоћ са жељама за мир“, *Победа*, 9. септембар 1994, 6.

²⁸ Наташа Делибашић, „Народу не можеш ускратити достојанство“, *Победа*, 11. фебруар 1994, 12.

Бројне акције спроведене су и независно од овог Удружења, а њихови организатори били су истакнути појединци, приватна и друштвена предузећа, мјесне заједнице, организације, школе и други. На самом почетку рата, радници „Жупског рекорд-комерца“ из Крушевца, преузмјерили су новац предвиђен за прославу десетогодишњице фирме за куповину намирница и хигијенског прибора за српски народ на ратом захваћеним просторима. Директор тог предузећа, Миле Петровић је тим поводом изјавио: „Саосећамо са патњама угроженог народа у српским Крајинама.²⁹ Ово време није за славља, нека се успостави мир, рад и ред за све нас, па ћемо лако наћи повод и да славимо. Радницима нашег предузећа је веома драго што су се одрекли средстава за јубилеј и пружили помоћ српском народу у Крајинама“.³⁰

Актив добровољних давалаца крви у Хемијско-гумарској индустрији „Милоје Закић“, у сарадњи са крушевачким Црвеним крстом и предузећем „Савремени дом“, спровели су акцију давања крви током новембра 1992. године. Значајан број доза прикупљен је за потребе ратних болница у Требињу и Фочи – „где помоћ очекује већи број рањеника, међу којима има и деце и жена, настрадалих од усташких бомбардовања оближњих насеља, у којима живи српски народ“, како је то описала *Победа*.³¹

У посјети Републици Српској, крајем прве ратне године, боравили су и новинари Телевизије Крушевац, заједно са групом привредника из тог града, који су са бањалучким колегама договарали пословну сарадњу и набавку соли, потребне за одржавање путне комуникације на Коридору у зимском периоду. На помоћи, која је континуирано стизала и за Клиничко-болнички центар Бања Лука, захвалили су се представници те установе: „Да није помоћи из иностранства и СРЈ, било би зло. Наш највећи проблем је што не ради привреда, па нема пара за набавку лекова. Посебна прича је како доћи до ЈУ динара, без којих не можемо да набављамо. [...] А нама да није коридора и везе са матицом тешко бисмо физички издржали, зато га и називамо ‘коридор живота’“.³²

У фебруару мјесецу 1993. године, акцију прикупљања помоћи за српски народ у БиХ, организовали су и ученици и наставници Основне школе „Васа Пелагић“ у крушевачком селу Падеж. У извјештају је истакнуто да су се на њихов позив одазвала „сва домаћинства на подручју ове месне заједнице“, а помоћ је посредством Црвеног крста послата Републици Српској и Републици Српској Крајини.³³ Недуго потом, и колектив крушевачке Хемијске индустрије „Мерима“ је за Главни штаб (ГШ) ВРС послао помоћ у производима, у вриједности од 7,5

²⁹ Израз „српске Крајине“ односи се на Босанску Крајину и Книнску Крајину.

³⁰ З. Костић, „И то се дешава: Јубилеј за српске крајине“, *Победа*, 28. мај 1992, 4.

³¹ Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац“, *Победа*, 27. новембар 1992, 4.

³² Мирољуб Симоновић, „До Бања Луке путем живота“, *Победа*, 25. децембар 1992, 9.

³³ Н. Ј. С. „Летопис: Падеж“, *Победа*, 19. фебруар 1993, 4.

милиона динара.³⁴ Неколико недјеља касније, трстеничко Друштво пријатеља деце и Коло српских сестара, са члановима Дечијег позоришта „Малић“, организовали су представе за дјецу у селима трстеничке општине, а прикупљена средства упућена су српским борцима у Требињу, Невесињу и Стоцу.³⁵ У истом периоду, колектив Деоничарског друштва „Југопревоз“, сакупљао је материјална средства, најприје са циљем подршке новинској агенцији СРНА,³⁶ а затим и за куповину лијекова и санитетског материјала за ратне болнице у Републици Српској. Радници су, такође, прикупили знатну количину одјеће, обуће и хране за српски народ Требиња, Билеће и Невесиња.³⁷

Помоћ за народ ратом захваћених подручја, стизала је и од становника крушевачког краја који су боравили на привременом раду у иностранству. Током 1992. године, мјештани варваринског села Суваја, углавном запослени у Берлину, прикупили су помоћ вриједну 17.000 њемачких марака – око 20 тона хране. Акцију су почетком 1993. поновили, када су борци и народ Брчког добили 15 тона намирница у вриједности од 14.000 њемачких марака, а затим још једном у мају исте године. Из Посавске бригаде ВРС, која је ову помоћ преузела, захвалили су се на донацији: „Ово је неизмерна помоћ која ће много значити за Србе који нису остављени сами. Нама нису потребни ратници, али нам недостаје храна, јер привреда не ради а српство је нападнуто. Овај крај и околина бране се у Посављу, Книну, Брчком, Босанском Шамцу и околним местима где живе Срби. Српски народ на положајима гледа матицу Србију као свог спасиоца, да им помогне у одбрани српства“.³⁸ Акција мјештана Суваје поновљена је и током августа исте године. Лијекови и санитетски материјал прикупљени су за српске војне болнице на Озрену и Мајевици. Изразита активност мјештана Суваје у хуманитарном раду, једном приликом појашњава се као дио њихове дугогодишње праксе, али у измијењеним околностима: „Раније су сва прикупљена средства користила за остварење комуналних секција (уређење сеоских путева, градња водовода и канализације, увођење телефона), а сада предност има помоћ српском народу на подручјима Републике Српске и Републике Српске Крајине“.³⁹ Сличну акцију спровели су и мјештани, такође варваринског, села Обреж, када је прикупљено више од осам тона хране и средстава за хигијену, која су упућена у општине Требиње, Невесиње и Љубиње.⁴⁰ Сљедеће године, током августа мјесеца, акцију су спровела и подјастре-

³⁴ Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац, *Победа*, 5. март 1993, 4.

³⁵ Н. Ј. С. „Летопис: Трстеник“, *Победа*, 26. март 1993, 4.

³⁶ Српска новинска агенција – СРНА основана је 7. априла 1992, а од 2008. године носи назив Новинска агенција Републике Српске. „О нама“, <https://www.srna.rs/o-nama>, приступљено 18. октобра 2025.

³⁷ Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац, *Победа*, 9. април 1993, 4.

³⁸ Р. Милетић, „Помоћ у храни за Србе у Брчком“, *Победа*, 9. април 1993, 8; Н. Ј. С. „Летопис: Суваја“, *Победа*, 28. мај 1993, 4.

³⁹ Н. Ј. С. „Летопис: Суваја“, *Победа*, 6. август 1993, 4.

⁴⁰ Н. Ј. С. „Летопис: Суваја“, *Победа*, 29. април 1993, 4.

бачка села Дворане, Здравине, Петина, Ловци, Пољаци и Модрица, заједно са колективима више друштвених и приватних предузећа. Епilog је знатна количина хране, одјеће, обуће и санитетског материјала која је послата у Кнежево код Бање Луке, а најављена је још једна акција за октобар исте године.⁴¹

Крушевачко Коло српских сестара и Српска општина Илиџа организовали су током маја 1993. низ умјетничких манифестација на којима су учествовали писци, ликовни умјетници, музичари и глумци из Крушевца, Београда, Новог Сада и Ниша. Приход је намјењен за куповину лијекова, санитетског материјала, одјеће и обуће за дјецу и теже рањенике ВРС.⁴² Мјесец дана касније, Коло српских сестара је поновило акцију, те су храна, лијекови и санитетски материјал послати у Српску општину Илиџа, а дионичарско удружење „Југопревоз“ је обезбједило бесплатан превоз.⁴³

Хуманитарне активности организовале су и поједине странке, па је тако делегација Српске радикалне странке у два наврата боравила у акцијама помоћи на скеланском ратишту у средњем Подрињу, а испоручени су храна и средства за личну хигијену у вриједности од 370 милијарди динара.⁴⁴ До краја те 1993. године, интересантну акцију имао је и крушевачки позоришни ансамбл који је широм Републике Српске гостовао са представом „Милан Недић“.⁴⁵ На које све начине је жеља за учествовањем у хуманитарном раду превазилазила изазове свакодневице, илуструје и допринос мађионичара из крушевачког села Мајдева, Милорада Динића Кондора. Он је организовао низ приредби за дјецу широм расинског округа, а приход је искориштен за куповину лијекова и санитетског материјала за ратне болнице у Републици Српској и Републици Српској Крајини. Такође, он је најавио организацију велике приредбе у Крушевцу, уз учешће најзначајнијих мађионичара у земљи, чији је приход планиран за избјегла лица у Србији.⁴⁶ Неколико недјеља касније, организована је још једна акција добровољног давања крви, и то у Хемијско-гумарској индустрији „Милоје Закић“. У извјештају се наводи да су се одазвали радници готово свих крушевачких колектива, те да је за болнице у Републици Српској и Републици Српској Крајини прикупљено 209 боца крви.⁴⁷

С обзиром на континуирано тешку ситуацију за српско цивилно становништво, Свети архијерејски синод Српске православне цркве основао је јануара 1995. године један одбор за помоћ угроженима, под називом: „Браћа браћи“. Предсједник одбора био је Његова Светост па-

⁴¹ Н. Ј. С. „Летопис: Дворане“, *Победа*, 26. август 1994, 4.

⁴² Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац“, *Победа*, 14. мај 1993, 4.

⁴³ Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац“, *Победа*, 11. јун 1993, 4.

⁴⁴ К. П. „Са скеланског ратишта: Помоћ у праве руке“, *Победа*, 28. мај 1993, 8.

⁴⁵ М. М. „Крушевљани гостују у Републици Српској“, *Победа*, 16. новембар 1993, 14.

⁴⁶ Н. Ј. С. „Летопис: Мајдево“, *Победа*, 4. март 1994, 4.

⁴⁷ Н. Д. „Масовни одзив у акцији давања крви: За живот!“, *Победа*, 20. мај 1994, 25.

тријарх српски господин Павле.⁴⁸ Учешће у њиховим акцијама узели су и Крушевљани, а организациони центри налазили су се у крушевачким црквама Светог Ђорђа и Лазарици.⁴⁹

Акције колектива добровољних давалаца крви настављене су и током 1995. године. Њихови представници из крушевачких колектива „Душан Петронијевић“ и „Цепак“, у мају мјесецу су боравили у посјети Другој крајишкој бригади у Бањој Луци, гдје су доставили 42 боце крви за лијечење бораца, те пошилику лијекова, средстава за хигијену и одјеће, прикупљених у тим предузећима.⁵⁰ Мјесец дана касније, трстенички одбор СУБНОР-а⁵¹ организовао је нову акцију, за потребе болнице на Палама. Предузеће „Аутопревоз“ из Врњачке Бање је бесплатно превезло путнике и донацију до Пала, а већи број приватних и друштвених фирми је обезбједио лијекове и санитетски материјал. У питању је била трећа акција у сарадњи са наведеним организацијама и привредницима, након што су у прва два наврата посјеђени Зворник и Книн.⁵² Акције добровољног давања крви интензивно су организоване у крушевачким колективима и током, испоставило се, посљедњих недјеља рата. Крајем септембра 1995, преко 300 боца крви за крушевачку болницу и ратне болнице у Републици Српској, прикупљено је у сарадњи са општинским одбором Црвеног крста и активом добровољних давалаца у предузећима: „Рубин“, „Јастребац“, „Трајал“, „14. октобар“, „Душан Петронијевић“, „Савремени дом“ и „Цепак“.⁵³ Сличне иницијативе настављене су и касније, непосредно по завршетку рата, док је потреба за дозама крви за рањенике још постојала, а учествовали су колективи „Цепака“, „Крушевац-пута“, „Метал-промета“, „Метало-пластике“, Међуопштинског већа Савеза самосталних синдиката и други.⁵⁴

Помоћ прогнаним Србима из Босне и Херцеговине

Као што је поменуто, врло важан сегмент помоћи за српски народ из Републике Српске, било је и организовање прихвата и привременог смјештаја за избјегла лица. Већ од маја 1992. године низају се вијести о активностима спроведеним са циљем да се какви-такви услови за живот избјеглих лица обезбједе. Општински штаб Цивилне заштите и Комесаријат за избеглице у Брусу, у ту сврху су поклонили 12 контејнера за

⁴⁸ Патријарх српски Павле (световно име Гојко Стојчевић; Кућанци код Нашица, 1914 – Београд, 2009), патријарх Српске православне цркве од 1990. до 2009. године. („Биографија Његове Светости Патријарха српског Господина Павла“, <https://eparhijabacka.info/arhiva/eparhija-backa.rs/sr/novosti/biografija-negove-svetosti-patrijarha-srpskog-gospodina-pavla.html>, приступљено 16. октобра 2025.)

⁴⁹ Б. Н. „Акције: Браћа браћи“, *Победа*, 27. јануар 1995, 12.

⁵⁰ Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац“, *Победа*, 29. мај 1995, 4.

⁵¹ Савез удружења бораца Народноослободилачког рата.

⁵² Н. Ј. С. „Летопис: Трстеник“, *Победа*, 23. јун 1995, 4.

⁵³ Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац“, *Победа*, 29. септембар 1995, 4.

⁵⁴ Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац“, *Победа*, 22. децембар 1995, 4.

привремено становање.⁵⁵ Велики број избјеглих из БиХ, привремени смјештај нашао је и у Крушевцу, па је почетком јула 1992. евидентирано укупно око 2.000 таквих лица у средишту округа. Многи од њих су привремени дом нашли у неким од крушевачких села, а у *Победи* је објављена прича једне породице из Босне којој је смјештај обезбјеђен у селу Коњух. Истиче се хуманост мјештана, који новим комшијама, „знајући у каквој су се невољи нашле две жене са четворо малолетне деце“, „свакодневно доносе намирнице: млеко, брашно, шећер, поврће, воће и све друге благодети са плодних моравских њива“. Једна од избјеглих жена која је дошла у ово село, изјавила је за *Победу*: „Тако је од првог дана кад смо стигле. Људи су нас прихватили као старе пријатеље. Најпре су нам помогли код смештаја. Један од комшија, видећи да немамо довољно постељине скинуо је јакну са себе и од срца понудио ако нам треба да њоме покријемо децу. Таква пажња се не заборавља“.⁵⁶ У истом селу биљежимо и изјаву породице прогнане из мостарског села Раштане: „Коњушани су нас јако лепо примили. Желео бих да захвалим свим тим дивним људима који су нас примили као своје и обезбедили смештај“.⁵⁷ Крајем прве ратне године, општински одбор Црвеног крста Крушевац организовао је у већем броју градских предузећа акцију прикупљања новогодишњих поклона за дјецу избјеглу из БиХ. На њихов позив су се, између осталих, одазвали „Електродистрибуција“, која је обезбједила воће, Хемијска индустрија „Жупа“ и „Мерима“, са играчкама и слаткишима, „Фабрика мазива“, обезбјеђујући књиге и школски прибор, „Бранко Перишић“, „Фабрика јестивог уља“ и Кланична индустрија „22. јули“, спортске патике, а међу приватним „Агротехника“, која је обезбједила већи број одјевних предмета и обуће.⁵⁸ У том периоду, помоћ за најугроженију дјецу скупљана је и у Трстенику, приликом чега су организоване позоришне представе Дечијег позоришта „Малић“ и приредба дјечијих вртића.⁵⁹

Поводом свјетског дана Црвеног крста, 8. маја 1993. године, крушевачки одбор те организације позвао је грађане на акцију сакупљања помоћи разним групама угроженог становништва, а између осталих и избјеглим лицима, нарочито дјеци. Новчани дарови уручени су дјечи избјеглица и погинулих бораца, захваљујући Фудбалском клубу „Спектар“ из Горњег Ступња, који је поклатио приход од прољећног дијела првенства, Синдикату Рибарске Бање и пензионеру Стојану Милојевићу.⁶⁰ Неколико недјеља касније, Брус је посетио комесар Комесаријата за избеглице у Влади Републике Србије Добрица Веселиновић. Том приликом, прегледао је објекте на падинама Копаоника, који су били у фази адап-

⁵⁵ Г. М. „Из Бруса: Контејнери за избеглице“, *Победа*, 28. мај 1992, 4.

⁵⁶ Звонимир Гилић, „Љуби сине српску земљу“, *Победа*, 3. јул 1992, 9.

⁵⁷ Звонимир Гилић, „И краве у избеглиштву“, *Победа*, 4. септембар 1992, 12.

⁵⁸ Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац“, *Победа*, 7. јануар 1993, 4.

⁵⁹ Н. Ј. С. „Летопис: Трстеник“, *Победа*, 13. новембар 1992, 4.

⁶⁰ Н. Станисављевић, „Дарови за избегличку децу“, *Победа*, 14. мај 1993, 8.

тације за смјештај око 200 породица избјеглих са подручја БиХ. Радило се о згради стационара Дома здравља, одмаралишту „Агроекспорта“ и једној новој локацији у селу Ивезићи.⁶¹

Акцију помоћи прогнаним лицима помогли су и многи становници крушевачких села, који су боравили на раду у иностранству. Примјер су Снежана и Милан Цветановић, који су из Њемачке донијели знатну помоћ породицама палих бораца, које живе у Крушевцу и околини. Радило се о одјећи, обући, школском прибору, слаткишима и новчаној помоћи од 200 њемачких марака за сваку од породица.⁶² Подршку у том смислу пружила је и Скупштина општине Крушевац, донијевши одлуку о буџетском материјалном збрињавању инвалида рата, породица и дјеце палих бораца на простору БиХ и Хрватске. У одлуци се истиче да је у протеклим борбеним дејствима учествовало преко 1.000 Крушевљана, да је 13 њих погинуло, а да је 15 дјеце остало без очева. Указује се зато и на самохране мајке, особе умањених радних способности и слабијег материјалног стања. Стога је Крушевац, међу првима у Србији, донио одлуку о материјалној накнади за те категорије.⁶³

Потреба за обезбјеђивањем додатних смјештајних капацитета за прогнана лица јавила се августа 1995. године, након пада већег дијела Републике Српске Крајине и неколико општина у Републици Српској. Стога је крушевачки Комитет за прихват и смјештај избеглица и прикупљање помоћи, са надлежним републичким органима, обезбједио прихват око 1.000 избјеглица у Бригадирском насељу у Ломници и старим сеоским школама у крушевачким селима Купци и Читлук. Организоване су акције давања крви, те прикупљање хране, одјеће, обуће, ћебади, хигијенског и санитарног материјала.⁶⁴ У истом периоду, крушевачки одбор Кола српских сестара позвао је на „ублажавање невоља унесрећених и беспомоћних“, те су сакупљана средства за прогнане из Републике Српске и Републике Српске Крајине. Са донацијама у роби и новцу, одазвала се крушевачка болница и 29 предузећа из Крушевца и Александровца.⁶⁵

Непосредно по окончању рата, према подацима Високог комесаријата УН за избјеглице из 1996. године, на простору Србије евидентирано је укупно 266.279 избјеглих лица из некада централне југословенске републике. Ако се у обзир узме чињеница да је та бројка обухватала тек 44,4% од укупног броја избјеглих лица, јасно је какав је изазов за институције и грађане представљала настала ситуација. Према наведеном *Полису*, у првој послеријатној години, у Александровцу је било смјештено

⁶¹ Н. Ј. С. „Летопис: Брус“, *Победа*, 25. јун 1993, 4.

⁶² Миомир Ристовић, „Видокруг: Јед и мед“, *Победа*, 3. септембар 1993, 3.

⁶³ Драгољуб Миладиновић, „Брига за ратну сирочад“, *Победа*, 3. септембар 1993, 24.

⁶⁴ Б. Ћ. „Све је спремно за прихват“, *Победа*, 11. август 1995, 6; Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац“, *Победа*, 24. новембар 1995, 4.

⁶⁵ Ј. Живковић, „Хуманитарне акције: Братска помоћ и подршка“, *Победа*, 11. август 1995, 6.

813 избјеглих лица, Брусу 562, Варварину 416, Крушевцу 5.045, Ћићевцу 445 и у Трстенику 1.172 прогнана лица.⁶⁶

Подршка рањеним борцима Војске Републике Српске у Рибарској Бањи

Када је у питању помоћ Републици Српској, Расински округ на још један начин имао је врло важну улогу. На његовој територији, односно у крушевачком насељу Рибарска Бања, постојала је Специјална болница за ортопедска, коштано-зглобна и дегенеративна обољења,⁶⁷ у којој је на лијечењу боравио велики број рањених припадника ВРС. Иако први извјештаји о стању у Заводу илуструју незадовољство дијела пацијената, током већег дијела рата наилазимо на податке који потврђују бригу Крушевљана за рањене борце.⁶⁸ Међу првима, јесени 1992, акцију сакупљања помоћи рањеницима, организовало је крушевачко Коло српских сестара.⁶⁹ Значајна средства обезбјеђена су и након концерта, који је у Жупи одржан у организацији канала „С“ Телевизије Републике Српске.⁷⁰ Већ средином 1993, потврђено је побољшање ситуације у Заводу. Том приликом је саопштено да је у току претходних годину дана, у тој установи рехабилитацију прошло више стотина рањеника, а да се у том периоду на лијечењу налазило 70 њих. Тих дана, организоване су и прве ђачке посјете рањеним борцима, које су у наредном периоду постале честа активност. Гости Завода најприје су били основци из Великог Шилеговца, који су пацијентима приредили културно-умјетнички програм, али и пакете са колачима, средства за хигијену и цигарете. Пацијенти су за медије истакли да су исхрана, смјештај и однос запослених на нивоу,

⁶⁶ *Popis izbeglica i drugih ratom ugroženih lica u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Beograd 1996, 19, 119–120.

⁶⁷ Љековито дејство природних фактора у Рибарској Бањи примјећено, истраживано и коришћено је још у 19. вијеку, а почетком 20. вијека дошло је и до већих истраживачких и градитељских подухвата. Развој Рибарске Бање настављен је након Другог свјетског рата, а она је од 1992. до 2007. године радила као Специјална болница за ортопедска, коштано-зглобна и дегенеративна обољења. Ријеч „Завод“ у имену ове установе стајала је од 1977. до 1992. године, па је у свакодневном говору и медијским натписима била уобичајна и у периоду који је тема овог рада. Стога смо у наставку текста за означавање ове уставе користили управо тај израз. Група аутора, „Рибарска Бања – Савремени балнео-физикални третман болести и повреда“, *Здравствена заштита*, бр. 1, (2016), 36–37.

⁶⁸ Никола Тасић, „Инвалиднина за две векне“, *Победа*, 14. август 1992, 10.

⁶⁹ Н. Ј. С. „Летопис: Рибарска Бања“, *Победа*, 25. септембар 1992, 4.

⁷⁰ Г. Минић, „Помоћ за инвалиде и рањенике“, *Победа*, 29. април 1993, 6. Телевизија Републике Српске са емитовањем програма почела је 19. априла 1992. године, када је из бањалучког студија емитован први „Дневник“. Мјесец дана касније, канал „С“ почео је да емитује свој програм из студија на Палама. Коначно, последњег дана 1993. године, успостављен је заједнички систем преноса и емитовања Српске радио-телевизије, односно касније, Радио телевизије Републике Српске („Основни подаци и историја РТРС“, <https://www.rtrs.tv/comp/mi.php>, приступљено 15. октобра 2025).

али да проблем и даље представљају недостатак лијекова, ниски новчани додаци, финансирање превоза и слично.⁷¹

Непун мјесец дана касније, Завод су посјетили и ученици и наставници Основне школе „Нада Поповић“ из Крушевца, који су такође донијели поклоне, те приредили умјетнички програм, а договорено је и „да им борци Републике Српске узврате посету после опоравка на почетку нове школске године“.⁷² Сличну акцију спровели су и ђаци Основне школе „Брана Павловић“ из Коњуха, који су борцима, такође, донијели поклоне, средства за хигијену, слаткише, цигарете, и приредили културно-умјетнички програм. У медијском извјештају о овој посјети се наводи: „Сусрет је био дирљив и срдачан. Ученици су борце упознали са завичајем, док су борци ученицима причали о доживљајима у рату и злоделима који се чине над српским народом. Како рекоше, био је то тренутак праве радости у њиховом напаћеном животу. На крају посете ученици су рањеницима пожелели да што пре оздраве и врате се међу своје“.⁷³

Поред ђака, пацијенте у Рибарској Бањи посјећивали су и представници политичких партија. Поклоне и одговарајућу помоћ су им, почетком септембра 1993. године, уручили представници крушевачког одбора Српске радикалне странке, а договорено је и да, по окончању опоравка, борци буду њихови гости у Крушевцу.⁷⁴ Неколико недјеља касније, гости Завода били су и представници крушевачког одбора Демократске странке, који су пацијентима уручили комплете за личну хигијену, одјећу, обућу и храну, те најавили нове акције.⁷⁵ До краја године, у Заводу је организована Четврта ликовна колонија, у којој је учествовао већи број ликовних умјетника. Пригодан умјетнички програм за пацијенте организовали су и глумци ансамбла крушевачког Културног центра, који су борцима уручили и пригодне поклоне, које су обезбједили крушевачки колективи „Мерима“, „Жупа“, „Рубин“, „Фабрика уља“, „Фабрика мазива“ и „Милоје Закић“.⁷⁶ Помињана крушевачка докторка Ђидић, желећи да укаже на значај наведених ђачких посјета и чињеницу да, како је рекла, „тим људима изнад свега недостаје пажња, а тек онда одећа, хигијенски прибор“, присјетила се једне такве прилике, закључивши: „Први пут видела сам ове људе, ратнике, горштаке да се смеше“.⁷⁷

⁷¹ Никола Тасић, „Посета која враћа наду“, *Победа*, 14. мај 1993, 8.

⁷² Н. Ј. С. „Летопис: Рибарска Бања“, *Победа*, 11. јун 1993, 4.

⁷³ Звонимир Гилић, „Хуманизам: Посета која враћа наду“, *Победа*, 11. јун 1993, 28.

⁷⁴ Н. Ј. С. „Летопис: Рибарска Бања“, *Победа*, 3. септембар 1993, 4.

⁷⁵ Н. Ј. С. „Летопис: Крушевац“, *Победа*, 24. септембар 1993, 4.

⁷⁶ Ж. Н. „Уметници међу болесницима“, *Победа*, 16. новембар 1993, 14; Н. Ј. С. „Летопис: Рибаре“, *Победа*, 24. март 1995, 4.

⁷⁷ Наташа Делибашић, „Народу не можеш ускратити достојанство“, *Победа*, 11. фебруар 1994, 12.

Предах од ратне свакодневице: Ђачке екскурзије из Републике Српске

Поред рањених бораца, све вријеме трајања рата, у Расински округ долазила су и дјеца из ратом захваћених подручја Републике Српске. Једну од таквих активности омогућили су трстенички привредници, који су, у сарадњи са локалним одбором Црвеног крста, обезбједили да 40 најбољих ђака избјеглих из БиХ у Србију, имају десетодневни одмор у љетовалишту на Гочу (Рашовка) и Жељину (Митрово поље).⁷⁸ Нарочито емотивну причу, *Победа* доноси из дома породице Матић из Кукљина, за коју се каже да „већ данима тугује“, јер им је отишао гост, „кога су толико заволели да сада не могу да прихвате да више није у њиховом дому“. Радило се о деветогодишњем дјечаку из Бољанића код Добоја, сину погинулог борца ВРС. Тако је гласила само једна од репортажа о боравку педесеторо дјеце палих бораца ВРС, у селима Јасика и Кукљин. На срдачне везе ових породица са својим гостима указује случај поменутих Матића, који су се спремали на пут да посјете своје „треће дете Дејана“ и његову породицу на ратом погођеном Озрену, додавши да ће понијети „све што треба, како то доликује Србима кад крену најмилијима у походе“.⁷⁹ Село Јасика било је домаћин ђака из околине Добоја и почетком јуна наредне, 1994. године. У питању су ђаци из требавског села Осјечани, који су имали прилику да предахну од ратне свакодневице, али и упознају знаменитости Расинског округа и околине, друже се са вршњацима и учествују у пригодним свечаностима, у организацији Скупштине општине Крушевац, помињаног Удружења Срба из БиХ, те више донатора из тог града.⁸⁰ Још један примјер солидарности са најмлађима из овог периода, јесу Крушевљани на раду у Француској, Емилија и Илија Богдановић, који су одлучили да прихвате и школују двоје дјеце палих бораца.⁸¹

* * *

Поред рањеника и ђака, Расински округ су посјећивале и личности из војно-политичког врха Републике Српске. Углавном су то били политички представници општина са којима је постојала блиска сарадња. Несумњиво најзначајнија личност Републике Српске која је посјетила овај крај у ратном периоду, био је командант ГШ ВРС генерал Ратко Младић,⁸² који је у Крушевцу боравио крајем новембра 1992. године.

⁷⁸ Н. Ј. С. „Летопис: Трстеник“, *Победа*, 11. јун 1993, 4.

⁷⁹ Миомир Ристовић, „Видокруг: Јед и мед“, *Победа*, 3. септембар 1993, 3.

⁸⁰ Љиљана Ђаковић, „У граду кнеза, чојства, вере и јунаштва“, *Победа*, 17. јун 1994, 12.

⁸¹ Миомир Ристовић, „Видокруг: Јед и мед“, *Победа*, 3. септембар 1993, 3.

⁸² Ратко Младић (Божановићи код Калиновика, 1942), као подофицир и официр ЈНА, мирнодопску службу обављао је у СР Македонији (1965–1991) и Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косову и Метохији (1991). Од лета 1991. био је на служби у

Он се сусрео са локалним привредницима и захвалио на помоћи народу и војсци, те је, између осталог, изјавио: „Нападнути смо најсавременијим оружјем, које хрватска и муслиманска страна добија из муслиманских земаља. Бранимо се од 80.000 војника хрватске војске и муџахедина, који су на страни муслимана, а примају обилату војну и другу помоћ из европских центара. Бранимо се и одбранићемо се, утолико пре, уколико будемо јединствени”.⁸³ На помоћи која је из Расинског округа пристизала у Републику Српску, Младић се још једном захвалио неколико дана касније: „Изузетну захвалност дугујем и онима који су помогли борбу народа и Војску Републике Српске. Нажалост, неки су у тој борби дали и своје животе, било као возачи који су допремали хуманитарну помоћ, било као људи који су се добровољно прикључили нашој војсци. Ситуација на подручју бивше Босне и Херцеговине је сложена. Међутим, она је доста повољна, што се тиче наше војске и народа Републике Српске. Ми смо организовани и боримо се против непријатеља и ми уступнути нећемо ни за један педаљ”.⁸⁴

Хуманитарна помоћ, која је из Расинског округа допремана за војску и народ Републике Српске током ратних деведесетих година, представљала је један изузетан облик друштвене и националне солидарности. Иако је и сам народ Србије, оптерећен политичком неизвјесношћу, економским санкцијама и општом несташицом, живио у изразито тешким околностима, спремност да се помогне сународницима преко Дрине није изостала. Штавише, управо у таквим условима, истакла се свијест о заједничком идентитету и евидентна забринутост за судбину угрожених сународника. Континуиране организоване акције прикупљања хране, одјеће, лијекова и крви, као и прихват избјеглица, збрињавање рањеника и друге врсте подршке, свједоче о високом степену моралне мобилизације становништва, локалних власти, друштвених и приватних предузећа, школских, црквених и других организација Расинског округа. Поред кључног материјалног сегмента, био је то и чин значајне симболичке вриједности, потврда узајамности и емпатије људи који су се осјећали дијелом истог духовног и културног простора.

Книнском корпусу, а током прва четири мјесеца 1992. и његов командант. На дужности у БиХ, био је од краја априла 1992, наприје као замјеник, а затим и као командант 2. војне области у Сарајеву. Командант ГШ ВРС био је од 12. маја 1992. до новембра 1996. године (Н. Вујић, *Генерал Младић у српској јавности*, 33–39, 47.)

⁸³ Мина Бекрић, „Срби су за мирно решење рата“, *Победа*, 27. новембар 1992, 12.

⁸⁴ Мина Бекрић, „Ми немамо резервну домовину“, *Победа*, 11. децембар 1992, 5.

Слика 1: Конвој хуманиитарне помоћи упућен из Расинској окупаци у Републику Српску⁸⁵

Слика 2. Карикашуре објављена у Победи, неколико дана након првих ваздушних напада НАТО-а на ВРС⁸⁶

⁸⁵ Миролуб Симоновић, „До Бања Луке путем живота“, *Победа*, 25. децембар 1992, 9.

⁸⁶ Б. Миљковић, „Карикатура недеље“, *Победа*, 22. април 1994, 3.

Слика 3: Генерал Рајко Младић приликом посјете Расинском округу 1992. године⁸⁷

---

⁸⁷ Мина Бекрић, „Ми немамо резервну домовину“, *Победа*, 11. децембар 1992, 5.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

- *Грађа о историји Републике Српске I: Документи о стварању Републике Српске*, приредио Георгије Вулић, Источно Сарајево 2025.
- *Popis izbeglica i drugih ratom ugroženih lica u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Београд 1996.

Периодика

- *Победа* – Крушевац, 1992–1995.
- *Службени гласник Републике Србије* – Београд, 1992.

Литература

- Бонцић Драгомир, „Жупски срез 1945–1949. (преглед активности политичких и друштвених организација)“, *Жупски зборник*, бр. 3 (2008), 41–74.
- Вујић Немања, *Генерал Младић у српској јавности: студија случаја новосадски Дневник*, Нови Сад 2025.
- Група аутора, „Рибарска Бања – Савремени балнео-физикални третман болести и повреда“, *Здравствена заштита*, бр. 1 (2016), 35–41.
- Divjak Jovan, „Prva faza rata 1992–1993: borba za opstanak i nastavak Armije RBiH“, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb-Sarajevo 1999, 181–205.
- Димитријевић Бојан, *Генерал Младић и Војска Републике Српске*, Београд 2019.
- Марићевић Балаћ Јелена, Миленковић Жарко, „Уводне напомене“, *Гојко Ђоџо: Надахнућа, феномени, законешке: зборник радова*, Грачаница 2023, 7–9.
- Mrduljaš Saša, „Doprinos vladajućih bosansko-hercegovačkih stranaka izbijanju rata u Bosni i Hercegovini“, *Suvremene teme*, br.4 (2011), 45–60.
- Николић Коста, *Југославија, последњи дани: 1989–1992. Књига 1: „Срви Срби у једној држави*, Београд 2018.
- Николић Коста, *Југославија, последњи дани: 1989–1992. Књига 3, Разарање државе, стварање држава*, Београд 2022.

Дигитални извори

- „Biografija: Alija Izetbegović“, <https://muzejalijaizetbegovic.ba/biografija/>, pristupljeno 16. oktobra 2025.
- „Биографија Његове Светости Патријарха српског Господина Павла“, <https://eparhijabacka.info/arhiva/eparhija-backa.rs/sr/novo->

sti/biografija-negove-svetosti-patrijarha-srpskog-gospodina-pavla.html, приступљено 16. октобра 2025.

- „О нама“, <https://www.srna.rs/o-nama>, приступљено 18. октобра 2025.
- „О Победи“, <https://www.listpobeda.rs>, приступљено 17. октобра 2025.
- „Основни подаци и историја РТПС“, <https://www.rtrs.tv/comp/mi.php>, приступљено 15. октобра 2025.

NEMANJA VUJIĆ, MA, Junior Research Assistant
Institute for Contemporary History, Belgrade
vujic.nemanja037@gmail.com

HUMANITARIAN AID FROM THE RASINA DISTRICT TO THE ARMY AND PEOPLE OF THE REPUBLIKA SRPSKA, 1992–1995.

Summary

One of the key conditions for the relatively normal functioning of the Army and the people of the Republika Srpska during the Bosnian Civil War (1992–1995) was the supply of basic foodstuffs and essential materials. Under conditions of total economic blockade, disrupted production and trade flows, and frequent military operations, securing food, clothing, footwear, medical supplies, blood donations, fuel, and other necessities was a task of great importance. Equally significant were the reception and care of refugees arriving from war zones, the treatment and recovery of the wounded in medical institutions in Serbia, and other forms of support. A special place among these activities was occupied by campaigns for collecting and sending humanitarian aid, as well as organizing visits and stays for children from the war-affected areas, allowing them a short rest and relief from the daily horrors of war. One of the important regions from which such assistance originated was the Rasina District in the Republic of Serbia, with its center in Kruševac. Despite its own economic and social difficulties, the population of this area showed a remarkable degree of solidarity, compassion, and national awareness. Humanitarian actions were often initiated spontaneously by individuals, citizen' associations, schools, health institutions, companies and local government bodies, with cooperation with organizations and representatives of the Republika Srpska playing a particularly important role. Based on available sources and relevant literature, especially reports from the Kruševac weekly *Pobeda*, it is possible to observe a wide range of concrete activities that took place in this region during the war years, thus revealing the humanitarian dimension of the Bosnian war drama.

KEYWORDS: Rasina District, Kruševac, *Pobeda*, Republika Srpska, Bosnian Civil War 1992–1995, wounded soldiers, humanitarian aid

---

УДК 903.2"634"(497.11)
902.2(497.11)

ДР ПЕТАР МИЛОЈЕВИЋ, научни сарадник
Археолошки институт, Београд
pertinax1983@gmail.com

ДАЈАНА МАТОВИЋ, мастер археолог
Краљево
dajanamatovic23@gmail.com

РЕЛАТИВНА ХРОНОЛОГИЈА АНТРОПОМОРФНИХ ФИГУРИНА СА ЛОКАЛИТЕТА ВИТКОВАЧКО ПОЉЕ

АПСТРАКТ: Антропоморфне фигурине налажене на локалитету Витковачко поље представљају брзну карактеристику материјала пронађеног у више истраживачких кампања. На основу својих стилских карактеристика су смештене у омишљени период касног неолита, док ближе временско одређивање недостаје. Према својим стилским, физичким карактеристикама, али и масивношћу појединих примерака, могуће их је релативнохронолошким методама упоредити са локалитетима чији су хоризонти айсолутно датовани, те проблемске фигурине смешити у одређенији временски оквир. Тема овог рада је управо покушај решавања питања хронологије витковачких фигурина на прелиходно наведени начин.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Витковачко поље, Жупа, антропоморфне фигурине, хронологија, касни неолит, винчанска култура

Локалитет Витковачко поље налази се у средишњем делу Александровачке жупе, у атару села Витково и Венчац, на благо уздигнутој површини у међуречју Дубовице и Кожединске реке, око 3,5 km источно од Александровца. Његов археолошки значај уочен је средином шездесетих година 20. века, након чега су уследила рекогносцирања и археолошка ископавања у више истраживачких кампања. У овим истраживањима учествовале су различите установе заштите и музејске институције, а резултат тих активности представља значајан корпус покретног и непокретног археолошког материјала. Захваљујући томе, Витковачко поље данас представља једно од значајнијих праисторијских налазишта на простору Жупе, при чему се у корпусу налаза са овог локалитета посебно издвајају неолитске фигурине, а нарочиту пажњу привлаче примерци већих димензија.

У Завичајном музеју Жупе чува се двадесет један примерак антропоморфних фигурина винчанске културе са локалитета Витковачко поље. У питању су претежно полно неопредељене представе, најчешће

украшене урезаним орнаментом, а знатно ређе и перфорацијама. У овом скупу заступљени су и потпуно неорнаментисани примерци.¹

Треба, међутим, нагласити да је идентификација пола код неолитске фигуралне пластике условна и да се заснива на морфолошким и иконографским показатељима, а не на сигурном биолошком одређењу. Због тога је примереније говорити о фигуринама које су интерпретиране као женске, него о недвосмислено женским представама. Као женски интерпретирани примерци најчешће се издвајају фигурине са наглашеним боковима и глутеусима, док су прикази стомака или груди ређи.² Ове фигурине су углавном представљене у стојећем ставу, док је само један примерак приказан у седећем положају.³ Орнаментални репертоар фигурина обухвата представе одеће, накита и фризура.⁴

Орнаменти који се јављају на женским фигуринама могу се сврстати у праволинијске и криволинијске мотиве. Криволинијски орнамент заступљен је у виду спиралних мотива на раменима (фигурина 1., Табла I) и куковима (фигурина 1., Табла V), док су праволинијски мотиви знатно чешћи у овом корпусу. Најчешћи праволинијски мотив чине једноставне вертикалне линије дуж торза фигурине (фигурине 3. и 4., Табла IV; фигурина 4. Табла V), које се могу довести у везу са приказима одеће или праксом украшавања тела. Само на једном примеру (фигурина 1; Табла V) јавља се мотив који се може окарактерисати као комбинација праволинијског и криволинијског орнамента. Наиме, дуж спољашње стране бутине седеће фигурине налази се трака образована од две паралелне праве линије, унутар које је смештен орнамент састављен од мањих група криволинијских и праволинијских уреза. Поменути орнамент се, такође, може тумачити као мотив са одеће или као украс на телу.

Само је једна фигурина опредељена као представа мушког пола, док су остале полно неопредељене. Код мушке фигурине пол је одређен на основу наглашеног фалуса.⁵ Овај примерак приказан је у седећем положају на престолу, док су фигурине са неодређеним полним карактеристикама представљене у стојећем ставу. Од орнамената се код мушке фигурине јавља урезана „лента“ (фигурина 3.; Табла V), док су код једне целе фигурине неодређеног пола (фигурина 1.; Табла I) приказани одећа, украси, фризура и наглашене трепавице.⁶ На истој фигурици присутан је и орнамент у виду „V“ уреза на грудима и леђима, непосредно испод врата, који се спаја са криволинијским мотивом, односно спиралом која полази са рамена. Урези којима су назначени трепавице,

¹ Petar Milojević i dr., *Poznoneolitska i ranoeneolitska figuralna plastika iz severnih oblasti centralnog Balkana*, Niš 2019, 9–10.

² *Isto*, 11.

³ *Isto*, 11, 14.

⁴ *Isto*, 12, 14.

⁵ *Isto*, 11.

⁶ *Isto*, 12, 14.

фризура и украси на лицу уочени су и на још четири главе фигурина неопредељеног пола (фигурине 2. и 3., Табла I; 1. и 4., Табла II).

Већина фигурина из Виткова које се чувају у Завичајном музеју Жупе је фрагментована. Најчешће су заступљене главе фигурина, затим торза без главе и екстремитета, као и фигуре без главе. Најређи су налази целих фигурина, биста и екстремитета, који су у узорку заступљени са по једним примерком.⁷ Код мушке фигурине очуван је само торзо са деловима бутина обе ноге и наглашеном фалусном регијом (фигурина 3., Табла V). Узорак женских фигурина нешто је разноврснији у погледу степена очуваности, што је условљено већим бројем примерака опредељених у ову групу. Најчешће се јављају у виду фрагментованих торза са деловима екстремитета, док је само један примерак очуван у форми бисте са главом (фигурина 13), а један у виду скоро целог тела, али без главе (фигурина 2., Табла IV).

Оваква изражена фрагментованост не мора, међутим, нужно представљати искључиву последицу постдепозиционих оштећења или случајног ломљења. У археолошкој литератури више пута је указано на могућност намерне, структурисане фрагментације антропоморфних фигурина, при чему се поједине категорије прелома доводе у везу са одређеним контекстима депоновања, док етнографски и историјски аналогни примери показују да је ритуално „деактивирање“ предмета ломљењем, па и њихово накнадно одлагање, шире посведочена пракса.⁸ У том смислу, фрагмент се не мора посматрати искључиво као остатак првобитно целог предмета, већ и као елемент који је након ломљења могао задобити нову улогу у ритуалном и депозиционом контексту. Посебно су индикативни случајеви у којима се понављају слични обрасци прелома, као што су одвајање главе, торза или екстремитета, јер они могу упућивати на културно условљене поступке, а не само на насумичну деструкцију.

Аналогије за фигурине са Витковачког поља могу се тражити на локалитетима касновинчанског хоризонта. Пластику овог периода, уопштено посматрано, одликују полигоналан облик главе, односно тзв. „птичији“ изглед лица, налепљене или урезане бадемасте очи, често заравњен потиљак и орнаментисање лица урезима.⁹ Све ове особине уочљиве су на

⁷ Isto, 9–10.

⁸ Marko Porčić, "Contextual Analysis of Fragmentation of the Anthropomorphic Figurines from the Late Neolithic Site of Selevac", *Etnoantropološki problemi*, 7/3 (2012), 809–827; John Chapman, *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South-Eastern Europe*, London 2000; John Chapman, Bissierka Gaydarska, *Parts and Wholes: Fragmentation in Prehistoric Context*, Oxford 2007; Lauren E. Talalay, "Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: An Argument by Analogy", *American Journal of Archaeology*, 91/2 (1987), 161–169.

⁹ Milutin Garašanin, "Centralnobalkanska grupa", *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, Sarajevo 1979, 189; Marija Gimbutas, *The goddesses and gods of Old Europe, 6500-3500 B.C.: myths and cult images*, Berkeley 1974, 61–64.

у целости очуваној монументалној фигурици из Виткова (фигурина 1.; Табла I), као и на појединим фрагментованим примерцима, попут figurina 2 и 3. Сродни примерци познати су са више локалитета позног неолита, односно касновинчанског хоризонта, као што су Беловоде, Фафос,¹⁰ Предоница,¹¹ Павловац,¹² Бариљево,¹³ Валач,¹⁴ Винча¹⁵ или Гривац.¹⁶ При томе треба нагласити да се на већини наведених локалитета не јављају фигурине истих, наглашено великих димензија као у Виткову.

Најближе аналогije, ипак, могу се уочити на простору Косова и Метохије и у ширем југоисточном делу централног Балкана. У оквиру варијанти винчанске културе које је издвојио М. Гарашанин, нарочито су релевантне јужноморавска и косовска зона, будући да се поједине формалне и орнаменталне одлике фигурина из тих области добро подударају са примерцима са Витковачког поља.¹⁷ Монументалност витковачких фигурина, иако није уобичајена појава у винчанској пластици у целини, није ни потпуно изолован феномен. Масивнији и стилски сродни примерци забележени су, између осталог, на локалитетима као што су Предоница и Валач.¹⁸

Предоница је локалитет касновинчанског хоризонта на коме су, поред друге археолошке грађе, забележени и значајни примерци фигуралне пластике. Фигурине из Предонице показују више блиских особина са витковачким примерцима: монументалније пропорције, сродна решења у обликовању лица, као и поједине орнаменталне мотиве на коси и телу, односно одећи.¹⁹ Слично томе, на локалитету Валач откривене су фигурине са полигонално обликованом главом, бадемастим очима и урезаним детаљима на лицу и торзу, укључујући вертикалне и „V“ урезе, што их чини посебно релевантним за поређење са витковачким налазима.²⁰

¹⁰ M. Gimbutas, *op. cit.*, 47.

¹¹ Radoslav Galović, "The Monumental Prehistoric Clay Figures of the Middle Balkans", *American Journal of Archaeology*, vol. 70, no. 4, (1966), 370–371.

¹² M. Garašanin, "Centralnobalkanska grupa", TXXXIII 2a-b.

¹³ Isto, TXXXIII 1.

¹⁴ Никола Тасић, "Валач код Косовске Митровице: праисториско насеље", *Сматрар* 7/8 (1956/1957), 400–401; Nikola Tasić, "Praistorisko naselje kod Valača: (iskopavanje 1955 god.)", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, 2 (1957), 3–47.

¹⁵ Милоје Васић, *Праисторијска Винча III: Пластика – Теракоте*, Београд 1936.

¹⁶ Branka Zorbić, "Antropomorfne figurine, žrtvenici, prosopomorfni poklopci", *Grivac: naselja protostarčevake i vinčanske kulture*, Kragujevac 2004, 317–363.

¹⁷ M. Garašanin, "Centralnobalkanska grupa", 79–212, 185–189.

¹⁸ M. Gimbutas, *op. cit.*, 62; R. Galović, *op. cit.*, 370–371; Draga Garašanin, "Jedan primerak monumentalne preistoriske plastike (Glava neolitske figure iz Prištine)", *Arheološki Vestnik*, vol. 3, no. 1, (1952), 14–23; Н. Тасић, "Валач код Косовске Митровице...", 400–401; N. Tasić, "Praistorisko naselje kod Valača...", 3–47.

¹⁹ M. Gimbutas, *op. cit.*, 62; M. Garašanin, "Centralnobalkanska grupa", T. XXXIII/3a–b; R. Galović, *op. cit.*, 370–371; D. Garašanin, *n. d.*, 14–23.

²⁰ Н. Тасић, "Валач код Косовске Митровице...", 400–401; N. Tasić, "Praistorisko naselje kod Valača...", 3–47.

Изван изолованих појава монументалне пластике, овај тип фигурина јавља се и у корпусу ситније фигуралне пластике, односно међу примерцима мањих димензија. Будући да су основне морфолошке и орнаменталне одлике у великој мери подударне, и ови налази се с разлогом могу опредељивати у исти или сродан хронолошки оквир.

На локалитету Беловоде касновинчанске фигурине су у највећем броју случајева фрагментоване и најчешће су заступљене у виду глава, база и торза, са или без делова екстремитета.²¹ Орнаментација је изведена превасходно урезивањем, односно комбинацијом урезивања и других техника, при чему су заступљени различити праволинијски и криволинијски мотиви, најчешће на главама фигурина. Међу њима се издвајају урези који се могу тумачити као прикази косе, као и „V“ урези испод врата.²² По својим формалним одликама, беловодске фигурине одговарају општем типу касновинчанске пластике: имају полигонално обликована лица, бадемасте очи и, изузев приказа фризура, заравњена темена.²³

На Гривцу фигурине које се могу разматрати као блиске аналогије потичу из хоризоната Гривац V и VI, односно из најмлађих хоризоната живота на локалитету. Реч је о фигуринама пљоснато моделованог тела, полигонално обликованог лица са косо постављеним бадемастим очима и орнаментима изведеним у виду праволинијских и криволинијских уреза.²⁴

Асемблаж антропоморфних фигурина са локалитета Винча такође обухвата примерке који показују блиске сличности са фигуринама са Витковачког поља. Пре свега, реч је о налазима из плићих слојева, од 3,9 до 2 m, а нарочито из слојева између 5,9 и 4 m дубине.²⁵ Као најупоредивије одлике издвајају се равна темена, полигонално обликована лица, односно маске, пластично моделован нос са урезима дуж ивица, као и бадемасте урезане очи. Тела фигурина орнаментисана су урезима, међу којима су посебно значајни „V“ урези на грудима и спирални урези на раменима, будући да су исте појаве уочене и на фигуринама са Витковачког поља. У погледу укупних морфолошких карактеристика, витковачким примерцима најближе су фигурине из слојева између 5,9 и 4 m.²⁶

Релативна хронологија заснована на стилским карактеристикама фигурина смешта ове налазе у период развијене, односно позне Винче. Тако Милојчић²⁷ (Milojčić 1949) време настанка овог типа фигурина опредељује у фазе Винча C, C–D и D. Своју хронолошку поделу заснива

²¹ Марија Свилар и Душко Шљивар, „Декоративни мотиви на антропоморфним фигуринама са локалитета Беловоде (Источна Србија)“, *Гласник САД*, бр. 38, (2022), 35–70.

²² *Исџо*, 39–40.

²³ *Исџо*, T.I - 1, 2, 3, 6; T.IV - 15; TXIII - 68; T. XV - 76; T. XIX - 101.

²⁴ B. Zorbić, *n. d.*, 327; T. 10.26b; 10.27a–d.

²⁵ М. Васић, *n. g.*.

²⁶ *Исџо*, 42–82; T. LV, LVI, LIX, LXVIII, LXXXIV, LXXXVI, LXXXVIII, LXXXIX.

²⁷ Vladimir Milojčić, *Chronologie Der Jüngerer Steinzeit Mittel Und Südosteuropas*, Berlin 1949.

на раду Милоја Васића и налазима са локалитета Винча–Бело брдо, при чему као дубински распон слојева у којима се јављају стилски аналогни примерци наводи 6–3 m (C: 6–4,5 m; C–D: 4,5–4 m; D: 4–3 m). Основа за овакво поређење лежи у чињеници да витковачке фигурине са белобрдским примерцима деле више карактеристичних одлика, међу којима се посебно издвајају полигонално моделована глава, бадемасте очи, заравњено теме, као и урезани орнаменти на лицу и телу, укључујући „V” мотиве и криволинијске, односно спиралне урезе.

Касније је М. Гарашанин винчанску културу поделио на две шире фазе – Винча–Тордош и Винча–Плочник – полазећи од њеног укупног распрострањења, а не искључиво од стратиграфије једног локалитета. На локалитету Бело брдо граница између ова два хоризонта смештена је у слој дубине 6–6,5 m, где се уочавају промене у керамичкој продукцији које Гарашанин тумачи као прелаз из старије тордошке у млађу плочничку фазу.²⁸ Уколико се ова шема упореди са дубинама налаза аналогних витковачким примерцима са Белог брда, они се, према Гарашаниновој подели, могу хронолошки определити у раздобље од позне фазе Винча–Плочник I до краја фазе Винча–Плочник IIb.²⁹

Допунску основу за хронолошко опредељење витковачких фигурина пружају апсолутни датуми добијени са локалитета Винча–Бело брдо, са којим ови налази показују блиске стилске аналогije. Код Борића³⁰ издвајају се датуми који обухватају дубине слојева у којима су пронађени примерци аналогних витковачких фигуринама. Као на најрелевантнију поделу винчанске културе, Борић се у свом раду позива на Холстеову поделу на фазе A, B, C и D.³¹

Временски распон обухваћен овим C14 датумима креће се од краја шестог (5000/4950. calBC) до половине петог (4650/4550 calBC) миленијума пре нове ере.³² Конкретније датовање слојева на дубини од

²⁸ Milutin Garašanin, *Hronologija Vinčanske grupe*, Ljubljana 1951; M. Garašanin, „Centralnobalkanska grupa”, 151.

²⁹ M. Garašanin, „Centralnobalkanska grupa”, 152.

³⁰ Dušan Borić, „Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča culture of the Balkans”, *Metals and Societies: Studies in Honour of Barbara S. Ottaway*, Bohn 2009, 191–245; Dušan Borić, „The End of the Vinča World: Modelling the Neolithic to Copper Age Transition and the Notion of Archaeological Culture”, *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and technologies from the 6th to the 4th millennium BCE*, Bohn 2015, 157–217.

³¹ Friedrich Holste, „Zur chronologische Stellung der Vinča-Keramik”, *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 26, (1939), 1–21. Фазе које се везују за посматране налазе су Холстеове фазе C и D и оне се поклапају са Васићевим дубинама од 6,5 до 2,5 m, самим тим обухватају дубине које су овде узете као дубине са највероватнијим аналогијама.

³² D. Borić, „Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča culture of the Balkans”, 203, Tab. 7; D. Borić, „The End of the Vinča World...”, 164, 180 - Table 2.

5,9 до 4 m, за које се везују налази стилски најсличнијих фигурина, даје резултате од краја прве половине фазе С до почетних етапа фазе D. Апсолутни датуми који се односе на ове фазе обухватају распон од 4950. до 4650. године пре нове ере.³³

Тасић³⁴ такође даје преглед апсолутних датума са локалитета Винча—Бело брдо на основу узорака из слојева различитих дубина. Слојеви у којима су забележене аналогije са витковачким фигуринама датују се у раздобље од око 4930. до 4660. године пре нове ере. При томе се слој између 5,9 и 4 m дубине опредељује у период од 4930. до 4680. године пре нове ере, док се слој између 3,9 и 2 m датује у раздобље од 4680. до 4660. године пре нове ере.³⁵

Апсолутни датуми који могу бити релевантни за посредно хронолошко опредељење витковачких фигурина забележени су и на локалитету Беловоде. Хоризонт у коме се јављају стилски сродни примерци релативнохронолошки је опредељен у фазу Винча—Градац³⁶ док резултати C14 датовања материјала из овог хоризонта указују да је градачка фаза трајала од почетка V миленијума до 4730/4620. године пре нове ере.³⁷

Апсолутни датуми са локалитета Гривац такође су релевантни за посредно хронолошко опредељење фигурина стилски аналогних витковачким примерцима. Они се везују за раније издвојене хоризонте Гривац V и VI, за које постоји више датованих налаза. Према Богдановићу,³⁸ ови хоризонти могу се довести у везу са фазама С и D по Шие-ру,³⁹ док се апсолутно датовани материјал опредељује у фазе А и С.⁴⁰

³³ D. Borić, "The End of the Vinča World...", 64. Као гранични датуми узете су, за почетни, 4950. година, и за крајњи, 4650. година пре нове ере, услед тога што објављени C14 датуми обухватају шири стратиграфски распон од распона који се у овом раду узима као релевантан, из разматрања су искључени најранији и најкаснији датуми, који се односе на дубље, односно плиће хоризонте, те је хронолошки оквир сужен на период између 4950. и 4650. године пре нове ере.

³⁴ Nenad Tasić et al, "Vinca-Belo Brdo, Serbia: The times of a tell", *Germania: Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* 93, Frankfurt am Main 2015, 1–75.

³⁵ *Исџо*, 41, Tab. 5.

³⁶ Duško Šljivar, Julka Kuzmanović-Cvetković, Dragan Jacanović, Belovode—Pločnik, "New Contributions Regarding the Copper Metallurgy in the Vinča Culture", *Homage to Milutin Garašanin*. Belgrade 2006, 251.

³⁷ D. Borić, "Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča culture of the Balkans", 208–209.

³⁸ Milenko Bogdanović, „Relativna i apsolutna hronologija“, *Grivac: naselja proto-starčevake i vinčanske kulture*, Kragujevac 2004, 481–500.

³⁹ Wolfram Schier, "The relative and absolute chronology of Vinča: New evidence from the type site", *International Symposium on the Vinča culture its role and Cultural Connections*, Timisoara 1996, 141–162.

⁴⁰ M. Bogdanović, *n. d.*, 500–501. Укупно је датовано 5 узорака, од којих није било узорака опредељених у фазе између А и С, како се налази из фазе А не могу узети као аналогije, узети су у обзир само резултати из фазе С.

Наведени датуми обухватају распон од 5090/5060. до 4690. године пре нове ере.⁴¹

На основу ових података, као и стилских аналогича са фигуринама пронађеним у датованим слојевима других локалитета, могуће је посредно сагледати и апсолутнохролошки оквир у који се витковачке фигурине највероватније могу одредити. Реч је, дакле, не о непосредном апсолутном датовању самих витковачких налаза, већ о хролошком одређењу изведеном упоређивањем њихових морфолошких и орнаменталних одлика са примерцима из стратификованих и апсолутно датованих слојева са других локалитета, пре свега Винче–Белог брда. Тако добијен временски распон у целини одговара касновинчанским релативнохролошким фазама, пре свега Гарашаниновој фази Винча–Плочник и њеним подфазама, као и Милојчићевим фазама С, С–D и D. Иако овако изведено датовање има посредан карактер, подударност стилских обележја витковачких фигурина са примерцима из датованих слојева пружа довољно основа да се њихова појава оквирно смести у време позне Винче.

Закључак

Антропоморфне фигурине са локалитета Витковачко поље представљају изразито репрезентативан сегмент каснонеолитске фигуралне пластике на простору Александровачке жупе и ширег централнобалканског подручја. Њихове морфолошке и орнаменталне одлике — полигонално моделоване главе, бадемасте очи, заравњена темена, урезани „V“ мотиви и спирални украси — јасно их повезују са касновинчанским стилским кругом, а нарочито са примерцима из Винче–Белог брда, Предионице, Валача, Беловода и Гривца. При томе се витковачки налази издвајају не само по бројности и разноврсности, већ и по присуству монументалних примерака, што им даје посебно место унутар позне винчанске пластике.

Посредно хролошко одређење, изведено на основу стилских аналогича са стратификованим и апсолутно датованим налазима са наведених локалитета, показује да се витковачке фигурине највероватније могу сместити у време развијене и позне Винче, односно у оквир фаза Винча С, С–D и D, као и у раздобље Гарашанинове фазе Винча–Плочник. Апсолутни датуми са Белог брда, Беловода и Гривца додатно подржавају овакво одређење и упућују на временски распон који углавном обухвата крај VI и прву половину V миленијума пре нове ере. Иако овако изведено датовање остаје посредно, подударност кључних стилских обележја пружа довољно основа да се витковачке фигурине поуздано укључе у касновинчански културни и хролошки хоризонт.

---

⁴¹ *Isto*, 499.

ЛИТЕРАТУРА

Литература

- Bogdanović Milenko, „Relativna i apsolutna hronologija“, *Grivac: nase-lja protostarčevake i vinčanske kulture*, Kragujevac 2004, 481–500.
- Borić Dušan, „Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča culture of the Balkans“, *Metals and Societies: Studies in Honour of Barbara S. Ottaway*, Bohn 2009, 191–245.
- Borić Dušan, „The End of the Vinča World: Modelling the Neolithic to Copper Age Transition and the Notion of Archaeological Culture“, *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and technologies from the 6th to the 4th millennium BCE*, Bohn 2015, 157–217.
- Васић Милоје, *Праисторијска Винча III: Пластичка - Теракота*, Београд 1936.
- Galović Radoslav, „The Monumental Prehistoric Clay Figures of the Middle Balkans“, *American Journal of Archaeology*, vol. 70, no. 4, (1966), 370–371.
- Garašanin Draga, „Jedan primerak monumentalne preistoriske plastike (Glava neolitske figure iz Prištine)“, *Arheološki Vestnik*, vol. 3, no. 1 (1952), 14–23.
- Milutin Garašanin, *Hronologija Vinčanske grupe*, Ljubljana 1951.
- Garašanin Milutin, „Centralnobalkanska grupa“, *Praistorija jugoslaven-skih zemalja*, Sarajevo 1979, 79–212.
- Gimbutas Marija, *The goddesses and gods of Old Europe, 6500-3500 B.C: myths and cult images*, Berkeley 1974.
- Zorbić Branka, „Antropomorfne figurine, žrtvenici, prosopomorfni poklopci“, *Grivac: naselja protostarčevake i vinčanske kulture*, Kragujevac 2004, 317–363.
- Milojević Petar i dr., *Poznoneolitska i ranoeneolitska figuralna plastika iz severnih oblasti centralnog Balkana*, Niš 2019.
- Miložić Vladimir, *Chronologie Der Jüngerer Steinzeit Mittel Und Südosteu-ropas*, Berlin 1949.
- Porčić Marko, „Contextual Analysis of Fragmentation of the Anthropomorphic Figurines from the Late Neolithic Site of Selevac“, *Etnoan-tropološki problemi*, 7/3 (2012), 809–827.
- Свилар Марија и Душко Шљивар, „Декоративни мотиви на антропо-морфним фигуринама са локалитета Беловоде (Источна Србија)“, *Гласник САД*, бр. 38 (2022), 35–70.
- Talalay Lauren E., „Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: An Argument by Analogy“, *American Journal of Archaeology*, 91/2 (1987), 161–169.

- Tasić Nenad et al, "Vinca-Belo Brdo, Serbia: The times of a tell", *Germania: Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* 93, Frankfurt am Main 2015, 1–75.
- Tasić Nikola, „Praistorisko naselje kod Valača: (iskopavanje 1955 god.)“, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, 2, (1957), 3–47.
- Тасић Никола, „Валач код Косовске Митровице: праисториско насеље“, *Старинар*, 7/8 (1956/1957), 400–401.
- Holste Friedrich, "Zur chronologische Stellung der Vinča-Keramik", *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, 26 (1939), 1–21.
- Chapman John, *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South-Eastern Europe*, London 2000.
- Chapman John, Bissierka Gaydarska, *Parts and Wholes: Fragmentation in Prehistoric Context*, Oxford 2007.
- Šljivar Duško, Julka Kuzmanović-Cvetković, Dragan Jacanović, "Belovode – Pločnik, New Contributions Regarding the Copper Metallurgy in the Vinča Culture", *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade 2006, 251–266.
- Wolfram Schier, "The relative and absolute chronology of Vinča: New evidence from the type site", *International Symposium on the Vinča culture its role and Cultural Connections*, Timisoara 1996, 141–162.

PETAR MILOJEVIĆ, PhD, Research Associate
Institute of Archaeology, Belgrade
pertinax1983@gmail.com

DAJANA MATOVIĆ, MA archaeologist
Kraljevo
dajanamatovic23@gmail.com

RELATIVE CHRONOLOGY OF ANTHROPOMORPHIC FIGURINES FROM THE VITKOVAČKO POLJE SITE

Summary

Anthropomorphic figurines from the Vitkovačko Polje site represent a highly representative segment of Late Neolithic figurative sculpture in the Aleksandrovac parish and the wider Central Balkan region. Their morphological and ornamental features — polygonally modeled heads, almond-shaped eyes, flattened crowns, incised "V" motifs and spiral decorations — clearly connect them with the Late Vinča stylistic circle, and especially with specimens from Vinča-Belo Brdo, Predionica, Valač, Belovode and Grivac. The Vitkovačko finds stand out not only in their number and diversity, but also in the presence of monumental specimens, which

gives them a special place within Late Vinča sculpture. An indirect chronological determination, derived on the basis of stylistic analogies with stratified and absolutely dated finds from the aforementioned sites, shows that the Vitkovo figurines can most likely be placed in the period of the developed and late Vinča, i.e. within the Vinča C, C–D and D phases, as well as in the period of the Garašanin Vinča–Pločnik phase. Absolute dates from Beli Brdo, Belovode and Grivac further support this determination and point to a time span that mainly encompasses the end of the 6th and the first half of the 5th millennium BC. Although the dating derived in this way remains indirect, the coincidence of key stylistic features provides sufficient grounds to reliably include the Vitkovo figurines in the late Vinča cultural and chronological horizon.

KEYWORDS: Vitkovačko polje, Župa, anthropomorphic figurines, chronology, Late Neolithic, Vinča culture

Табла 1:

Фиг. 1.

394 x 245 mm; приказ фигуре до струка, присутна у целости; fine фактуре, глачане површине; без полних карактеристика

Биста фигурине великих димензија, са рукама ослоњеним на торзо/струк. Облик главе фигурине је полигоналан, са урезима на лицу. Посебно су истакнуте доње трепавице, као и горњи капак. Урези прате и линије носа, а јављају се и у виду криволинијског мотивна на слепоочницама. На фигурици присутна и представа фризура у виду високе пунђе. Очи фигурине су бадемасте, уобличене урезима.

Потиљак је заравњен.

Испод врата налази се "V" урез са којим се спајају криволинијски, спирални урези чији се центри налазе на раменима фигурине.

Фиг. 2.

327 x 292 mm; присутна само глава фигурине; fine фактуре, глачане површине; без полних карактеристика

Глава фигурине великих димензија, без остатка тела. Облик главе фигурине је полигоналан, са урезима на лицу. Посебно су истакнуте доње трепавице, као и горњи капак. На слепоочницама фигурине се назире урез у виду спирале. На фигурици присутна и представа фризура у виду високе пунђе на којој се такође јављају урези у виду кратких вертикалних линија које прате линију пунђе. Очи фигурине су бадемасто израђене.

Потиљак је заравњен.

Фиг. 3.

310 x 221 mm; присутна само глава фигурине; fine фактуре, глачане површине; без полних карактеристика

Глава фигурине великих димензија, без остатка тела. Облик главе фигурине је полигоналан, са урезима на лицу. Посебно су истакнуте доње трепавице, као и горњи капак. На фигурини присутна и представа фризура у виду високе пунђе на којој се такође јављају урези у виду кратких вертикалних линија које прате линију пунђе. Фризура је одвојена од чела фигурине са траком од два паралелна уреза. Очи фигурине су бадемасте, истакнуте урезима, посебно на линији доњег капка

Потиљак је заравњен.

Табла 2:

Фиг. 1.

129 x 105 mm; присутан само фрагмент главе фигурине; средње фактуре, пригачане површине; без полних карактеристика

Глава фигурине великих димензија, без остатка тела. Облик главе фигурине је полигоналан, са урезима на лицу. Посебно је истакнут горњи капак. На образима присутни урези у виду висећих троуглова. Урезима је истакнут и нос фигурине. Очи фигурине су бадемасте и уоквирене урезима. На образу који је сачуван у целости присутна перфорација.

Глава фигурине је шупља, са фрагментованим теменом и делом лица.

Потиљак је заравњен.

Фиг. 2.

726 x 96 mm; присутан само фрагмент лица фигурине; средње фактуре, пригачане површине; без полних карактеристика

Лице фигурине великих димензија, без остатка тела. Облик главе фигурине је полигоналан, са урезима на лицу. Урезима је истакнут нос фигурине. На образу се јавља једна коса урезана линија. Очи нису присутне, горњи део лица, као и остатак главе недостају.

Фиг. 3.

68 x 57 mm; присутна само глава фигурине; fine фактуре, глачане површине; без полних карактеристика

Глава фигурине нешто већих димензија, без остатка тела. Облик главе фигурине је полигоналан, без уреза на лицу. Очи и нос фигурине су благо пластично моделовани. Лице је истакнуто на тај начин да, када се посматра из профила, фигура изгледа као да носи неку врсту маске.

Фиг. 4.

61 x 45 mm; присутна само глава фигурине; грубе фактуре, пригачане површине; без полних карактеристика

Глава фигурине нешто већих димензија, без остатка тела. Облик главе фигурине је полигоналан, са урезима на лицу. Нос фигурине је пластично

извајан и истакнут урезима. Истакнутих очију нема, али на месту где се оне очекују се могу приметити водоравни низови уреза од којих је неки можда рађен као представа очију. Присутни и урези који указују на фризуру и који истичу горњи капак, али је тај део лица јако оштећен, те се о њима не може пуно тога рећи. Лице је истакнуто на тај начин да, када се посматра из профила, фигура изгледа као да носи неку врсту маске.

Табла 3:

Фиг. 1.

60 x 40 mm; присутна само глава и врат фигурине; грубе фактуре, грубе, абрадиране површине; без полних карактеристика; секундарно горела Глава и врат јако абрадиране и гореле фигурине, без остатка тела. Облик главе је полигоналан, са слабо очуваним урезима око очију. Нос и очи су пластично моделовани, али се, услед нивоа абразије, слабо истичу. Посматрајући облик главе из профила, могуће је и да ова представа носи неку врсту маске.

Врат фигуре је повијен према напред.

Фиг. 2.

51 x 31 mm; присутна само глава фигурине; грубе фактуре, грубе, абрадиране површине; без полних карактеристика

Карактеристике скоро па исте као код фиг. 8, с тим што је облик главе нешто другачији. Посматрајући из профила, глава "испод маске" на себи има неку врсту фризуру или рога.

Фиг. 3.

49 x 36 mm; присутна само глава фигурине; средње фактуре, пригличане површине; без полних карактеристика

Још једна глава с маском. Елементи лица се слабо назире, пластично су моделовани, без било каквог урезивања.

Фиг. 4.

55 x 41 mm; присутна само глава фигурине; грубе фактуре, пригличане површине; без полних карактеристика; секундарно горела

Глава фигурине са јако лоше очуваним лицем. Елементи лица се само назире, пластично су моделовани али су јако абрадирани.

Фиг. 5

50 x 36 mm; присутна само глава и врат фигурине; средње фактуре, пригличане површине; без полних карактеристика; секундарно горела

Глава и врат абрадиране и гореле фигурине, без остатка тела. Облик главе је полигоналан, са слабо очуваним урезима у пределу очију и врата. Елементи лица нису претерано истакнути. Посматрајући из профила, и ова фигурина делује као приказ особе са маском.

Фигурина је приказана у положају лица које гледа на горе.

Табла 4:**Фиг. 1.**

99 x 51 mm; присутна глава, врат и горњи део торза; fine фактуре, гланчане површине; са грудима као полном карактеристиком

Глава и торзо фигурине којој недостају руке и остатак тела од струка на ниже. Облик главе фигурине је полигоналан, са пластично моделираним елементима лица. Фигура делује, посматрајући из профила, као да носи маску, на чијем врху се налази орнамент/круна/тиара у виду три полу-крuga. Потлијак је заравњен.

Торзо није орнаментисан и на њему се затичу две пластично моделиране дојке које указују на женски пол фигурине.

Фиг. 2.

53 x 34 mm; торзо, без главе, присутне фрагментоване ноге, као и базе руку; средње фактуре, абрадиране површине услед секундарног горења; са израженим боковима и глутејима као полним карактеристикама

Тело фигурине без главе и без целовитих удова. Фигурина је секундарно горела, те су њене површине оштећене, боја позадинског дела фигурине је наранџаста, док је предњи део, трбух, бедра и предња страна ногу светло сиве боје. На представи су изражени бокови и глутеји који су раздвојени плитким вертикалним урезом. Истакнуте полне карактеристике упућују на женски пол фигурине.

Фиг. 3.

64 x 60 mm; торзо, без главе, са присутном једном руком очуваном у целисти; грубе фактуре са огрубљеном површином; са уским струком и израженим боковима као полним карактеристикама

Фигурина присутна у виду торза са фрагментованим удовима, од којих је пристуна једна рука у целисти. Положај представе, на основу затечених удова је положај широко раширених руку. Дуж торза, са крајње леве и десне ивице на предњој страни се налазе орнаменти у виду два вертикална уреза која прате дужину торза.

Фиг. 4.

45 x 40 mm; торзо, без главе, са присутном једном руком очуваном делимично; средње фактуре са пригачаном површином; са уским струком и израженим боковима као полним карактеристикама

Фигурина присутна у виду торза са фрагментованим удовима, од којих је пристуна једна рука која је делимично очувана. Положај присутне руке је раширен, са делом на који је фрагментован а који се чини као савијен у лакту. Дуж леђа се налази орнамент у виду вертикалног уреза који прати дужину торза.

Табла 5:**Фиг. 1.**

120 x 110 mm; део торза са боковима и делом једне ноге; грубе фактуре, са пригачаном површином; са израженим боковима, глутејима и стомаком као полним карактеристикама

Фигурина присутна у виду дела торза, без већег дела удова, сем једне ноге присутне до пола бутине. Положај фигурине је седећи. Фигурина је орнаментисана урезима и по торзу и на бочној страни присутне бутине. На стомаку и леђима присутан орнамент у виду две паралелне, вертикалне линије које прате дужину торза, које се завраћају урезом који уоквирује струк, налик на појас. Бокови су орнаментисани спиралом, док низ бутину се јавља низ различитих криволинијских орнамената организованих у траку између два паралелна уреза која прате дужину ноге. Истакнуте полне карактеристике упућују на женски пол фигурине.

Фиг. 2.

56 x 69 mm; торзо фигурине са фрагментованим рукама; грубе фактуре и површине; без изражених полних карактеристика; секундарно горела Фигурина присутна у виду торза са фрагментима ове руке. Положај фигуре је са раширеним рукама. Фигурина нема видљиве орнаменте, површина је груба и јарко наранџаста услед секундарног излагања ватри.

Фиг. 3.

60 x 45 mm; део торза фигурине са деловима фрагментованих ногу; грубе фактуре и површине; са фалусом као полном карактеристиком Фигурина присутна у виду дела торза са обе ноге фрагментоване на половини бутина. Положај фигурине је седећи. Фигурина је орнаментисана урезима на предњој страни торза и леђима. На предњој страни су присутна два паралелна валовита уреза, док се на леђима може приметити урез у виду слова "V". Истакнуте полне карактеристике указују на мушки пол фигурине.

Фиг. 4.

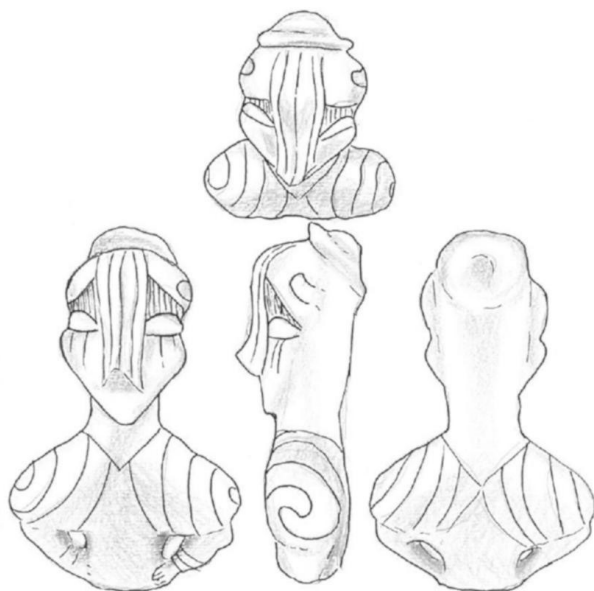
51 x 35 mm; део торза фигурине са деловима фрагментованих ногу; грубе фактуре и пригачане површине; са истакнутим боковима и глутејима као полним карактеристикама

Фигурина присутна у виду дела торза са обе ноге фрагментоване на половини бутина. Положај фигуре је стојећи. Фигурина је орнаментисана урезима на предњој страни торза и леђима. Орнаменти су у виду вертикалних уреза које прате дужину торза. Истакнуте полне карактеристике указују на женски пол фигурине.

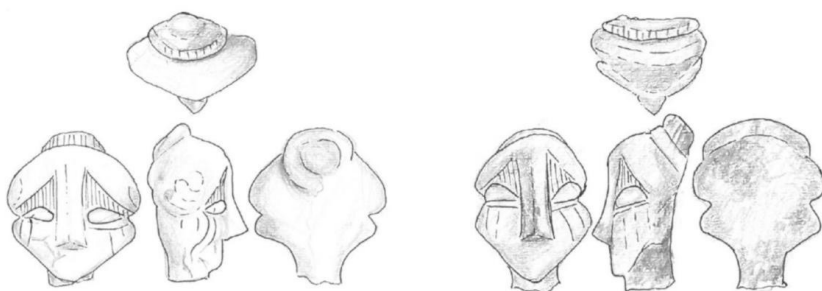
Фиг. 5.

81 x 91 mm; део екстремитета фигурине; грубе фактуре и површине; без истакнутих полних карактеристика

Део екстремитета (ноге?) фигурина, савијене у колену. Фигурина је орнаментисана танким криволинијским урезом. На датој фигурини не постоје атрибути који би упућивали на пол.

1.

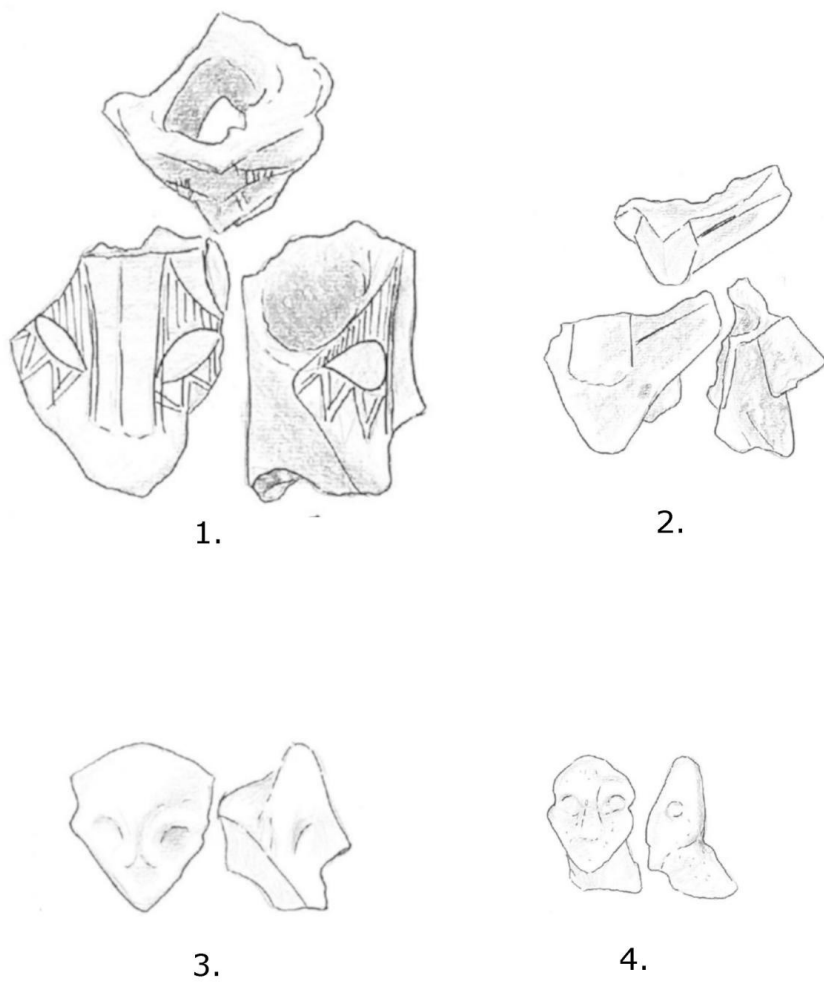
2.

3.

Табла I

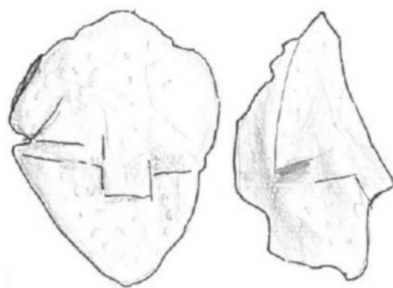

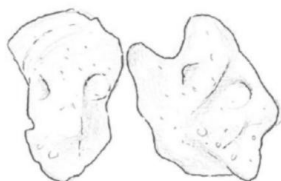
Табла II

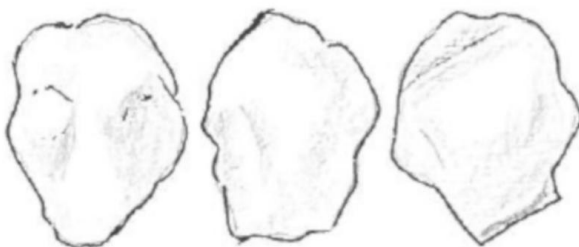
1.

2.

3.

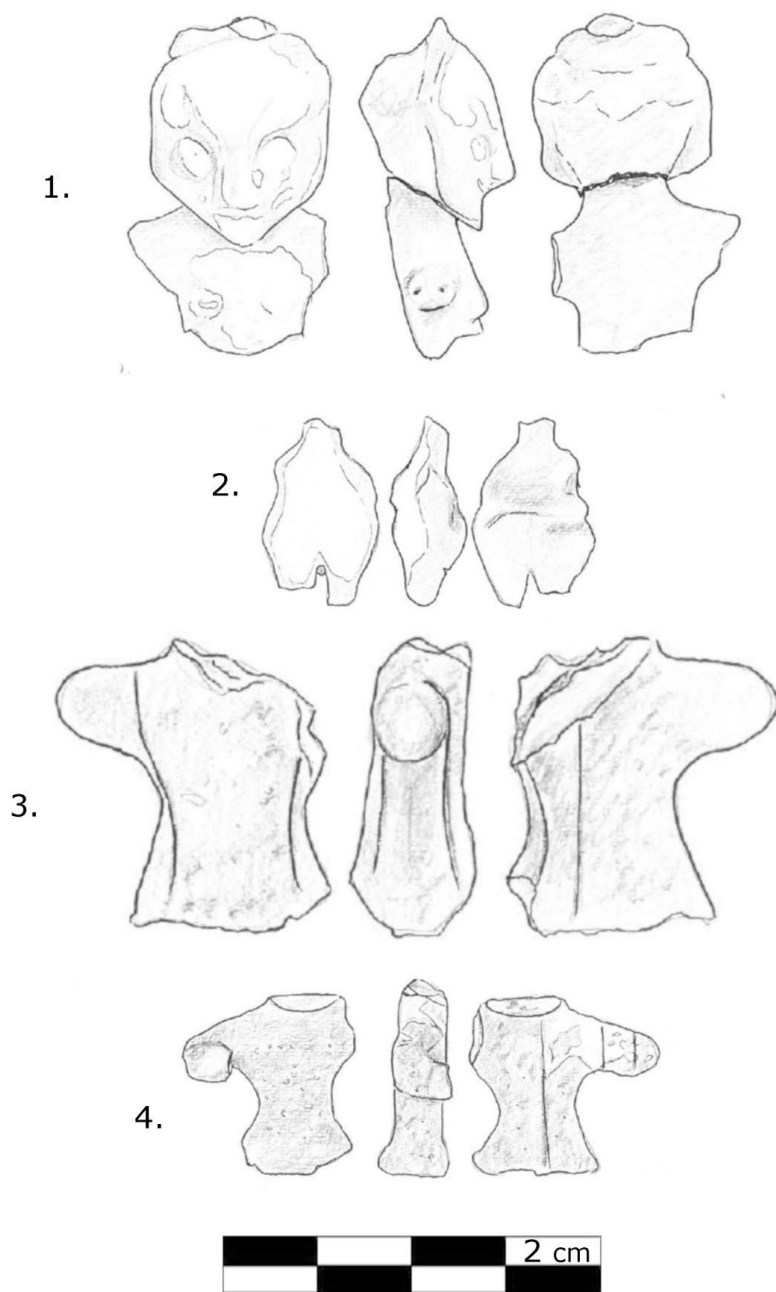
4.

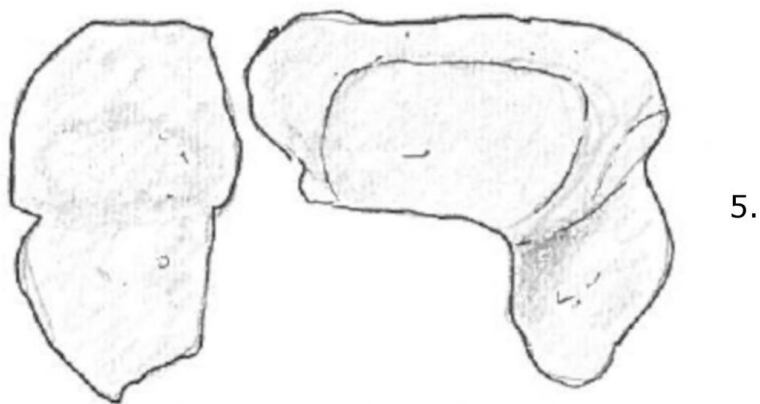
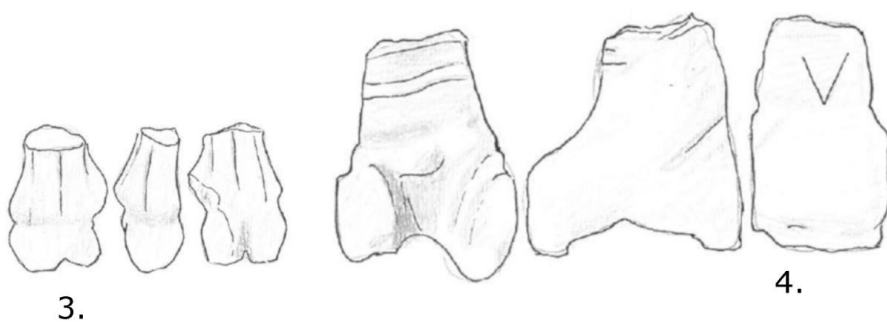
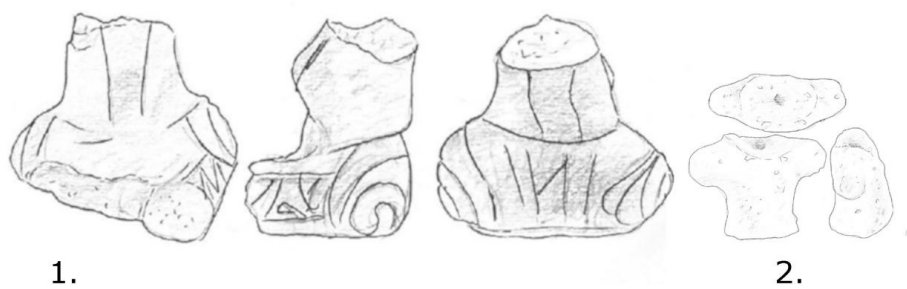
5.

Табла III

Табла IV

Табла V

НИКОЛИНА МАНОЈЛОВИЋ, кустос археолог
Завичајни музеј Жупе, Александровац
nikolina.manojlovic15@gmail.com

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА И АНАЛИЗЕ ХУМАНОГ ОСТЕОЛОШКОГ МАТЕРИЈАЛА СА ЛОКАЛИТЕТА ЛЕТИНЕ У СЕЛУ ПЛЕШ, ОПШТИНА АЛЕКСАНДРОВАЦ

АПСТРАКТ: *Раг представља резултате заштитних археолошких истраживања локалитета Летине/Црквине у селу Плеш, општина Александровац, сprovedених 2015. и 2025. године. Истраживања су обављена у оквиру радова на изградњи новој сакралној објекта на месту старије црквене грађевине и некрополе. Том приликом евиденцирани су остаци једнобродне цркве са полукружном апсидом и више гробних целина са хуманим остеолошким материјалом. Документовано је укупно пет гробова и више дислоцираних костију, при чему је утврђено присуство једне дечије индивидуе и минимум дванаест одраслих. Археолошки налази указују на хришћански погребни ритуал и континуирану сакралну функцију простора, док се локалитет, на основу типологије надгробних обележја, оквирно датира у период од 16. до 19. века.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: археолошка истраживања, Плеш, некропола, сакрална архитектура, хумани остеолошки материјал, антрополошка анализа, погребни ритуал, нови век

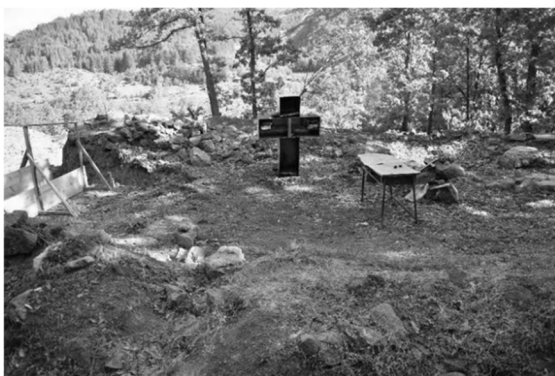
Археолошки локалитет Летине/Црквине у селу Плеш смештен је на истоименом брдашћету недалеко од основне школе „Аца Алексић“, општина Александровац, број парцеле 1381 К.О. Плеш. Лежи на десној обали реке Расине, у склопу брдовитог пејзажа планине Гоч, на око 630 метара надморске висине (слика 1). Иако у досад познатим историјским изворима нису забележени подаци о овом локалитету, топоним Летине/Црквине има одређену археолошку индикацију. Сам положај је веома занимљив, а треба споменути да се у непосредној близини налази неколико регистрованих и истраживаних археолошких локалитета: антички локалитет Јабланица-Плеш¹ удаљен је око 2 km ваздушном линијом, а на не-

---

¹ Марија Марић, „Касноантичка купатила у рударским доменима: нова истраживања на Гочу“, *Зборник Народној музеја – Београд XXIII/1* (2017), 283–312; „Одлука о утврђивању Јабланице у селу Плеш за археолошко налазиште“, *Службени гласник РС*, бр. 107, 1. децембар 2023.

што мање од те раздаљине налази се и манастир Светих бесребреника Козме и Дамјана², који је изграђен у савремено доба на остацима средњевековне цркве. Утврђени средњевековни град Козник³ је удаљен око 10 километара и има јасну визуелну комуникацију са локалитетом Летине.

Простор локалитета представља делимично уређену површину сеоског гробља унутар ретке шуме, која се редовно одржава и до које је изграђен прилазни пут. Површина на којој су извршена археолошка истраживања је у приступачном и одржаваном стању. У подножју брдашца налази се савремено сеоско гробље, на коме се спорадично налази на споменике из 19. и прве половине 20. века. На самом врху налази се простор површине око 400 m² на коме су се пре почетка нивелационих радова налазили веома фрагментарно очувани остаци једнобродне цркве и надгробни споменици распоређени на простору западно од цркве. Међу њима се могу издвојити они типа мањих или већих плоча, усадника, чак и гробна места ограда са неколико плочастих каменова за које се према димензијама може закључити да означавају дечије гробове. Простор црквене грађевине од самог почетка 20. века представља култно место, на коме мештани уз молитву остављају новац (према коме и знамо од када оваква пракса траје), одећу и, занимљиво, ножеве, који су у веома великом броју пронађени приликом рашишћавања простора пре почетка радова.

Слика 1. Положај локалитета и врх брда Летине, поглед са југа, фотоархива Завичајног музеја Жупе

² Марија Марић, „Археолошки локалитети на територији Жупе Александровачке“, *Жупски зборник*, бр. 1, (2006), 27–44; Сања Црнобрња, „Археологија у Жупи 2008–2020“, *Жупски зборник*. Нова истраживања, бр. 10, ур. Драгомир Бонцић и Иван Брборић (Александровац 2020), 189–210.

³ Иван Здравковић, „Козник“, *Наша прошлост*, бр. 1–2, (1968), 17–19; Слободан Ђорђевић, „Козник“, *Рашка баштина*, бр. 2, (1980), 333–336; Обренија Вукадин, „Средњовековни град Козник“, *Рашка баштина*, бр. 3, (1988), 286–287; Иван Брборић, Сања Црнобрња, „Прилог проучавању археологије и историје Козника“, *Жупски зборник*, бр. 3 (2008), 197–211; Драгана Амедоски, Владета Петровић, „Тврђава Козник – од првог помена до краја 16. века“, *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (2011), 127–137; С. Црнобрња, *Археологија у Жупи 2008–2020*.

Током 2015. године, Завод за заштиту споменика културе Краљево спровео је, у сарадњи са Завичајним музејом Жупе и уз финансијску подршку општине Александровац, заштитна истраживања на простору предвиђеном за градњу нове сакралне грађевине на старом култном месту. Том приликом откривени су веома фрагментарни остаци једнобродне црквене грађевине и истражено укупно осам контекста унутар и око цркве, са веома лоше очуваним хуманим остеолошким материјалом. Како није било никаквих покретних налаза, објекат није могао бити прецизно датован. Делимично су очувани само делови полукружне апсиде, северозападни угао цркве и део јужног зида. Антрополошку анализу прикупљеног хуманог остеолошког материјала обавио је др Предраг Радовић. Анализа је показала да су у истраженим остацима присутне минимум две дечје индивидуе, једна одрасла женска индивидуа и минимум две одрасле индивидуе мушког пола. Број сахрањених индивидуа је, вероватно, значајније већи, али је материјал веома фрагментарно очуван.⁴

Друга фаза заштитних археолошких истраживања на локалитету Летине у Плешу спроведена у 2025. години

Заштитна археолошка истраживања на локалитету Летине у 2025. години спроведена су на простору катастарске парцеле 1381 К.О. Плеш која се налази на десној обали реке Расине, на узвишењу са десне стране путног правца који спаја Александровац са Гочом, у обухвату изградње новог сакралног објекта.

Пре отпочињања радова утврђено је да су од стране Завода за заштиту споменика културе у Краљеву издати услови које будући сакрални објекат мора да испуни, односно *Мишљење о реконструкцији цркве* (број 1097/2-2022 од 14. 02. 2023. године). Достављено је идејно-концептуално решење и основа будућег објекта које је пројектовао дипл. инж. арх. Богосав Јовановић. Изласком на терен утврђено је да су идентификоване и обележене тачке које означавају положај истражених структура, будући да су биле у врло фрагилном стању приликом истраживања, од којих је прошла готово читава деценија.

Приликом отпочињања радова на нивелацији терена за потребе изградње новог сакралног објекта, односно машинског уклањања остатака структура са западне стране 10. маја 2025. године утврђено је да није било налаза нових, претходно недокументованих структура, нити покретних налаза, односно није дошло до оштећења археолошког слоја. Неколико фрагмената скелета пронађено је тик испод површинског слоја, и они су уредно сакупљени и обележени.

Радови су настављени 26. маја 2025. године, када је извршена нивелација терена у правцу пружања северног зида некадашњег објекта.

---

⁴ Документација Завода за заштиту споменика културе Краљево.

Том приликом, у слоју жутомрке глиновите земље непосредно на површини сипара – здравице, пронађено је још неколико фрагмената костију, за које није могло бити утврђено да припадају скелету у артикулисаном положају. Простор је нивелисан непосредно до апсиде, где су ископавања извршена ручно.

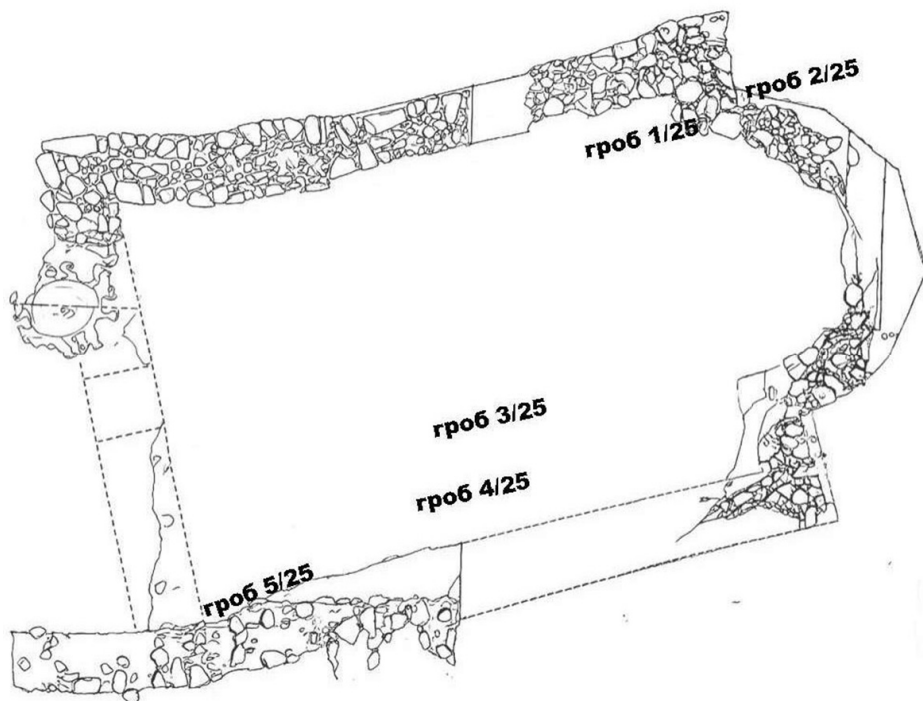
Приликом нивелације на простору пружања јужног зида некадашњег сакралног објекта, откривени су остаци три скелета у артикулисаном положају, због чега су даља ископавања тог простора заустављена. На тадашњем нивоу истражености чинило се да се ради о покојницима положеним на леђима, са главом на западу и погледом упереним ка истоку. Уочљиви су били остаци три лобање и фрагменти других делова скелета, који се налазе у слоју жутомрке земље непосредно на површини сипара, односно здравице, испод структура некадашњег објекта, те нису ни могли бити уочени приликом претходних заштитних истраживања, односно, вероватно представљају најстарију структуру на овом простору. Први скелет налази се непосредно на тачки обележеној бројем 12, на око 9 метара од тачке 11 на унутрашњем споју апсиде и јужног зида. Скелет два је у истом правцу, на око 4 метра од тачке 11, док је скелет три положен поред скелета два.

Постојање још најмање два скелета у артикулисаном положају утврђено је приликом радова на откопавању остатака апсиде 17. јуна 2025. године, који је морао бити спроведен ручно. Остаци доњих екстремитета једне и изузетно очуване лобање друге индивидуе тик испод ногу прве индиковали су прекид даљих радова и у овој зони.

На основу описане ситуације, одлучено је да се даљи радови обуставе док се не прибаве потребне дозволе за истраживање наведеног простора.

Истраживања је Завод за заштиту споменика културе Краљево поверио Завичајном музеју Жупе. Планирано је да се изврше истраживања новооткривених археолошких структура које садрже хумани остеоолошки материјал, за које се претпоставља да представљају гробове са скелетима у анатомском положају, где су покојници у опруженом положају, положени на леђа са главом на западу и погледа упереног ка истоку. На основу документације из претходне кампање археолошких истраживања и непосредног увида у ситуацију на терену, познато је да новооткривени гробни контексти леже тик изнад слоја сипара – здравице. Истражене су све досад утврђене археолошке целине, а приликом ископавања нису откривене у обухвату изградње. Истраживања, нажалост, нису дала нове податке у смислу прецизнијег датовања црквене грађевине и некрополе.

Слика 2. Остаци цркве на локалитету Летине у Плешу и археолошки контексти истражени у кампањи заштитних истраживања 2025. године

Резултати кампање заштитних археолошких истраживања локалитета Летине у 2025. години

Ископавања су отпочета 18. августа 2025. године, а радови су окончани 20. августа 2025. године.

Гроб 1/25 налази се у унутрашњем североисточном углу остатака објекта који је уклоњен нивелационим радовима, на споју северног зида грађевине и апсиде. Гроб је девастиран накнадним укопавањем, или можда изградњом црквеног објекта (у овој кампањи истражени су гробови који су уочени након уклањања остатака једнобродне црквене грађевине за потребе изградње новог црквеног објекта). Скелет је у опруженом положају на леђима положен на површину сипара – стеновитог слоја танких плоча које се при контакту са алатом мрве, који представља здравицу. Претходни слој жуто-мрке земље у коме су изграђени темељи црквене грађевине, положени на здравицу, уклоњени су нивелационим радовима. Оријентисан је по оси запад-исток. Остаци гробне раке нису могли бити уочени. Очувана је само доња половина тела, односно фрагментарни остаци карлице и доњих екстемитета. Испод ногу индивидуе у гробу Г1/25 уочен је већи комад сиге поред мањег камена, за који се чини да је у вези са гробом Г2/25 (слика 2).

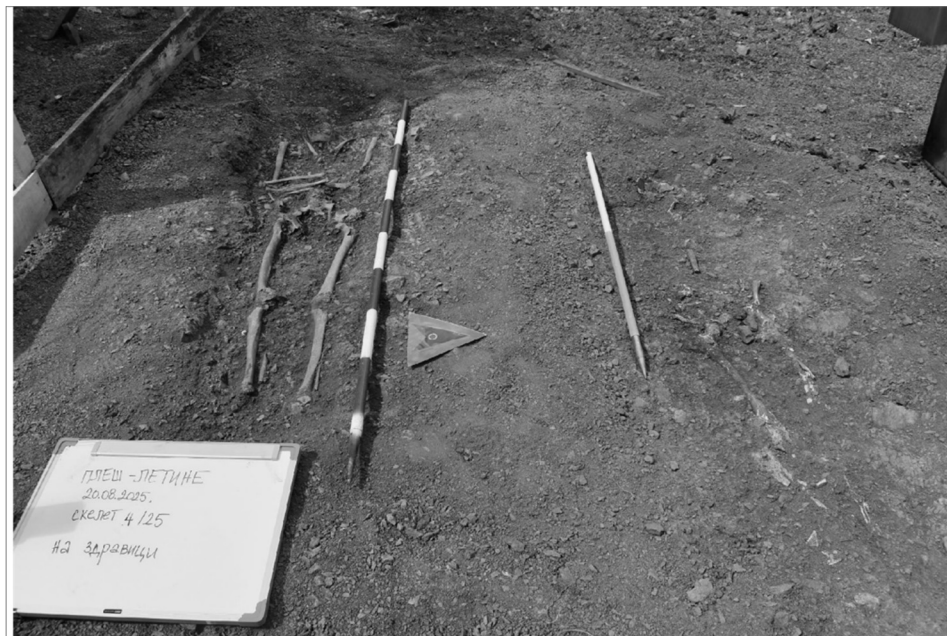

Слика 3. Међусобни однос гробова 1/25 и 2/25, са истока,
документација Завичајног музеја Жупе

Гроб Г2/25 налази се изван црвене грађевине, тик уз северну половину апсиде. Остаци добро очуваног скелета положеног на леђима, са десном руком на трбуху и левом на грудима, оријентисани су по оси запад-исток. Гробна рака димензија око 170х60 см и дубине око 20-ак см оивичена је са горње (западне) стране већим комадом сиге и два већа квадратна камена са обе стране надлактица. Скелет је положен на здравицу, а рака је укопана кроз слој жуто-мрке земље. Овај скелет је на нешто нижој коти, односно благој низбрдици. Чини се као да је на истом правцу као скелет у гробу Г1/25.

Гроб 3/25 налази се удаљен око 1,5 метара од јужног зида некадашње црквене грађевине, 4 метра од унутрашњег југоисточног угла. Истражени су веома фрагментарно очувани остаци индивидуе положене леђима на здравицу, и било је могуће добро уочити стенску подлогу - сипар. Очувани су делови лобање, фрагмент кости руку, и нешто мало боље остаци карлице и доњих екстремитета. У нивоу лобање, карлице и десног колена откривени су ситни груменчићи гарежи. Скелет је оријентисан по оси запад.

Паралелно са Г3/25 (слика 3), уз јужни зид, истражен је **гроб 4/25**, који је садржао остатке индивидуе положене на леђима, оријентисане по правцу запад-исток, положене у гробну раку укопану у сипар кроз веома плитак слој жуто-мрке земље, због претходне нивелације терена. Остаци лобање подигнути су пре чишћења скелета, а очувана је мандибула, сакрум, карлица и дуге кости. Руке су прекрштене у нивоу стомака.

Слика 4. Међусобни однос гробова 3/25 и 4/25, документација Завичајног музеја Жује

У унутрашњем југозападном углу некадашње грађевине установљени су веома фрагментарни остаци скелета у **гробу 5/25**, међутим, очуваност остеолошког материјала била је толико лоша да је било могуће само констатовање остатака скелета у тој регији, а *in situ* је уснимљено само неколико веома ситних фрагмената костију.

Прикупљен је сав остеолошки материјал пронађен приликом нивелационих радова, а након подизања скелета, површина у обухвату изградње спуштена до нивоа здравце, те се овај простор сада сматра у потпуности истраженим (слика 4). Приликом истраживања није пронађен никакав покретни материјал, нити уочени нови контекстуални односи, тако да нису добијени нови подаци у смислу датовања црквене грађевине и некрополе. Типологијом надгробних споменика западно од црквене грађевине и при дну брда, могуће је локалитет оквирно датовати у период од половине 16. до половине 19. века. Истражени гробови осликавају типичан погребни ритуал, а очуваност хуманог остеолошког материјала је, сем у случају гроба 2/25, веома мала, те је веома ограничена и количина информација коју може да пружи.

*Слика 5. Површина предвиђена за изградњу након истраживања,
документација Завичајног музеја Жупе*

Антрополошка анализа хуманог остеолошког материјала са локалитета Летине у Плешу – друга фаза заштитних истраживања у 2025. години

Током септембра и октобра 2025. године обављена је антрополошка анализа хуманог остеолошког материјала прикупљеног током друге кампање заштитних археолошких истраживања локалитета Летине у Плешу. Анализу је обавила Николина Манојловић, докторанд физичке антропологије под менторством проф. др Софије Стефановић на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Антрополошка анализа обухватила је детерминацију пола и старосне категорије индивидуа, степен очуваности остеолошког материјала, анализу денталног здравља, палеопатолошких промена, епигенетских варијација, маркера окупационог стреса, метричких и морфолошких карактеристика хуманог остеолошког материјала. Обрада дислоцираних костију подразумевала је попис присутних костију и одређивање минималног броја индивидуа.

Приликом полне детерминације анализираних индивидуа посматрани су стандардизовани морфолошки, и у неколико случајева, метрички елементи, првенствено на карлици, лобањи и сакруму. Као што је већ познато, сваки морфолошки елемент на основу својих карактеристика добија оцену од -2 до +2, при чему -2 значи да поседује изражене женске, +2 мушке полне одлике, док скор 0 значи да карактеристике по-

сматраног елемента нису изражене у довољној мери за полну детерминацију. Коришћен је записник др Наташе Миладиновић-Радмиловић, научног саветника Археолошког института у Београду. Спољашње потиљачно испупчење, мастоидни наставци, надочни луци, глабела и ментум оцењивани су на основу шеме коју су предложили Оскади и Немешке-ри.⁵ Рељеф потиљачне кости, зигоматична кост и зигоматични наставак опредељени су у неки од типова који су описали Ферембах, Швидецки и Слоукал, а исти аутори дали су и описе морфолошких одлика чеоне кости значајне за детерминацију пола, односно степен нагиба чеоне кости и израженост фронталних и паријеталних тубера.⁶ На мандибулама посматран је укупни изглед, односно робустицитет, израженост менталног наставка и угао који *ramus mandibulae* склапа са задњим делом тела.⁷

Ферембах, Швидецки и Слоукал описали су и значајне морфолошке одлике карлице, те је њихова шема коришћена за детерминацију преаурикуларног жљеба, композитног лука, пубичног лука, односно угла, бедреног гребена и јаме, као и укупног изгледа карлице.⁸ *Incisura ischiadica major*, као и *foramen obturatum* оцењени су на основу облика.⁹ Тамо где је сакрум био у довољној мери очуван, за детерминацију пола коришћене су и његове морфолошке карактеристике, како је то предложио Бас,¹⁰ односно Андерсен.¹¹ Где је било могућности, у обзир су узети и метрички елементи скелета, попут вертикалног дијаметра гра-не хумеруса, према Стјуарту.¹²

За детерминацију индивидуалне старости посматрана је, за оквирну оријентацију, облитерација лобањских шавова према Миндлу и Лавцоју,¹³ будући да се метода сматра поприлично непоузданом.¹⁴ За

⁵ György Ascády, János Nemeskéri, *History of human life span and mortality*, Budapest 1970, према: Nataša Miladinović, *Metodologija utvrđivanja polne pripadnosti skeleta sa arheoloških nalazišta*, Sremska Mitrovica 2006, 38, sl. 18.

⁶ Denise Ferembach, Ilse Schwidetzky, M. Stloukal, "Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons", *Journal of Human Evolution*, 9 (1980), 517–549, према: N. Miladinović, *n. d.*, 37, 42–43.

⁷ D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal, *op. cit.*, 517–549, према: N. Miladinović, *n. d.*, 49–51; Tim White, Michael Black, Pieter Folkens, *Human osteology*, Amsterdam 2012, 41.

⁸ D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal, *op. cit.*, 517–549, према: N. Miladinović, *n. d.*, 59–71.

⁹ Jane E. Buikstra and Douglas Ubelaker, "Standards for data collection from human skeletal remains", *Arkansas archeological survey research series*, no. 44, (1994), fig. 2; Vladimir Novotny, "Geschlechtsmerkmale und Geschlechtsbestimmung auf dem os coxae", *Konference Evropskych Anthropol.*, Praha 1972, према: N. Miladinović, *n. d.*, 68.

¹⁰ William Bass, *Human osteology: a laboratory and field manual of the human skeleton*, Columbia, Mo 1987, fig. 61/b, према: N. Miladinović, *n. d.*, 88.

¹¹ James Edward Anderson, *The Human Skeleton*, Ottawa 1962, према: N. Miladinović, *n. d.*, 89.

¹² Thomas Dale Stewart, *Essentials of Forensic Anthropology*, Springfield 1979, 100, према: N. Miladinović, *n. d.*, 97.

¹³ Richard Meindl, Owen Lovejoy, "Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures", *American Journal of Physical Anthropology*, 68, (1985), 57–66.

процену денталне старости коришћена је Бротвелова и Лавцојева шема.¹⁵ Тамо где су у довољној мери били очувани, посматрани су параметри на карлици који показују индивидуалну старост, и то пубична симфиза¹⁶ и аурикуларна површина.¹⁷

Узимани су у обзир и параметри попут степена окоштавања епифизно-дијафизних спојева дугих костију, пршљенова, клавикула, сакрума,¹⁸ или је индивидуална старост процењена на основу морфолошких промена на стерналним крајцима ребара, према шеми коју су за 4. ребро код мушких и женских индивидуа дали Işcan, Loth и Wright.¹⁹ Дентална и палеопатолошка анализа, попис епигенетских карактеристика, степен очуваности остеолошког материјала урађени су према савременим препорукама и публикацијама.²⁰

Истраживањима је документовано укупно пет гробних целина и одређени број дислоцираних костију. Према целинама – кесама формираним приликом ископавања пописани су присутни скелетни елементи и њихове карактеристике на приложеним антрополошким записницима. Њихова анализа, која је у обзир узела стратиграфију локалитета, локацију налаза одређених скелетних елемената, одређивање минималног броја индивидуа дала је следеће резултате:

¹⁴ Sittiporn Ruengdit, D. Troy Case, Pasuk Mahakkanukrauh, "Cranial suture closure as an age indicator: A review", *Forensic Science International*, 307 (2020), 1–11.

¹⁵ Don R. Brothwell, *Digging Up Bones: The Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains*, London 1981; O. Lovejoy, et al, "Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of adult skeletal age at death", *American Journal of Physical Anthropology*, 68, (1985), 15–28.

¹⁶ Thomas Wingate Todd, "Age changes in the pubic bone. I. The male white pubis", *American Journal of Physical Anthropology*, vol. III, no. 3, (1920), 285–334; Suchey-Brooks стандарди према: Nataša Miladinović-Radmilović, *Metodologija utvrđivanja individualne starosti skeleta sa arheoloških nalazišta*, Sremska Mitrovica 2019, 178, sl. 93.

¹⁷ O. Lovejoy, et al, *op. cit.*, fig. 19.9; N. Miladinović-Radmilović, *n. d.*, 181–182, sl. 95a, 95b.

¹⁸ D. R. Brothwell, *op. cit.*

¹⁹ M. Y. Işcan, S. R. Loth and R. K Wright, "Age estimation from the rib by phase analysis: White males", *Journal of Forensic Sciences*, 29 (1984), 1094–1104; M. Y. Işcan, S. R. Loth and R. K. Wright, "Age estimation from the rib by phase analysis: White females", *Journal of Forensic Sciences*, 30 (1985), 853–863, према: N. Miladinović-Radmilović, *n. d.*, 131–136.

²⁰ Arthur Aufderheide and Conrado Rodríguez-Martín, *The Cambridge Encyclopaedia of Human Paleopathology*, Cambridge 1998; Jane E. Buikstra (ed.), *Ortner's Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains* (3rd ed.), London 2019; Megan Brickley, Rachel Ives and S. Mays, *The Bioarchaeology of Metabolic Bone Disease*, Oxford 2020; Марија Ђурић-Срејић, *Увод у физичку антропологију древних популација*, Београд 1995; Mary E. Lewis, *Paleopathology of Children. Identification of Pathological Conditions in the Human Skeletal Remains of Non-Adults*, London 2018; Robert W. Mann and David R. Hunt, *Photographic regional atlas of bone disease: a guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*, Springfield 2012; Živko Mikić, „O antropološkoj metodologiji terenske obrade skeletnih nalaza", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, 16/14, (1978), 3–44 (201–242).

праћење радова – 10.05.2025. – кости из слоја, источна половина цркве
очуваност склетних остатака: III–IV степену

мин. две одрасле и једна дечија индивидуа

одрасла индивидуа I – неколико фрагмената кости лобање и других костију доњих екстремитета

одрасла индивидуа II – млађа и веома грацилне грађе, нешто костију посткранијалног скелета

дечија индивидуа – старост: 4 године $\pm$ 12 месеци, могуће женски пол

праћење радова – 10.05.2025. – кости из слоја, западна половина цркве
очуваност склетних остатака: III степен

минимум две одрасле индивидуе

одрасла индивидуа I – женски пол, 20-25 година, дентална обољења, фрагменти кости лобање

одрасла индивидуа II – фрагменти кости лобање

фрагменти посткранијалног скелета који припадају најмање два особа

праћење радова – 26.05.2025. – кости из слоја
очуваност склетних остатака: III–IV степену

минимум три одрасле индивидуе

северни зид, западна половина цркве – нешто фрагмената посткранијалног скелета
источна половина цркве – фрагменти посткранијалног скелета

јужна половина цркве – фрагменти кранијалног и посткранијалног скелета

проб 1/25

очуваност склетних остатака: IV степен

одрасла индивидуа непознатог пола (могуће женски)

фрагменти посткранијалног скелета

проб 2/25 (слика 6)

очуваност склетних остатака: I–II степену

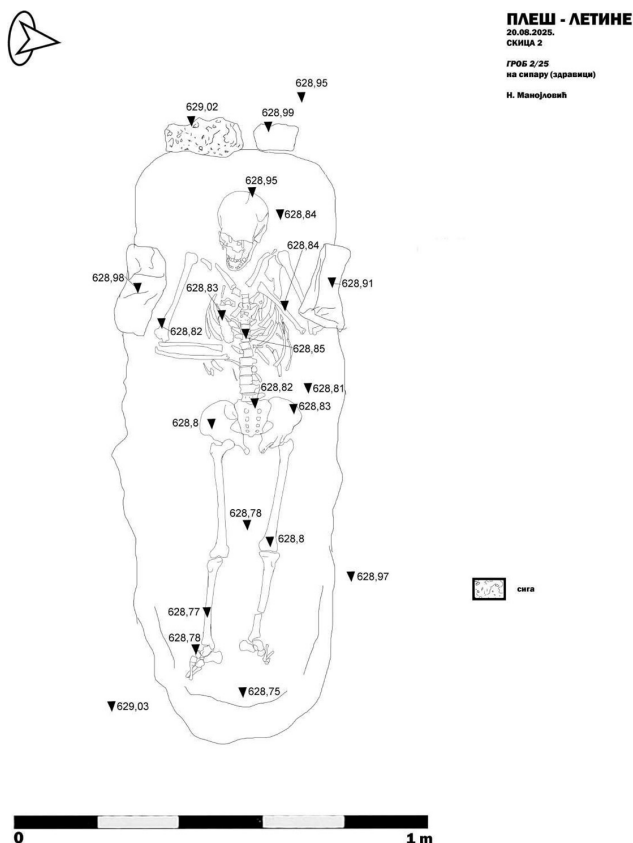
одрасла индивидуа женског пола, старости 25-30 година

уочљива линија срастања дисталне епифизе радијуса и S1 и S2 сакралних пршљенова изражен зубни каменац и букално и лингвално на максили и мандибули

улегнуће на једном и Шморлов дефект на два пршљена

асиметричност страна тела: закривнуће дијафизе фемура (десни нешто закривљенији), нешто другачија морфологија проксималних зглобних површина тибија, нешто израженији маркери десне клавикуле

изражени преаурикуларни сулкуси

Слика 6. Гроб 2/25

гроб 3/25

очуваност склетних остатака: III–IV степену

одрасла индивидуа непознатог пола (могуће мушки)

фрагменти кранијалног и посткранијалног скелета

гроб 4/25

очуваност склетних остатака: III–IV степену

одрасла индивидуа непознатог пола (преко 55 година)

фрагменти кранијалног и посткранијалног скелета

изражени остеофити на L пршљеновима, узнатредовало велики заживотни губитак зуба

изражени маркери окупационог стреса на дугим костима екстремитета

гроб 5/25

очуваност склетних остатака: V степен

одрасла индивидуа непознатог пола

веома лоше очувани фрагменти кранијалног и посткранијалног скелета

укупно: минимум 12 одраслих и једна дечија индивидуа

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Документација Завода за заштиту споменика културе Краљево
- Фотоархива Завичајног музеја Жупе

Литература

- Амедоски Драгана, Владета Петровић, „Тврђава Козник – од првог помена до краја 16. века“, *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (2011), 127–137.
- Anderson James Edward, *The Human Skeleton*, Ottawa 1962.
- Ascády György, Jánoš Nemeskéri, *History of human life span and mortality*, Budapest 1970.
- Aufderheide Arthur and Conrado Rodríguez-Martín, *The Cambridge Encyclopaedia of Human Paleopathology*, Cambridge 1998.
- Bass William, *Human osteology: a laboratory and field manual of the human skeleton*, Columbia, Mo 1987.
- Брборић Иван, Сања Црнобрња, „Прилог проучавању археологије и историје Козника“, *Жупски зборник*, бр. 3 (2008), 197–211.
- Brickley Megan, Rachel Ives and S. Mays, *The Bioarchaeology of Metabolic Bone Disease*, Oxford 2020;
- Brothwell Don R., *Digging Up Bones: The Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains*, London 1981.
- Buikstra Jane E. (ed.), *Ortner's Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains* (3rd ed.), London 2019.
- Buikstra Jane E. and Douglas Ubelaker, „Standards for data collection from human skeletal remains“, *Arkansas archeological survey research series*, no. 44, (1994).
- Вукадин Обренија, „Средњовековни град Козник“, *Рашка баштина*, бр. 3, (1988), 286–287.
- Ђорђевић Слободан, „Козник“, *Рашка баштина*, бр. 2, (1980), 333–336.
- Ђурић-Срејић Марија, *Увод у физичку антропологију древних популација*, Београд 1995.
- Здравковић Иван, „Козник“, *Наша прошлост*, бр. 1–2, (1968), 17–19.
- Işcan M. Y., S. R. Loth and R. K Wright, „Age estimation from the rib by phase analysis: White males“, *Journal of Forensic Sciences*, 29 (1984), 1094–1104.
- Işcan M. Y., S. R. Loth and R. K. Wright, „Age estimation from the rib by phase analysis: White females“, *Journal of Forensic Sciences*, 30 (1985), 853–863.
- Lewis Mary E., *Paleopathology of Children. Identification of Pathological Conditions in the Human Skeletal Remains of Non-Adults*, London 2018.

- Lovejoy Owen, Meindl Richard, Pryzbeck T., Mensforth R., "Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of adult skeletal age at death", *American Journal of Physical Anthropology* 68, (1985), 15–28.
- Mann Robert W. and David R. Hunt, *Photographic regional atlas of bone disease: a guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*, Springfield 2012.
- Марић Марија, „Археолошки локалитети на територији Жупе Александровачке“, *Жупски зборник*, бр. 1, (2006), 27–44.
- Марић Марија, „Касноантичка купатила у рударским доменима: нова истраживања на Гочу“, *Зборник Народног музеја – Београд XXIII/1* (2017), 283–312.
- Meindl Richard, Owen Lovejoy, "Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures", *American Journal of Physical Anthropology*, 68, (1985), 57–66
- Mikić Živko, „О антрополошкој методологији теренске обраде скелетних налаза“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, 16/14, (1978), 3–44 (201–242).
- Miladinović Nataša, *Metodologija utvrđivanja polne pripadnosti skeleta sa arheoloških nalazišta*, Sremska Mitrovica 2006.
- Miladinović-Radmilović Nataša, *Metodologija utvrđivanja individualne starosti skeleta sa arheoloških nalazišta*, Sremska Mitrovica 2019.
- Novotny Vladimir, "Geschlechtsmerkmale und Geschlechtsbestimmung auf dem os coxae", *Konference Evropskych Anthropol.*, Praha 1972.
- „Одлука о утврђивању Јабланице у селу Плеш за археолошко налазиште“, *Службени гласник РС*, бр. 107, 1. децембар 2023
- Ruengdit Sittiporn, D. Troy Case, Pasuk Mahakkanukrauh, "Cranial suture closure as an age indicator: A review", *Forensic Science International*, 307 (2020), 1–11
- Stewart Thomas Dale, *Essentials of Forensic Anthropology*, Springfield 1979.
- Todd Thomas Wingate, "Age changes in the pubic bone. I. The male white pubis", *American Journal of Physical Anthropology*, vol. III, no. 3, (1920), 285–334.
- Ferembach Denise, Ilse Schwidetzky, M. Stloukal, "Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons", *Journal of Human Evolution*, 9 (1980), 517–549
- Црнобрња Сања, „Археологија у Жупи 2008–2020“, *Жупски зборник. Нова истраживања*, бр. 10, ур. Драгомир Бонџић и Иван Брборић (Александровац 2020), 189–210.
- White Tim, Michael Black, Pieter Folkens, *Human osteology*, Amsterdam 2012.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

- Слика 1 – Положај локалитета и врх брда Летине, поглед са југа, фотоархива Завичајног музеја Жупе
- Слика 2 – Остаци цркве на локалитету Летине у Плешу и археолошки контексти истражени у кампањи заштитних истраживања 2025. године
- Слика 3 – Међусобни однос гробова 1/25 и 2/25, са истока, документација Завичајног музеја Жупе
- Слика 4 – Међусобни однос гробова 3/25 и 4/25, документација Завичајног музеја Жупе
- Слика 5 – Површина предвиђена за изградњу након истраживања, документација Завичајног музеја Жупе
- Слика 6 – Гроб 2/25

NIKOLINA MANOJLOVIĆ, curator archaeologist
The Heritage Museum of Župa, Aleksandrovac
nikolina.manojlovic15@gmail.com

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AND
ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF OSTEOLOGICAL REMAINS
FROM THE LETINE SITE IN THE VILLAGE OF PLEŠ,
MUNICIPALITY OF ALEKSANDROVAC

Summary

This paper presents the results of rescue archaeological investigations conducted at the Letine/Črkvine site in the village of Pleš, Municipality of Aleksandrovac, Serbia. The research was carried out in 2015 and 2025 in the context of preparatory works for the construction of a new sacral building at a location traditionally regarded as a cult place. The site is situated on a hill on the right bank of the Rasina River, within a broader landscape rich in archaeological remains from different historical periods. Previous investigations revealed fragmentary remains of a single-nave church with a semicircular apse, as well as a surrounding burial area. The second phase of research documented five graves and several dislocated skeletal remains discovered during leveling works. The graves were oriented west–east, with the deceased placed in an extended supine position, which corresponds to the typical Christian burial rite. Anthropological analysis of the collected osteological material indicated the presence of at least twelve adult individuals and one child. The preservation of skeletal remains varied considerably, with most contexts containing highly

fragmented material. Despite the limited state of preservation, the analysis provided important information on the biological profile of the buried individuals, including sex and approximate age at death in several cases. No small archaeological finds were recovered during the excavations, which prevented a more precise chronological determination of the church and the necropolis. Nevertheless, the typology of tombstones recorded west of the church and at the foot of the hill suggests that the site can be broadly dated between the mid-16th and mid-19th centuries. The results of the research confirm the long-lasting sacral function of this location and contribute to a better understanding of the archaeological landscape of the Aleksandrovac region.

KEYWORDS: archaeological investigations, Pleš, necropolis, sacral architecture, human osteological material, anthropological analysis, burial rite, Early Modern period

Др ОГЊЕН МЛАДЕНОВИЋ, научни сарадник
Археолошки институт, Београд
mladenovic40@gmail.com

МАРИН БУГАР, музејски саветник-археолог
Народни музеј, Крушевац
marinbugar@gmail.com

НИКОЛИНА МАНОЈЛОВИЋ, кустос археолог
Завичајни музеј Жупе, Александровац
nikolina.manojlovic15@gmail.com

ПРЕЛИМИНАРНИ ИЗВЕШТАЈ СА АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА ПАРЧИН ПОЉЕ У ПАРЧИНУ КОД АЛЕКСАНДРОВЦА ЗА 2025. ГОДИНУ

Овогодишња кампања археолошких истраживања на локалитету Парчин поље у Парчину код Александровца одвијала се током новембра месеца, а финансирана је од стране Министарства културе Републике Србије. Током овогодишњих истраживања ископавања су се вршила у оквиру четири археолошке сонде, на укупној површини од 43 m², релативне дубине 0,6–1,5 m (Слика 1).

Археолошким истраживањима на локалитету претходила су геомагнетна мерења површне од 2400 m², реализована од стране Археолошког института у Београду. Резултати ових мерења показали су да на снимљеном простору постоје одређене аномалије, међутим, њихов карактер и природа нису утврђени овогодишњим истраживањима.

Како је покретни археолошки материјал, пре свега уломци праисторијске керамике, приликом рекогносцирања откривен на ширем простору Парчинског поља, четири археолошке сонде постављене су тако да се што прецизније утврде хоризонтална и вертикална стратиграфија локалитета, као и да се добије прецизнија слика о дистрибуцији покретног археолошког материјала и евентуалних археолошких целина.

У Сонди 1/2025, на претпостављеној западној периферији локалитета,¹ откривени су у оквиру културног слоја реалативне дебљине од око 0,4 m, уломци праисторијске керамике, који се прелиминарно могу

---

¹ Претпостављену периферију локалитета представља траса гасовода Александровац-Тутин.

определити у период позног бронзаног доба, односно брњичке културне групе. У сонди је регистрована и једна целина (Објекат 1), у којој није откривен покретни археолошки материјал, те се највероватније ради о природној формацији (Слика 2).

Сонда 2/2025 постављена је на јужној периферији локалитета, уз Парчински поток. У оквиру културног слоја дебљине од око 1 m, откривени су бројни уломци праисторијске керамике, такође опредељене у период позног бронзаног доба. Објекат 2, укопан у здравицу до релативне дубине од 1,4 m у југозападном углу сонде, представља укоп/јаму елипсоидног облика (Слика 3). Његову испуну сачињавали су гареж, крупнији уломци праисторијске керамике, али и остаци архитектуре у виду профилисаних комада горелог кућног лепа. Објекат 3, односно мања јама испуњена уломцима керамике, регистрован је у оквиру северног профила сонде.

Сонде 3/2025 и 4/2025 постављене су уз источну периферију локалитета, на благој падини која од централног дела локалитета пада према Парчинском потоку. У обе сонде је у оквиру културног слоја дебљине од око 0,3 m откривена већа количина уломака праисторијске керамике, и профилисаног кућног лепа. У оквиру Сонде 3/2025, регистрован је мањи кружни укоп, односно Објекат 4 (Слика 4). У његовој испуни су откривени уломци праисторијске керамике.

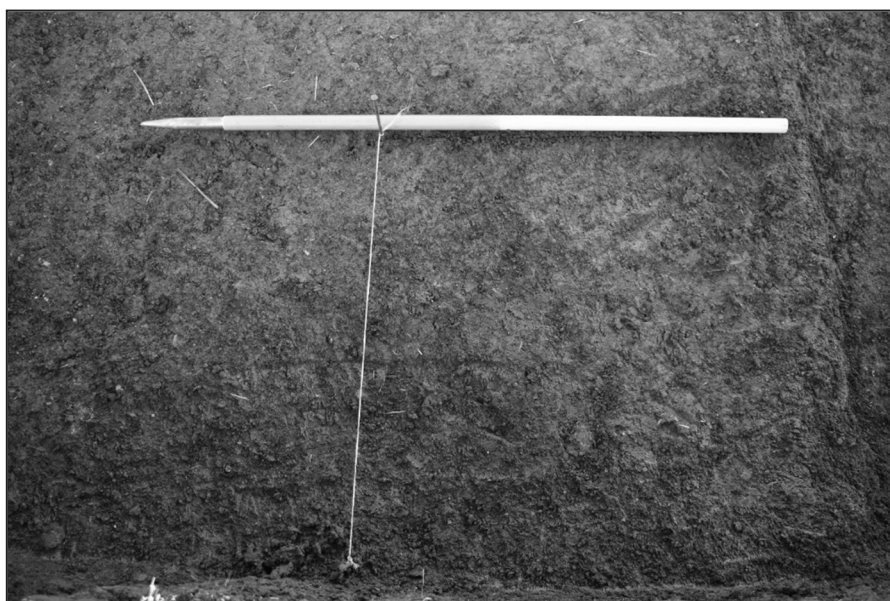
Упоредо са ископавањима трајао је процес обраде покретних археолошких налаза. Документација је вођена на терену, а ажурирана касније у бази у Александровцу.

За следећу годину се планира истраживање нових археолошких сонди на централном делу локалитета, уз консултације са геомагнетним снимцима.

Након ископавања сонде су затрпане и терен је враћен у претходно стање.

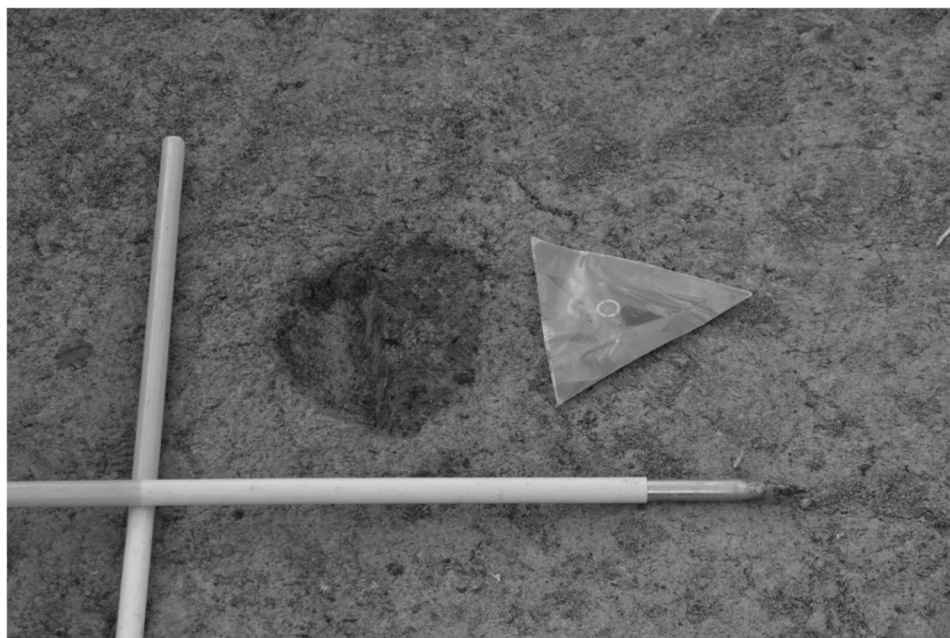
Слика 1. Локалитет Парчин поље са археолошким сондама истраженим 2025. године

Слика 2. Објект 1 у Сонди 1/2025.

Слика 3. Објект 2 у Сонди 2/2025

Слика 4. Објект 4 у Сонди 3/2025

OGNJEN MLADENović, PhD, Research Associate
Archaeological Institute, Belgrade
mladenovic40@gmail.com

MARIN BUGAR, Museum Advisor-Archaeologist
National Museum, Kruševac
marinbugar@gmail.com

NIKOLINA MANOJLOVIĆ, Curator-Archaeologist
The Heritage Museum of Župa, Aleksandrovac
nikolina.manojlovic15@gmail.com

PRELIMINARY REPORT ON ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT THE SITE PARČIN POLJE IN PARČIN NEAR ALEKSANDROVAC IN 2025

This year's campaign of archaeological investigations at the site Parčin Polje in Parčin near Aleksandrovac was conducted during November 2025, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia. Excavations were carried out within four archaeological trenches, covering a total area of 43 m², at relative depths ranging from 0.6 to 1.5 m (Figure 1).

Prior to excavation, geomagnetic surveys were conducted over an area of 2400 m² by the Archaeological Institute in Belgrade. The results indicated certain anomalies within the surveyed area; however, their character and nature were not determined during this year's investigations.

Since archaeological finds - primarily fragments of prehistoric pottery - had previously been discovered during reconnaissance across the wider area of Parčin Polje, the four trenches were positioned to establish the horizontal and vertical stratigraphy of the site more precisely, as well as to obtain a clearer picture of the distribution of archaeological material and potential archaeological features.

In **Trench 1/2025**, located on the presumed western periphery of the site, fragments of prehistoric pottery were uncovered within a cultural layer approximately 0.4 m thick. These finds can preliminarily be attributed to the Late Bronze Age, specifically the Brnjica cultural group. One feature (Feature 1) was recorded, but since no archaeological material was recovered from it, it is most likely a natural formation (Figure 2).

Trench 2/2025 was positioned on the southern periphery of the site, near the Parčin stream. Within a cultural layer about 1 m thick, numerous fragments of prehistoric pottery were discovered, also attributable to the Late Bronze Age. Feature 2, an ellipsoid pit dug into the subsoil to a relative depth of 1.4 m in the southwestern corner of the trench, contained fill consisting of charcoal, larger fragments of prehistoric pottery, and architectural remains in the form of profiled pieces of burnt daub.

Feature 3, a smaller pit filled with pottery fragments, was recorded in the northern profile of the trench (Figure 3).

Trenches 3/2025 and 4/2025 were placed along the eastern periphery of the site, on a gentle slope descending from the central area toward the Parčin stream. In both trenches, a cultural layer approximately 0.3 m thick yielded a considerable quantity of prehistoric pottery fragments and profiled burnt daub. In **Trench 3/2025**, a small circular pit (Feature 4) was recorded, containing prehistoric pottery fragments in its fill (Figure 4).

Simultaneously with the excavations, processing of archaeological finds was carried out. Documentation was maintained in the field and later updated in the database in Aleksandrovac.

For the following year, further investigations are planned in new trenches located in the central part of the site, in consultation with the geomagnetic survey results.

After the completion of excavations, the trenches were backfilled and the terrain restored to its previous state.

ЖУПСКИ ЗБОРНИК бр. 14 (2026)

Издавач
ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ ЖУПЕ
Александровац, Жупана Немање 95

e-mail: muzejzupe@gmail.com
<https://muzejzupe.org.rs/>

За издавача
Аца Терзић, в. д. директора

Тираж: 300 примерака
Прво издање

Формат 17 x 24 cm

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

908(497.11 Жупа)(082)
94(497.11 Жупа)(082)
316.728(497.11)(082)

ЖУПСКИ зборник : нова истраживања : тематски зборник / [уредници Драгомир Бонцић, Иван Брборић]. - 1. изд. - Александровац : Завичајни музеј Жупе, 2026 (Александровац : Графички центар). - 358 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Župski zbornik / [Завичајни музеј Жупе], ISSN 1452-4945 ; бр. 12)

"Жупски зборник, нова истраживања наставак је и чини колекцију са часописом Жупски зборник (ISSN 1452-4945)" --> колофон. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз радове. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-86829-45-0

а) Жупа (Александровац) -- Зборници б) Жупа (Александровац) -- Свакодневни живот -- Зборници

COBISS.SR-ID 191652617

Објављивање зборника помогли су:
Министарство културе Републике Србије

Штампа: СГТР Графички центар Александровац

